

almanah

35-36

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2006.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BAŠIĆ, ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ,
MILIKA PAVLOVIĆ, ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ,
SENAD GAČEVIĆ, ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Belis Pojatić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

35-36

ISSN 0354-5342

Podgorica, 2006.

SADRŽAJ

Baština

Alija Džogović, Tragovi nekih mitova, predanja i vjerovanja tursko-mongolskih naroda iz predosmanskog perioda u tradiciji Bošnjaka	7
Dragana Kujović, Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore (ili nastali u Crnoj Gori)	21
Dušica Minjović, Ženidbe otmicom u epskoj narodnoj poeziji-modelativnost teme (1)	29
Mesrur Šaćić, Doprinos Šerif ef. Šaćića alhamijado književnosti novopazarskog sandžaka	47
Rašid Durić, Estetski i stilski sinkretizam i integralizam bosanske, posebno bošnjačke književnosti	59
Halil Kalač, Karakterne i mentalne osobine Bošnjaka/Muslimana Crne Gore	83
Redžep Kijametović, Perom kroz prošlost (Godijevo)	109
Džemo Redžematović, Prava djeteta u islamu	113
Ramiz Šaćirović, Šaljanske legende	129

Istorija

Sait Š. Šabotić, Prilog kulturnoj istoriji Spuške kapetanije od početka XVIII vijeka do kraja prve polovine XIX vijeka	141
Safet Bandžović, Balkanski muhadžirski pokreti u istoriografskom kaleidoskopu	155
Redžep Škrijelj, Bošnjački Mazgit - muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu	193

Aktuelnosti

Olivera Injac, Shvatanje pojave terorizma i konteksta islama	207
Semiha Kačar, Stanje ljudskih prava i sloboda u multietničkim sredinama: Sandžak (2000-2006)	221
Semiha Kačar, Sandžak i suočavanje s prošlošću	231
Nataša Kandić – Jedan od 60 heroja magazina »Time«	237
Tužbe za naknadu štete protiv Crne Gore	239
Rezolucija (Addenda) Rijaseta Islamske zajednice BiH o tumačenju Islama	241
Rezolucija Mešihata IZ Crne Gore o tumačenju Islama	245

Portreti	
Belis Pojatić	249
Šukrija Bakalović	251
Književnost	
Nadija Rebronja, Kaligrafski zapisi	257
Fatmir S. Bači, Poezija	261
Redžep Nurović, Poezija	271
Murat Ćorović, Poezija	275
Hajro Ikić, Poezija	277
Omer Turković, Ćurumlja	281
Jovan Nikolaidis, Dolcigno i Dolcigne	287
Prevodi	
Gaetano Kamilo, Poezija	289
Dokumenti	
Hamdija Šarkinović, Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine	305
Predrag Vukić, Nekoliko dokumenata o iseljavanju podgoričkih muslimana u Berane u toku 1910. i 1911.godine	313
Jasmina Rastoder, Jedan izvještaj o imovini vjerskih zajednica u Starom Baru iz marta 1946. godine	317
Prikazi	
Šerbo Rastoder, Dr Dragana Kujović, Tragovima orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori, Almanah, Podgorica, 2006, 160	323
Adnan Prekić, Husein-pašina džamija, Almanah, Podgorica, 2006, 236	327
Ferid Muhić, Historija i istina: Antologijski prilog hermeneutici bošnjačkih muhadžira, povodom knjige Redžepa Škrijelja, Muhadžirska kriza i doseljavanje Bošnjaka u Makedoniju (1875-1901)	329
Safet Bandžović, Šeki Radončić, Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore, izd. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2005 ...	333
Šerbo Rastoder, Muharem Muratović, Miris zavičaja, Iseljenici iz Mrkojevića, NVO Mrkojevići, Bar, 2006, 245	339
Suljo Mustafić, Ethem Peročević, Podrumijske iskre duha, NVO "Mrkojevići", Bar 2006	343
Donatori	347

TRAGOVI NEKIH MITOVA, PREDANJA I VJEROVANJA TURSKO-MONGOLSKIH NARODA IZ PREDOSMANSKOG PERIODA U TRADICIJI BOŠNJAKA

U naučnoj literaturi (istorijskoj, književnoj, onomastičkoj) potvrđena je teza o uticajima starih azijskih kultura na kulture i tradiciju balkanskih naroda, i dalje na kulture stare Evrope. U ovom kontekstu, afirmativno je indikativan odraz prototurskih i protomongolskih mitova, predanja, legendi i vjerovanja, kao i poetskih oblika i poetske tradicije na kulture balkanskih naroda, s osobitim sadržajima na usmenu tradiciju i kulturu svih Bošnjaka, a u alternaciji ove teme i njenom Kay words-u (Ključnim riječima) prvenstveno na Bošnjake Kosova i Sandžaka, i onih u jezičko-geografskim kontaktima. U tom smjeru i cilju, tema ovoga rada su zasvjedočeni tursko-mongolski uticaji, odnosno njihovi stari mitski slojevi, u kulturi i usmenoj tradiciji kosovsko-sandžačkih Bošnjaka, kao i drugih njihovih balkanskih susjeda. Ovi se uticaji, i dalja kulturološka simbioza, uglavnom posmatraju kao istorijski refleksi iz vjekova i još mnogo prije Kosovskog boja (1389), koji se u dosadašnjoj historiografiji uzimao kao formalni vremenski “graničnik” za “dolazak” Turaka na Balkan, odnosno u Evropu, što je nenaučno, anahrono i subjektivno gledanje na ovu istorijsku tematiku. Tursko-mongolsko prisustvo i njihove kulture evidentni su i u ranijoj tradiciji balkanskih naroda, a kod nekih i osobito eksponentne i afirmativne, kao na primjer kod bošnjačkog stanovništva u oblasti Šar-planine (u kosovskom dijelu, makedonskom i albanskom – koje istorijski čini jedinstven etničko-kulturni i jezički korpus).

Najnovijim istorijsko-lingvističkim (paleonomastičkim) argumentima i istraživanjima u oblasti ovih naučnih disciplina, potvrđuju se teze o predosmanskom prisustvu brojnih prototurskih i prototatarskih plemena na Balkanu, osobito u njegovom središnjem dijelu (Makedonija, Kosovo, dijelovi Sandžaka, jugoistočna Srbija, Trakija, Podunavlje, dijelovi Rumunije i Bugarske...). Potvrđeno je prisustvo **Kumana**, **Ujgura**, **Tatara**, **Basmila** (nedovoljno identifikovanih), **Heftalita** (**Belih Huna**), **Žuan-žuania** (**Avara**), **Bugara sa Volge**, **Hazara**, **Ojrata** (up. narodni izraz: **Orjatine jedan** – onaj koji se koristi snagom, koji osvaja), a hipotetično i

Tučua i Kipčaka.¹ U nedovoljno izučenim istorijskim i drugim pisanim izvorima, kao i u toponomastici (vrlo stabilnim makro i mikro toponimima), te u starim balkanskim antroponimskim sistemima – zasvjedočeni su tragovi ovih plemena na Balkanu, kao na primjer: **Kumanovo** (grad u Makedoniji), **Kumanovo** (veći predio na Kosovu polju; nekada je ovdje bilo selo – tako nazvano po **Kumanima** koji su naseljeni za vrijeme kralja Milutina, možda i ranije, kao plaćeni vojnici), **Kumanica** (veći potes kod Plava, u Crnoj Gori; prigradsko naselje više jezera; po predanju ovdje je živio neki stari narod), **Kumanička klisura** (veći predio niže Bijelog Polja, u Sandžaku), **Komina** (predio i selo kod Pljevalja, u Crnoj Gori; morfološki lik najvjerovatnije dobijen vokalskom supstitucijom **u:o**, kao i daljom vokalskom metatezom u finalnoj sekvenci), **Komarnica** (predio u Hercegovini; morfološki lik s hipotetičnom supstitucijom vokala **u:o**), **Komarani** (veći predio niže Bijelog Polja), **Kuman**, x 3 (antroponimi, zabilježeni u Žičkom natpisu, iz 13. stoljeća); **Sracin**, x 2 (antroponimi, zabilježeni u Žičkom natpisu iz 13. stoljeća; hipotetičan lik dobijen metatezom i supstitucijom od **Saracen** // **Saracin**); **Juručke grobišta** (potesi sa starim grobljima na predjelima sela u oblasti Šar-planine – na više mjesta); **Tatari**, **Tatarce** (toponimi vrlo česti u onomastici na predjelima oko Južne Morave, Timoka, Pčinje – u oblastima koje su u doba Nemanjića bile u opoziciji prema hrišćanstvu i, u ono vrijeme – 12. i 13. vijek, afirmisalo se kao stanovništvo bogumilske kulture i bogumilskog učenja, dakle one tradicije koja je nastajala u centralnoj Aziji, kao manihejstvo – dualističko učenje, koje se širilo prema balkanskom zapadu, tj. prema šar-planinskim oblastima, prema Sandžaku i sjevernim krajevima Crne Gore, prema Bosni i Hercegovini, ali i dalje prema zapadu – pravcima mediteranske Evrope.²

Vrlo je karakteristično **predanje o porijeklu dalekih predaka** stanovnika **Gore i Župe**, i onog drugog dijela u široj oblasti ove planinske zone. U ovom narodnom predanju čuva se pretpostavka da su njihovi preci došli u ove krajeve prolazeći kroz **Sjeverna vrata Balkana**. Po jednom drugom predanju, govori se da su došli **iz Sirije ili preko Sirije**, te da su u selu **Mlike kod Dragaša** podigli onu staru džamiju, možda najstariju na Balkanu, mnogo prije Kosovskog boja (po tvrđenju najstarijih mještana, ali i po zapisima o njenoj gradnji i kasnijoj adaptaciji, natpisima na arapskom jeziku i pismu – sagrađena 1353, obnovljena

¹ Žan-Pol Ru, *Religija Turaka i Mongola*, Izdavačka knjižarnica ZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.

² Hakija Zoranić, *Prilog genezi Bošnjaka i narodni kontinuitet Sandžaka – dijela naroda Bosne i Hercegovine* (Prilog etnogenezi Bošnjaka Sandžaka), Tutinski zbornik 3, Tutin, 2003, 207-239.

1751. godine). Ovi najstariji goransko-župski preci kretali su se, navodno, preko Bugarske i Makedonije, gdje su se, kasnije, među njih smještala neka slovenska plemena, u vrijeme slabljenja Vizantije, namećući se svojim jezikom i slovenskom mitološkom svijеšču – slovenskim mitovima i kultovima. Jedino je, u ovom smislu jezik slovenskih plemena bio dominantan, dok su stari orijentalni kultovi i predanja ostali stabilni – čak i do današnjih dana.

U Dragašu, u starom naselju **Krakošta**, nalazi se turbe posvećeno **Sari Saltiku**, sa mezarom i orijentalnim sakralnim folklorom. Pripovijedaju da je ovaj popularni junak učestvovao u boju na Kosovu, na strani Turaka, da je tamo bio ranjen, te da se vratio u Krakošte i tu umro. Kult ovoga junaka je vrlo raširen u Gori, zatim oko Đakovice i Peći, gdje takođe postoje turbeta posvećena njemu. Vrlo je indikativan sadržaj predanja. Navodno, na dan Kosovske bitke, on je u Krakoštu vijao žito na gumnu, pa kada je čuo zveket mačeva, zgrabio je drvenu lopatu, za tren odletio na Kosovo i tom lopatom pobio dušmane. U Krakošte je doletio ranjen, sa slomljenom lopatom. Ovaj motiv o lopati u komparativnom je odnosu sa tojagom bosansko-ličkog junaka Tala Budaline. Ovi motivi, u epskoj tradiciji Bošnjaka, orijentalnog su porijekla. Identifikovani su još od sumerskog Gilgameša, ali i kod nekih prototurskih i protomongolskih junaka.³ U balkansku usmenu tradiciju svakako su transformisani preko staroturskih predanja i mitova o junacima osobite fizičke i duhovne snage.

U kontekstu prototurskih i protomongolskih seoba, i prelaska nekih njihovih grupacija na Balkan, sem potvrđenih **Kumana i Juruka**, bilo je, svakako, i drugih centralno-azijskih plemena iz korpusa **altajske lingvističke porodice**. Međutim, o daljoj identifikaciji ovih plemena i tragova njihove kulture na Balkanu (**mitski elementi i kultovi, lingvistički i toponomastički slojevi, usmena poetska tradicija**) ključ je u naučnim istraživanjima i aktivnostima. Dosadašnja, naglašeno euforična i uskonacionalna, pseudonaučna istorija mora biti revidirana i rasterećena subjektivnih teza i epskih hiperbola.

Mnoga azijska plemena, ili njihove grupacije, koje su stizale na Balkan, utapale su se u sociokulture autohtonog balkanskog stanovništva, ili se dalje kretale po Evropi i nestajale sa istorijske pozornice po već poznatoj socioetničkoj i sociolingvističkoj metamorfozi.

Može se pretpostaviti, da je staro ime **Balkan** (kao onomastički supstrat) svojevrstan relik, odnosno toponomastički sloj iz predosmanskog perioda i da su ovaj balkanski planinski sistem tako imenovala prototurska plemena koja su ovdje stizala mnogo ranije nego što se to do sada mislilo.

³ Žan-Pol Ru, n.d.

Tumačenje da ime ovih planina sadrži odrednice koje znače **med i krv (bal – kan)** je narodna etimologija. Međutim, toponomastička struktura **Balkan** u jeziku prototurskog plemena **Tuĉua** imala je značenje **visok, uspravan, uspravan kamen**⁴ – što je najbliže **semiotici imena** ovog planinskog reljefa. U ovom kontekstu može biti i toponomastička sintagma **Kodža Balkan** – ime najvišeg vrha na sjevernom kraju Šarplanine, više Prizrena; kao i ime sela **Balotiće** više Rožaja, odnosno formant **Bal-** u početnoj poziciji ove toponimske strukture. U ovom diskursu mogli bi se posmatrati i mađarski antroponimi **Bala, Balaš**, i sl.

Opreznom lingvističkom analizom, može se posmatrati i albanski naziv za planinu **bjeshka** (u toponimskoj sintagmi **Bjeshka e Nemna**). Etimološka pretpostavka morfološkom liku **bjeshka** može se komparirati sa **ujgurskim Baj Ulgen** – odnosno u množinskoj strukturi **Bajan Khanghaj**, a analogno ovome i u morfološkoj strukturi **Bai Köl** (Bajkal, Bajkalsko jezero – Veliko jezero // Bogato jezero).⁵ Naravno, ovo je tema za osobiti etimološki oprez, a njen ključ je u **indoeuropeistici i njenoj protolingvistici**, odnosno u **metalingvistici**.

Vrlo je indikativno, da je morfološki lik **Bjeshka** (u našoj transkripciji Bješka) evidentan i kao ime planine u Poljskoj. O ovoj temi napisano je više radova, a neki su prezentirani kao saopštenja na kongresima onomastičara i geografa bivše jugoslovenske zajednice (v. Zbornik VI jugoslovenske onomastičke konferencije, SANU, Beograd, 1987).

Drugi lik sintagme **Bjeshka e Nemna** (derivati: **Nemna, Nemen, Nemun**) može imati **morfološko i semantičko praporijeklo** u nekom od centralno-azijskih (altajskih) mitova. U narodnoj tradiciji Bošnjaka, i drugih naroda koji gravitiraju Prokletijama, čuva se vjerovanje da je Neman neko **zlo božanstvo**, odnosno **bog prokletstva**. Otuda bi naziv **Prokletije** (proklete planine) mogao biti **kalk teonima Neman**.

Tragovi prototurskih mitova, predanja, legendi i drugih oblika centralnoazijske protokulture u tradiciji Bošnjaka, i drugih naroda na Balkanu, vrlo su evidentni i prepoznatljivi. Postali su čak homogen sloj njihove ukupne sociokulture – osobito one literarno-usmene (**mit, legenda, bajka, folklor, obred, pagansko nasljeđe**) i sociolingvističke (**onomastika, leksika, azijski paganski panteon**, i sl.).⁶

Jedan od vrlo stabilnih, i komparativnih, mitova je onaj **o kultu ognjišta (kuće, praga) – u metaforičnoj semiotici i porodičnog integriteta**, koji je u prototurskoj zajednici bio temelj egzistencije, tradicije i

⁴ Žan-Pol Ru, n.d.

⁵ Žan-Pol Ru, n.d.

⁶ Alija Džogović, *Nam i um u knjigama Ragipa Sijarića*, Udruženje bošnjačkih pisaca u skandinavskim zemljama, Prizren, 2003, 1-124.

etnokulture, eksponentan je i kod Bošnjaka u svim oblastima života i usmene baštine (**u poetici, religiji, narodnoj retorici, lingvistici, etno-sociologiji**, zatim u latentnom **folklornom politeizmu** koji se temeljio na prirodnim iskustvima i saznanjima).⁷

Kod svih Bošnjaka (a osobito onih u **Gori i Župi**, na Kosovu), **kult ognjišta** je u središtu narodnoga života, **narodne tradicije i poetske kreacije**. Identičnost egzistencijalnih sadržaja ovoga kulta, kao komponenta protomitova afirmisana je u svim oblicima tursko-bošnjačkih vjerovanja i predanja, te obreda vezanih za promene u prirodi i **profilaktične radnje i sadržaje formulisane u poetskom praiskustvu da “u riječima lijeka ima”**.⁸

Kult vatre je osobito mitologiziran i afirmativan u tradiciji i **folklornoj sociokulturi Bošnjaka** i refleks je centralnoazijskih kultova (tursko-mongolskih, altajskih).⁹

Kod Bošnjaka su vrlo žive obredne manifestacije posvećene kultu vatre: paljenje lila i njihovo nošenje kroz selo, preskakanje vatre s inicijacijom hrabrosti i fizičke snage, poštovanje i čuvanje vatre (“zapretanje u pepio”). U narodnoj tradiciji sačuvane su mnoge **klauze gnomske semiotike**, kao na primjer: “Ne valja mokriti niti pljuvati u vatru”, “Ne psuj vatru”, “Ne udaraj po vatri” ili “Dim, dim, karadim, tamo su ti vrata, tamo ti je majka”... Ne valja vatru ložiti na “sugrebnom” i prljavom mjestu. Vatrom se “gone” zli duhovi. Vatrom se, bacajući ugljevlje u vodu i izgovarajući “tajne” riječi, liječe razne bolesti. Vatre se lože ispred torova – sa profilaktičkom funkcijom. O kultu vatre u narodu postoje stihovane strukture (**brojalice, sintagme magijske semiotike**). U komparativnom diskursu, ove usmene tvorevine rezultiraju iz starih azijskih kultova i usmenog tursko-mongolskog folklora i politeističke tradicije.

Lunarni i solarni mit¹⁰ u potpunosti je adekvatan u tradiciji Bošnjaka sa onima u paleo tradiciji tursko-mongolskih naroda (**Tučua, Kipčaka, Ujgura, Oguza, Sjungnua, Kumana, Džigila, Heftalita**, i dr.). To je karakteristično ne samo za sloj paganskih vjerovanja, latentnih u bošnjačkoj tradiciji, već i za korpus bošnjačke lirike i epike, kao na primjer u pjesmama: Djevojka je suncu govorila, Mjesec kara zvijezdu Danicu, Sjaj mjeseče do zore, i sl. Elementi ovoga mita prisutni su i u leksičkoj i sintaksičkoj semiotici: djevojačko lice je kao sunce // mjesec, kao mlad mjesec, kao pun mjesec, djevojci iz oka sunce sija, sunčeva majka prati sunce na put, žena nosi sunce pod pazuhom (dijete), sunce se

⁷ Alija Džogović, n.d.

⁸ Alija Džogović, n.d.

⁹ Žan Pol Ru, n.d.

¹⁰ Žan Pol Ru, n.d.

rađa svakog jutra, sunca mi (zakletva osobitog uvažavanja i uvjerenja), Sunčica (ž. ime; up. istoimenu ličnost u epu “Osman” I. Gundulića), suncokret // sunčogled (naziv biljke – bionim), simboli sunca i mjeseca u ornamentici orijentalnog porijekla i na predmetima narodne radinosti, i sl.

U Gori i Župi – na Šar-planini, kult sunca je osobito izražen. Sunce se ne smije psovati. Najveći je grijeh suncu opsovati majku. Naravno, u ovom diskursu je i kult mjeseca. Kod Bošnjaka se pjeva da je “mjesec fesčić nakrivio” – da je on momak vragolan i sl.

Kosmogonija, i kultovi vezani za njen sistem, identični su kod Bošnjaka sa onim kod tursko-mongolskih plemena. Kultovi sunca, mjeseca, zvijezda, izvori svijetlosti – sve je u identičnim oblicima zastupljeno i u tradiciji Bošnjaka, sa specifičnim karakteristikama kod Bošnjaka u oblasti Šar-planine (u prirodnom ambijentu sličnom altajskom). Kosmičke sile i drugi kosmički fenomeni zastupljeni su u bajkama i drugim pričama, epici i lirici, što potvrđuje da su uticaji poetsko-mitološkog karaktera na bošnjačku poetsku tradiciju bili fleksibilni i ostali stabilni do današnjih vremena, privlačni po svojim mitskim sadržajima, kao i po poetskim strukturama (bajke, epovi; up. bošnjačke narodne pjesme i priče, epove Avda Mededovića sa, na primjer, **Knjigom Dede Korkuta**, **Manassom**, i dr.).¹¹

Svjetlost, i izvori svjetlosti, kao predmet kulta i religijskih shvatanja Bošnjaka imaju uzore u kosmogonijskim kultovima tursko-mongolskih naroda. U mitovima ovih naroda **nur** kao kosmogonijski fenomen¹² ima osobito značenje u egzistenciji, što se odrazilo i na ukupnu tradiciju i mišljenja – kulturu, vjerovanje, usmenu nadgradnju, dakle, na kolektivnu usmenu tradiciju. Tako je i kod Bošnjaka, ali i kod drugih balkanskih naroda, što uključuje pretpostavku da su uticaji u prošlosti bili vrlo snažni i da je centralnoazijska kultura proticala prema Balkanu kao mitski slojevi, a mogli su ih donositi Kumani, Ujguri, Tatari i druga tursko-mongolska plemena.

Kult drveta je osobito stabilan i kod Bošnjaka, posebno u visokogorskim oblastima i rustikalnim sredinama, ali i u urbanim. Drvo se ne smije posjeći bez razloga, ne smije se lomiti (jer ono je živo, vidi, čuje, osjeća, od agresivne osobe povlači lišće i grane), ne smije se ružiti (psovati). Posebno se gaji kult prema drvetu na groblju, prema usamljenom drvetu pored puta ili na brdu – ono je “**obilježeno**”, prema velikom drvetu u šumi – jer u njemu žive duhovi, divovi, vile, duše umrlih. Grane sa ovoga drveta se ne nose kući – jer “ne valja”, “neće poslije beričet u kuću”. U Župi i Gori, na Šar-planini, osobito se njeguje kult prema tzv.

¹¹ Žan Pol Ru, n.d.

¹² Žan Pol Ru, n.d.

“**samodrvu**” (nominativ: “**samodrvo**”). Na atarima sela može ih biti više. Po vrlo živom predanju, u ovom drveću žive samovile, pirke, kondžolisi, razni šumski duhovi. U usmenom folkloru Župe i Gore (u pričama, bajkama, legendama) ova stara vjerovanja su zastupljena u velikoj mjeri. Mještani ih i danas pripovijedaju i pokazuju mjesta gdje se nalazi “**samodrvo**”. Hrabriji mještani su tamo “odlazili, da slušaju šta vile ili kondžolosi zbore”, da čuju priče o zakopanom blagu, da saznaju nešto o ljekovitom bilju, ili nešto o umrlima. Obično su ti najhrabriji neki čobanin, neki putnik, neka žena (koja poslije postaje vidovita). Kao i kod prototurskih i protomongolskih plemena,¹³ tako i kod Bošnjaka, drvo je često jedan od roditelja, najčešće majka. **Žena-drvo** je rodila dijete, ili odgajila (“podnjivila”) napušteno dijete, kao u priči kako je nastalo bošnjačko prezime **Dupljak**¹⁴ (dijete nađeno u duplji drveta), ili još nejasnoj priči o prezimenu **Hrastoder**. Vrlo često će majka reći svojem djetetu “rodila te trešnja”. Za lijepu djevojku će se reći da ju je “rodila ruža”. Ovaj motiv nalazimo u bošnjačkom usmenom folkloru (priče, pjesme, retorični oblici).

Mnoga drveta se smatraju svetim i njima se pripisuju natprirodne moći (uticaj gornjeazijskog šamanizma),¹⁵ kao na primjer **drijenu** (ispod drijena je “čućao onaj”), **boru i jeli** (momak i djevojka su bor i jela), **jabuci, trešnji, orahu, kleki, glogu** (osobito) i sl. Jabuka, šeftelija i dunja su simboli ljubavi (čest motiv u sevdalinkama). Drijen je simbol zdravlja, glogom se tjeraju zli dusi od kuće i stoke (potvrđeno kod Bošnjaka u Gori). Drvo koje rađa ne smije se posjeći, niti psovati. Neke vrste drveta imaju profilaktičnu funkciju, pa se od njih prave **amajlice** koje majke svojoj djeci ušivaju u dijelove odjeće (najčešće na lijevom ramenu ili ispod pazuha, a često i kao kićanke na kapici). Ove amajlice ponekad nose i odrasli.

U ovom kontekstu su i razne **trave** (ljekovite i čarobne moći), **cvijeće** (sa različitim simboličnim i obrednim funkcijama). Njime se mogu neutralisati zle sile (zli duhovi), bolesti i mađije, može se uticati na nekoga. Cvijeće i trave se prinose i kao žrtva (ostatak paganskog, ili šamanskog, vjerovanja). Travom se pčele mame da se vrate u košnicu. Uz ovo, i riječima: “mat mato, mat mato”... Trave se takođe ušivaju djeci u odjeću (kao talisman), protiv zlih očiju, i sl.

Kult vode je vrlo stabilan i višefunkcionalan kod svih Bošnjaka, u svim krajevima. Vodom se “skidaju” bolesti i razne čini. Voda se ne zagađuje, po vodi se “ne udara prutom”. Izvori, rijeke, česme, potoci su

¹³ Žan Pol Ru, n.d.

¹⁴ Žan Pol Ru, n.d.

¹⁵ Žan Pol Ru, n.d.

mjesta gdje se sakupljaju ili žive mitološka bića (dobročudna i zloćudna), voda je lijek (osobito ona iscijeđena iz drveta ili trave). Cijedenjem vode iz drveta mjeri se snaga. Voda se prinosi umrlima, ostavlja na skrovita mjesta, “u vodu se uči”, vodi su posvećene mnoge molitve. Kod izvora i jezera, osobito onim u šumi, ostavljaju se razni predmeti, dijelovi odjeće, šarene krpice. Sve to ima magijsku funkciju.

Voda je motiv i sadržaj raznih bajki i vjerovanja (kao u goransko-župskim bajkama: **Voden ovan**, **Usenj i Vatima**, i dr.).

Česme i izvori su hajrati. Bošnjaci ih grade kao zadužbine umrlima. U Gori i Župi na Šar-planini, zabilježili smo da su sve vode i izvori uređeni (izgrađene su česme i šadrvani).

Izvori, česme i rijeke su motiv u pjesmama svih vrsta i oblika. Tu se začinju sevdah i ašik, tu eglenišu djevojke.

Kod Bošnjaka vrlo je izražen i **kult zemlje**. Ona se ne smije ružiti (psovati). Ne smije se “tući”. U narodu postoji izraz: “Ne udaraj motkom // prutom po zemlji, umrijeće ti majka”. Ovaj mitološki relikvitet je iz najstarijih vremena i vjerovanja o zemlji kao **Majci – Majci života**, boginji zemlje (up. terakote **Majka zemlje**), i sl.).

Kod starih tursko-mongolskih naroda **Žena-zemlja** je, u opštem mitološkom sistemu, bila jedan od središnjih kultova.¹⁶ Kod Bošnjaka, kad neko umre, kaže se “Zemlja ide u zemlju”. Zemlja se nosi u zavežljaju, kao simbol zavičaja.

U Poibaru, kod sandžačkih Bošnjaka, tokom onomastičkih istraživanja, zabilježio sam da se dio zemljišta koji se koristi kao **gumno**, ne otuđuje, ne prodaje. Ne otuđuju se temelji starih (srušenih) kuća, niti jurtine (zajedničko seosko zemljište), niti putevi, izvori, vakufsko zemljište, i sl. i sama leksema **jurta** (derivativ: **jurtina**) ima izvor u tursko-mongolskom glosariju altajske lingvističke zone.

U pjesništvu Bošnjaka **zemlja** je zavičaj, majka, očevina, svetinja. Ona je tema i motiv i usmene i pisane tradicije (poetike).

Kult puta (i putovanja) kod Bošnjaka je afirmativno tursko-mongolskog porijekla.¹⁷ **Božanstvo puta** je latentno. Javlja se i u iskazima retoričnog karaktera: “Srećan ti put”, “Hairli ti put”, “Neka te Bog // Allah prati na putu”, “Bog te čuvao na putu”, “Da se zdravo i dobro vratiš s puta”. Za putovanje se sprema poseban **hljeb** (brašnjenik) – **putni hljeb**. Graditi put je “sevap”. Put je carski – carski drum (kod Bošnjaka v. u djelima Camila Sijarića i Ragipa Sijarića). Put je narodni. Voće pokraj puta je svačije – putnici mogu da ga беру. Sintagma “put na putu” (vrlo česta u djelima Ragipa Sijarića) ima širi smisao – metafora je,

¹⁶ Žan Pol Ru, n.d.

¹⁷ Žan Pol Ru, n.d.

mudrost, pretskazivanje... O putu i putovanjima postoje mnoge priče (bajke i realistične priče), kao i o događajima na putovanjima. Put se nago-
vještava u gatanjima i snovima. Na putu su rijeke, mostovi, savladive
prepreke, čardaci ni na nebu ni na zemlji, divovi, vile, zmajevi, orlovi...
Putevi i mostovi su zadužbine (hajrati). Sakralni objekti (groblja, turbeta,
džamije) su pokraj puta.

Putovi i putovanja česta su tema bošnjačke lirike i epike.

Mit o bijelom labudu¹⁸ takođe je prepoznatljiv u usmenoj tradiciji
Bošnjaka, onoj pripovijednoj i onoj u strukturama epskog i lirskog stiha –
u literarnim sadržajima, metaforama i komparacijama, kao i drugim
vrstama stilema u bošnjačkoj poetici.

Kod tursko-mongolskih plemena ovaj mit je bio vrlo rasprostranjen i
popularan – kod svih altajskih plemena i njihovih susjeda. **Čajkovski** je
na tu temu napisao poznatu kompoziciju **“Labudovo jezero”**. Postojao je
i kult drugih ptica, što se odražavalo i na tradiciju Bošnjaka, osobito onih
u oblasti Šar-planine, ali i ostalih – u korpusu poetike i onomastike, na
primjer u antroponimiji. Prilikom terenskih onomastičkih istraživanja za
potrebe jedne akademije, zabilježili smo žensko ime **Guska** (Plav, Gora
kod Dragaša), što može biti zoonimska zamjena za ime **Labudica**. Za
djevojku se često, u pjesmama, kaže da “šeće kano labudica”. Međutim,
apelativ **guska** u narodnoj retorici ima pežorativno značenje. Nekada je,
najvjerovatnije, imao profilaktičnu funkciju.

Kod nekih balkanskih naroda postoje muška imena **Labud, Golub, Soko // Sokol, Orle // Orlo**; ženska imena **Vrana, Tica**; nadimci i hipo-
koristici **Kreja, Žuna, Šotka**; prezimena **Labudović, Golubović, Soko-
lović, Orlović, Ždrale**; ime konja **Ždral (in)**. U ovim mitološkim antro-
pološkim semantemama prepoznatljiva je profilaktična i komparativna
funkcija iz korpusa centrlanoazijskih vjerovanja (šamanizam) – kao
elementi religijskih sistema i starih kultova **Gornje Azije**.¹⁹ U bošnjač-
kim narodnim pjesmama, kao apelativi u funkciji metafore i metonimije,
evidentne su zoonimske semanteme “utva zlatokrila”, “soko”, “sokolove
oči”, “od sokola gnijezdo”, i sl.

Takođe je, u porodičnim odnosima, i kod Bošnjaka prisutno pr-
venstvo **glavne** žene²⁰ u društvenoj sredini (selo, pleme), i ranije u braku
sa više žena (poligamija).

U bošnjačkoj poetskoj tradiciji, sem **motiva o glavnoj ženi**, evi-
dentan je i **motiv o djevojci-majci** (nominativna sintagma **djevojka-
majka**), u istom retoričnom kontekstu kao kod prototurskih i protomon-

¹⁸ Žan Pol Ru, n.d.

¹⁹ Žan Pol Ru, n.d.

²⁰ Žan Pol Ru, n.d.

golskih plemena.²¹ Svakako, u bošnjačku usmenu tradiciju ovi motivi dospjeli su iz starih tursko-mongolskih mitova i predanja.

Kod starih tursko-mongolskih plemena bio je vrlo raširen **kult o Kamenu za kišu**.²² U oblasti Gore i Župe, na Šar-planini, zabilježili smo adekvatan objekat i lokalitet. To je veći kamen na istaknutom mjestu u selu ili na predjelu sela koji mještani nazivaju **Plačen kamen**. Saopštili su da do ovog mjesta rodbina ispraća svoje pečalbare kada odlaze daleko – na rad. Međutim, ovo mjesto sa kamenom “vidikovcem” je, u stvari, metafora za **Kamen za kišu**, odnosno mjesto za molitvu. Odavde su se upućivale molitve božanstvima za blagoslov i naklonost putnicima i radnicima, i molbe za kišu – kada ona ljeti duže ne bi padala. Ponekad se na ovo mjesto ili na vidno i čisto mjesto ispred kuće, iznosila sofa sa kašikama i drugim priborom, pa se sa ovog mjesta upućivala molitva da kiša padne ili da oluja “prođe” (zabilježeno u selu Laholo, kod Bijelog Polja, u Sandžaku).

Leksemā **plačen** u sintagmi **Plačen kamen** ima mitsku semiotiku, jer u Gori i Župi za onoga koji plače kaže se **on žela** (u ovom dijalektu rijedak je infinitiv kao oblik konjugacije).

Kult o kamenu za kišu, kao dio mitološkog sistema, mogao je svakako doći na Balkan vrlo davno – sa Ujgurima, Tatarima, Kumanima i drugim tursko-mongolskim plemenima, koja su na Balkan dolazila tokom predosmanskog perioda, i mnogo ranije, što svjedoče neki **arhitoponimi** i **mitološki relikti**. Za ovaj diskurs vrlo je indikativan mikrotoponim **Bogaz** evidentiran na više mjesta na Balkanu, i to na pravcima mogućih kretanja starih tursko-mongolskih plemena. Ovaj toponimski lik zabilježen je dva puta kod Bijelog Polja, u Sandžaku (jednom na predjelu sela Laholo i jednom na predjelu sela Boljhanina). Evidentiran je i na predjelima srednje Rumunije. Toponimi sa bazom **Bog-** evidentirani su i u oblasti Prokletija: **Bogaje** (selo kod Rožaja), **Boge** (**Bogë**, selo u Gornjoj Rugovi), **Bogajiće** (selo više Plava), **Bogdaš** (predio na Prokletijama), **Bogićevica** (šuma sjeveroistočno od Plava), **Bogë, -a** (planinska regija u sjevernoj Albaniji). Karakteristično je da se svi ovi predjeli i naselja nalaze u visokim šumama i u istoj geografskoj zoni kojom su se kretala vlaško-arumunska plemena u ranom Srednjem vijeku, a sa njima možda i neka, još neidentifikovana, azijska grupacija. Ove toponimske strukture moraju se posmatrati komparativno – u kontekstu turskog, rumunsko-vlaškog i albanskog jezika (odnosno ilirskog supstrata; up. Staropersijsko **bog** – bogatstvo).

Sve se više stabilizuje teza da je stanovništvo u široj oblasti Šar-planine porijeklom arumunsko (vlaško), a moguće i etnički konglo-

²¹ Žan Pol Ru, n.d.

²² Žan Pol Ru, n.d.

merat sa Ujgurima i drugim prototurskim plemenima. Oni su se mogli doseljavati na Balkan u vrijeme ranih seoba naroda, pa su sa sobom donosili i svoje kultove, i svoje mitološke sadržaje, a tamo gdje su se nastanjivali **ostavljali su svoje tragove u onomastici (toponimiji i antroponimiji)**. Ove pretpostavke se poklapaju sa predanjima da su dalji preci šarplaninske populacije dolazili na Balkan na tzv. “sjeverna vrata”, ili preko Sirije, i dalje preko Trakije. Takođe, ovo bi se moglo dovesti u vezu sa **tezom o bogumilima** (Manihejcima) u čijoj je tradiciji (kulturi, religiji) bilo vjerovanja iz centralne Azije, odnosno Gornje Azije, s obzirom da je **manihejstvo** tamo i nastalo i da se iz njega razvilo bogumilstvo – njihovo duolističko učenje i njihova (bogumilska) vjera.²³

Veliki je broj **znakova** u oblasti Šar-planine, Sandžaka, Bosne i Hercegovine, te sjeverne Crne Gore, jugoistočne i zapadne Srbije – koji upućuju na **bogumile** i njihova staništa (humke, stećci, toponimi, grobišta, sadržaji u usmenoj kulturi i tradiciji – pjesme, priče, predanja, leksika).

Obred uz Plaćen kamen najočuvaniji je sadržaj i metonimija za **kult o Kamenu za kišu**. U ovom kontekstu su svakako i obredni sadržaji **ojlije-bojlije, džambalo, sredzima**, pa čak i ona **doda** i obredni ceremonijal **Đuren** – koji u **Gori i Župi** i danas imaju pagansku funkciju. U oblasti Gornje Azije, kod tursko-mongolskih plemena, **kult o junaku koji ubija zmaja** bio je vrlo raširen i **utemeljen u mitološkoj svijesti i praksi**. **Mitološka priča o zmaju** “koji izlazi iz zemlje i penje se na nebo, prispela je sa Dalekog istoka, proširila se do Anadolije, gdje živi i danas. Po **bektaškim predanjima**, lično ga je **Hadži Bektaš** istjerao iz pećine i poslao na nebo... Često se sukobljava sa ljudima i u toj borbi pobjeđuje ga **Hizir, simbol proljeća**, koji bi se mogao vezati za altajska predanja, ali i za priče **o svetom Đorđu**. **Anadolske legende**, koje ga dovode u vezu s Plejadama i pričaju **da ga je rodila košuta ili gazela**, veoma su stare i bliske nekim **sibirskim temama**: rođen od biljojeda, zmaj se penje na nebo... i odlazi pod oblake. Zatim se vraća na zemlju i zimu provodi u dubokim pećinama... A u proljeće, u vidu oblaka, opet se uspinje do zenita”...²⁴

U ovom kontekstu može biti i goransko-župsko žensko ime **Đuriša**, kao i obredi vezani za **Alidun, Mitrovdan (mitraistički kult)**, i sl.

Ovi kultovi su, prolazeći preko hrišćanske Vizantije, hristijanizirani i osmišljeni kao ceremonijali o hrišćanskim svecima (neistorijskim ličnostima) i stavljeni u funkciju hrišćanske ideologije. Tokom hristijanizacije izmijenjeni su njihovi obredni sadržaji. Međutim, kod Bošnjaka, osobito onih u Gori i Župi, i danas su u staroj paganskoj funkciji, posvećeni prirodi i njenim promjenama tokom godine.

²³ Žan Pol Ru, n.d.

²⁴ Žan Pol Ru, n.d.

Kult vuka (osobito sivog vuka) prisutan je i u tradiciji Bošnjaka, kao što je i u tradiciji tursko-mongolskih plemena. Iako se tretira kao zvijer, prema vuku se gaji posebno poštovanje, koje doseže iz gornjeazijskih mitoloških sistema. Vuk je **progonitelj zlih demona** (vještica, đavola, bića koja donose bolesti i vremenske nepogode).²⁵ Kod Bošnjaka dijelovi vukovog tijela upotrebljavaju se kao talismani i amajlije (zub, šapa, čeljust, rep kao **tuf**, kapa od vučje kože, čak i drugi dijelovi vučje kože uz odjeću. Kroz vučju čeljust provlače djecu koja su bolesna, koja su uplašena od nečega, koja ne govore... Leksema **tuf (a)** svakako je u morfološkoj i semantičkoj vezi sa prototurskom leksemom **tug** ("čuveni tug otomanskih 'paša s devet repova" a upotrebljavali su ga i Huni, i proto-Bugari kojima je "papa, prilikom pokrštavanja, naredio da ga zamene krstom".²⁶

Bošnjaci na Šar-planini ubijenog vuka nose kroz selo, pjevaju **vučarske pjesme**, igraju oko njega, a čitav ceremonijal ima paganski karakter. Ovdje, i u mnogim drugim balkanskim krajevima vuka ne zovu ovim imenom, već kažu: on, nepomenik, onaj – kamen mu u usta, divina, i sl. U Gori i Župi, na Šar-planini, vučarske pjesme su poseban folklor (o ovom folklornom ceremonijalu pisala je Fehmija Murati u kosovskoj reviji "Alem" tokom 2002/3. godine).

Junake i hrabre ljude, u tradiciji Bošnjaka, upoređuju sa vukom. **Vuk je simbol borbe**, hrabrosti, izdržljivosti, ponekad i naivnosti, ali nikad lisičjeg lukavstva.²⁷ Vučicu često nazivaju **kujom**,²⁸ djecu **vučićima**. Pripovijedaju da je neko dijete "zadovolila i podnjivila vučica", te da ono ima neke osobine vuka (fizičke i psihičke – vučje oči, vučje zube, ljutito je).

Osobito je raširen i **kult medvjeda**,²⁹ kao kod tursko-mongolskih plemena. Kod Bošnjaka se pripovijeda, da je neka medvjedica, u nekoj pećini "podnjivila izgubljeno dijete".

U tradiciji Bošnjaka prisutne su i druge zoonimske mitološke semanteme čiji se izvori prepoznaju u prototurskim i protomongolskim mitološkim sistemima. U rustikalnim sredinama bilo je uobičajeno postavljanje bikovih lobanja sa velikim rogovima na dovratnike torova, kao i presjecanje mrtvorodenog jagnjeta ili jareta i zakopavanje njihovih djelova sa obje strane vratnica (struge) torova. Svakako, ovaj mitološki supstrat imao je pagansko-profilaktičnu funkciju – da zaštiti stada, i kuću, od zlih duhova. Ovaj mitološki semantem bio je prisutan i u građevinarstvu.

²⁵ Žan Pol Ru, n.d.

²⁶ Žan Pol Ru, n.d.

²⁷ Žan Pol Ru, n.d.

²⁸ Žan Pol Ru, n.d.

²⁹ Žan Pol Ru, n.d.

Na kuće, staje i druge objekte postavljani su drveni rogovi – sa istom profilaktičnom funkcijom.

Ove teme su, takođe, predmet bošnjačke retorike i tradicije.

Semantika lekseme **bajrak** i funkcija ovoga simbola kao heraldičnog znaka, ima ista značenja kod tursko-mongolskih naroda i Bošnjaka. Bajrak je mogao nositi samo junak, ili odabrani pojedinac, kako je to i danas kod Bošnjaka.³⁰ Selo Donje Ljubinje, više Prizrena, još je nosilac “bajraka” dobijenog davno od nekog sultana.

Uticaj tursko-mongolske tradicije i kultova odražavao se i u oblasti **antroponimije**.³¹ U prilog ovoj tezi idu još vrlo frekventna imena: **Džingis, Azar, Bajazit, Bejzat, Arzu** (ž. ime), **Bajkal** (m. ime), **Ural** (m. ime); i prezimena **Taraniš // Tarhaniš (tar han), Kurtiši, Kurtagić, Tatari, Tatarević, Altaj**, i sl. Imena i prezimena ovoga tipa osobito su frekventna u antroponimskom sistemu Bošnjaka Gore i Župe, na Šar-planini, ali i kod sandžačko-bosanskih Bošnjaka. U prvim turskim popisima (1455. godine, a i kasnije) u balkanskim antroponimskim sistemima, osobito onim u Gori i Župi, prepoznatljive su i stare tursko-mongolske imenske strukture, koje su rezultat predosmanskih uticaja gornjeazijskih kultura i tradicije.

U iskazu, zapisanom kod Bošnjaka, da su “prije Adema i Have bili **1001 Adem i Hava**” prepoznamo stara orijentalna vjerovanja o dužini ljudskih civilizacija.

U značenju lekseme **kuvet** (u tursko-mongolskom **kutu**),³² u funkciji mitskog mišljenja, nalazimo stabilne reflekske i u bošnjačkoj tradiciji, kao i u svakodnevnoj životnoj praksi.

Na **bošnjačku epiku**, na **epske pjesme i na epove Avda Mededovića** mogla je uticati i **Knjiga Dede Korkuta**, ali i druge epske strukture tursko-mongolskog porijekla. Taj se uticaj osobito odražavao na strukturu epskog pjesništva, kompoziciju (dužina epske strukture, istoričnost teme i detaljisanje tokom pjevanja, deskripcija, slikanje događaja i junaka (njihovog porijekla, komparacije sa divovima i zmajevima), stilsko-jezička konkretnost, hiperbolisanje, opisi ljepote žena ili djevojaka (komparacije sa suncem i mjesecom), viteška čast, neobično rođenje junaka i njegova mladost, opis oružja glavnog junaka i sl.

Mitološki supstrati i njihova semiotika prepoznatljivi su i u frekventno zastupljenoj **leksici orijentalnog porijekla u jeziku Bošnjaka**, u usmenoj i pisanoj literarnoj tradiciji.

³⁰ Žan Pol Ru, n.d.

³¹ Žan Pol Ru, n.d.

³² Žan Pol Ru, n.d.

U bogatoj bošnjačkoj tradiciji, evidentni su i drugi oblici mitova i kultura koji su porijeklom iz prototurskog i protomongolskog mitološkog sistema.

Selektivna literatura

1. **Žan-Pol Ru**, *Religija Turaka i Mongola*, Izdavačka knjižarnica ZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.
2. **Hakija Zoranić**, *Prilog geneze Bošnjaka i narodni kontinuitet Sandžaka – dijelova naroda Bosne i Hercegovine (Prilog etnogenezi Bošnjaka Sandžaka)*, Tutinski zbornik 3, Tutin, 2003, 207-239.
3. **Alija Džogović**, *Nam i um u knjigama Ragipa Sijarića*, Udruženje bošnjačkih pisaca u skandinavskim zemljama, Prizren, 2003, 1-124.
4. **H. S. Robinson i N. Vilson**, *Mitovi i legende svih naroda*, IP "Rad", Beograd, 1976, 1-414.
5. **Bâl Gangâdhar Tilak**, *Arktička pradomovina veda*, NIRO "Književne novine", Beograd, 1987, 1-403.
6. **Mirča Elijade**, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, I, II, III knjiga, Prosveta, Beograd, 1991.
7. **Zdeslav Dukat**, *Homersko pitanje*, Ljubljana, 1988, 1-299.

RADOVI AUTORA I PREPISIVAČA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA IZ CRNE GORE (ILI NASTALI U CRNOJ GORI)

Pisana riječ u arapsko-islamskom i kasnije osmanskome društvu njegovana je kao izraz specifičnog kulturnog i estetskog standarda, prije svega s potrebom preciznog bilježenja i tumačenja vjerske tradicije, pisanja filoloških i etičkih rasprava ili najrazličitijih antologija s ciljem opšteobrazovne edukacije čitalaca, svodeći se vrlo često na priređivanje tradicionalnog materijala uz čvrsti oslon na pređašnja dostignuća. U islamskoj umjetnosti kaligrafski oblikovano pismo i ukrašavanje knjiga predstavlja veoma prisutan umjetnički izraz. Figuralna ikonografija drugih religija zamijenjena je pobožnim natpisima u funkciji simboličnog afirmisanja vjere, vrlo često zbog obilja ukrasa teško čitljivim.

Ljubav prema knjizi u islamskom društvu srednjeg vijeka bila je veoma raširena, knjigama se trgovalo i njihovo prepisivanje predstavljalo je pristojan izvor prihoda. Nerijetko prepisivačkom djelatanošću bavili su se ljudi koji su istovremeno bili i autori originalnih radova i posebnu cijenu imali su prepisi obrazovanih i stručnih ljudi. Tekstu je prethodila kur'anska formula *Bi-smi llāhi r-raḥmāni r-raḥīm* (U ime Boga, milostivog, samilosnog). Na marginama su pisani komentari bilo samog autora prepisa bilo preuzeti iz drugih djela. Mnogim džamijama i obrazovnim ustanovama imućni ili ućeni vlasnici knjižnog blaga zavještavali su svoje knjige, ali izloženost uništavanju i oštećenjima zajedno sa drugim dobrima tokom ratnih razaranja i nepogoda, neodgovarajući odnos, ili bolje rečeno neshvatljivi nemar i ravnodušnost sredine je nerijetko doprinio da dio tih dragocjenosti ili propadne i nestane ili, čak, dopiše do novih vlasnika u udaljenim dijelovima Evrope. U XV i XVI vijeku osnivaju se na ovim prostorima orijentalne biblioteke u Bosni, Hercegovini, Srbiji, Makedoniji. Prepisivanjem knjiga, za razliku od drugih dijelova Evrope u koje su orijentalni rukopisi stizali sa strane, bave se domaći ljudi, mada je dio ovih prepisa nastajao i u drugim prepisivačkim centrima. Pored skromne književnosti na maternjem jeziku u arapskoj grafiji (alhamijado književnost) i narodne usmene književnosti, u pisanom izrazu prisutna su tri orijentalna jezika. Arapski jezik bio jezik religije i nauke, na turskom je njegovana divanska književnost, putopisi, epigrafika, dok je prefinjenom pjesničkom izrazu bio namijenjen persijski jezik.

Na tlu nekadašnje Jugoslavije, u arhivama, bibliotekama, muzejima, džamijama, tekijama, crkvama, katoličkim i pravoslavnim manastirima pohranjene su brojne knjige različite sadržine i rukopisi pisani na arapskom, persijskom i turskom jeziku, među kojima je najveći broj zvaničnih dokumenata iz perioda osmanske vlasti. Među pomenutim fondovima svakako treba pomenuti orijentalni rukopisni fond Gazi-Husrev begove biblioteke, arhiva Orijentalnog instituta u Sarajevu, Istorijskog arhiva Sarajeva, Arhiva BiH, Nacionalne i Univerzitetske biblioteke BiH, Muzeja grada Sarajeva, Muzeja stare pravoslavne crkve u Sarajevu, Vakufske direkcije i Vakufsko-mearifskog povjereništva, fondovi katoličkih i pravoslavnih manastira na teritoriji Bosne i Hercegovine, Arhiva JAZU, odnosno Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Arhiva Hrvatske, Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, Dubrovačkog arhiva, Državnog arhiva u Zadru, Arhiva Makedonije, Državnog arhiva Srbije, Arhiva SANU, Muzeja primenjene umetnosti i Istorijskog arhiva Beograda i dr.¹ Građa koja postoji na teritoriji današnje Crne Gore, zbog nesređenosti i nedovoljnih uvida, ostajala je dugo vremena uglavnom izvan objavljenih pregleda ove građe. Štampani katalozi pružaju nam uglavnom ograničene uvide, budući da se postojeće zbirke novim uvidima i otkrićima još uvijek uvećavaju, dok jedan dio u privatnim bibliotekama ostaje i dalje nedostupan i moguća procjena i prezentovanje javnosti ostaje u okvirima volje pojedinaca i raspoloživih sredstava za otkup ovih zbirki. U vezi s tim, M. Ždralović u svom iscrpnom pregledu islamskih manuskripata² koji se nalaze u bibliotečkim i arhivskim fondovima Bosne i Hercegovine napominje da zbog nedostupnosti jedan dio rukopisa koji se nalazi kod privatnih lica, odnosno u džamijama ili derviškim tekijama, nije mogao biti ubilježen. Od 27000 rukopisa, koji su u njegovom pregledu nabrojani, pregledano je i katalogizovano svega 4000.

Prema pisanju Hazima Šabanovića, Muhameda Ždralovića, Smaila Balića i Enesa Pelidije³ saznajemo da su u Crnoj Gori, posebno u Pljevljima, bile brojne osobe koje su dale značajan doprinos u javnom i kultur-

¹ Olga Zirojević, *Pisani tragovi Osmanskog Carstva na tlu Jugoslavije*, Zbornik za oijentalne studije 1, SANU, Beograd 1992, 39-55, 41

² *World Survey of Islamic Manuscripts*, Volume 1 (Bosnia-Herzegovina by Muhamed Zdralovic, compiled 1991).- London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1992, pp. 87-110

³ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973; Muhamed Ždralović, *Bosanskohercegovački prepisi-vači djela u arabičkim rukopisima*, knj. I, II, Sarajevo 1988; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka (Muslimanska komponenta)*, Wien 1973; Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja*, AGHB, XVII-XVIII, 1996, 233-239

nom životu prepisivačkom djelatnošću ili originalnim djelima na orijentalnim jezicima. Najprije se spominje Tašlidžali Jahja, pjesnik iz XVI vijeka. Bio je albanskog porijekla, ali je, navodno, rođen u Pljevljima⁴. iako postoji verzija po kojoj ovaj pjesnik uopšte tu nije rođen⁵. Pored tužbalice povodom ubistva princa Mustafe po kojoj je postao poznat, napisao je, između ostalog i *Divan*, koji je sačuvan⁶. S početka XIX vijeka u Pljevljima je kao kadija službovao i Salih Sidki Čehajić-Mahmudkadić Sarajlija, koji je za vrijeme rada i boravka u Pljevljima napisao rad *Mağmū'a-i Šālihī Šidqī* (Zbirka zvaničnih pisama i dokumenata), koji čuva dragocjene podatke koji se odnose na Pljevaljski kadiluk. Rukopis se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (autograf, br. 193)⁷. Među prepisima iz Pljevalja u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pohranjen je i rukopis *Tuhfat al-mulūk* (Rasprava o tumačenju snova na turskom jeziku), koji je Salih Sidki prepisao dok je kao kadija službovao u Pljevljima (br. 7471,1/R 3397,1). Na turskom jeziku napisao je rad *Šrblū re'āyānin tuğyān ve tenkīlī ve Beligrād qal'asinin şūret-i istihlāşi* (Ustanak srpske raje i njeno potčinjavanje i način oslobođenja grada Beograda; autograf)⁸. Prema nekim ocjenama ovo djelo je značajan autorski rad na turskom jeziku i ističe se da „snažan patriotizam autora, Bosanca po rođenju i po svesti o svojoj pripadnosti i jasno izraženo saznanje o izuzetnom položaju Bosne i Bosanaca u okvirima Osmanskog carstva daju ovom delu i širu kulturno-istorijsku vrednost“⁹. Za bjelopoljski kraj vezuju se imena Osmana Šehdi-efendije Akovalizade (Bjelopoljca), pisca, diplomate i bibliofila i njegovog sina šejha Ahmeda Hatema Kadića Bjelopoljca, koji je pisao na arapskom, turskom i persijskom jeziku. Stvarali su u XVIII vijeku. Osman Šehdi sin je Mehmeda Salima ef. Kadića iz Bijelog Polja. Spominje se kao divan-katib i čehaja u pratnji Mehmed Emni-paše, koji je 1740. godine kao poslanik upućen u Rusiju. U spomen na rano preminulog sina jedinca Ahmeda Hatema, kadije i pisca, Osman Šehdi je 1757. godine osnovao prvu javnu biblioteku u Sarajevu u dvorištu Careve džamije. U misiju u Rusiji je u rang defterdara upućen iste godine i ova svoja iskustva je izložio u *Sefāretnāmi*,

⁴ M. Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću*, Istorija Crne Gore, III/1, 598-9.

⁵ Enes Pelidija, *ibid*, 234, prema D. Bojanić *Jadar u XVI i XVII veku* (iz knjige *Jadar u prošlosti*, Loznica, 129).

⁶ *Ibid*, 235.

⁷ Hazim Šabanović, *ibid*, 554.

⁸ Hazim Šabanović, *ibid*, 553.

⁹ Dušanka Bojanić-Lukač, *Carigradski rukopis Mahmudkadićevog "Ustanka srpske raje" i "Turskog vojnog pohoda na Srbiju 1813"*. Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu, 1970, 16.

putopisu koji predstavlja zanimljiv izvor istorijskih podataka. Iz Carigrada je, vrativši se iz Rusije dvije godine kasnije, poslao za biblioteku u Sarajevu stotinu osamdeset rukopisa iz oblasti islamske književnosti. Inače, stara zgrada ove biblioteke je 1912. godine porušena i knjige su premještene u Gazi Husrev-begovu biblioteku.¹⁰ Ova biblioteka popunjavana je i poklonima drugih darodavaca¹¹ i sve knjige imaju pečat koji je posebno za ovu svrhu dao da se izradi Osman Šehdi. Ploča sa tarihom o vremenu podizanja biblioteke uzidana je, nakon rušenja biblioteke i premještanja knjiga, u zid Gazi Husrev-begove biblioteke¹². Pored navedenih djela napisao je i *Divan*, pohranjen u Sulejmaniji (Istanbul) pod brojem 147. Sin Osmana Šehdija Ahmed Hatem-šejh Kadić Akovalizade pripadao je nakšibendijskom derviškom redu, imao diplomu kaligrafa i bio veoma obrazovan. Napisao je:

1. *Divan*, sastavljen od pjesama na arapskom, turskom i persijskom jeziku,

2. spjev moralno-didaktičkog karaktera na turskom jeziku *Manzūmu*, i

3. komentare: *Šarḥ Multaqā l-`abḥur`Ibrāhīma Halabīja*, *Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī* (Komentar Šahidijevom djelu), *Šarḥi Elfāz-i kufr* (Komentar risali o bogohulnim riječima) Badra Rašīda, *Šarḥ al-Lum`a al-yaṣīra fī `ilm al-ḥisāb* (Komentar djelu Mala luča iz aritmetike)¹³ Ahmada ibn Muḥammada al-Farādīja, *Šarḥ Qasīda al-`ahlāq* (autograf) (Komentar spjeva moralno-didaktičkog karaktera)¹⁴.

Među njegovim radovima zabilježene je i zbirka predavanja iz različitih oblasti pod naslovom *al-Fawā'id al-ḥatamiyya*. U XVIII vijeku spominje se i Ahmed sin Huseina al-`Alamī Podgoričanin (Vikašević), koji je bio nastanjen u Sarajevu i napisao raspravu o arapskoj metrici s komentarom<sup>15</sup>. Izvjesni Hasan-efendija, kadija, nastanjen u Podgorici, napisao je u XVIII vijeku raspravu *Šifā` da` al-mīt`ān fī Mu`āwiya ibn `abī Sufyān* (rukopis je pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u okviru zbirke br. 1892/1160 pod brojem L. 139-147) na arapskom jeziku, u kojoj pobija i kritikuje stavove nekih derviških redova, isuviše privr-

¹⁰ Hazim Šabanović, *ibid*, 487-488.

¹¹ Hatidža Čar-Drnda, *Neki legati Osman-Šehdijine biblioteke*, AGHB, knj. XV-XVI, 1990, 243-256, 244.

¹² Fehim Nametak, *Važniji legati u rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, AGHB, XIII-XIV, 1987, 7-14, 9.

¹³ Hazim Šabanović, *ibid*, 469.

¹⁴ M. Ždralović, *Bosanskohercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, knj. II, Sarajevo 1988, 144.

¹⁵ Smail Balić, *ibid*, 90.

ženih halifi Aliji i njegovom potomstvu, zbog njihovih pretjeranih napada na halifu Muaviju. Derviš Tašlidžali, učenik hadži Muhameda, sarajevskog muftije u periodu 1789-90. godine, i Salih iz Nikšića, stanovnik medrese u Tašlidži, između ostalih, sastavljači su *Mağmū'e*, zbornika najrazličitijeg sadržaja, koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem 3045/5390.

U prvim decenijama XVII vijeka prepisivačkom djelatnošću u Pljevljima bavio se Husein, sin Osmana Tašlidžalija. Prepisao je 1617. godine ta'lik pismom *Šarḥ Marāḥ al-'arwāḥ* (Komentar gramatike arapskog jezika) 'Aḥmada Dunquza. Ovaj prepis se čuvao u Orijentalnom institutu u Sarajevu (br. 372)¹⁶. U istoj ustanovi čuvala se i gramatika al-*Muqaddima fī at-taṣrīf* (Uvod u morfologiju arapskog jezika) Izaddina 'Abdalwahhāba ibn 'Ibrāhīma ibn 'Abdalwahhāba az-Zunġāniya (br. 1164/1), prepis izvjesnog Redžepa iz 1658. godine, pisan ta'lik pismom¹⁷. Prepisivačkom djelatnošću u Pljevljima bavio se krajem XVII i početkom XVIII vijeka i Abdulah, sin hadži Mustafe. On je autor prepisa na arapskom jeziku, pisanog nashi pismom – *Nuḏḥat an-naẓar – Šarḥ nuḥbat al-fikr* (Kratko djelo o teoriji hadisa s komentarom) Šihābaddīna 'Aḥmada 'Alī ibn al-Ḥaġar al-'Asqālānīja¹⁸ (prepisano 1692. godine). Početkom XVIII vijeka, tačnije 1701¹⁹. godine prepisao je Ṭablāwījev spjev na arapskom jeziku o metonimiji s komentarom - *Manzūmat at-Ṭablāwī fī al-i-sti'āra wa šarḥu-hā*. Iz ovog vremena potiče i 6 njegovih prepisa na arapskom jeziku iz iste oblasti, nastalih u Pljevljima i pohranjenih, kao i dva prethodno navedena, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod brojem 388/2-8/950, i to su:

1. *Šarḥ ar-risāla al-'aḍudiyya fī al-waḍ'* (Kraća rasprava o etimologiji riječi u arapskom jeziku; autor komentara vjerovatno: 'Alī Qušġī, autor osnovnog teksta: 'Adudaddīn 'Abdaraḥmān ibn 'Aḥmad al-'Īġī),

2. *ar-Risāla al-waḍ'iyya al-'aḍudiyya* (Rasprava o etimologiji riječi 'Aḍudaddīna 'Abdaraḥmāna ibn 'Aḥmada al-'Īġīja),

3. *Farā'id al-fawā'id li taḥqīq ma'ānī al-i-sti'āra* (Rasprava o upotrebi riječi u prenesenom značenju koju je napisao 'Abū l-Qāsim Samarqandī al-Layṭī i njen komentar autora ili vlasnika rukopisa Ḥusayna al-'Isba'īja as-Sarāyīja),

4. *Šarḥ 'alā risāla al-i-sti'āra* (Komentar rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju autora 'Iṣāmaddīna 'Ibrāhīma ibn Maḥmūda ibn 'Arabšāha al-'Isfarā'inīja),

¹⁶ M. Ždralović, ibid, 40-41.

¹⁷ M. Ždralović, ibid, 77.

¹⁸ Ibid, 100.

¹⁹ Ibidem.

5. *Riyād at-tālibīn fī šarḥ al-i-sti'ād wa al-basmala* (Rasprava o tumačenju “istiaze” i “besmele” autora Ġalāladdīna as-Suyūtīja),

6. *Ḥāšiya 'ala šarḥ 'Iṣāmaddīn li risālat as-Samarqandī fī al-i-stirā'a* (Glosa na 'Iṣāmaddīnov komentar Samarqandījeve rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju, autor: 'Ismā'il ibn Ḥ. Sinān as-Siwāsī).

Pljevaljski prepisivači krajem XVII i početkom XVIII vijeka pretežno se bave prepisima djela iz šerijatskog prava. Tako je Abdurahman, sin Ahmedov, prepisao na arapskom jeziku:

1. *al-Fatāwī al-'adliyya* (Šerijatske decizije na arapskom jeziku Rasūla ibn Šāliḥa 'Aydīnīja; prepisano 1697. godine; rukopis se nalazi u okviru Orijentalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod brojem 1013)²⁰;

Abdulfetah, sin šejha Muhameda prepisao je 1700. godine dvije knjige:

1. *Kitāb al-ḥudūd wa al-'aḥkām* (Knjiga kazni i odluka šejha 'Alīja ibn Mağdūdīja aš-Šahwardīja al-Bistāmīja na arapskom jeziku) i

2. *Malğā' al-quḍāt 'inda ta'āruḍ al-bayyināt* (Djelo o postupku šerijatskog suda u slučajevima kontradiktornih odluka autora Ġanama ibn Muḥammada al-Bağdādīja na arapskom jeziku)²¹

Ova dva gore navedena prepisa, prema raspoloživim podacima, nalazila su se u Orijentalnom institutu pod brojem 741/1-2, iako Enes Pelidija navodi da se drugi prepis nalazi pohranjen u Nacionalnoj biblioteci u Kairu pod brojem 46²². Orijentalni institut u Sarajevu spominje se i u vezi sa sljedećim prepisima nastalim u Pljevljima sredinom i krajem XVIII vijeka:

1. *Wiqāyat ar-riwāya fī masā'il al-hidāya* (udžbenik, komentar djela iz šerijatskog prava na arapskom jeziku autora Burhānaddīna Šadra aš-Šarī'a; prepisivač Husein Emin, sin mule Zekerijaha Tašlidžaka; prepisano 1733. godine, br. 1933)²³;

2. *al-Farā'id* (Djelo o nasljednom pravu na arapskom jeziku nepoznatog autora, prepisivač Ahmed, sin Mustafe; prepisano 1765. godine, br. 4354)²⁴;

3. *Šarḥ talḥīs al-miftāḥ fī al-ma'ānī wa al-bayān* (Komentar djela iz stilistike i retorike na arapskom jeziku autora Sa'daddīna at-Taftazānīja; prepisivač Mustafa, sin Osmanov; prepisano 1780. godine, br. 1500)²⁵;

²⁰ Ibid, 102.

²¹ Ibid, 102-103.

²² Enes Pelidija, *ibid*, 237.

²³ M.Ždralović, *ibid*, 133-4.

²⁴ Ibid, 193.

²⁵ Ibid, 215.

4. *Multaqā al-`abḥur* (Priručnik iz šerijatskog prava autora `Ibrāhīma al-Ḥalabīja, prepisivač Ali, sin Saliha Temima iz Tašlidže, prepisano 1794. godine, br. 3281)²⁶.

Pored pomenutih, u Orijentalnom institutu u Sarajevu bio je pohranjen i prepis na turskom jeziku, pisan 1734. godine ta'liq pismom - *Zbornik fetvi i zbirka zakona sultana Sulejmana `Aḥmada ibn Muḥammada al-`Imādīja `Abū Sa`ūda* (prepisivač Jahja, sin Ibrahima iz Tašlidže, br. 1039²⁷). Komentar na turskom jeziku Šāhidījevom rječniku od anonimnog autora pod naslovom *Šarḥ-i Tuhfe-i Šāhidī* prepisao je Mustafa Tamimzade iz Pljevalja 1788. godine i ovaj rukopis se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem 4712/R-1407. U istoj biblioteci pod brojem 2251/3571 nalazi se zbirka (*Mağmū'a*) teološke i moralno-didaktičke sadržine koju je 1754. godine prepisao Sulejman, sin Ejuba Havadže, iz sela Cerovice u kadiluku Tašlidža. Djelo o islamskom vjerovanju *al-Fiqh al-`akbar* autora Nu'māna ibn Tabita `Abū Ḥanīfe prepisao je Monla Salih iz Pljevalja 1798. godine (rukopis se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci kao dio zbirke pod brojem 6843/R-4758).

U Podgorici je 1714. godine kadija Salih Saraji prepisao na arapskom jeziku zbirku fetvi raznih muftija – *Fatāwī* (rukopis se nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 3274/1)²⁸. Za Podgoricu se vezuje ime prepisivača Hasana, sina Saliha hadži Muhameda Podgoričanina, koji je 1742. godine prepisao djelo na arapskom jeziku iz šerijatskog prava nepoznatog autora (rukopis je pohranjen u okviru Orijentalne zbirke SANU, br. 22)²⁹. Takođe, prepisivač po imenu Bekir Hurić prepisao je 1845. godine u Podgorici komentar Birgivijevo djela na arapskom jeziku *al-Muḥammadiyya* pod naslovom *Šarḥ at-tarīqa al-Muḥammadiyya* autora Muḥammada ibn Muṣṭafe al-Ḥādīmīja (rukopis se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, pod RSO 41)³⁰. U Bijelom Polju prepisao je 1794. godine *Muṣḥaf* mula Vejsil, sin Abdulaha hadži Ibrahima (rukopis se nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 4530)³¹. Iz Plava potiču prepisivači:

1. Ahmed, sin mule Bega Plavizade (prepisao 1816. godine *Šakk*, priručnik za pisanje i sastavljanje službenih akata autora Nu'māna Tabbāgzādea na turskom jeziku; rukopis je bio pohranjen u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod br. 36)³²

²⁶ Ibid, 233.

²⁷ Ibid, 134-5.

²⁸ Ibid, 113.

²⁹ Ibid, 145.

³⁰ Ibid, 296.

³¹ Ibid, 235.

³² M.Ždralović, ibid, 262.

2. Anonim iz Plava (prepisao *Muṣḥaf* u Plavu 1844. godine; rukopis se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu pod br. 35188)³³

3. Osman Plaveli (prepisao komentar arapsko-turskog rječnika *Hediyye el-iḥwān fī šerḥi subḥa-i sibyān* Muḥammada Nağība; prepisano 1861. godine u Plavu; rukopis se nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu, pod RSO 20)³⁴.

Hasan, sin Ademov, iz Nikšića (an-Niqšakawī) prepisao je 1809. godine *Tuhfat al-iḥwān*, komentar Birgivijevog djela *al-'Awāmil al-ḡadīda* o agensima u sintaksi arapskog jezika. Ovaj rukopis je pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem 4186/R 4907. Djelo iz gramatike arapskog jezika *Tabsira at-tullāb fī 'ilm al-'i'rāb* prepisao je muftija Abdulatif Đulbija iz Ulcinja (rukopis s pečatom kolekcije pomenutog muftije nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem 4204, 1/R 5100, I)

Autori i prepisivači pomenuti u ovom radu ili potiču iz Crne Gore ili su njihovi radovi nastajali na tom području. Do predloženih saznanja došli smo na osnovu raspoloživih izvora, pregledom bibliotečkih kataloga i, koliko je bilo moguće, neposrednim uvidima u građu. Na žalost, osvjedočili smo se da se, sticajem nepovoljnih okolnosti ili možda usljed još uvijek nedovoljne proučenosti raspoloživog rukopisnog korpusa na orijentalnim jezicima u Crnoj Gori, nijedan od nabrojanih rukopisa ne nalazi u crnogorskim arhivskim ili bibliotečkim fondovima. Ostaje nam da se nadamo da će preostali dio ove građe, posebno onaj u privatnim kolekcijama, biti korektno procijenjen, obrađen i sačuvan od predrasuda, ili ravnodušnog i nestručnog odnosa institucija i društva uopšte.

³³ Ibid, 294.

³⁴ Ibid, 310.

ŽENIDBE OTMICOM U EPSKOJ NARODNOJ POEZIJI – MODELATIVNOST TEME (I)*

UVODNA RAZMATRANJA

U sagledavanju korpusa epskih narodnih pesama balkanskog prostora, kao jednog od najproduktivnijih u pogledu baštinjenja usmene književnosti, posebno se ističe grupa pesama čiji je zajednički imenitelj – tema *ženidba otmicom*. Tema ženidbe otmicom vezuje se za junačke ženidbe kao internacionalnu tematsku celinu, posebno izraženu u pesmama srednjih vremena. Ova dominantna tema razvija se u deset sižejnih modela: 1) *Napad na svatove i pokušaj otmice devojke*, 2) *Otmica prevarom*, 3) *Otmica devojke silom*, 4) *Bekstvo u sporazumu s devojkom*, 5) *Dvoboj i rat zbog devojke*, 6) *Oslobodenje i ženidba*, 7) *Ženidba i udaja silom*, 8) *Krvavi svatovi*, 9) *Zapostavljena žena beži protivniku (prvom prosiocu)*, 10) *Razno (Varia)*.¹ Modeli najčešće nisu u parataksičnom (nezavisnom) odnosu, već su u određenim slučajevima sinkretični, odnosno, jedan od drugoga pozajmljuju neke elemente, bilo da je to čitav sižejni podmodel, njegova narativna struktura ili fabularni element (motiv).² Bitno je naglasiti i da svaki od deset navedenih sižejnih modela nije u svakom slučaju jednoznačna struktura. Jednoznačan je onda kada ne sadrži podmodel, što je ređi slučaj. Svoju višeznačnost većina sižejnih modela postiže uz pomoć sižejnih podmodela, koji modelu obezbeđuju status varijantnosti, kao i varijantnost među modelima uopšte.

* Ovaj tekst je deo moje doktorske disertacije i njega, kao i celu disertaciju, posvećujem doc. dr Ivanu Nestorovu u ime snage i podrške koju mi u životu daruje.

¹ Za navedenu klasifikaciju sižejnih modela u okviru teme korišćeni su sledeći predlošci: B. Krstić, *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*, Beograd, 1984, M. Kleut, *Ivan Senjanin u srpskohrvatskim usmenim pesmama*, Novi Sad, 1987, *Epske pesme o hajducima i uskocima, prir. B. Suvajdžić*, Beograd, 2003, B. Suvajdžić, “Modeli junačke ženidbe u pesmama o hajducima i uskocima”, u: *Književnost i jezik*, LI, 3-4, Beograd, 2004, str. 329-351

² M. Kleut, nav. del, str. 107

Pregledno rečeno, većina od deset navedenih sižejnih modela egzistira, osim u manjem broju slučajeva, uz pomoć više sižejnih podmodela, a podmodele čine narativna struktura i fabularni elementi (motivi) čime se stvara tipologija pesme. Tipologija pesme je bitna koliko u odnosima između sižejnih podmodela u okviru sižejnog modela, toliko i u odnosima između samih sižejnih modela. Ono što čini zajednički element u tipologiji pesama jesu stabilna mesta, a ono što ih čini različitim, i obezbeđuje im status varijantnosti, jesu varijabilna mesta.

Ovakva raznorodnost realizacije teme ženidbe otmicom uslovljava pojavu različitih sižejnih tokova pesama u kojima je posebno zanimljiva pozicija mladoženje koja se formira kao pozicija aktivnog učesnika ili pasivnog aktera oko koga se smešta niz drugih likova sa svojim tipološkim funkcijama.

U razmatranju sveukupnosti epske narodne poezije balkanskih prostora, jasno se izdvajaju dva sloja – hrišćanski i muslimanski sloj epskih narodnih pesama. Oba sloja u zapisima egzistiraju i autonomno, sa svojim osobenostima, i homogeno, na području tematsko-sižejnih i poetoloških karakteristika. Tako se i korpus pesama u kojima dominira ženidba otmicom sreće u epskim narodnim pesmama i hrišćanskog i muslimanskog prosedea, zbog čega se istraživački rad, vezano za temu o kojoj je reč, bazira na oba korpusa, a cilj je utvrđivanje zajedničkih elemenata koji se pre svega tiču zakonitosti funkcionisanja epske narodne pesme, čime se zadire u formulativnost, prototipologiju i tipologiju, kao i osobenosti hrišćanske i muslimanske epike uslovljene kulturnoistorijskom i socijalnom stvarnošću i realnošću.

Na osnovu Šmausovog pregleda tema u muslimanskoj epici, tema ***Ženidbe otmicom u epskoj narodnoj poeziji*** pre svega bi se mogla svrstati u petu grupu, “Prosidbe, otmice, svatovi”, a delimično i u četvrtu, “Zarobljavanje, ropstvo i oslobađanje zarobljenika”³, zbog čega će u sklopu daljih razmatranja Šmausova podela i biti korišćena. Budući da se tema ovog rada razmatra kroz funkcionisanje njenih sižejnih modela koji u sebi sadrže u najvećem broju slučajeva i podmodele, Šmausova podela biće od koristi u razvrstavanju sva tri sloja – teme, sižejnog modela i sižejnog podmodela. Narativna struktura pesama Matiji Murku je poslužila da ustanovi hercegovački i krajiški tip pesama. Ova klasifikacija će takođe kao dominantna biti korišćena u daljoj analizi.⁴

³ Alois Schmaus, *Studije o krajiškoj epici*, RAD JAZU, KNJ. 297, Zagreb, 1953, str. 110-115

⁴ M. Murko, “Bericht über eine Bereisung von Nordnjestbosni en und der angrenzenden Gabiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Voksepik der bosnischen Mohammedaner”, *Sitzungsber. Ak. NJien, phil. – hist. Bd.*

Za realizaciju teme ***Ženidbe otmicom u epskoj narodnoj poeziji*** korišćeni su sledeći izvori: Vuk Stefanović Karadžić, ***Srpske narodne pjesme (knjiga treća)***, Beograd, 1987, Sima Milutinović Sarajlija (Čubro), ***Pjevanija crnogorska i hercegovačka***, Nikšić, 1990, ***Erlangenski rukopis -Zbornik srpskohrvatskih narodnih pesama***, Nikšić, 1987, Valtazar Bogišić, ***Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa (knjiga prva)***, Beograd, 1878, Luka Marjanović, ***Junačke pjesme (mihamedovske), III, IV***, Zagreb, 1898, Kosta Horman, ***Narodne pjesme muslimana BiH***, Sarajevo, 1987.

OSLOBOĐENJE I ŽENIDBA

Sižejni model oslobođenja i ženidbe realizuje se u tri sižejna podmodela.

Prvi sižejni podmodel zasniva se na tome da junak izbavlja devojkicu iz ropstva lukavstvom ili borbom i ženi se njom. Dominantni fabularni element (motiv) jeste želja i pokušaj mladića da se oženi devojkicom druge vere. U okviru ovog sižejnog modela izdvajaju se njegovi stabilni i varijabilni elementi.

Stabilni elementi

Kao prvi stabilan element, što je i dominantan motiv, izdvaja se želja i pokušaj mladića da se oženi devojkicom druge vere. Ovaj element vidi se u pesmama *Duždeva svadba* (Pjevanija, 106), *Hrnjica Halil i Kotarac Ilija* (Herman II, 53), *Ahmed Bašagić* (Herman II, 67), *Lejla Blaževića* (Herman II, 69).⁵ U Pjevaniji, pesma br. 106, ćerka Duke Lorinskoga dopada u tursko ropstvo i njome želi da se oženi carević Mujo. U Hermanovim pesmama br. 53, 67 i 69 muslimanskim devojkama žele da se ožene hrišćanski mladići. U pesmi br. 53 Hermanove zbirke ćerkom Hajdar-bega želi da se oženi Kotarac Ilija, u pesmi br. 67 Nakić-kapetan

173, 3, Abh, Njien 1913, str. 12. I drugi autori bavili su se klasifikacijama pre svega muslimanske epske narodne poezije, a kao osnov različitih klasifikacija uzimali su različite kriterijume. I kriterijumi i klasifikacije mogu biti od koristi. ***Junačke pjesme (muhamedovske)***, knj. III, uredio dr Luka Marjanović, Zagreb, 1898, str. XXXIV, Djenana Buturović, ***Studija o Hormanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama***, Sarajevo, 1976, str. 74-82

⁵ Sima Milutinović Sarajlija, ***Pjevanija crnogorska i hercegovačka***, Nikšić, 1990, (u tekstu Pjevanija), Kosta Horman, ***Narodne pjesme muslimana BiH, I, II***, priredila Djenana Buturović, Sarajevo 1987, (u tekstu Herman).

za izabranicu svoga srca bira Zlatu, ćerku gatačkog dizdara, a u pesmi br. 69 Ivan Senjanin za sebe otima Lejlu Blaževića.

Verziju u Pjevaniji ispevao je hrišćanski pesnik-pevač, tako da su sve simpatije na strani hrišćanske devojke i njenih branilaca koji konfesionalno pripadaju hrišćanskom zakonu. U pesmama Hermanove zbirke pesnik-pevač je na strani zarobljene muslimanske devojke kao i njenih branilaca koji pripadaju islamskoj veri i zakonu. U inicijalnoj poziciji u prosioca druge vere u hrišćanskoj verziji nalazi se muslimanski junak, a u muslimanskoj verziji hrišćanski junaci. Kako se pesme sižejno razvijaju, u sva četiri slučaja biva da inicijalna pozicija junaka “napadača” prerasta u finalnu poziciju junaka “gubitnika”.

Drugi stabilan element u ovom korpusu pesama jeste način pozivanja pomagača. Osim u Slučaju pesme iz Milutinovićeve zbirke, u svim drugim slučajevima izostaje slanje knjiga – pisama. U pesmi *Duždeva svadba* kod Milutinovića, ćerka Duke Lorinskoga na tri strane šalje knjigu – pismo kako bi za sebe izmolila spas. I njen spasilac, dužd Mletački, šalje knjige pisma da bi dobio pomoć u spasavanju ćerke Duke Lorinskoga. U pesmama Hermanove zbirke, *Hrnjica Halil i Kotarac Ilija, Ahmed Bašagić, Lejla Blaževića*, spasioci – pomagači se gotovo samoinicijativno javljaju, što proističe iz njihovih rodbinskih i pobratimskih odnosa, jer se u epskoj narodnoj poeziji pobratimstvo shvata kao čast, i vrlo je slično rodbinskim odnosima.

Kao treći stabilan element u prvom sižejnog podmodelu treba izdvojiti stav devojke prema otmičaru – prosiocu druge vere. U sve četiri pesme, i u onoj iz Pjevanije i u onima iz Hermanove zbirke, nema pozitivnog stava devojke prema mladiću druge vere. Ćerka Duke Lorinskoga ne želi da promeni veru i da se uda za carevića Muju. Isti stav ispoljavaju i ćerka Hajdar-bega prema Iliji Kotarcu (Herman, 53), Zlatija prema Nakić-kapetanu (Herman, 67) i Lejla Blaževića prema Ivanu Senjaninu (Herman, 69).

Četvrti stabilni element koji se nameće i u hrišćanskoj i u muslimanskim pesmama ovog sižejnog modela jeste uloga porodice. Ćerka Duke Lorinskoga za pomoć se najpre obraća porodici (ocu i braći), dužd Mletački takođe traži i dobija pomoć od porodice, Ilija Kotarac udara na dvore, centar porodičnog okupljanja Hajdar-bega, Nakić-kapetan i Ivan Senjanin devojke otimaju iz njihovog doma. Ključni i centralni deo pesme najčešće se vezuje za dom i porodicu, bilo da ona šalje i pruža pomoć, bilo da trpi odmazdu sa neprijateljske strane. Ovo stalno mesto u stvari svedoči o jednom sveprisutnom elementu u epskoj narodnoj poeziji koji pomaže ustanovljavanju tipologije odnosa među likovima uopšte.

Dakle, kao stabilni elementi prvog sižejnog podmodela u okviru modela *Oslobođenje i ženidba* mogu se izdvojiti sledeći: želja i pokušaj

mladića da se oženi devojkom druge vere, pozivanje spasilaca – pomagača, češće direktno, što je posledica rodbinskih i pobratimskih odnosa (u muslimanskim pesmama), a ređe knjigom-pismom (u pesmi hrišćanskog korpusa), negativan stav otete i zarobljene devojke prema mladiću druge vere, aktivno učešće porodice bilo kao pomagača i podstrekača, bilo kao institucije koja je jednako žrtva kao i pojedinac u trenutku napada protivničke strane.

Varijabilni elementi

U okviru prvog sižejnog modela javlja se nekoliko varijabilnih elemenata koji se na različit način uklapaju u narativnu strukturu pesama.

Način otmice devojke različit je u pesmama ovoga podmodela. U pesmi *Duždeva svadba* koja se nalazi u Pjevaniji pesnik – pevač ne pruža dužu ekspoziciju koja bi služila kao objašnjenje kako se ćerka Duke Lorinskoga našla u ropstvu carevića Muje. Tehnikom *in medias res* pesnik – pevač nam saopštava da je ona jedna od robinja i da je carević Mujo odlučio da baš ona postane njegova ljubovca. Devojičino bivstvovanje u ropstvu kod carevića Muja kao da je više stvar slučaja, nego neke carevićeve svesne namere da baš ćerku Duke Lorinskoga prigrabi za sebe. Istina, ovakav postupak pesnika – pevača sociološki i kulturnoistorijski posmatrano ne može biti okarakterisan kao nemotivisan, jer je odvođenje hrišćanskih žena istorijska datost. U sve tri pesme Hermanove zbirke mladić hrišćanin svesno odlučuje da njegova izabranica bude baš devojka islamske veroispovesti. Ilija Kotarac, Nakić-kapetan i Ivan Senjanin svoje odluke jasno saopštavaju, uprkos tome što im se od strane bližnjih skreće pažnja da njihov naum može izazvati niz opasnosti i nepravilika.

Interesantno je na koji način se devojka otima. U hrišćanskoj verziji u Pjevaniji klasičnog razvijanja trenutka otmice i nema. U muslimanskim varijantama način otmice realizuje se na dva načina. U pesmama *Hrnjica Halil i Ilija Kotarac* (Herman II, 67) i *Ahmed Bašagić* (Herman II, 69) mladići koji žele da otmu Turkinju devojku imaju svoje pomagače. I Iliji Kotarcu i Nakić-kapetanu pomažu pobratimi koji i uhode turske dvore i saopštavaju o stanju na dvoru dvojici junaka koji za sebe traže devojke. Znači, pri prvom odlasku mladići imaju pomoć svojih pobratima u “izviđanju trenutne situacije”. U pesmi *Lejla Blaževića* (Herman II, 69) u kojoj je Ivan Senjanin prosac, ovaj junak nema pomagača, već sam svojom domišljatošću i željom uspeva na prevaru, lažnim predstavljanjem, da otme Lejlu Blaževića, zaručnicu Tanković Osmana. U pesmama br. 53 i 67 Hermanove zbirke pored uhodjenja turskih dvora, da bi se do devojke došlo, bije se i ljuti boj – megdan. U pesmi *Hrnjica Halil i Kotarac Ilija* susrećemo se sa klasičnim okupljanjem čete koja hara dvore Hajdar-bega

i odvodi njegovu ćerku. U pesmi br. 67 takođe uočavamo klasično okupljanje čete, ali se megdan bije na bojnom polju, dok se dvori poharani ne pominju. U pesmi br. 69 *Lejla Blaževića* klasičnog epskog megdana nema već, kao što je rečeno, Ivan Senković domišljatošću i lukavošću, lažno predstavljajući se, uspeva na prevaru da otme devojkicu.

Način izbavljanja devojkice iz ropstva takođe je varirajući element u prvom sižejnom podmodelu.

U pesmi br. 106 iz Pjevanije hrišćansku devojkicu izbavlja dužd Mletački otkupom. On ne pribegava klasičnom junačkom megdanu u kome ima pomagače, već domišljatošću, uz pomoć materijalnu, koja mu stiže od rodbine iz Moskve, Beča i Engleske, izbavlja devojkicu iz ropstva carevića Muja. Dužd Mletački nema klasične pomagače koji su karakteristični u ostalim pesmama ovog sižejnog podmodela, ali to je i očekivano, budući da ni dužd Mletački nije klasičan epski megdandžija. Ipak, dužd Mletački se ne bi mogao okarakterisati kao lik kome nedostaju epski atributi junaka. On ipak ima junačka obeležja jer, iako je njegovo građansko pozvanje u prvom planu, on u datoj situaciji nastupa kao borac samim činom spašavanja ćerke Duke Lorinskoga iz ropstva. Ta vrsta borbene crte dužda Mletačkoga možda je na neki način sporedna pojava, jer se kao junaci pesme najčešće ističu profesionalni borci.⁶

U pesmama Hermanove zbirke br. 53 i 67 devojkicu nakon klasičnog epskog megdana u prisustvu i uz pomoć pomagača izbavljaju iz ropstva. U pesmi *Halil Hrnjica i Kotarac Ilija* (57) o prvom megdanu, neuspelo završenom po tursku stranu, koji u pesmi egzistira kao izveštaj sa bojišta sadržani su elementi krvavih svatova. To je trenutak kada pobratimi Halila Hrnjice pokušavaju da zaustave beg Ilije Kotarca sa ćerkom Hajdar-bega. Drugi megdan je sastavni deo glavnog toka radnje i odigrava se pred očima negdašnjih slušalaca, a današnjih čitalaca. U megdanu aktivnu ulogu ima mladoženja Halil Hrnjica pored koga je veliki broj pomagača, među kojima se posebno ističe Tale od Orašca. Radnja pesme potpuno poprma epski i junački ton jer su i mladoženja i pomagači prikazani kao klasični epski junaci. "Junak je pre svega borac, ratnik. On ne sme ni sa čim da se pomiri, pogotovo ne sa stvarima za koje zna da nisu u redu; on mora da se bori čak i onda kada se borba u napred čini bezizglednom i kada mu predstoji očekivan poraz."⁷ I u pesmi *Ahmed Bašagić* (67) da bi se Zlata, ćerka gradačkog dizdara, izbavila iz ropstva bije se boj – megdan. Na megdanu se svojom veštinom posebno ističe sam zaručnik sa turske strane Ahmed Bašagić, a pomagač mu je pobratim Gavran- kapetan koji pripada hrišćanskoj veri i zakonu. Ovo je inače jedna od čestih situacija kako u epici hrišćan-

⁶ M. Braun, *Srpskohrvatska junačka pesma*, Beograd, 2004, str. 10.

⁷ Isto.

skog, tako i u epici muslimanskog prosedea, da se bratime pripadnici različitih konfesionalnih pripadnosti. Koliko je Ahmed Bašagić vešt megdan-džija i aktivan učesnik, toliko je isto vešt i njegov pobratim druge veroispovesti koji mu u odsudnom trenutku pomaže, da bi na kraju u ime pobratimstva promenio veru. Na kraju pesme, Gavran-kapetan sa svojom ženom u ime pobratimstva sa Ahmedom Bašagićem prelazi u islam.

Nešto drugačije se devojka izbavlja u pesmi *Lejla Blaževića* (69). U ovoj pesmi ne susrećemo se sa klasičnim epskim megdanom, ali su svi akteri koji učestvuju u izbavljanju devojke skloni domišljatosti i lukavstvu. Te aktere možemo podeliti u dve grupe. Prvu grupu čine oni koji domišljaju i domišljatost u vidu zavidne mudrosti sprovode u delo zbog čega devojka bez i jedne prolivene kapi krvi biva izbačena iz ropstva Zadarskoga bana kod koga je Lejlu Blaževića iz straha od turske odmazde poslao Ivan Senjanin. Grupi onih koji devojku spašavaju iz ropstva čine pre svega Halil Hrnjica i Šabanaga. Tokom spašavanja zaručnik Lejle Blaževića, Tanković Osman, nalazi se u stanju potpune pasivnosti, zbog čega se u jednom trenutku, zbog velikog žrtvovanja koje je uložio, predlaže da se Halil Hrnjica oženi Lejlom Blaževića, što se na kraju pesme ipak ne događa. Pomagači u izbavljanju devojke su dvostruki. U prvom stepenu se javlja krčmarica Mara, žena hrišćanka, koja pomaže Turcima u pohodu oslobađanja devojke iz ropstva, jer je svesna pravednosti njihove odluke. U drugom stepenu, iako se ne događa klasičan epski megdan, javlja se četa koja pomaže Halilu Hrnjici i Šabanagi da nadmudre Zadarskog bana i izbave Lejlu Blaževića. Po načinu izbavljanja devojke iz ropstva pesma *Lejla Blaževića* može se uporediti sa pesmom *Duždeva svadba* iz Pjevanije, jer i u jednoj i u drugoj pesmi devojka se ne izbavlja iz ropstva kroz surovu borbu koja se potvrđuje na megdanu, već domišljatošću i lukavstvom koji su sekundarni, ali ipak egzistirajući atributi epskog junaka. Stoga Halil Hrnjica i Šabanaga, kao i dužd Mletački, attribute epskog junaka stiču ne klasičnom podelom megdana za rad ostvarenja višeg cilja, u ovom slučaju oslobađanja devojke iz ropstva, već svešću da je sam čin spašavanja iz ropstva, makar ostvaren i na neki drugi način, činjenje dobra, što je takođe atribut junaštva.

Dakle, kao varijabilni elementi prvog sižejnog podmodela u okviru sižejnog modela ***Oslobođenje i ženidba*** mogu se izdvojiti nekoliko.

Način otmice devojke: bez jasne psihološke, ali prepoznatljive sociološke i kulturnoistorijske motivacije, kada se ćerka Duke Lorinskoga, bez uvodnih objašnjenja, tehnikom *in medias res* našla u ropstvu carevića Muje; posle saopštene odluke mladića da se oženi devojkom druge vere (Ilija Kotarac ćerkom Hajdar-bega, Nakić-kapetan Zlatijom, ćerkom gradačkog dizdara, Ivan Senjanin Lejlom Blaževića); mladići otimaju devojku nakon uhođenja turskih dvorova i dvora poharanih (Ilija Kotarac),

nakon uhođenja dvora i megdana ili lukavstvom, domišljatošću i lažnim predstavljanjem (Ivan Senjanin).

Način izbavljanja devojke iz ropstva: otkupom koji se zasniva na domišljatosti junaka (dužd Mletački) ili samom domišljatošću i lukavstvom koja zahteva veštinu, ali ne isključivo megdandžijsku (Halil Hrnjica i Šabanaga), zbog čega kod ovih likova izostaje primarna junačka crta, ali ona dolazi do izražaja u svom sekundarnom značenju u kome je junačka crta i samo činjenje dobrog i plemenitog dela; klasičnim epskim megdanom koji može sadržati i element krvavih svatova kao u pesmi *Hrnjica Halil i Ilija Kotarac*, epskim megdanom u kome nema krvavih svatova, ali se vodi borba do potpunog istrebljenja protivničke strane, kako bi se obezbedila pobeda, u ovom slučaju turskoj strani, budući da pesme *Hrnjica Halil i Kotarac Ilija* i *Ahmed Bašagić* pripadaju muslimanskom korpusu.

U izbavljanju devojke pored klasičnih aktera postoje i pomagači. Pomagači mogu biti ne klasično epski (rodbina dužda Mletačkoga u pesmi *Duždeva svadba* šalje blago za otkup devojke, krčmarica i četa pomažu Halilu Hrnjici i Šabanagi u pesmi *Lejla Blaževića* da ostvare svoje zamisli kako bi bez borbe nadmudrili Zadarskoga bana i oslobodili devojkicu iz ropstva). Drugu vrstu pomagača čine oni koji su u stvari pomagači – megdandžije (Mujo Hrnjica i Tale od Orašca u pesmi *Hrnjica Halil i Ilija Kotarac*, Gavran-kapetan u pesmi *Ahmed Bašagić*). Pomagači sa glavnim likom mogu biti u rodbinskom ili pobratimskom odnosu. Ponekad pobratim može pripadati i drugoj veri, a zbog odnosa prema pobratimu konfesionalnu opredeljenost može i promeniti.

Tematsko razvrstavanje pesama iz prvog sižejnog podmodela na osnovu Šmausove klasifikacije moglo bi izgledati ovako: *Duždeva svadba* (Pjevanija, 106) – zarobljavanje, ropstvo i oslobađanje zarobljenika (četvrta grupa), *Hrnjica Halil i Kotarac Ilija* (Herman II, 53) – otmice, ropstvo, oslobađanje zarobljenika, svatovi (kombinacija elemenata četvrte i pete grupe), što se odnosi i na pesme *Ahmed Bašagić* (Herman II, 67) i *Lejla Blaževića* (Herman II, 69). Iz navedenog se može zaključiti da pesma hrišćanskog pesnika – pevača koja se nalazi u Pjevaniji tematski pripada jednoj grupi, dok se muslimanske pesme iz Hermanove zbirke račvaju u dve tematske grupe zbog čega njihov narativni tok postaje slojevitiji.

Ako bismo želeli da ustanovimo kompozicionu tipologiju pesama koje su uključene u razmatranje prvog sižejnog podmodela, onda bismo ih sve mogli svrstati u hercegovački tip.⁸ Narativna struktura pesama

⁸ M. Murko, "Bericht über eine Bereisung von Nordnjestbosni en und der angrenzenden Gabiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Voksepik

ovog sižejnog podmodela teče pravolinijski, bez paralelnih tokova radnje ili njihovih ukrštanja. I njihov obim upućuje na hercegovački tip pesama.

Drugi sižejni podmodel zasniva se na tome da devojka oslobodi junaka iz tamnice i utekne sa njim. Kao dominantni motiv javlja se ženidba junaka devojkom iz neprijateljske sredine. Korpusu drugog sižejnog modela pripadaju sledeće pesme: *Miloš ban i sestra Sekulova* (Bogišić, 18)⁹, *Momče Nikola odbeže sa sestrom bega Uzumovića* (ER, 61)¹⁰, *Ženidba Janković Stojana* (Vuk III, 21)¹¹ i *Predrago je preskupo* (Pjevanija, 169).

Stabilni elementi

Prvim stabilan element drugog sižejnog podmodela jeste dominantan motiv ženidbe devojkom druge vere sa malim odstupanjima. U pesmi *Miloš ban i sestra Sekulova* (Bogišić, 18) Miloš ban za ljubvu želi sestru Sekule Drakulovića, mada jasno nije rečeno da su dvoje mladih pripadnici različitih vera, zbog čega dopada u ropstvo Sekule Drakulovića. Istu sudbinu doživljava momče Nikola u pesmi *Momče Nikola odbeže sa sestrom bega Uzumovića* (ER, 161) koji želi da se oženi Fatom, devojkom islamske veroispovesti i Stojan Janković u pesmama *Ženidba Janković Stojana* (Vuk III, 21) i *Predrago je preskupo* (Pjevanija, 169) kada za svoju ljubovcu bira Hajkunu, sestru Mustaj bega ličkog.

Drugi stabilan element jeste motiv izbavljanja mladića iz tamnice od strane devojke koja to čini u sporazumu sa mladićem. Načini na koje devojka to čini, odnosno načini realizacije ovog fabularnog elementa u okviru narativne strukture, spadaju u varijabilne komponente i sreću se u sve četiri pesme ovog sižejnog podmodela.

Treći stabilan element jeste motiv nepristajanja muškarca hrišćanske vere da se prikloni islamskim zakonima kako bi devojci dokazao svoju ljubav. Ovakav oblik motiva je dominantan i javlja se u pesmama broj 21 kod Vuka i broj 169 u Pjevaniji. I u jednoj i u drugoj pesmi prvi uslov koji treba da ispuni Ivan Senjanin da bi ga Hajkuna spasila jeste da pređe u islam kako bi dokazao svoju ljubav prema njoj, na šta Ivan Senjanin ne pristaje.

der bosnichen Mohammedaner”, *Sitzungsber. Ak. NJien, phil. – hist.* Bd. 173, 3 Abh, NJien 1913, str. 12.

⁹ Valtazar Bogišić, *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa (knjiga prva)*, Beograd, 1878.

¹⁰ *Erlangenski rukopis – Zbornik srpskohrvatskih narodnih pesama*, Nikšić, 1987, (u tekstu ER).

¹¹ Vuk Stefanović Karadžić, *Srpske narodne pjesme (knjiga treća)*, Beograd, 1987, (u tekstu Vuk, III).

U pesmi 161 (ER) saznajemo da bi beg Uzumović i darovao život Niku da je znao da je Fatin ašiklija, ali bi mu, da je preživeo, promenio veru.

*Davor Fato, tebe bog ne znao,
Jere meni nisi kazivala
Da je tebi Niko ašiklija.
Ja bih Niku poturčio l'jepo
I s tobom bih Niku oženio.*

(st. 75-79)

Motiv neprelaženja u drugu veru javlja se u dva oblika. U prvom mladoženja ne želi da promeni veru, a u drugom se promena vere mladića javlja kao mogućnost koju je nemoguće realizovati, jer je mladić iz neznanja protivnika pogubljen.

Četvrti, uslovno stabilan element, jeste motiv prelaska Turkinje devojke u hrišćansku veru. On je potpuno očigledan u pesmama Milutinovićeve i Vukove zbirke koje se razmatraju u okviru ovog sižejnog podmodela. I u jednoj i u drugoj pesmi Hajkuna prelazi, pošto se udala za Janković Stojana, u hrišćansku veru. U pesmi broj 18 Bogišićeve zbirke ostaje nedorečeno da li devojka menja veru, pošto akcenta na verskom i nema, dok u pesmi broj 161 (ER) devojka nema mogućnost da promeni veru jer je njen verenik, momče Niko, pogubljen.

U pesmama broj 161 (ER), 21 (Vuk, III) i 169 (Pjevanija) uvek je pobjeda, makar i uslovno, na strani hrišćana, što je peti stabilan element drugog sižejnog podmodela. Pobjeda je uslovna u pesmi Erlangenskog rukopisa jer momče Niko uspeva da otme devojku Fatimu od bega Uzunovića, mada na kraju gine. U pesmama Vukove zbirke i Pjevanije pobjeda hrišćanske strane je evidentna. I u jednoj i u drugoj pesmi Stojan Janković odlazi sa Hajkunom i ona mu na kraju postaje žena, a Mustaj beg Lički, jedan od najuzvišenijih junaka muslimanske epske poezije, u različitim varijantama dobija status i zarobljenog i poraženog. Ovaj element svoje opravdanje nalazi u činjenici da sve pesme drugog sižejnog podmodela pripadaju korpusu hrišćanske epike u kojoj je pesnik-pevač uvek na strani hrišćanskih junaka, dok je u muslimanskoj poeziji obrnut slučaj. Muslimanski pesnik-pevač uvek dozvoljava da pobjedi junak koji pripada islamskoj veri i zakonu. Ove činjenice imaju osnovu u kulturnoistorijskom i socijalnom miljeu koji je uslovio i podržao nastanak epskih narodnih pesama hrišćanskog i muslimanskog prosedeaa.

Sumativno rečeno, stabilni elementi drugog sižejnog podmodela su: motiv ženidbe devojkom druge vere sa manjim odstupanjima, motiv izbjavljenja mladića od strane devojke koja to čini u dogovoru sa mladićem, motiv nepristajanja mladića da se prikloni zakonima islamske

vere kako bi devojci dokazao svoju ljubav, motiv prelaska Turkinje devojke u hrišćansku veru koji je uslovno stabilan i pobjeda hrišćanskih junaka.

Varijabilni elementi

Prvi varijabilan element u drugom sižejnom podmodelu jeste način na koji mladić dopada u ropstvo. U pesmi *Miloš ban i sestra Sekulova*” (Bogišić, 18) mladić dopada u ropstvo zbog toga što ljubi sestru Sekule Drakulovića. Ropstvo Miloševo obrazloženo je Sekulinom odlukom da ga zarobi, bez detaljnijih opisa kako samog Miloša bana, tako i devojke i uopšte okolnosti pod kojima se događaj zbiva. Uvodni deo narativne strukture pesme jednostavan je, bez dubljeg značenja i slojevitosti.

U pesmi *Momče Nikola odbeže sa sestrom bega Uzumovića* (ER, 161) ne navodi se ni jedan razlog zbog koga se Nikola našao u tamnici bega Uzumovića, tako da se može naslutiti da se hrišćanski junak našao u turskoj tamnici zbog činjenica koje govore o vekovnoj suprotstavljenosti ljudi koji poštuju drugačije verske zakone.

U pesmama *Ženidba Janković Stojana* (Vuk III, 21) i *Predrago je preskupo* (Pjevanija, 169) ekspozicija kao deo narativnog toka pesme mnogo je razvijenija, a razlozi zbog kojih Stojan Janković dopada u tamnicu Mustaj bega Ličkog mnogo su jasniji. U pesmi Vukove zbirke Stojan Janković je, pošavši da otme Hajkunu, sestru Mustaj bega Ličkog, zbog silnoga pića zaspao u gori gde ga nalazi Mustaj beg, ali ne prepoznaje velikog junaka Stojana Jankovića. Koliko je Stojan Janković veliki junak govori i opis koji nam pesnik-pevač daje:

*Sav u srmi i u čistu zlatu:
Na glavi mu kalpak i čelenke,
Jedan kalpak, devet čelenaka,
Pokraj njih je krilo okovano,
Valja krilo hiljadu dukata;
Na plećima zelena dolama,
Na dolami trideset putaca,
Svako puce po od litru zlata,
Pod griocem po od litru zlata,
I ono se na burmu otvora,
U njem' nosi za jutra rakiju;
Po dolami troje toke zlatne,
Zlatne toke po od dvije oke,
Dvije vite, a treće salite;
Na nogama kovče i čakšire,
Žute mu se noge do koljena,
Pobratime, kako u sokola,*

*Iz kovči su sindžiri od zlata,
Na sindžirim ' sitne titreike,
Što đevojke nose o griocu;
Opasao mukadem pojasa,
Za pojasom devet Danickinja,
Sve u čisto zaljevene zlato;
O bedri mu sablja okovana,
Na sablji su tri balčaka zlatna,
I u njima tri kamena draga,
Valja sablja tri careva grada;
U krilu mu leži pavtaliya,
Na njojzi je trideset karika,
Svaka pavta od deset dukata,
Kod nišana od tridest dukata,
Više zlata, nego ljuta gvožđa.*
(st. 18-49)

Dakle, Stojan Janković i Mustaj beg Lički sreću se u gori pre nego što Stojan Janković dopadne ropstva. Koliko je Stojan Janković veliki i značajan junak za narodnog pesnika-pevača najbolje svedoči opis samoga junaka koji je svojom obimnošću, detaljnošću i ekspresivnošću vrlo blizak opisima junaka koji se sreću u muslimanskoj epskoj narodnoj poeziji.¹²

I u pesmi *Predrago je preskupo* (Pjevanija) Mustaj beg Lički nalazi Stojana Jankovića u gori. O tome kakvo osećanje u Turcima izaziva i sama pomisao na Stojana Jankovića najbolje saznajemo iz reči koje izgovara Ibro barjaktar:

*Vidoh zmaja pod jelu zelenu,
na prsi mu crna ovca leži,
a u zube vrano janje drži,
po prsima sjaju mu se oči,
ka zvijezde po nebu vedrome,
prislonio uz jelu lubardu!*
(st. 277-282)

Ovo je viđenje protivničke strane Stojana kao junaka. Međutim, u pesmi koja se nalazi u Pjevaniji, način dopadanja Stojana Jankovića u

¹² N. Kilibarda, "O muslimanskoj epici", u: *Almanah, časopis za proučavanje, zaštitu i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka*", br. 5-6, Podgorica, 1999, str. 9-30, D. Minjović, *Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije*, Podgorica, 2002, str. 102-106

tamnicu Mustaj bega Ličkog još je konkretizovaniji navođenjem jasnih razloga zbog kojih Stojan doživljava sudbinu utamničenog junaka. Naime, trideset serdara je zabrinuto što se Stojan Janković još nije oženio jer su u strahu da tako velikog junaka jednoga dana na bojnopolju neće imati ko da zameni, a Stojan nema potomstva. On odlučno saopštava da želi da se oženi sestrom Mustaj bega Ličkog, iako je ona devojka koju ni mnogi viđeniji Turci za ljubovcu ne mogu imati. U tom trenutku Stojana narodni pesnik-pevač prikazuje kao junaka, ali iz drugog ugla, kroz same Stojanove postupke:

*To izreče, a skoči na noge
Te istrča na bijelu kulu,
On otvara sahtijan sepete,
Pak se svlači te se preoblači:
Po tijelu burundžuk košulju,
Svrh košulje čelik-pancijera,
Na pancijer rumenu dolamu,
Zlatna puca s obadvije strane,
Na pucama čudasti mosjaži,
Svrh dolame sve o' zlata toke
Napunjene svijetla kamena,
Kolik' sjaju prsi u junaka,
Mučno ga je okom pogledati
Ka i ljetno u prozorje sunce;
Još opasa mukadem pojasa,
A zašede dvije puške male,
Među njima ljutoga handžara,
Pa pripasa sablju okovanu
Koju mu je dužde poklonio
Kad je Stojan serdar postanuo
Da krajinu brani od Turaka;
Ne uztače kalpak i čelenke,
Smetate mu gorom i planinom,
No hajdučku kapu nataknuo.
Ode spremat što je za hajduka:
Obramnicu na pleći junačke,
U nju turi ljeba bijeloga,
I ramena od pretila brava,
Dva mješčeta piva veseloga,
Jedan vina, a drugi rakije,
Oku soli a je u nevolji,
Pa priteže hajdučke opanke,
A dofati sjajna džeferdana*

*Koji prima litru palijera
I dvanaes' od olova zrnah,
Svako zrno od dvadeset dramah,
A najgornje zrno od čelika
Koje lomi ljute pancijere;
Hajdučkom se strukom prigrnuo.*
(st. 84-121)

Navedeni stihovi u sebi sadrže i delanje samog Stojana Jankovića i njegov izgled viđen očima pesnika-pevača, što sa predašnjim opisom koji je dat iz ugla Ibra barjaktara još više upotpunjuje junački lik Stojana Jankovića.

Detalj koji se nalazi u pesmama Vukove zbirke i Pjevanije, a nema ga u pesmama kod Bogišića i u Erlangenskom rukopisu jeste stav protivničke strane prema junaku koji dopada ropstava na polju makro plana. I kod Vuka i u Pjevaniji Mustaj beg Lički na Stojana Jankovića gleda kao na ratni plen, što se posebno ističe u trenucima kada je Mustaj begu važno da cela Krajina bude svedok dovođenja Stojana u tamnicu. Time je još više istaknut značaj lika i status Stojana Jankovića u turskoj sredini. Naravno, budući da je pesmu spevao hrišćanski pesnik-pevač, potpuno je očekivano da će on hrišćanskog junaka uzdići na najviši pijadestal hrabrosti i veličine čak i kada pada u ropstvo.

Prvi varijabilni element drugog sižejnog podmodela kreće se od gotovo izostavljene motivacije, ili površno izložene, kao u pesmama kod Bogišića i u Erlangenskom rukopisu, preko potpuno razvijene motivacije u pesmama kod Vuka i u Pjevaniji, što ovim dvema pesmama daje mnogo složeniji i bogatiji narativni tok.

Drugi varijabilan element jeste način na koji devojkica spašava mladića iz tamnice. U pesmi *Miloš ban i sestra Sekulova* (Bogišić, 18) devojkica spašava Miloša uzimajući ključke od dvora, a u trenutku kada Sekula Drakulović u svetu nedelju krene u lov. U pesmi *Momče Nikola odbeže sa sestrom bega Uzumovića* (ER, 161) Nikola biva izbavljen iz ropstva tako što devojkica krađe ključke od majke. Za pesmu *Ženidba Janković Stojana* (Vuk III, 21) kao i za pesmu *Predrago je preskupo* (Pjevanija, 169) karakteristično je to da se Hajkuna napravi bolesna i bližeći se bratu, Mustaj begu Ličkom, krađe od njega ključke. Dok on sa ostalim Turcima veća o tome kako će pogubiti Stojana Jankovića, Stojan i Hajkuna beže. Devojkica spašava mladića iz tamnice ili tako što uzima ključke dok je glavni protivnik u lovu na svetu nedelju ili krađući ključke od majke ili brata. Kada krađe ključke od brata, pesnik-pevač dodatno usložnjava radnju tako što devojkica daje ulogu bolesnice koja na taj način uspeva da pridobije bratovljevu pažnju koju skreće u suprotnom smeru od namere koju ona sa utamničenim junakom ima.

Kao treći varijabilni element javlja se san koji mladića prevari u gori pošto su on i devojka odbegli iz devojčinog doma. Ovaj varijabilni element u velikoj meri uslovljava dalji narativni tok pesme, odnosno njen završetak. U pesmi Bogišićeve zbirke ovog varijabilnog elementa nema, budući da Miloš ban i sestra Sekule Drakulovića odlaze bez ikakvih daljih prepreka. U ostale tri pesme javlja se taj trenutak kada mladić zaspi u gori i tada njega i devojku napadnu Turci. U pesmi Erlangenskog rukopisa beg Uzumović ubija momče Nikolu dok ovaj spava, izvesno iz neznanja da je on “ašiklija” Fatimin, zbog čega pesma poprima i baladičan ton. U pesmama Vukove zbirke i Pjevanije san koji prevari mladića ima važnu ulogu jer usložnjava završetak pesme. U pesmi *Ženidba Janković Stojana* (Vuk III, 21) zaspalog junaka sustiže u gori Mustaj beg Lički. Na megdanu koji i nema klasičnu formu neizvesnosti i junačkog iskazivanja, Stojan Janković savlađuje Mustaj bega Ličkog sa namerom da ga ubije. Na molbu Hajkune, Mustaj begove sestre, Stojan Janković ga ne ubija, ali ga kao roblje sprovodi u turske dvore, čime se menja pozicija junaka s početka pesme. Za pesmu *Predrago je preskupo* (Pjevanija, 169) karakteristično je to da Stojana Jankovića, kao i u prethodnoj pesmi sustiže Mustaj beg Lički. Sada megdan ima nešto jasnije, ali ne izražene obrise. Stojan Janković uspeva da pobije šezdeset Turaka, a jedan broj njih, zajedno sa Mustaj begom odvodi kao roblje u svoj dom. Posle određenog vremena i Turke i Mustaj bega pušta iz tamnice da se vrate u svoj dom. U pesmama kod Vuka i u Pjevaniji narodni pesnik-pevač hteo je da naglasi, pored one junačke, i crtu čovečnosti Stojana Jankovića. U obe pesme Stojan Janković, iako nadmoćniji od svojih neprijatelja, ne oduzima im život, već ih “vezanijeh ruku” pušta da se vrate u svoj dom, ili ih u tamnici u svome domu drži kao roblje, a posle određenog vremena pušta da se na svoju zemlju vrate, ali sa dubokom svešću da je on porobio Mustaj bega i Turke.

Završeci pesama drugog sižejnog podmodela su varijabilni – nedorečeni (*Miloš ban i sestra Sekulova*, Bogišić, 18), tragični, zbog čega pesma dobija baladičan ton (*Momče Nikola odbeže sa sestrom bega Uzumovića*, ER, 161), afirmativni za hrišćansku stranu (*Ženidba Janković Stojana*, Vuk III, 21 i *Predrago je preskupo*, Pjevanija, 169).

U navedenim pesmama četvrti varijabilni element jeste pojavljivanje, odnosno nepojavljivanje pomagača. Oni se javljaju samo u pesmi broj 169 u Pjevaniji i to kada trideset serdara, svesni značaja Mustaj bega Ličkog, odlučuju da pomognu Stojanu Jankoviću. Kao pomagača pismom-knjigom pozivaju starca Klanca. Serdari i starac Klanac nisu klasični pomagači, jer ne učestvuju u radnji koju nosi Stojan Janković, ali su pozadinski utoliko što iskazuju nameru da pomognu Stojanu Jankoviću u borbi protiv Mustaj bega Ličkog. Nepostojanje klasičnih pomagača u

pesmama drugog sižejnog modela razumljivo je ako se zna da ni u jednoj od ovih pesama ne postoji klasičan epski megdan, već se on javlja samo u obrisima u sukobu hrišćanske i turske strane, što je peti varijabilni element ovog sižejnog podmodela.

Varijabilni elementi drugog sižejnog modela su: način dopadanja junaka u ropstvo, način spašavanja junaka, san koji prevari mladića što uslovljava različite završetke pesama, postojanje, odnosno nepostojanje pomagača, izostanak klasičnog pesničkog megdana. Zahvaljujući postojanju i većoj razvijenosti varijabilnih elemenata, pesme Vukove zbirke i Pjevanije su u pogledu varijantnosti vrlo bliske. Ova razvijenost uslovljava njihov bogatiji narativni tok u odnosu na onaj koji se sreće u pesmama Bogišićeve zbirke i Erlangenskog rukopisa.

Treći sižejni podmodel obuhvata pesme *Mali Radojica* (Vuk III, 51) i *Jauklja Crničić Alage* (ER, 172). Dominantan motiv u trećem sižejnom podmodelu jeste taj da se utamničeni junak ženi devojkom koja ga spašava iz ropstva.

Stabilni elementi

Kao prvi stabilan element izdvaja se uvodna formula iskazana slovenskom antitezom koja potvrđuje kako neobičnost događaja, tako i veličinu junaka koji dopada u tamnicu.

U pesmi *Mali Radojica* (Vuk III, 51) uvodna formula izgleda ovako:

*Mili Bože, čuda velikoga!
Jali grmi, jal' se zemlja trese?
Ja se bije more o mramorje?
Ja se biju na Popina vile?
Niti grmi, nit' se zemlja trese,
Ni se bije more o mramorje,
Ni se biju na Popina vile:
Već pucaju na Zadru topovi,
Šenluk čini aga Bećir-aga,
Uvatio Malog Radoicu,
Pa ga meće na dno u tavnicu.*

(st. 1-11)

Pesma *Jauklja Crničić Alage* (ER, 172) počinje sledećim stihovima:

*Ili grmi il' se zemlja trese,
Il' se bije more o mramorje?
niti grmi nit se zemlja trese,
nit se bije more o mramorje,*

*Već pucaju na Kninu topovi.
Turci biju Knina bijeloga,
Turci biju đauri ne dadu,
Veće malo ponadbiše Turke.*

(st. 1-8)

Kao drugi stabilan element izdvaja se činjenica i u pesmi Vukove zbirke i u pesmi Erlangenskog rukopisa da se utamničeni junaci od strane onih koji ih zarobljavaju shvataju kao ratni plen, što govori o značaju i veličini junaka koji su dopali ropstva. Bećir-aga šenluk čini kada je zarobio Malog Radojicu, a dužd Mletački, pošto je hrišćanska vojska odnela pobjedu, svo roblje, tri hiljade i sedamsto duša, galijama šalje u grad Split, a kod sebe u tamnici zadržava Crničić Alagu. Na sličan način junaci se veličaju i u nekim pesmama drugog sižejnog modela (*Ženidba Janković Stojana*, Vuk III, 21 i *Predrago je preskupo*, Pjevanija, 169).

I malog Radojicu i Crničić Alagu iz tamnice spašavaju devojke kojima se oni, pošto se oslobode iz ropstva žene, što je treći stabilan element. O načinima na koji ih devojke spašavaju biće više reči u odeljku o varijabilnim elementima.

Treći sižejni podmodel ima tri stabilna elementa: slovenska antiteza kao uvodna formula, utamničeni junak koga protivnik shvata kao ratnički plen, devojkom koja ga spašava iz ropstva utamničeni junak se, pošto se domogne slobode, ženi.

Varijabilni elementi

Prvi varijabilni element jeste verska pripadnost utamničenog junaka. U pesmi *Mali Radojica* hrišćanski junak dopada u ropstvo kod Turčina Bećir-age. U pesmi *Jauklja Crničić Alage* turski junak dopada u ropstvo hrišćanina, dužda Mletačkoga.

Način na koji je junak dopao u tamnicu jeste drugi varijabilan element. Za malog Radojicu ne može se sa sigurnošću utvrditi kako je zarobljen od strane Bećir-age, dok se iz uvodnih stihova u pesmi *Jauklja Crničić Alage* jasno da zaključiti da je između hrišćana i Turaka došlo do okršaja u kome su hrišćanski junaci odneli pobjedu.

Vreme koje junak provodi u tamnici u dvema pesmama je različito prikazano i to je treći varijabilni element. Mali Radojica zbog svoje odlučnosti da pomogne ostalim utamničenima i zbog svoje lucidnosti biva izložen najgorim mukama koje smišlja Bećiraginica, a koje su date u gradacijskom nizu (vatra na prsima, guja prisojkinja, klinci pod noktima). Crničić Alaga vreme provodi tako što piše knjige-pisma svojoj zaručnici u Vrhgorac, grad bijeli, koja ga u međuvremenu obaveštava da ima nove prosce.

Iz četvrtog varijabilnog elementa proističe peti koji bitno određuje poziciju junaka. Mali Radojica, budući da je spreman da se izloži i najvećim mukama kako bi spasao svoje utamničene drugove i sebe, dobija mnogo jasnije obrise epskog lika čija je osnovna osobina junaštvo u najklasičnijem epskom smislu. Crničić Alaga tako izražene epske karakteristike nema, jer je on u traženju sopstvene slobode pasivan, a tu tako željenu slobodu obezbeđuje mu njegova zaručnica iz Vrhgorca.

Peti varijabilni element uslovio je pojavu šestog koji se tiče načina spašavanja junaka iz tamnice. Dok Malom Radojici svojom lepotom Hajkuna devojka samo pomaže da se izbavi iz tamnice, za Crničić Alagu zaručnica iz Vrhgorca uspeva da obezbedi otkup kao bi se on našao na slobodi. Elemente načina oslobađanja Malog Radojice nalazimo i u pesmama drugog sižejnog podmodela, dok je način oslobađanja Crničić Alage dat u nešto manje epskom, junačkom i ogoljenijem obliku.

Sedmi varijabilni element jeste sam završetak pesama. Poesma *Mali Radojica* završava prilično krvavo, jer Mali Radojica Hajkunine roditelje ubija na različite načine (kidanjem glave i stavljanjem klinaca pod nokte), što uključuje i motiv osвете. Uvođenje Hajkuninih roditelja u radnju pesme koji imaju i ulogu tlačitelja i ulogu žrtve, narodni pesnik-pevač intenzivira veličinu ljubavi između Malog Radojice i Hajkune, jer je ona spremna da pogleda i smrti svojih roditelja u oči kako bi ostala sa Malim Radojicom. Poesma *Jauklija Crničić Alage* ima jedan prilično optimističan završetak. Pošto je zaručnica Crničić Alage ispunila uslove otkupa koje joj je dužd Mletački postavio, Crničić Alaga biva na slobodi i ženi se devojkom koja ga je spasila iz ropstva.

Odnos prema blagu je deveti varijabilni element. Nakon što se oslobodi ropstva, Mali Radojica zajedno sa Hajkunom uzima blago i zajedno beže. Crničić Alaga za blago uspeva da se oslobodi ropstva i ovde kao da je narodni pesnik-pevač hteo da da prednost liku Malog Radojice koji za svoje junaštvo mora biti nagrađen blagom. Herojski lik Crničić Alage više je izgrađen deklarativno, samo u uvodnim stihovima, dok ovaj junak u daljem toku pesme sve više dobija oblik pasivnog epskog junaka.

Deveti varijabilni element jeste verska pripadnost mladoženje i devojke. Hajkuna je Turkinja devojka koja zbog ljubavi prema Malom Radojici menja veru i kao Anđelija se udaje za njega, dok je devojka sa Vrhgorca Turkinja, već zaručena za Crničić Alagu koji pripada islamskoj veri.

Treći sižejni podmodel ima devet varijabilnih elemenata: verska pripadnost utamničenog junaka, način na koji je junak dopao u tamnicu, način na koji junak vreme provodi u tamnici, formiranje epskog lika (aktivan – pasivan junak), način spašavanja junaka iz tamnice, završetak pesama, odnos prema blagu, verska pripadnost mladoženje i devojke.

DOPRINOS ŠERIF EF. ŠAČIĆA ALHAMIJADO KNJIŽEVNOSTI NOVOPAZARSKOG SANDŽAKA

Pojava alhamijado književnosti vezana je sa vladavinom Arapa Španijom u određenom istorijskom periodu, a njenoj rasprostranjenosti na Balkanu, u Bosni i Hercegovini i Novopazarskom sandžaku, doprinijeli su Turci ovladavanjem ovim prostorima. U jednom i drugom slučaju bitnu ulogu izvršilo je i širenje islama na ovim prostorima.

Sa širenjem islama, Arapi i Turci su donijeli svoju kulturu u čije okvire spadaju i uticaji arapskog pisma i književnog stvaranja na arapskom i turskom jeziku, odnosno arapskom pismu. Širenje islama je bilo ujedno i širenje uticaja arapskog jezika i pisma. Tako je arapsko pismo ostalo u mnogim podnebljima, u kojima arapski jezik nije maternji, govorni službeni jezik.¹

Dolaskom Turaka na Balkan i u Bosnu i Hercegovinu, kulturni uticaj se širio pa su se učeni ljudi školovali uglavnom na orijentalnim jezicima - turskom, persijskom i arapskom jeziku, u odgovarajućim centrima Turske carevine. Mnogi književnici iz Bosne i Hercegovine, kao i iz Novopazarskog sandžaka, takođe su stvarali na orijentalnim jezicima, pisali književna djela, prozu i poeziju. Dr Mehmed Bećović tu pominje iz Novopazarskog sandžaka imena kao što su: Arsi Čaki Muhamed, Vali Ahmed, Nimeti, Hušui, Ahmet Gurbi Baba, Muhamed Emin Sardarević-Pazarli. Iz Crnogorskog sandžaka, po dr Bećoviću, su Hatem Šejh Ahmetkadić-Bjelopoljak, Šehdi Osman Kadić-Bjelopoljak, Hadži Hilmi-Taslidžak, Pljevlja, i drugi.)²

Književnost na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini i Novopazarskom sandžaku cvjetala je uglavnom u XVI i XVII vijeku.

Međutim od polovine XVII vijeka dolazi do opadanja književnosti na orijentalnim jezicima i nastupa epoha bujanja književnog stvaranja na narodnom jeziku, pisanog arapskim pismom...³. Taj period traje do kraja XIX vijeka u Bosni i Hercegovini, a u Novopazarskom sandžaku pa i do

¹ Dr Mehmed Bećović, *Zbornik Sjenice*, 11/2000.g., Sjenica, 214.

² Isto, 219.str.

³ Alija Isaković, *Biserje musul.knj.*, Stvarnost, Zagreb 1972., 249.

polovine XX vijeka. Nova književnost je dobila ime alhamijado književnost, alhamijado literatura, od arapske reči "el-a'džemije" - strani, ne-arapski, koja je kao nacionalna regionalna pojava nastala u krajevima koji su bili pod uticajem arapsko-turske pismenosti.⁴

Sada učeni ljudi svoja djela često pišu na jeziku svog naroda, pisana alfabetom zvanim arabica⁵. Pošto u arapskom jeziku ne postoje glasovi ž, c, č, p, nj, to su za njih utvrđeni rafemi, simboli, znaci-slova pridodati glasovnim simbolima arapskog jezika.

U Novopazarskom sandžaku se ova književnost javlja uglavnom krajem XVIII i početkom XIX vijeka. O ovoj književnosti u Bosni i Hercegovini, pa i u Novopazarskom sandžaku pisali su stranu autori Aleksandar Giljferding, Otto Blau i Fridrich Krauss⁶, a od domaćih Stojan Novaković, Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak, Safet Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Sejfudin Kemura, Mehmed Spaho, Hamdija Kreševljaković) i drugi.⁷

Arabicom su pisali u to vrijeme derviši, mualimi, učeni ljudi uopšte, književnici, pjesnici... Zanimljivo je da se derviši, iako su svi svoju nauku primili na tuđem jeziku, opet nijesu odvrkli svog maternjeg jezika, opet im je toliko omililo, da su voljeli tim jezikom okriti svoje misli i zapisati pouke svojim suvjernicima.⁸ Međutim, treba napomenuti da su se ovom književnošću kasnije uglavnom bavili ljudi srednje naobrazbe i manje stvaralačke sposobnosti pa ova alhamijado literatura u književnom pogledu daleko zaostaje i po svojim poetskim kvalitetima i po raznovrsnosti, za književnošću na orijentalnim jezicima, koju je u istorijskom razvitku naslijedila⁹.

Dr Mehmed Bećović (N.Pazar) je u svojoj doktorskoj disertaciji obradio stvaraoce alhamijado književnosti u Novopazarskom sandžaku i dosta opširno govorio o njihovim radovima. On je tu nabrojao imena: Sulejman Tabaković, Arif Brkanić Sarajlija, Hazif Šušević, Jusuf mula Rušović, Hadžo Čarovac- iz Novog Pazara; Ibrahim Biočak iz Biokove kod Prijepolja i Salih Gašević iz Bijelog Polja.¹⁰

Literarni radovi u Novopazarskom sandžaku na alhamijado književnosti su dosta skromni. Najveći dio ove književnosti je ostao u rukopi-

⁴ Isto, 249.

⁵ Dr M.Bećović, pomenuto djelo, 218.

⁶ Mehmed beg Kapetanović-Ljubušak, *Narodno blago*, Svjetlost Sarajevo, 1987, 30.

⁷ Isto, 30.

⁸ Isto, 30.

⁹ Alija Isaković, *Biserje*, pom. djelo, 250 i 249.

¹⁰ Dr Mehmed Bećović, pom. djelo, 219.

sima, dosta djela nije sačuvano, nalaze se često u privatnim bibliotekama nedostupna čitaocima.

U posebnom odjeljku pomenuti autor razmatra i neke rukopise autora čije stvaralaštvo nije obradio u disertaciji, među kojima izdvaja i dva pisma Šerif efendije Šaćića (Žabren, Opština Sjenica) u okviru podnaslova "Rukopis br.6- pisma pod b) i c)." S obzirom da je dr Bećović u prikupljanju ovih materijala napisao da je neki mula Šerif sin Osmanov napisao pisma....., itd. autor ovog priloga je razgovarao sa dr Bećovićem koji mu je rekao da nije bio informisan o stvaralaštvu Šerif ef. Šaćića, inače i njega bi obradio i uvrstio u grupu književnika alhamijado književnosti Novopazarskog sandžaka, obećavajući da će to nadoknaditi ako bude štampao disertaciju kao knjigu. Iz navedenih razloga autor ovog priloga želi da nadoknadi ovaj propust i istakne zasluge Šerifa ef. Šaćića i njegov doprinos alhamijado književnosti Novopazarskog sandžaka.

Prije toga, nekoliko biografskih podataka. Šerif ef. Šaćić je rođen 1901.god. u selu Žabrenu, opština Sjenica. Potiče iz izbjegličke porodice iz Hercegovine koja se doselila u okolinu Novoga Pazara poslije Hercegovačko-bokeljskog ustanka protivu Austro-Ugarske 1882.g. u kojem mu je djed Omeraga bio jedan od vođa ovog ustanka.

Završio je medresu u Novom Pazaru i bio imam džamije u selu Rasnu, opština Sjenica, 35 godina. Preselio je na ahiret 1979.god. Kod autora koji su proučavali istoriju Medrese u Novom Pazaru, pominje se sa mula Amirom Zilkićem "da su njih dvojica bili najpoznatiji od svršenih učenika medrese između dva svjetska rata."

Jakup ef. Memić iz Novog Pazara, dobar poznavalac istorije islama, je povodom preseljenja na ahiret Šerif ef. Šaćića pisao o rahmetliji u Glasniku IVS u SFRJ, br.6/1979.g. i u Preporodu br.8 od 1980.g. i pored ostalog naveo i da je Šerif ef. ostavio iza sebe u rukopisu pisane knjige:

1. *Kasasul'- enbija vel murselin, pet ukoričenih tomova , svaki oko 500 strana- ukupno 2437 strana.*

2. *Knjigu Nurul iman, 248 strana.*

3. *Kaside i tevhidije od 500 stihova na 56 strana.*¹¹

Tomovi prve knjige su propali, upropašćeni, jer su se sticajem okolnosti našli u toku rata u Bosni od 1991-1995.g. u kući koja se nalazila na liniji fronta između dvije protivničke strane u Sarajevu, u Nedžarićima. Poslije rata vlasnik kuće je naišao na ostatke knjige koja je bila u raspadanju da se iz nje malo što moglo pročitati.¹² Reći ćemo ukratko o sadržaju ovih knjiga rukopisa.

¹¹ Hadži Jakup ef. Memić, Glasnik IVS, 6/1979, 565.

¹² Mesrur Šaćić, *Hadži Šerif ef. Šaćić*, Mrlješ, Beograd 2002, 200.

Autor ovog priloga je upoznat sa sadržajima rukopisa, pročitao ih je. Prvu knjigu je pročitao negdje osamdesetih godina prošlog vijeka i slučajno napravio kraće bilješke iz sadržaja rukopisa, onako za svoj račun, koje je kasnije objavio u knjizi, obrađujući sadržaje i ostale dvije.¹³

U drugoj knjizi- rukopisu Šerif ef. se kao autor prihvatio delikatne teme kojoj se u filozofiji islama, teoriji i istoriji islamske filozofije, daje dosta prostora. Tema je, u stvari, posvećena razmatranju nekih svojstava Allaha dž.š. čime se zadire duboko u filozofiju uopšte, filozofiju islama i teoriju saznanja. Ovdje se govori o atributima, svojstvima (sifatirna). Sama riječ atribut je latinskog porijekla i mogla bi da se objasni na tri načina: direktno, gramatičko i filozofsko značenje riječi. Po ovom posljednjem, filozofskom, atribut označava bitnu, trajnu, osobinu nečega, glavnu osobinu.¹⁴

(Od beskrajnog broja atributa, beskrajne supstance, čovječijim saznanjima su pristupačna samo dva: prostornost i mišljenje-Spinoza). Na osnovu filozofskog pojma atributa vidimo da su to duboko misaone stvari, predmet filozofije svih vremena i koliko je njih pristupačno čovječijem saznanju.¹⁵

Po M. M. Sharifu, islamskom filozofu, atributa koji opisuju Boga dž.š. ima mnogo "ali se mogu svesti na nekoliko bitnih: život, vječnost, jedinstvo, moć, istina, ljepota, pravičnost, ljubav i dobrotā"¹⁶. Šerif ef. Šaćić u svojoj knjizi Nurul' iman (Svijetla vjere) latio se teškog posla da govori o nekim svojstvima, atributima, Boga dž.š. analizom i komentatom kratkog poglavlja iz Kurana sure al-ihlasa. Knjiga-rukopis ima 250 strana. Autor Šerif efendija naglašava svoju nemoć da prodre u pravu suštinu svega o čemu govori u knjizi, ali smatra da daje skroman doprinos razumijevanju ovih pitanja, kako on kaže "sa ovo malo znanja što imam - koliko sam kadar". Sve ovo ilustruje pogodnim priložima i u dokazivanju ide deduktivnim putem iz čega proizlazi da ukoliko čovjek više zna, sve više shvata koliko se teško primaći pravoj suštini, stvari i istini i da je u tome čovjekov razum ograničen.¹⁷

Interesantno je da Šerif - efendija na kraju ove knjige-rukopisa ostavlja poruku da može da se umnožava samo na arabici- bošnjačkim jezikom.

¹³ Sa opširnijim bilješkama iz pomenutog rukopisa zainteresovani se mogu upoznati iz knjige "Šerif ef. Šaćić", strane 201, 202, 203, 204, 205.

¹⁴ Lazar Vujaklija, *Leksikon stranih reči*, Prosv., Beograd, 1970.

¹⁵ Mesrur Šaćić, *Hadži Šerif ef. Šaćić*, 2002.g., 205.

¹⁶ M.M. Šarif, *Istorija islam. filozofije*, Zagreb, 1990.g., 161.

¹⁷ M. Sačić, isto djelo, 208.

Treća Šerif - efendijina knjiga u rukopisu je Kaside i tevhidije.

Kaside su poučne vjerske pjesme. «Kao pjesme s težnjom odgovora, moralnog i životnog odlikovanja, kasida je najčešće namijenjena i upućena mladima. Uputi koje se u njoj iznose imaju za cilj usmjeravanje mlade generacije "pravim putem" koji sjedinjuje u sebi kako poslušnost roditeljima i starijim, pobožnost i moralne kvalitete, tako i pragmatične dalekovide preporuke o školovanju i sticanju znanja, te o učenju zanata umjesto besposlica i zabavljanja».¹⁸ Međutim, postoji i drugo tumačenje kasida po kome su kaside ljubavne pjesme.¹⁹

Po Šerif-efendiji kaside treba shvatiti kao pobožne pjesme, poučne, kako se obično i shvataju kod Bošnjaka u Novopazarskom sandžaku. Kasida koju je napisao Šerif-efendija daje pouke: o postojanju zagrobnog života, o teškoćama na ovom svijetu, iskušenjima, nagradama na onom drugom svijetu svima onima koji su se pridržavali božijeg puta; sticali znanja, čuvali se zla, borili se na božijem putu i postali šehidi, prošli muhadžerski put, podnosili teške bolesti, sticali halal mal, dijelili sirotinji, tražili pomoć od Boga dž.š, bili strpljivi, ders (vaz) "ićramili", nijesu trčali mnogo za dunjalučkim bogatstvom, vjerovali u Boga dž.š.²⁰

Pisac kaside i tevhidije objašnjava šta ga je podstaklo da je napiše. Kaže da je idući kroz narod čuo mlade, muslimane i muslimanke, da pjevaju neke pobožne stihove slične ovim u njegovoj kasidi i sa istim prijevom. To mu se mnogo dopalo i interesovao se odakle su naučili. Na kraju je zaključio da su to narodni stihovi, narod ih izmislio. To ga je podstaklo da i sam napiše stihove, oslanjajući se na ovo narodno stvaralaštvo. Kaside i tevhidije sadrže 500 stihova (strofe u dva reda, uz odgovarajući refren).

Na kraju pisac preporučuje učenje (recitovanje i pjevanje) ove kaside na svečanostima kao što su: mevludi, hatmeta, itd. Naglašava, takođe, veliki značaj refrena "La ilahe ilallah" za duhovno smirenje svakog vjernika muslimana.

Šerif-efendija je napisao i nekoliko hutbi (propovjedi prilikom svečane molitve petkom u džamiji). Nastavio je tradiciju gajenja alhamijado književnosti sve do sredine XX vijeka koje vrijeme se i uzima kao kraj intervala do kada se pisalo arabicom na narodnom bošnjačkom jeziku u književnom stvaralaštvu sandžačkih Bošnjaka. On je pripadao obrazova-

¹⁸ Dr Mehmed Bećović, *Divan S.Tabakovića*, Novi Pazar, 1992, 33.

¹⁹ Alija Isaković, *Biserje, izbor iz musul. knj.*, 250. (Uz pojam kasida Alija Isaković daje objašnjenja i napomene: ilahije- pobožne pjesme, hićaje- religiozne priče, legende; arzuhal - pritužbe, molbe, mahzar- kolektivna molba).

²⁰ Mesur Šaćić, pomenuto djelo, 210 i 211.str.

nijim pojedincima u to vrijeme na ovom području,²¹ pridružujući se dobrim poznavateljima kulturnih, socioloških, nacionalnih i općedruštvenih pitanja u Novopazarskom sandžaku. Nastavio je pisanje didaktičkih stihova sa religijskim porukama. Ovim stihovima se čitaoci i slušaoci podstiču na dobra djela, na rad za postizanje božijeg zadovoljstva i na odgovornost prema vjeri". Pisac ne traži slijepo oponašanje nego traži od Bošnjaka muslimana da se prosvjećuju i da tako vjeru mogu bolje shvatiti.²² Šerif ef. kaže u uvodu u rukopis *Kaside i tevhidije* da ga je na pisanje ovih stihova potaklo one što je kod naroda vidio da spontano recituju, pjevaju napamet na religijskim svečanostima.

Ovim potvrđuje misli koje su iznijete u knjizi *Biserje*, ranije pomenuto djelo. "Nedostatak vlastite originalne književne tradicije na narodnom jeziku, nepoznavanje književnog stvaranja svojih slovenskih susjeda u Bosni i Hercegovini, koje je po svome duhu i prirodi i inače bilo religijski zatvoreno, učinili su da se alhamijado literatura, s jedne strane, po svojim idejama, motivima i sadržini osloni na pobožno-didaktički vid naslijeđene orijentalne književnosti, a s druge i strane, na muslimansku narodnu poeziju po obliku i književnom izrazu, uprošćavajući ih do suhog, egzaznog i nepoetskog izričaja."²³

Sa ovim napisanim knjigama ostavljenim u rukopisu, Šerif ef. Šaćić se svrstao u red pisaca alhamijado književnosti Novopazarskog sandžaka. Rekli smo da je o ostalima dr Bećović napisao doktorsku disertaciju. Šerif ef. je svojim napisanim djelima dao veliki doprinos prosvjećivanju muslimana Bošnjaka iz oblasti poznavanja islama. Kao što smo napomenuli djela su iz religijsko književne oblasti islamske edukacije, napisana arabicom na bošnjačkom jeziku.

Pošto su rukopisi *Kaside i tevhidije* i *Nurul' iman* sačuvani u cjelini može da se vidi da su kao knjige napisane na visokom znalačkom nivou što je posebno moglo da se kaže i za knj. "Kasas.enb.vel murseli" koja nije očuvana u stanju da može da se čita.²⁴

Napisana djela Šerif ef. Šaćića imaju i jezičku vrijednost.

Pisana su na bošnjačkom jeziku, sandžačkim dijalektom, narodnom jeziku ovih krajeva kojim se govorilo krajem XIX, kao i početkom i sredinom XX vijeka. Kako smo rekli pisana bošnjačkim, bosanskim jezi-

²¹ Isto, 9. strana: u radovima Jakup ef. Memića i Faruka Demića se kaže da je mula Šerif Šaćić, sa još jednim svojim kolegom, postigao najviše u svom radu od svršenih učenika Medrese u Novom Pazaru, generacije koja je završila ovu školu odmah poslije Prvog svjetskog rata - primjedba autora)

²² Dr M. Bećović – pomenuto djelo, Zbornik Sjenice, 216.

²³ Alija Isaković, pomenuto djelo, 250.

²⁴ Mesrur Šaćić, *Hadži Šerif ef. Šaćić*, pom.djelo, 211.

kom, kako i sam autor Šerif ef. kaže i napominje posebno, koji se na ovim prostorima razlikuje od srpskog, hrvatskog i drugih srodnih slovenskih jezika, a kojim su govorili muslimani ovog kraja. Stil i način na koji su pisana djela autora su značajni uzimajući u obzir sadašnji aspekt definisanja bošnjačkog jezika.²⁵

Šerif efendija, kao i ostali stvaraoci alhamijado književnosti imali su značajnu ulogu za potrebe opšteg obrazovanja i didaktičko vaspitanje uopšte muslimana Bošnjaka u Sandžaku. Svi su oni na određen način nastojali da zabilježe dio svoga znanja i ostave ga svojim nasljednicima i mladim generacijama.

Pored napisanih knjiga – rukopisa, Šerif ef. Šaćić je ostavio nekoliko pisama napisanih arabicom na bošnjačkom jeziku. Kako je već pomenuto, u posebnom odjeljku dr M. Bećović razmatra rukopise - pisma među kojima navodi i dva. pisma Šerif ef. Šaćića u okviru podnaslova Rukopis br.6 - Pisma pod b i c).

Navodimo doslovice:

b) Pismo koje je uputio Šerif, sin mula Osmana Šaćića, državnog imama u Žabrenu, Gospodinu Sulejman efendiji Kapetanoviću u Rasnu. U sadržini pisma stoji uobičajena forma u vezi odnosa dviju porodica.

c) Pismo Šerif-efendije upućeno Sulejman efendiji, imamu u Rasnu. Tematika je pisma uobičajena za mnoga pisma; pitanje za zdravlje i ostalo iz svakodnevnog života.²⁶ Dr M Bećović naglašava jezički značaj u pomenutim pismima, kao i ostalima, koji je izražen preko arabice kao pisanih dokaza.

Kao prilog ostalih pisama ima i fotokopiju pisma “koje je pisao Šerif, sin mula Osmana iz Žabrena“ čiju fotokopiju prilažemo. Pismo je, kao što se vidi, datirano 23. redžepi šerifa 1352.g. po Hidžri, odnosno 23. 09. 1933. g. Eto, arabicu su i u to vrijeme upotrebljavali imami, hodže, u dopisivanju. Iako dr Bećović naglašava da objavljena pisma nemaju neku literarnu vrijednost, što je uglavnom tačno, ona su ipak interesantna po obliku i načinu pisanja.

Ovaj način dopisivanja je, uostalom, nastavak nečega što je postojalo u ličnom dopisivanju na narodnom jeziku bosansko-hercegovačkih muslimana -Bošnjaka u XVIII i XIX vijeku posebnim pismom. “U ličnom dopisivanju na narodnom jeziku bosanskohercegovački muslimani, i to većinom begovi i njihove žene, služili su se bosančicom, kurzivnom bosanskom varijantom ćirilice, koja nije učena u školi nego je, kao narodna književnost, predajom prelazila s koljena na koljeno, ali na ovom pismu nije ostalo njihovih književnih tragova...”²⁷

²⁵ Isto, 212.

²⁶ Dr M. Bećović, Doktorska disertacija-rukopis, 182.

²⁷ Alija Isaković, isto djelo (*Biserje*), 249.

Dakle, učeni ljudi, hodže, imami, begovi i članovi njihovih porodica, dopisivali su se, kao što vidimo, na posebnom pismu, u našem slučaju arabicom. Mula Šerifova pisma su interesantna i što pokazuju nastavak dopisivanja koje je postojalo, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i na našim prostorima, u Novopazarskom sandžaku. Posebno treba napomenuti da je stil ovih pisama bio kitnjast, sa uvažavanjima, onakvim kakvim se obraćaju visoki dostojanstvenici u Turskoj carevini, počev od nižih prema višim zvanjima i obrnuto. Tako imam iz Žabrena piše:

„Dragom i milom na Krajini dedu.... gospodinu Sulejman efendiji Kapetanoviću iz Rasna.... velikog dara sviju svijetova i sudnjeg dana, hazreti dženabiullahu vječitog.... prijatelja.... i njegova milosnika kao imam mualim džemata Rasno tebi kao najstarijem članu iz.... poštovanja, dedu sa sijedom do pojasa bradom, čestitam novo... tvoga dobroga brata Hasana.... te obijem efendimicama, kao i ostalima vašima draga srca čestitam novu snahu i želim vam srdačno svako dobro.... kao i još bezbroj veselja da na vašem domu dočekate. Amin činim paru gospodinu Vehbi efendiji te njegovoj razdraganjoj gospođici.

Od božijeg roba Šerifa, sina mula Osmanova, Šaćića, imama državnog iz Žabrena. 23.redžepi šerifa, 1352.godine”²⁸

Rekli smo da je stil i način pisanja u ovim pismima karakterističan isticanjem pozitivnih osobina i naročitim uvažavanjima ličnosti kojima se upućuju. Pored toga, pisma o kojima govorimo, pisana Šerif ef. rukom, koja su nađena u arhivu Islamske zajednice u Novom Pazaru, a čiju fotokopiju prilažemo, autor počinje riječima: “Dragom i milom na krajini dedu.... sa bijelom do pojasa bradom...” Autora ovog priloga je ovo podstaklo na asocijaciju: “dedo”, “djed” koji je bio starješina u predislamskom periodu u Bosni kod bogumila (patarena), “djed sa sijedom bradom”, te se ovaj termin u ovom pismu nalazi kao daleki eho iz istorije islamizacije naroda Bosne i Hercegovine. Po nekim autorima, kad su Turci ovladali Bosnom, najobrazovaniji među tadašnjim žiteljima ove zemlje bili su bogumili i koji su prvi primili islam, mada ima i drugačijih mišljenja koja naglašavaju značaj tadašnje bosanske crkve. Najdalji predak Šerif ef. Bačića, za koje se do sada zna je Dedo koji je živio krajem XVII i početkom XVIII vijeka što odgovara pojačanoj islamizaciji u Bosni i Hercegovini. Tako je Šerif efendija na osnovu intuicije i možda podsvjesno upotrijebio ovaj termin.²⁹

²⁸ Šerif efendija Šaćić, fotokopija pisma iz 1953.g.

Napomena: Prilikom prevođenja pisma, na latinicu sa arabice, autor ovog rada nije mogao da pročita neke djelove pisma, usljed ishabanasti, što je označio tačkama.

²⁹ Mesrur Šaćić, *Hadži Šerif ef. Šaćić*, Arhiv Novi Pazar, 2002. g., 215.

Poseban značaj doprinosa čine i pronađena pisma koja je upućivao svojim prijateljima, pisana arabicom. U njima je očuvan poseban stil koji je primjenjivan u dopisivanju uglednih porodica i ličnosti, sandžački dijalekat, kao i veliki fond riječi i sintagmi koje su se tada upotrebljavale; a sada su u govoru sve rjeđi. Navodimo, radi primjera, nekoliko riječi koje je autor Šerif ef. Šaćić upotrebljavao u radovima koje je ostavio u rukopisu. Kako je alhamijado književnost bila većinom sa vjerskim sadržajima ove riječi i sintagme su se koristile uglavnom prilikom održavanja propovjedi, vazova, u pobožnim pjesmama (kaside, ilahije, mevludi), na svečanostima vjerskog karaktera kod muslimana Bošnjaka u Sandžaku (i BiH). Na primjer:

rivajet se čini - priča se
vaj haluna - teško, užasno
hajrat i hasenat - dobro djelo, zadužbina
u itaatu - biti poslušan
azab činiti - paklene muke činiti
na mizan - Božiji sud, mjerenje dobrih i loših djela
mubarek ashabi - blagosloveni, slavljani drugovi
nimeti i lezeti - Božiji darovi i uživanja
svoj nefis - svoju dušu, strast
zalim, katil - zli vladar, krvnik
Boga inčariti -Boga odricati
sunset - Muhamedova zapovjed
terk i dunja - asketa, odriče se svega na ovom svijetu
amel -zasluga
rozi mahšer - onaj svijet, zagrobni život. itd.³⁰

Na osnovu iznijetog zaključujemo da su pisci alhamijado književnosti, među kojima i Šerif ef. Šaćić, gajili ovaj način literature koja je vrlo značajan činilac u očuvanju naše jezičke osobenosti i kulture u jedno vrijeme. Do prevlađivanja novije književnosti ona je bila izvor gdje se gasila književna čitalačka (slušalačka) žeđ, a u tursko vrijeme čuvar duhovnih vitalnosti³¹. „Narodni jezik ove literature još nije proučen; niti je doveden u vezu sa jezikom predislamskog perioda, niti je pokazan njegov, vrlo zanimljiv odnos prema turcizmima.”³²

Šerif ef. doprinos alhamijado književnosti je značajan.

Pomenuli smo da ga je u obradi ove književnosti u Novopazarskom sandžaku, dr M. Bećović uglavnom izostavio, izuzev prezentacije njegovih pisama, zbog nedovoljne informisanosti. Tu prazninu autor ovog

³⁰ Mesrur Šaćić, *Hadži Šerif ef. Šaćić*, Arhiv N.P., 2002.g., 216.

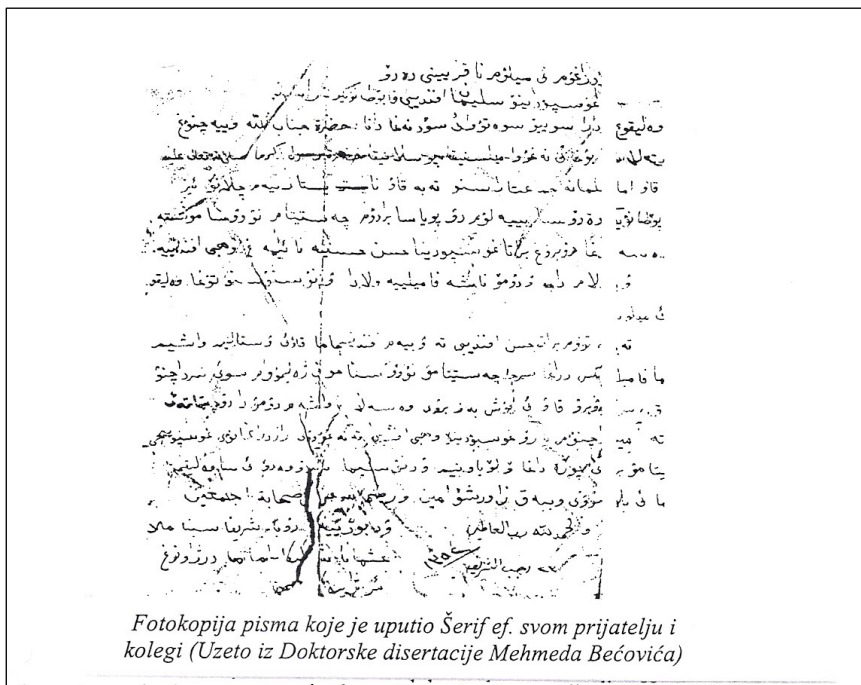
³¹ Alija Isaković, pomenuto djelo, 250.

³² Isto, 250.

priloga unekoliko upotpunjuje, s nadom da će se nastaviti sa istraživanjem zaostavštine stvaralaca sa ovih prostora, alhamijado posebno u Novopazarskom sandžaku. Ona je uglavnom u rukopisima, često anonimna; nalaze se u porodičnim arhivama uglednijih porodica u prošlosti ovog kraja, u medresama, džamijama, vakufima, itd.

Radovi Šerif ef.Šaćića se poklapaju sa posljednjim decenijama intervala u kojem je ovo stvaralaštvo razvijano, kako je već rečeno, od polovine XVII do sredine XX vijeka.

Interesantno je da je Šerif efendija još polovinom XX vijeka naglašavao jezik kojim Bošnjaci u Novopazarskom sandžaku govore, nazivajući ga bošnjačkim, koji se razlikuje od srpskog i hrvatskog jezika, a muslimane ovog kraja naziva Bošnjacima. To je u ono vrijeme bilo anahrono, s obzirom na stav aktuelnih vlasti po tom pitanju, ali sa razvojem kasnijih pogleda na jezik kojim Sandžaklije govore, vizionarski. I drugi pisci alhamijado književnosti su nam ukazivali na to učeći nas da ne budemo rezervisani prema nazivu svog jezika i svojoj kulturnoj tradiciji.

اللَّهُ بِمَنْ شَاءَ مِنْ مَلَائِكَةِ رُوحِهِ قَدْ رَأَىٰ
 مَا فِي سُلَيْمٰنَ مَا فِي نَفْسِهِ مَوْزِعَ نَافِ
 فِي يَوْمِهِ سَقَىٰ قَوْمًا رِيحًا فِي يَوْمٍ سَوِيٍّ إِخْلَاصًا
 لَمْ يَلُوكَ نَافِ: وَاللَّهُ جَلَّ عِلْمُهُ نَهَ رُؤُوسًا. دَايِمًا
 قَاوِ لُؤْلُؤِ فِي رُؤُوسَاتِي مَحَلِّقَ شَتَّىٰ دِيمَا سَيِّئَةٍ
 مَكْرَهُ رِيحٍ رِيحًا فِي رُؤُوسَاتِي يَوْمَ مَسْتَوٍ
 فِي يَوْمِهِ مَوْزِعَ لِيَوْمٍ فِي يَوْمِهِ يَوْمَ دَا سَه
 رَهَ مَا مَبَارَكٌ تَوَدُّغًا فِي رُؤُوسَاتِي دَايِمًا
 نَهَ مَوْسِيْنَا قَاوِ نَهَ غَوْ بِهَ وَرَدَ تَوَدُّغًا فِي رُؤُوسَاتِي
 جِيغَتِ فِي تَوَدُّغًا مَبَارَكٌ نَهَ مَوْزِعَ بَيْتِ آتَمَةٍ
 دَهَ نَبَاوَاتٍ مَحَلِّقَاتٍ قُلُوبِ فِي رُؤُوسَاتِي دَا سَه
 رُؤُوسَاتِي: رَا جَاوِي. يَوْمَ رَا جَاوِي يَوْمَ رَا جَاوِي
 نَافِ سَلَهَ جَوِي. مَهَ فِي رُؤُوسَاتِي نَهَ سَتَادَاوِي آدَرِغِي
 قُرْسَتَادَاوِي نَا شِيَا فِي رُؤُوسَاتِي يَوْمَ يَوْمَ سَلَهَ دَفِ
 يَوْمَ يَوْمِي نَافِ سَلَهَ جَوِي يَوْمَ يَوْمَ رَا جَاوِي يَوْمَ
 وَلَا سَتِ فِي نَافِ رَدَ مَحَلِّقَاتٍ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 سَوَهَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ

(راجاوی)

(۵۰)

رَا جَاوِي فِي رُؤُوسَاتِي يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 دَا مَا غَوْدِيَا يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 جَاوِي يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 فِي رُؤُوسَاتِي سَه دَاوِي قُرْسَتَادَاوِي
 نَافِ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 قَاوِ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 مَبَارَكٌ عِبَسِي عَلَيْهِ السَّلَامُ دَا يَوْمَ يَوْمَ
 سَيْنِ فِي جَاوِي يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 عِبَسِي عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 مَوْزِعَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 نَافِ سَلَهَ مَوْزِعَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 مَوْزِعَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 فِي مَيْسَلَهَ اللَّهُ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 السَّلَامُ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ
 رَدَمَ سَه يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ يَوْمَ

(۵۱)

Fotokopija teksta iz knjige Nurul-iman

ESTETSKI I STILSKI SINKRETIZAM I INTEGRALIZAM BOSANSKE, POSEBNO BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI

„Kad jednom shvatimo prirodu umjetnosti i poezije, njenu pobjedu nad ljudskom smrtnošću i udesom, njeno stvaranje novog svijeta imaginacije, nestat će nacionalne taštine. Čovjek, čovjek uopće, čovjek svugdje i svagda, u svoj svojoj raznolikosti, uskrsava, a nauka o književnosti prestaje biti starinska danguba, obračun nacionalnih potraživanja i dugovanja, ili čak ucrtavanje u tlocrt mreže odnosa. Nauka o književnosti postaje akt imaginacije kao i sama umjetnost i tako čuvalac i tvorac najviših vrednota čovječanstva.“ U: R. Wellek, *Comparative literature ...* U: Slamnig Ivan: *Disciplina mašte*. Zagreb 1965. 27.

„U konačnoj analizi sva kultura dolazi izvana. Samo je barbarizam autohton.“ U: G. Tegner: „*Traesures of Swedish Art*.“ Stockholm 1950. 3.

I

Studiju ću započeti Matoševim duhovno-sinkretičkim doživljajem Sarajeva – središta i raskršća, utočišta i ishodišta bosanske kulture: „Zagreb je jedan svijet, Sarajevo je raskrsnica od pet svjetova, s putovima u Carigrad, Zagreb, Cetinje - Beograd, Beč – Peštu i Jerusalem.“ Mada se sa Antunom Gustavom Matošem (1873-1914) ne moramo složiti, jer pjesnici – idealisti od idealizacije grade vlastiti svijet – ova će studija slijediti navedeni Matošev doživljaj bosanskoga Sarajeva. Hrvatski je naime bodlerovac dospio iz Parisa preko Zagreba u Sarajevo povodom prerane smrti sarajevskog i hrvatskog pjesnika Silvija S. Kranjčevića (1865-1908). Pritom je izrekao citirani civilizacijski doživljaj Sarajeva – bosanske duhovne paradigme. Matoševe riječi iz 1908. do danas nisu u svojoj suštoj istinitosti, u svojoj egzistencijalno-kulturnoj aktualnosti ništa izgubile. U Matoševom doživljaju Sarajeva armaturna je riječ „raskrsnica.“ Ona opojmljuje suštinu tisućljetnoga življenja bosanskoga čovjeka u njegovu duhovno-civilizacijskom sinkretizmu, socijalno-kulturnom integralizmu. Ujedno je to i specifikum bosanske (i bošnjačke) književnosti, čijim komparativnim samjeravanjem sa zapadnoevropskim (prvenstveno sa francuskom i sa njemačkom) i orijentalno-islamskim književnostima (prvenstveno sa turskom) – i to sa onim piscima i djelima

koji su oblikovali stilske epohe u tim književnostima - u ovoj studiji smjeramo argumentirati estetsko-stilski sinkretizam¹ i kulturni integralizam² bosanske književnosti, posebice bošnjačke književne riječi. Matošev impresionistički ali u osnovi objektivni doživljaj Sarajeva u ovoj studiji bit će u prva tri poglavlja studije sintetički, a u posljednja dva poglavlja književno-analitički fokusiran kroz naprijed citiranu misaonu prizmu književnoga teoretičara R. Welleka, i vodećeg švedskog pjesnika romantizma Tegnera: njihovi su književnoteorijski postulati estetički smjerokazi mojemu diskursu, poetološki temelj mojoj studiji.

Naslovljena tema znanstveni je pretenciozni pokušaj komparativnog dijahronijsko-sinhronijskog poetološko-estetičkoga samjeravanja bosanskih (ovdje sa markantnim primjerima iz bošnjačke poezije, proze i drame XX-og stoljeća) sa zapadnoevropskim i orijentalnoislamskim književnostima. Svako je takvo samjeravanje (posebno starije bošnjačke književnosti do njene evropeizacije od kraja 19.og stoljeća) nužno poetološki, filološki i estetski promišljati u sklopu oba duhovna svijeta – kršćanskog (katoličkog i pravoslavnog) i muslimanskog. Pogotovu je to bitno za stariju bošnjačku arebičku književnu tradiciju, i za bošnjačku književnost na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Pritom je bitno markirati višestoljetni multigrafemski i multifilološki karakter bosanskih književnosti, njenu tisućljetnu otvorenost estetskom iskustvu i zračenju vizantijsko-ortodoksnog Istoka, kršćanskog Zapada i mediteransko-islamskog Orijenta. U toj civilizacijsko-duhovnoj i religijskoj otvorenosti, u hiljadugodišnjoj povijesno-kulturnoj zbilji i u književnoj riječi, jest zapravo suština sinkretizma i integralizma bosanskih književnosti. Bosanski povjesničari umjetnosti, sociolozi i estetičari ovu su otvorenost za različitost opojmili bosanskim duhom. (Opširnije u knjizi: Bosanski duh. Knjiga 3. drugo izdanje, Sarajevo 1999).

Integralizmu i sinkretizmu kao tisućljetnoj markaciji bosanskog kulturnoga pluralizma je u novijoj filozofsko-estetskoj misli bila inicijalno-misaona kapsula i bitan podsticaj studija Muhameda Filipovića „Bosanski

¹ sinkretizam – 1. nerazdvojno stanje čega; prvobitna umjetnost ima jasna obilježja sinkretizma; sastoji se od više nedjeljivih i neodjeljivih dijelova: glazba, pokret, govor; 2. filozofski i teološki sustav koji nastoji spojiti nekoliko različitih učenja U: Hrvatska enciklopedija, Novi liber Zagreb 2002, 1188-1189.

² integralizam – ukupnost nastojanja i stavova o integriranju i oblikovanju nedjeljivih cjelina (povijesno-politički – južnoslavenski); cjelovitost, ukupnost, potpunost, integralnost ... integralan – kojem ništa ne nedostaje, koji ima sve dijelove, potpun, ukupan, sav, koji postoji sam za sebe, koji sam za sebe čini cjelinu U: Hrvatska enciklopedija, Novi liber Zagreb 2002, 479-480.

duh – šta je to ?“ Studija je prvi put objavljena u sarajevskom časopisu za književost „Život“ 1967, 3, 3-19. Njen je efekat bio u buđenju zapretanog, gotovo zaboravljenog duha bosanskoga kulturnoga integralizma i sinkretizma, u njegovu naprijed skiciranom kulturološkome sadržaju. Filipovićeve je studija međutim izazvala žestoko protivljenje, zapravo ogorčenje nacionalističkoga srpskog političkoga, dijelom i književnoga establišmenta u Sarajevu i u Beogradu. Decenijama su naime u vrijeme kraljevske i komunističke Jugoslavije u bosanski kulturni prostor, u njegov školski sistem, plasirane povijesno i kulturološki neutemeljene ideje o Bosni kao drevnoj srpskoj zemlji, pa je u tom kontekstu pojmljiv pokušaj pobijanja Filipovićeve formulacije povijesno-sinkretičkoga i pluralnoga sadržaja bosanske prošlosti i njene aktualne zbilje.

Studija je izazvala lavinu ataka koji nisu znanstvenim argumentima mogli da poreknu njene teorijsko-filozofske postulate, njenu kulturološko-povijesnu utemeljenost. U nedostatku protuargumenata, umjesto na poricanje sadržaja, lavina negodovanja srpske nacionalističke elite sručila se na sastavljača: akademik Filipović je prononsiran za islamskoga fundamentalistu. Ne mogavši osporiti Filipovićeve teze, nacionalisti – unisona grupa pojedinaca, tada sarajevskih pisaca i profesora Filozofskog fakulteta u kojoj su bili Vojislav Lubarda, Novica Petković - se okomljuju na tadanjeg odgovornog urednika književnog časopisa „Život“ – pjesnika Maka Dizdara, kojemu ne dozvoljavaju da u časopisu objavi svoje argumente na njihove invektive.

Iz današnje retrospektive Filipovićeve studija bitan je kulturološko-povijesni prelom u poimanju bosanske duhovno i civilizacijski sinkretičke prošlosti, socijalno-kulturnoga integralizma, suživota u različitosti, paralelnog ali i zasebnog konfesionalno-etničkog (su)života, povijesno kontinuiranog opstojanja bosanskog kulturnoga jedinstva, u i unatoč različitostima, svojevrsnog bosanskog civilizacijskog, vjersko-religijskoga i literarno-književnog „meltpota,“ dokumentima i kulturno-civilizacijskim nasljeđem dokazanog od Povelje Kulina bana (1198), kroz srednji vijek, osmansko i austrougarsko doba, do našega vremena.

Objektivna je međutim činjenica (koju izvodimo iz povijesnoga iskustva) da je bosanski duh, posebno njegova dimenzija političko-državnoga integralizma, u socijalnoj zbilji, stvarnome životu, duže bio jedna varijabla nego konstanta pojava. U povijesti bosanske kulture i književnosti ovaj je socijalno-politički bosanski integralizam vremenski duže bio idealizacija nego ostvarenje. Ali kao sadržaj kulture, kao književna motiv i ideja – živim životom izazvan – nesumnjivo je bosanski integralizam rezultanta višestoljetne bosanske društvene zbilje. Bosanski integralizam je i kao socijalno-povijesna i literarna činjenica sadržan u spojevima i između spojeva katoličko-kršćanskog, hrvatsko-bosanskog, vizantijskog pravoslav-

nog-srpskog, i islamskog, osmanskog-bošnjačkoga identiteta u bosanskom čovjeku. Svi ti slojevi sastavljeni su, izukršteni ili suprotstavljeni u jednom (ne)jedinstvenom bosanskom biću. U ovim je spojevima duhovna i materijalno-civilizacijska građa u kojoj je stoljećima oblikovano biće i čovjek Bosne. Iz takvih je spojeva moguće dokučiti, pojmiti kompleks bosanskoga mentaliteta: njegov kulturni univerzalizam, i njegovu apartnost, jedinstvenost i draž. No u isti mah i samodovoljnost, isključivost i provincijalizam, koji je, pored apartnosti i univerzalizma, paralelno opstojao u vremenima naporednog, ili zasebnoga socijalno-kulturnoga življenja svake od četiriju bosanskih religijsko-etničkih zajednica. Iz takvih je duhovno-nasljednih slojeva bosanskoga čovjeka dokučivo da se dublje pojmi poruku Meše Selimovića o psihologiji Bosanaca kao „najzamršenijih ljudi na svijetu.“ („Derviš i smrt“). Paralelizam kulturnoga i religijskoga univerzalizma i ekskluzivizma pri oblikovanju svijesti i mentaliteta Bosanaca sraštio je u svijesti svakog od triju, sa jevrejskim četiriju, zasebnih kulturnih identiteta na ovom uskom zemljopisnom prostoru. Svaki od posebnih identiteta je stoljećima (su)djelovao iz vlastitih duhovnih, religijskih i civilizacijskih vrela na vlastito oblikovanje. U dugom nizu stoljeća, snažnije i rasprostranjenije od vremena islamizacije, oblikovan je i partikularni i integralni bosanski identitet, sa nizom autohtonih nacionalnoetničkih i sinkretičkih kulturnih obilježja, koji su stoljećima prakticirani i zasebno i zajedno. Svaka od četiri bosanska identiteta ponaosob je stoljećima oblikovan na južnoslavenskoj etno-podlozi, djelovanjem vanjskih civilizacijskih i religijskih faktora, od Jerusalema, preko Rima, Istambula i Moskve, od kristijanizacije i hrišćanizacije, preko islamizacije do danas. Do danas nijedan od triju većinskih bosanskih naroda nije imao tako čvrstu socijalnu, političku niti ekonomsku snagu da stvarni ili potencijalni bosanski integralizam ili bosanski zajednički identitet „pretali,“ da ga transformira u bosanski državno-političku praksu, da bosanski integralni identitet prevlada zasebne bosanski partikularne identitete, da time bosanski integralizam iz socijalno-kulturne i duhovne sfere življenja bude pravno i upravno materijaliziran. Vjerojatno je to razlog da je u bosanskim književnostima motiv bosanskoga socijalno-kulturnoga integralizma relativno rijedak zasebno obrađeni književni motiv. To je onaj književni motiv koji opisivanjem, priznavanjem i uvažavanjem različitosti teži ontološko-bosanskom univerzalizmu. Njega ipak nalazimo u književnim djelima svake generacije bosanskih pisaca katoličke-franjevačke, jevrejske, pravoslavne i muslimanske provincijencije, od srednjega vijeka do danas. Bosanski književni integralizam moguće je najbolje dokazati u djelima međuratne književnosti (1918-1945), u književnosti u doba komunizma (1945-1990), i u savremenoj bosanskoj književnosti. Moguće je u tom smislu nabrojati brojne autore čija su najblistavija djela opisala, pored autorski izvorne konfesio-

nalno-nacionalne kulture, i brojne sadržaje bosanskoga socijalno-kulturnog integralizma. Takav integralizam nalazimo napr. u pjesmama i prozama bosanskih književnih integralista Alekse Šantića, Svetozara Ćorovića, Osmana Đikića, Safeta Bašagića, Zvonimira Šubića, Marka Markovića ... U najnovije vrijeme u prozama Ivana Lovrenovića, Dževada Karahasana, Irfana Horozovića, Miljenka Jergovića, i mnogih drugih. U književnoj je povijesti napr. Aleksa Šantić već decenijama prihvaćen kao „muslimanski pjesnik“, Vladimir Ćorović kao muslimanski novelist, Osman Đikić kao srpski sevdalija. U djelima navedenih pisaca ispoljeni duhovni integralizam nespojiv je sa duhom nacionalnog ekskluzivizma, kakvog napr. nalazimo u nizu djela srpsko-crnogorske, i u nekim djelima hrvatske književnosti romantizma, ali i novijeg vremena, napr. u poeziji M. Bečkovića, u prozama Mome Kapora ili Dobrice Ćosića. Posebno je ovaj integralistički duh bosanske novije književnosti etički suprotan onom tipu hrišćanskoga odnosno kršćanskoga odiozuma spram muslimanstva kojeg nalazimo u Njegoševu „Gorskom vijencu“ i u Mažuranićevoj „Smrti Smail-age Ćengića“ – na evropske jezike najprevođenijim djelima južnoslavenske književnosti.

Bosanski državno-politički integralizam objektivno nije ni mogao dalje od varijabilnosti (potencijalnosti) dospjeti niti sazoriti usljed socio-povijesnog usuda bosanskoga prostora između kršćanstva i pravoslavlja, sa oazama islama. U vrijeme konfesionalno izoliranog socijalnoga života u osmansko doba su književne pojave bosanskoga duhovnoga integralizma sasvim rijetke: bosanski su franjevci jedan svijetao izuzetak u gotovo potpuno konfesionalno odvojenim književnim tradicijama sve do sredine 19.og stoljeća. Centripetalne duhovne i političko-materijalne sile, sa središtima duhovnosti Bosanaca u Rimu, Istanbulu, Moskvi ili Jerusalemu bile su stoljećima snažnije od domaćih – bosanskih, potencijalno integralističkih. Razorna zloupotreba religije kroz kult egoizma nacionalnog i političkog vođstva od kršćanizacije i islamizacije do danas, bitan je razlog nesloge Bosanaca, kontaminacije bosanskoga kulturnoga i književnoga duha integralizma. Antibosanski integralizam pohranjen je u Pandorinu kutiju političkoga i književnoga nacionalizma, sa njenim najotrovnijim sastojkom u epsko-junačkoj usmenoj tradiciji Srba, Hrvata, Bošnjaka. U središtu je ove studije bosanski književni integralizam koji različitosti tolerira, premošćuje, oplođuje. I u tom premošćavanju, u spajanju različitog, ili makar u njegovoj ideji i nakani, jest differentia specifica bosanske književnosti, njenih brojnih književnih generacija. To je svakako časna i humanistička dimenzija književnoga poslanstva, vrijednosti i samoosmišljenja bosanske književnosti. Čovjek ne bi čovjekom bio da se sviješču i savješču ne opire socijalnim i nagonским uzusima svoga života. U ljudskom je biću duboko ukotvljena spoznaja da je u svojoj osnovi svaka kultura, svaki njen segment, u svojoj suštini - različitost. To je najkraća

definicija kulture. U različitosti traju i istrajavaju bosanske književnosti od početka pismenosti do savremene postratne književne generacije.

II

Zbilja ili biće svake pa i bosanske književnosti počiva u jeziku. Jezik bosanski (srpski i hrvatski) kao nacionalni ili nadnacionalni kod jest u slavenskoj duhovnoj bazi položen, obogaćen oazama klasičnih jezika – starogrčkog i latinskog, germanskim i romanskim jezičkim supstratima, arapskim, turskim i perzijskim jezikom. Bosanski jezički babilon iskazuje se kao osobena kulturna pojava od srednjovjekovne pismenosti do savremene književnosti. Jezički se integralizam kulturno ispoljava kroz bosanski multigrafemizam: kroz cijeli srednji vijek i osmanski period pisalo se u Bosni glagoljicom, ćirilicom, bosančicom, arebicom, latinicom. Sa svim grafijama u cijelom navedenom vremenskom razdoblju, ili sa izvjesnim vremenskim prazninama u korišćenju pojedinog navedenog pisma, odnosno sa pretežito korištenom jednom od navedenih grafija u određenim vremenskim periodima. Bosanski su Sefardi i Aškenazi (prognani 1492. iz Španije) od 16.og stoljeća do danas objavljivali svoju književnost na ladino jeziku (mješavinom starohebrejskoga i španjolskoga) i na vlastitom hebrejskom pismu. Kada se danas retrospektivno zamislimo nad navedenim činjenicama različitih jezika i grafija na kojem su bosanski preci komunicirali i književnu riječ oblikovali, sa pravom se pitamo: ima li u Evropi tako zemljopisno malog prostora sa višestoljetnim i jezičkim i multigrafemskim bogatstvom, sa razlikama, i sa relativno dugim vremenskim kontinuitetom? Retrospektivno rezimirajući ovu kulturološku činjenicu dopijevamo paradoksalnoj spoznaji da su danas pisci manje pismeni nego njihovi najobrazovaniji preci. U Bosni danas naime većina piše samo latinicom ili samo ćirilicom, a kroz srednjevjekovlje u Bosni je korištena tzv. Oblouglata glagoljica, ćirilica i bosančica (bosanska i dalmatinska ćirilička varijanta) i latinica, a sa islamsko-osmanskom civilizacijom, od sredine 15.og stoljeća do danas u Bosni je u upotrebi i arebica. Starija grafijski arebička bošnjačka književnost Bošnjaka pisana je od 15.og do 20. stoljeća na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Po orijentalnoj poetici, po pismu i po jezicima stvaranja, ova je književnost u isti mah pripadala arapskoj, turskoj i perzijskoj književnosti, ali po stvaralačkom duhu i njenim piscima – rođenim Bosancima (koji su bili školovani između Stambola, Kaira i Bagdada) bila je ta književna riječ bosanska. Paralelnu književnu pojavu sličnu bosansko-islamsko-orijentalnoj književnosti nalazimo i u književnoj prošlosti evropskih i južnoslavenskih književnosti poput latiniteta u hrvatskoj (književnosti na latinskom), odnosno slavenosrpsku jezičku tradiciju u srpskoj književnosti - književnosti na slavenosrpskom: mješavini srpskog i ruskoga jezika. Svu tu kompleksnu bosansku književnopovijesnu osobe-

nost dopunjava tzv. alhamijado književnost između 16. i 20. stoljeća sa blizu četrnaest hiljada do danas sačuvanih rukom pisanih stranica pisanih arabicom i bosanskim jezikom.

Bosanska je književnost danas jedna od najmlađih, znanstveno još neetabliranih slavenskih književnosti, a njen bošnjački tijek pripada ne samo južnoslavenskim već i orijentalno-islamskim književnostima, i to sve od 16.og stoljeća do danas. Stoljećima se bosanska književna riječ otima ulijevanju i poniranju u srpsku i u hrvatsku književnost, posebno od njene evropeizacije s kraja 19. stoljeća, sve do savremene književnosti. Pritom je bitna povijesna dimenzija bosanske književnosti u njenom višestoljetnom kontinuiranom „posrbļivanju“ ili „kroatiziranju,“ što je posljedica ne samo zajedničkog im jezika, već i političke i kulturne konkurencije, osobnoga prestiža i afirmacije pojedinih pisaca u većim kulturnim centrima. U vrijeme obiju Jugoslavija (1918-1941; 1945-1991) bosanski je književni meander u evropsko-svjetskoj književnoj znanosti, posebice napr. u njemačkim enciklopedijama Brockhaus i Kindler-Lexikon, u njihovim izdanjima između 60-ih i 90-ih godina, usljed njenog objavljivanja na zajedničkom srpskohrvatskom jeziku prikazivan netočno: bosanska književnost uklopljena je u srpsku književnost. U navedenoj njemačkoj enciklopediji su neki pisci bosanski (Mak Dizdar, Šop Nikola, Irfan Horozović ...) pripojeni hrvatskom književnom korpusu. Tako je, sudeći prema navedenom njemačkom enciklopedijskom izdanju, bosanska književnost - mala rječica -u veću rijeku „skrenula,“ utonula, kao ponornica - nestala. Bosanska će književnost međutim opet „izroniti“ i „izranjati“ u brojnim antologijskim izdanjima sa jednim, jedinstvenim ušćem u svoja četiri rukavca u brojnim objavljenim antologijama između šezdesetih i devedestih godina Riste Trifkovića, Huseina Tahmišića, Mile Stojića, Nenada Radanovića, Slobodana Blagojevića ... Do danas (2006) je navedena prezentacija bosanske književnosti kao sastavnice srpske ili hrvatske književnosti u oba navedena njemačka enciklopedijska izdanju ostala anahronom, nekorigiranom: njemački slavisti nisu aktualizirali svoja stajališta koja su preuzeli od srpskih ili hrvatskih književnih povjesničara. Od početka sedamdesetih godina do danas postupno se znanstveno etablira bosanska književnost u svojem južnoslovenskom kontekstu: jedna i jedinstvena, i sa svoje četiri matice.

U prisvajanju ili u poistovjećivanju bosanske sa susjednom srpskom ili sa hrvatskom književnošću, najčešće je „previđena“ ili izostavljana, ostala neopisanom suština duhovno-socijalnog integralizma i poetičko-estetičkoga sinkretizma bosanske književnosti. A to su možda primarne estetske vrijednosti bosanske u južnoslavenskim i u evropskim književnostima! Njena differentia specifica! I integralizam i sinkretizam su stoljećima nastajali, talili se u spojevima i u sukobima triju civilizacija na bosanskom prostoru. Unatoč kritičkoknjiževnom srpskom ili hrvatskom prisvaja-

nju, najbolje su bosanske književne pojave (od Ive Andrića preko Maka Dizdara, Meše Selimovića, Dzevada Karahasana, Abdulaha Sidrana ...) u evropskoj i u islamskoj književnoj recepciji ostajale do danas markantne, prepoznatljivije po sinkretičkim obilježjima svoga stvaralaštva. Objavljivana su bosanska jezičkoumjetnička savršenstva od tzv. „srpske Hasanaginice“ (hronološki prvi put u Herderovoj zbirci „Volkslieder“ 1787.) u brojnim antologijama i u prijevodima kao „srpska“ ili kao „srpskohrvatska“ tj. nebosanska, ali je samo imenovanje sebe iznevjeravalo kroz bosanski književni integralizam i sinkretizam, ili kroz bosansku jezičku suštinu književnoga sadržaja.

Bosanska je književna riječ nastajala i razvijala se autohtono, iz same sebe, i u paralelizmu sa srpskom i sa hrvatskom književnom riječju. Medijevalna bosanska pismenost u svojem duhu sadrži relativnu autohtonost, obilježja razlikovnosti u odnosu na srpsku i na hrvatsku pismenost. Tu razlikovnost iščitavamo kroz naprijed navedeni multigrafemizam bosansko-humskih povelja, kroz bosansku epigrafiku – osobeni izraz vlastite konfesionalne i medijevalne jezičke kulture Bosne i Huma. Do četrnaestoga stoljeća u Bosni i Humu su oblikovane tri zasebne kulturno-konfesionalne i političko-etničke zajednice - bogumilska, katolička i ortodoksno-pravoslavna. One će sa islamizacijom Bosanaca od sredine petnaestoga stoljeća još dublje i intenzivnije izgrađivati svoju duhovnu zasebnost. I ma koliko te strukture bile duhovno dispartatne, one su u sebi stoljećima njegovale i čuvale zajedničko, bosansko jezgro kulturnoga integralizma. Pritom je religijska sfera života davala pečat zasebnosti u književnom stvaralaštvu. Bosanski pisci – katoličke, pravoslavne, muslimanske i judejske provenijencije ostajali su stoljećima u stalnom intelektualnom i osjećajnom rodbinstvu sa svojim duhovnim vrelom: između Orijenta i Okcidenta, Levanta i Stambola, Atosa i Rima. Konstitucija psihe bošnjačkoga pisca sastavljena je od južnoslavensko-islamske simbioze, u kojoj je petstoljetni kontinuitet arebički spisateljski kontinuitet, arebička grafija na tri orijentalna jezika. U ovu simbiozu ulijeva se latinički i ćirilički književni kontinuitet od kraja 19.og stoljeća na maternjem bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku. Ta je simbioza bošnjačku književnost učinila osobenom i kompleksnom estetskom muslimansko-evropskom pojavom. Kao relativno autonomna pojava, novija se bošnjačka književnost od kraja 19.og stoljeća do danas ostvaruje u plodonosnom prožimanju sa srpskom i sa hrvatskom književnošću. Pored toga, starija bošnjačka književnost bila je od sredine 15.og stoljeća sastavnicom turske, arapske i perzijske književnosti. Sa orijentalno-islamskim književnostima je bošnjačka književnost do danas ostala u tijesnom poetičko-estetičkom rodbinstvu i dodiru.

Kroz svoj jezički, stilski i estetski integralizam bosanska književnost, kao integralna cjelina i kao zasebna troetnička pojava, u najboljim

djelima nadrasla je pojedinačne etno-nacionalne ograde. I tu je upravo jedan od socio-literarnih segmenata njena integralizma. Takav je duhovni integralizam zaloga njena kvaliteta, kako u prošlosti, tako i u budućnosti. Tomu je zaloga i dinamička stilsko-estetska otvorenost bosanskih stvaralaca, u dija i sinhronijskom smislu. Ova je dinamička otvorenost posljedica tisućljetne socio-kulturne pozicije bosanskoga pisca na rubovima svjetskih civilizacija. Sasvim je prirodna pojava da se u bosanskom književnom stvaralaštvu prožimaju, negiraju i oplođuju modeli susjednih civilizacija. U toj talionici duha opstoji i kulturološki fenomen bosanstva, etabliran u spojevima svjetskih civilizacija, povijesno osvjedočen u osobenim sadržajima življenja bosanskoga čovjeka, svakako i njegova književnoga stvaraoca. U književnom stvaralaštvu u bosanski duhovni etimon sabiru se i stječu sadržaji koji su u isti mah i jedinstveni i različiti u svjetskim civilizacijama. Unutar tih spojeva, tog integralizma i estetičkoga sinkretizma, moguće je sinhronijski i dijahronijski dokazati opstojanje književnoga bosanstva u svakoj od četiri književne tradicije – od Kulinovce Povelje, preko bosančičke pismenosti, franjevačke bosanske književnosti, kroz patriotizam bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima, u usmenoj poeziji bosanskih Srba, bosanskih Hrvata, Bošnjaka. Književno bosanstvo kao motiv i kao ideja opstojalo je i opstojati će paralelno sa administrativnim, državno-političkim bosanskim prostorom. Bosanstvo, i uopće bosanska književnost, bitno je suodređivana balkanskim (srpskim i hrvatskim više, bosanskim u manjoj mjeri) ideološko-političkim prevratima, pa je sa njima nužno napoređivati periodizaciju, pa i povijest bosanskih književnosti. Bosanska je povijest književnosti, uostalom kao i srpska i hrvatska, manje određivana unutarnjim vlastitim mijenama i estetičkim transformacijama. Njena poetička priroda bitno je profilirana socijalno-političkim prevratima koji su bitno djelovali na stilske epohe u svim balkanskim književnostima.

III

Rijetke su književnosti koje su tako duhovno i jezički razuđene kao bosanska: jedinstvena, ili sa svoja četvera ušća, veći je njen dio južnoslavenskoga koda, starija je bošnjačka književnost i orijentalno-islamska, a sefardska je jedinstven judejsko-španjolsko-bosanski spoj. Bosanska književnost začeta je u hrišćansko-kršćanskom grafemu (glagoljičkom, ćiriličkom, bosančičkom) i u njemu se do danas (latinicom i ćirilicom) ostvaruje. To što je njen jedan tijek bitno islamskoga izvora, bitan je argument za njeno duhovno uobrućavanje u književnost muslimanskoga evropejstva. Već od petnaestoga stoljeća su prevodi i originali bosanskih pisaca na istočnim jezicima ćuprija muslimansko-kršćanskoga duhovnoga bratimljenja. Muslimanska filozofijsko-religijska podloga nije opreka književnome

evropejstvu bošnjačke književnosti: upravo je u tome markacija bošnjačke u evropskim i u slavenskim književnostima.

Bosanska je književnost izraz pluralnog sistema vrijednosti, pluralne vizije života. Zajedničko porijeklo, život na zajedničkom prostoru, sličan, često istovjetan jezik, i sve što s jezikom život životom čini, sve to je stoljećima sudjelovalo u strukturno urastanje različitosti u dinamički književni postupak kojeg imenujemo integralnim, sinkretičkim, bosanskim. Razlike su bosanske urasle u osnovu književnoga saznanja o Bosni, u književno samosvješćenje generacija pisaca, u njihovu svijest o sebi. To je saznanje rezultanta socijalnoga, političkoga i ekonomskoga života u konkretnom povijesnom vremenu. Ono je kontradiktorna svijest, jedan kontrapunkt koji je koliko tragičan toliko i ljudski plodotvoran i u zbilji, i u književnoj inspiraciji. Argumente ovoj sinkretičkoj poetologiji moguće je naći u djelu gotovo svakog bosanskoga pisca, posebno novijega vremena, napr. u prozama Novaka Simića, Milivoja Markovića, Zvonimira Šubića, Bogoljuba Jevtića, Derviša Sušića, Ive Andrića, Meše Selimovića, Dževada Karahasana, Irfana Horozovića, Abdulaha Sidrana, Ize-ta Sarajlića, Marka Vešovića, Mile Stojića, Ivana Lovrenovića, Miljenka Jergovića ... Možda je fenomen „pripovedačke Bosne“ kojeg je formulirao Jovan Kršić u antologiji proza „Sa strana zamagljenih“ (Sarajevo, 1928) bitan stvaralački argument bosanskoga duhovnoga pluralizma, estetskoga integralizma. Kršićeva je formulacija „pripovedačke Bosne“ poetološki bazirana u osobenom bosanskom duhovnom horizontu koji se konstituirao u vlastitim inspirativnim vrelima, pretežito usmeno-tradicijskim, a koji je u pisanoj bosanskoj književnosti začet u austro-ugarsko doba prozama V. Corovića, Osmana-Aziza, E. Mulabdića, P. Kočića ... U odnosu na druge žanrove bez kontinuiteta, posebno dramsku i romanesknu književnost, bosanska je umjetnička novela trajna, duhovno tvarna bosanska markacija između srpske i hrvatske pisane umjetničke riječi. Ako se u drugim žanrovima bosanska književnost razvijala pod uplivom susjednih, bosanska je novela od posljednjih decenija 19. stoljeća do danas izrastala iz vlastite životne stvaralačke inspiracije, i iz usmeno-tradicijskih bosanskih vrela. Prigodna ocjena J. Kršića iz godine 1928. da „savremena pripovedačka Bosna predstavlja najoriginalniji ili bolje rečeno najelementarniji dio naše književnosti“ i danas je aktualna i točna. (U: Kršić Jovan: Izabrana djela. Knj. I. Sarajevo 1979. 158. Biblioteka Kulturno nasljeđe). Da je tomu tako, već par decenija dokazuje izvrsna novelistika savremenih bosanskih prozaista koja vrijednošću nadilazi susjednu hrvatsku i srpsku novelistiku. Bosanski su savremeni novelisti usmeno-tradicijsko vrelište svojih prethodnika supstituirali ili spojili sa urbanom inspiracijom i univerzalnom simbolikom. Najbolje tekstove novije bosanske savremene urbane novelistike nalazimo u djelima A.

Isakovića, N. Radanovića, R. Trifkovića, Dž. Karahasana, V. Lukića, I. Horozovića, M. Jergovića, D. Džamonje, M. Vešovića, A. Kujovića.

Južnoslavenske i bosanska književnost između 19. i 20. stoljeća u principu zaostaju za evropskim literarnoestetskim iskustvom najmanje pola stoljeća. Za ovu estetičku asinkronost naših u odnosu na englesku, francusku i njemačku književnost dovoljno je kao primjer naporediti Harambašićevu, Bašagićevu, ili liriku obaju Ilića (Jovana i Vojislava, čak i Šantićevu) njihovim vršnjacima – Verlenu, Rembou, ili Heredijinim „Trofejima“ – zbirci koja je u vrijeme objavljivanja (krajem 19. st.) ocijenjena pogrebnom lirikom parnasovskog programa. Dok je simbolizam u francuskoj književnosti na samrti, južnoslavenske književnosti izivljavaju ideju nacionalne afirmacije. Južnoslavenski su realisti bili životni ali rijetko koji (poput Matoša) i umjetnički saputnici Zole, Ibsena, Flobera, Dostojevskog, Strindberga, Wedekinda. Među južnoslavenskim su realistima sasvim rijetka djela kojih je umjetnička vizija utemeljena u francuskoj, engleskoj ili njemačkoj estetsko-misaonoj književnoj strukturi, i u kojoj bi domaći duh i društvena zbilja disali estetskim kozmopolitizmom. Pored toga, u nas su sve do početka 20. stoljeća rijetki prijevodni aktualne književne engleske, francuske ili njemačke književne produkcije. Još su rjeđi naši pisci čija je književna struktura poliperspektivna, markantna po univerzalizmu i po spoznajnoj znatiželji, a koja je obilježila modernu francusku, englesku i njemačku poeziju i prozu druge polovice 19. st. Originalnost u smislu samosvojnosti i izvornosti umjetničkoga svijeta – koji su začeti naturalizmom i afirmirani simbolizmom u navedenim evropskim književnostima do kraja 19. st. – u bošnjačkoj su književnosti prepoznatljivi tek između dva svjetska rata, napr. u dramama i u prozama Ahmeda Muradbegovića, u romanu „Grozdanin kikut“ Hamza Hume. Evropski esteticizam začet njemačkim romantizmom, radikaliziran sredinom 19. st. francuskom kritikom, posebno Gotijerovim i Bašlarovim poetološkim studijama, naći ćemo u bosanskoj književnosti tek u Dučićevim putopisima, u Dučićevoj verlenovskoj poeziji, i u vijonovskoj poezijskoj magmi Muse Ćazima Ćatića početkom 20.og stoljeća. U F. Niče (1844-1900) je evropski esteticizam dobio svojeg strasnog i vrsnog tumača, posebice u njegovom „Rođenju tragedije iz duha muzike.“ („Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik,“ 1872). Ničeov esteticizam kulminira u spoznaji metafizike umjetnosti, spoznaji po kojoj je svijet – cjelokupan bitak opravdan jedino kao estetska pojava, i po kojem su svi oblici života, sami po sebi, besmisleni. Besmislu čovjek se može oteti jedino tako što će svijet pojmati i doživljavati kao estetski fenomen. U hrvatsku i u bosansku noviju poeziju takav esteticizam jasno su profilirala „Preobraženja“ Antuna Branka Šimića, prvi put u nas objavljena tek 1920.

IV

Da je novija bošnjačka poezija, proza i drama i dijahronijski (mada sa navedenim kašnjenjem) bila spojem zapadno-evropskog i islamsko-orijentalnog estetičkoga iskustva, u ovom poglavlju dokazujem stilsko-motivskom komparacijom nekolicine izabranih ostvarenja Safveta Bašagića, Muse Čazima Čatića, Ahmeda Muradbegovića i Hamza Hume, sa njihovim savremeniciima iz avangardnih evropskih i islamsko-orijentalnih književnosti. U bošnjačkoj novijoj poeziji pjesništvo Safvet-bega Bašagića (1870-1934) eminentna je i pretenciozna nakana spajanja istočnjačko-islamske i zapadnjačko-kršćanske muze. U takvom znaku istrajava bošnjačka književna riječ od 15. stoljeća do danas. Takav spoj kritičkom riječju osmisлити sa manje ili više znanstvenoga digniteta, vrlo je kompleksan i poetološko-estetički čin. Bašagić je nakon nacionalno osvještavajućeg muslimansko-bošnjačkoga korifejstva Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1871-1904) bitno do danas svojim djelom suodredio poetiku bošnjačke književnosti: njegovo stvaralaštvo je u stilsko-estetičkoj dijahroniji sa ovom književnošću na orijentalnim jezicima, posebno sa izvornom sufijskom poezijom, u estetskom srodstvu sa prepjevima starijih bosanskih pjesnika koji pisahu na orijentalnim jezicima, u duhovnom pobratimstvu sa prepjevima Hajjama i Firdusija sa arapskog i sa perzijskoga jezika. Poslanicama Volteru, Geteu i Bajronu, oploduje Bašagić bosansku pjesničku muzu sa zapadnom pjesničkom Paladom. U južnoslavenskoj je poeziji Bašagić vjerojatno najiskreniji poslenik na polju poezijske muslimansko-kršćanske simbioze. Po pojedinačnim pjesmotvorima takvom su opredjeljenju Bašagiću poredivi Jovan Jovanović Zmaj ili Aleksa Šantić u srpskoj, odnosno u bosanskosrpskoj poeziji, s bitnom razlikom da je velik dio Bašagićeva opusa poetološki baziran i inspirativno nadahnut u motivskom, idejnom i estetskom sinkretizmu islamsko-orijentalne i kršćansko-evropske poetike. Mada je Bašagićeva poezija skromnih umjetničkih dosega, pogotovu u pomenuton orijentalno-evropskom stilsko-estetskom kontekstu, kojem uostalom Bašagić nije bio ni dijahronijskim sudionikom, u ukupnom njenom vrednovanju su njegovi poezijski motivi i simbolika orijentalno-evropskoga pjesničkoga „opojaza“ vrlo bitni. I danas impresionira Bašagićevo poezijsko bogatstvo izraženo upravo kroz taj poezijski „opojaz.“

Jasno je da je veći dio Bašagićeva djela u osnovi zadocnjeli književni romantizam, da je po tome veći dio Bašagićevih pjesama motivski i idejno srodan i vrijednosno dorastao hrvatskom i u srpskom romantizmu. U ovoj komparaciji bitno je međutim markirati da movensom spajanja dviju poetika, dvaju svjetova duhovnosti – tom dominantnom estetičkom osi – Bašagićeva poezija nadilazi svoje srpske i hrvatske pandane, eventualne uzore. U Bašagićevu su poezijsku simbiozu srasli bosanska patriotska svijest, melanholija sevdalinke, mevlevijski panteizam, Hajjamov hedonizam,

francuski racionalizam, njemački i engleski zanosni romantizam, sa patosom bosanskog, srpskoga i hrvatskoga lirskoga domoljublja. U tom je smislu motivski i simbolički karakteristična Bašagićeva pjesma „Jednom kritičaru,“ ostvarena u auri poezijskog sinkretizma bosanske sevdalinke sa osmansko-arapskim i perzijskim estetičkim ljubavnim iskustvom, zatim derviško-sufijski pjesmotvori „Na pučini svjetla“ i „Janje moje.“ Bašagićevo stvaralaštvo estetska je paradigma, svojevrsni ideal kojem stoljećima ustrajno smjera, i u kojem opstoji bošnjačka poetička svijest i savjest: ukorijenjena u islamskoj ideji i emfazi, smirena zapadnjačkim racionalizmom. U takvoj nakani nije nevažan detalj da se Bašagić, pored perfektnog znanja arapskog, turskog i perzijskog, služio francuskim i njemačkim jezikom. Da je njegova inspiracija istovremeno orijentalno-islamskoga i zapadnoevropskoga izvorišta! U ovoj paraleli nije nevažno markirati činjenicu da je Bašagić, hronološki, prvi doktor orijentalističko-filoloških znanosti Balkana. Disertaciju „Bošnjaci u islamskoj književnosti“ prezentirao je 1912. na bečkom sveučilištu.

Možda je najbolji motiv njegova evropsko-orijentalnog „opojaza“ sufijska poema „Harabat,“ koja je svojom poetičkom strukturom porediva Paladi – inspiracijskom vrelištu antičke poezije, njenim muzama i Palasu. (Palas – mitološki nadimak Atine – boginje mudrosti i lijepih vještina). U „Harabatu“ je završna simbolička slika idealnog hrama, u kojem se sastaju dvojica tumača Božije mudrosti – Al Gazali i Volter, adekvetan argument Bašagićeva duhovnoga sinkretizma, opojaza, markiranja ali i premošćavanja filozofijskog i religijskog kontrapunkta. Mada je u svojoj poetičkoj strukturi „Harabat“ u osnovi sufijska poezija, sa simbolikom „harabata“ - vrhunskog ideala sufije – na njegovu putu emocionalno-intelektualne spoznaje Božanstva, zadobijanjem Božije ljubavi kroz vlastitu zaljubljenost u Njega.

V

Treba se međutim iz nebeskih sfera, u kojima je često prebivala Bašagićeva poezija, spustiti u istinsku jezičkoumjetničku svijest pjesništva Muse Čazima Čatića (1875-1915). U njoj spoznajemo da Bašagićeva više – manje patetična pretenzija estetskoga sinkretizma tek u Musinoj poezijskoj magmi biva istinskim medijem i spojem obaju i dvaju književnih svjetova u jednom – islamskog i kršćanskog. Stvaralačka simbioza muslimanskog evropejstva u Musinu je pjesništvu kompleksnija, jer ono u sebi spaja stilsko-estetička obilježja francuskoga impresionizma i simbolizma, sa orijentalnom arapsko-turskom sufijskom poetikom. I poetski Orijent i Okcident su u Čatićevu duhovnome sazvučju oplodeni prefinjenom osjećajnošću hrvatske i srpske moderne lirike tipa A. G. Matoša, V. Vidrića, J. Dučića. Čatićeva je poezija nastajala iz vrelišta autorova znanja turskog i

arapskog jezika, u njima njegovane sufijske poezije. Ujedno ova poezija soordinira francuski pjesnički artizam modernističkoga sensusa. U ovom sensusu se sinestezijski slijevaju osjećaji i osjeti o čulnoj i misaono-emozivnoj povezanosti svijeta, sa rezignacijom o nemoći spoznaje svijeta meditacijom. Karakterističan ciklus pjesama je „Boje i mirisi.“ Takav je estetski sinkretizam po prvi put u bosanskoj književnosti postao istinska umjetnička kreacija. U ovoj kratkoj komparaciji Bašagić – Ćatić bitno je markirati da je po ukupnom poezijskom fonu Bašagić htio ili želio biti pjesnikom, a da Ćatić nije bio pjesnikom po htijenju već po rođenju. Ćatić je prvi vijonovski duh bošnjačke pjesničke riječi, prvi pjesnik modernoga bošnjačkoga (hiper)sensibiliteta, islamsko-evropskog opojaza, onog sublimnog literarnog iskustva u kojem gotovo jednakom pjesničkom snagom, duhovno spontanom, nenametljivo sjedinjenom, žive dva misaona i osjećajna svijeta: zapadnokršćanski i orijentalnoislamski. U njihovom je spoju snaga i magija Musine pjesničke riječi. Riječ je o umjetničkom individualizmu u kojem su se sastali evropsko pjesničko iskustvo njemačkog romantizma i francuskoga simbolizma, tipa Verlana i Heredijinih „Trofeja“, Remboa i Helderlina, sa sufijskom – perzijsko-turskom pjesničkom tradicijom jednoga Tefrika Fikreta u Musinom djelu.

Iz današnje književnopovijesne retrospektive razuvidno je da je jezički artizam koji je proizveo francuski modernizam začet u novijoj bošnjačkoj poeziji Ćatićem, jer je Ćatićev artizam posve slobodnoga estetskoga kozmopolitizma. Tezu najbolje potvrđuje Ćatićev sonetski ciklus o ženi, ciklus koji je simbol slobodumlja i emancipacije, i koji je spoj kršćansko-islamsko tradicije, obaju poezijskih svjetova, njihovih inspiracija. U tom su smislu karakteristični Ćatićevi pjesmotvori: Sapho, Lady Godiva, Fatima Ezzehra, Jeanne d' Arc. Riječ je o intenzivnoj estetizaciji pojavnoga i unutarnjega svijeta, estetizaciji koja zrcali evropskim individualizmom i orijentalnim hipersensusom. Osim navedenih, karakteristične su pjesme estetičkoga sinkretizma: Randsvous, Remontanti, U mome atelijeru, Nox, Imaginacija, Ja sklopio sam oči. U njima je Ćatićeva poezijska magma, čija je estetska svijest zorila u spojevima impresionizma, simbolizma i sufizma. Upravo je u toj sublimaciji magija Musine pjesničke umjetnosti, markacija bošnjačke između srpske i hrvatske moderne i orijentalno-islamskih književnosti. Zaumni slojevi Ćatićeve poezije soordiniraju i sublimiraju melanholos bosansko-balkanske tradicionalne usmene pjesme, prvenstveno balade i sevdalinke, sa francuskim simbolizmom i hrvatsko-srpskim, vidrićevsko-dučićevskim artizmom. Poslije Bašagićeva simpatičnoga pokušaja „opojaza“ i spajanja islamsko-kršćanskoga pjesničke duhovnosti i poetike, Ćatićeva će pjesnička raspolućenost, nespokojstvo, strah, agonijska žudnja za ljepotom kao samoosmišljenjem, vijonovsko pokajanje pred tajnom i strahom

Božanstva, biti signifikum svega onog što dobra poezija u sebi sadrži. U tom smislu jedan je od najzanosnijih Ćatićevih pjesmotvora dubokog katarzičkog iskustva, gorkog i iskrenog pokajanja pred veličinom Božanstva – poznati i popularni (posebice u vjerskoj poeziji Bošnjaka) – „Teubei nesuh.“ Pjesma spada u vrhunce južnoslavenske poezije leitmotiva kajanja, jednako vrijedna pjesmotvoru „Santa Maria della Salute“ Laze Kostića, ili Ujevićevoj „Svakidašnjoj jadikovci“ odnosno „Molitvi Bogomajci za rabu božju Doru Remebot.“ Musina je poezijska magma osobenija: u njenom sufijsko-bodlerovskom spoju jednako se sustižu antički i jevrejski, hrišćanski i islamski motivi; u njemu su i Venera i Prometej, Mojsije, Hristos i Muhamed. Ćatićeva je samosvojnost upravo u tim spojevima, u njegovoj estetskoj uklopivosti u njemu savremene književne stilove koji su teorijski formulirani estetskim individualizmom. U Musinom slučaju nije riječ o svjesnom slijeđenju tzv. „izama“, koji su etablirani u francuskoj, ostvareni ili prononsirani u Ćatiću savremenoj mladoturskoj književnosti, koja se, početkom 20.og stoljeća, razvijala utjecajem francuske moderne. Riječ je, naime, o spontanoj i relativno samonikloj Ćatićevoj poezijskoj svijesti u kojoj su nerazlučivi svi elementi pojavnog i unutarnjeg svijeta. Riječ je o subjektom naslućenom totalitetu, u doživljajnoj cjelini univerzuma, bez izravnog utjecaja evropskih književnih strujanja na Ćatićevu stvaralačku riječ.

Pored univerzalizma, Ćatićeva poezija uvodi poevsku fantastiku. Ćatićeva poezijska fantastika se međutim razvija izvan dodira sa književnim modelima, američko-francuskim ili orijentalno-turskim. U tom smislu valja uporediti napr. poemu E. A. Poa „Gavran“ sa Ćatićevim karakterističnim pjesmama poevskog ugođaja: Mystika, Vizija, Nox, Smrt, Ja nijesam sanjar. Na drugoj, orijentalno-islamskoj strani, bitno je konstantirati da avangardista turske moderne poezije na početku 20.og stoljeća – naprijed spomenuti turski pjesnik Teufik Fikret – bitno djeluje na Ćatićevo stvaralaštvo, posebice na njegovu sufijsku inspiracijsku osnovu, što pada upravo u vrijeme Ćatićeva školovanja u Istambulu. Po povratku iz Istambula u Mostar, Ćatić je preveo niz Fikretovih pjesmotvora sa turskoga u bosanski idiom. Ovaj je prepjev bio povodom stvarnoga i duhovnoga pobratimstva, kojeg su za života utvrdila ova dvojica pjesnika. Ćatićeva je poezija naglašenog artističkoga movensa, kosmogonizma, misticizma: onog metafizičkoga bivanja u kojem u Ćatićevu misteriju duhovnoga iskustva raspoznajemo jedinstvo svijeta i života. U navedenoj spoznaji je suština sinkretizma Ćatićeva stvaralaštva. Sinkretizam je bitno estetičko obilježje moderniteta u francuskoj književnosti početkom 20.og stoljeća. U ovoj kratkoj paraleli Fikret Teufika odnosno francuskoga i srpsko-hrvatskoga artizma Musi Ćazimu Ćatiću, bitno je navesti univerzalnost i duhovnu srodnost brojnih motiva navednih pjesnika i stilskih epoha. Onih motiva u kojima su napr. u Fikretovoj

pjesničkoj Paladi jednako mjesto našli Hafiz i Igo, Nedin i Hajne, Maeterlinck i Kaani.

Mada u književnoteorijskoj misli ne postoji čvrsto stilsko terminološko određenje za evropsko-francusko razdoblje na prijelazu 19. u 20. stoljeće (najčešće označeno „modernom“), neprijeporno je da se stilsko i estetičko jedinstvo konstituiralo u središnjoj kategoriji sklada u svim tzv. „izmima“, od simbolizma i impresionizma, preko esteticizma i secesije, do moderne. Stilska i estetička kategorija sklada jest ono poetičko načelo i motivacija oko čije se osi – duhovnoga jedinstva – okuplja većina stvaralaca. Sklad je u sebi sadržao sinestezijsko eufonijsko načelo kojeg nalazimo u nizu Ćatićevih pjesmotvora kao što su *Mystika*, *Vizija*, *Nox*, *Smrt*. Sa njima Ćatićeva poezija sudjeluje u izgradnji stilskoga jedinstva evropske moderne. Ćatićevi pjesmotvori motiva pejzaža su naprimjer posve u estetičko-stilskom skladu (!) sa središnjom kategorijom pounutrenja pejzaža u evropskoj moderni. Onog pounutrenja koje briše granicu lirski subjekt i svijet. Pounutrenja shvaćenog u Moris Barresovu smislu: pejzaž – metonimija prirode – Apsolut. Karakteristične Ćatićeve pjesme pejzažnog motiva su: *Mystika*, *Kraj Neretve*, *U aleji*. Pritom je bitno napomenuti da je poetički pojam ljepote, kao estetičke kategorije u modernističkom poimanju fizičke i metafizičke istine o svijetu, onog tipa ljepote koju su parnasovci uzdigli iznad svrhe i istine, srodna Ćatićevu pjesničkom poimanju ljepote. U tom smislu je Ćatićeva motivom karakteristična pjesma „Ja sam vjerni rob ljepote“, posebice njeni završni stihovi – spoj muzičke, likovne i pjesničke umjetnosti. Ovi su stihovi po idejno-inspirativnom movensu porediv Richard Wagnerovom (1813-1867) sinkretizmu u njegovu „Gesamtkunstwerku.“

VI

Scenska djela Ahmeda Muradbegovića (1895-1970), posebno drama „Na Božijem putu“, jesu solidan argument dijahronijsko-stilskog saobražavanja bošnjačke sa hrvatsko-krležijanskom, i sa evropsko-strindbergovskom psihološko-ekspresivnom, komornom dramaturgijom. Pored ove stilsko-estetske dimenzije, u navedenu dramu i u Muradbegovićeve najbolje psihološko-ekspresionističke proze („Mizantrop“, „Lejla“) utkan je bošnjački mentalni sklop, njegov tradicijsko-islamski, etičko-psihološki vrijednosni sistem, sa idejnim žarištem u emancipaciji žene, u trijumfu ženstva u konačnom prozno-dramskom raspletu. U ovoj je bošnjačko-evropskoj komparaciji manje važno da li je do Muradbegovića dospjela lektira tipa Hauptmana, Wedekinda, Strindberga ili Verharena, tzv. nordijske škole i kvantitativno-kvalitativne dramatike iz devedesetih godina 19.og stoljeća. Tzv. kvantitativnu i u drugoj književnorazvojnoj fazi kvalitativnu dramatiku (krležijanskoga tipa od „Mikelandela“ do „Glembajevih“) je vremen-

ski Muradbegović mogao upoznati u prijevodu tijekom njegovih studija u Zagrebu u međuratno doba. Bitnija je njihova dramaturgijska srodnost, kako u smislu dramskih postupaka i razrješenja, tako u psihologizaciji lika mladog čovjeka, najčešće umjetnika. U Muradbegovića često mlade žene ili asocijalnog mladića. Ovi likovi naime kroz unutarnji konflikt postupno se oslobađaju nametnutih malograđanskih konvencija. U Muradbegovića i opterećenja tradicijom, proživljujući pritom duhovnu katarzu koja je karakteristična za stil dramskoga ekspresionizma. Muradbegović pritom oblikuje dramaturgiju krležijanskoga unutarnjega raspona napetosti koji rezultiraju sudarima. Ti su sudari, u pravilu, posljedica karakterističnoga bošnjačkoga mentalnoga sklopa. Norvežanina Henrika Ibsena, Švicarca Arnolda Strindberga, Hrvata Miroslava Krležu i Bošnjaka Ahmeda Muradbegovića estetski i stilski ujedinjuje psiho-kompromirajuća drama sa socijalno-psihološkom pretpovijesti. U navedenih dramatičara u drami se u obiteljskom krugu otkrivaju laži i zablude iz prošlosti, a na temelju sukoba u moralnoj sferi. I sa argumentacijom koja imponira intelektualnom kulturom. Ovoj kratkoj usporedbi Muradbegovićeve poetološke dramaturgije i vodećih evropskih dramatičara u prvim decenijama XX -og stoljeća, dodajemo činjenicu da su novele A. Muradbegovića u međuratnom vremenu (1918-1941) neposredno po objavljivanju (hronološki prvo u zagrebačkoj periodici) prevedene na njemački, neposredno potom objavljivane u njemačkim i u austrijskim časopisima i novinama, te da je u međuratno vrijeme (1918-1945) Muradbegović jedan od najprevođenijih južnoslavenskih novelista na germanskom jezičkom prostoru. Svim tim činjenicama bosanska književnost i hronološki i estetsko-stilski postaje sastavnicom evropskih književnosti.

Da proze A. Muradbegovića ne samo hronološki, i ne samo formalno, već i stvaralački, psihološkoestetski, sudjeluju u savremenim evropskim književnostima, dokazuje i činjenica da u njima dominira lik mizantropa, čovjeka koji u ljude ne vjeruje, a koji je leitmotiv Muradbegovićevih novela, i njemu savremenih proznih tekstova u njemačkoj književnosti, naročito u Hofmanstahla. Isti psihološki prototip nalazimo i u Krležinim prozama: možda najtipičniji u liku Kyrialesa u „Povratku Filipa Latinovicza.“ Lik mizantropa ima svoje izvorište u Freudovoj teoremi o čovjeku – divljoj, razdražljivoj, zlobnoj životinji koja se rađa „inter faeces et urinas.“ (Opširnije u: S. Freud: *Das Unbehagen in der Kultur*, 1930.)

VII

Roman Hamza Hume (1898-1970) „Grozdanin kikut“ (prvo izdanje u Beogradu 1927) je u procesu stilsko-estetske evropeizacije bošnjačke književnosti bitna književna pojava. Roman je do sada objavljivao u tri izdanja u njemačkom jezičkom prijevodu: 1958, 1961, 1968. pod lirski karakte-

rističnim naslovom „Der Trunkener Sommer“ u prijevodu „Ispijeno ljeto.“ Hronološki prvo beogradsko izdanje romana (1927) je u beogradskoj i u zagrebačkoj književnoj kritici poređeno lirski sa „Panom“ Knuta Hamsuna (1859-1924), koji je upravo tih godina nagrađen Nobelovom nagradom. I Hamsunov „Pan“ i „Grozdanin kiko“ – prema hronološki prvim komparativnim analizama zagrebačkih i beogradskih književnih kritičara u časopisima u tridesetim godinama XX-og stoljeća - emaniraju približno istu ideju, motivaciju, auru, hipersensus i eros. Hipersensus je relativno trajni osjećajni rafinman bošnjačkoga književnoga duha, estetskopsihološki kontinuirana ili karakteristična bošnjačka literarna emanacija osjećajnosti. U tom prefinjenom hipersensusu jest estetska markacija bošnjačke između hrvatske i srpske književne osjećajnosti. Ovaj osjećajni rafinman moguće je kao estetičku konstantu i kao ponornicu estetike i osobenosti bošnjačke književnosti pratiti od zanosne i nježne, do bola čeznutljive osjećajnosti, koja je u usmenoj tradiciji Bošnjaka utkana u tradicionalne pjesme - balade i u sevdalinke. Ovaj je prefinjeni hipersensus kao markantnu crtu osjećajnosti Bošnjaka takođe moguće dokazivati kao estetsku konstantu proze i poezije brojnih bosanskih stvaralaca. Čak i onih pisaca koji su duhovno se uobručili u bosanskoj sredini, u njenom duhovnom sinkretizmu, kakvi su napr. liričar Nikola Šop, prozni pisci Ivo Andrić, Skender Kulenović, Meša Selimović.

Da i bosanska književna kritika dijeli sa stvaraočima ovu osjećajnu istančanost i suptilnost, finoću duha, njegovu krhkost i ranjivost, osjećajni rafinman u svoj njegovoj kompleksnosti i cjelini - kao estetičku markaciju bošnjačke pisane riječi, ponajbolji su dokazi studije M. Begića, M. Rizvića i E. Durakovića o bošnjačkoj književnoj umjetnosti. U njihovim je studijama upravo umjetnički fenomen hipersensusa u središtu kritičkoga promišljanja djela Hamze Hume, Skendera Kulenovića, Mehmeda Meše Selimovića. U Huminom slučaju ova markacija većim je njenim dijelom pojmljena i opisana kao kozmički panerotizam, u smislu totalne saživljenosti čovjeka sa prirodom. Cijelom svojom neoromantičarskom strukturom Humin „Grozdanin kiko“ počiva na onom evropskom simbolizmu i neoromantizmu koji je teorijski razrađen sredinom 19.og stoljeća u francuskoj književnosti, posebice u Theofil Gotjeovim (1811-1872) i Šarl Bodlerovim (1821-1867) estetičkim i poetološkim zapisima. Ovi su zapisi u F. Niče u dobili svog autentičnoga tumača u „Rođenju tragedije iz duha muzike“ (1872). U djelu koje će bitno profilirati evropsku estetičku misao i utjecati na oblikovanje stilskih epoha u svim umjetnostima sve do našeg vremena. Na estetskom fonu Ničeove filozofije oblikovat će se i moderna i postmoderna zapadnoevropska književna riječ, koja će bitno djelovati na duhovno profiliranje južnoslavenskih književnosti. U Ničeovoj estetskoj auri amalgamiran je i „Pan“ Norvežanina Knuta Hamsunova i Hamza Hu-

mina lirskoromaneska ekstaza „Grozdanina kikota.“ Ničeova misao naime kulminira u tvrdnji da svijet, cjelokupan bitak, imaju smisao jedino kao estetska pojava, da se besmisao može prevladati jedino ako čovjek – umjetnik proživi svijet kao fascinaciju, kao golem estetski fenomen. Iz tunela apsurdna čovjeka vodi samo univerzalni esteticizam. Da je svijet opravdan jedino kao estetska pojava, Niče će tu ideju ponoviti i u svojoj „Volji za moć,“ smatrajući umjetnost oblikom ekstaze, panegerikom života. Ničeov suvremenik Oskar Wajld (oba umiru u istoj godini 1900.) u svojim estetičkim spisima smatra da je estetika iznad etike, i da je otkriti ljepotu neke pojave najviši doseg i smisao čovjekova uma. Wajldov esteticizam kulminira u epistolemi da je za razvitak pojedinca važnija koloristička osjetljivost od smisla za razlikovanje dobra od zla. Humin je „Grozdanin kikot“ ukorijenjen upravo u takvom esteticizmu, i u intuitivnoj Henri Bergsonovoj (1859-1941) gnoseologiji.

Za pretežitost intuitivnog u usporedbi sa racionalnim, strogo logičkim pristupom zbilji, moguće je „Grozdaninu kikotu“ prisposodobiti niz njemu savremenih proza i pjesmotvora u evropskoj i u orijentalno-islamskoj književnosti. Iz orijentalno-islamske, Humi su možda duhovno najbliža djela – egipatskog nobelovca Nagiba Mahfuza (1911), a iz arapske književnosti djela Taha Huseina (1889-1993). U svijetu arapske i američke poezije prve polovice dvadesetog stoljeća, Huminoj je poeziji (posebice njegovoj zbirci „Nuturnji život,“ prvo objavljivanje Beograd, 1919) – njenoj pretenziji duhovnoga jedinstva Orijenta i Okcidenta, možda najsrodniji američki pjesnik palestinskoga porijekla Halil Džubran (1883-1931). Humo zapravo nastavlja onu bosansku poetiku – ćuprije Orijenta i Okcidenta. Ćuprije na kojoj opstojе naprijed komentirani pjesnički svjetovi Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića. I veći i umjetnički najbolji dio bošnjačke književne riječi uopće. Sve od islamizacije Bosanaca do najnovijeg vremena. Od pjesnika Mehmeda Erdeljca u 15. stoljeću, preko Derviš-paše Bajezadagića u XVII stoljeću i Ilhamije u XVIII stoljeću, do naših savremenika prozaista – Dževada Karahasana i Irfana Horozovića, Miljenka Jergovića, Asmira Kujovića, Semesdina Mehmedovića.

Džubran je u književnoj kritici jedan od najvećih islamsko-kršćanskih pjesnika na arapskom i na engleskom jeziku u 20. stoljeću. U njegovom se duhovnom konusu jednako stječu i bogate i muslimanski i kršćanski svjetonazor. Jezgro estetskog čina i Džubrana i Hume je u djelovanju artefakata na recepijenta, u djelovanju koje u nama završava katarzom, produbljenim iskustvom. Naša katarza zapravo je jedan amalgam sastavljen od ekstaze, duševnoga šoka i straha. Od takvih estetsko-katarzičkih fascinacija izatkano je gotovo cijelo lirsko-naturalističko tkivo „Grozdanina kikota“ i lirika Halila Džubrana. Pored toga, Humina je jezička umjetnost slavensko-orijentalnog estetičkoga spoja i sastava. Posebno je takva njegova prva

navedena pjesnička zbirka – „Nutarnji život,“ naročito njen poetski ciklus „Sa ploča istočnih.“ Njihova estetička analiza iziskuje komparativnu primjenu orijentalno-islamske i zapadno-evropske poetike. Riječ je o estetsko-katarzičkim fascinacijama satkanim u medijevalno-slavenskim, zapadno-evropskim i orijentalno-islamskim spojevima.

VIII

U nekoliko zaključnih misli poslužit ću se ocjenom šest monografskih knjiga simboličkoga imena „Raskršće“ bosanskoga književnoga estetičara Midhata Begića. Pritom podsjećam da je pojmom „raskršća“ moja studija započeta. Markiranjem Matoševa doživljaja bosanskoga Sarajeva kao „raskrsnice sa pet svjetova, s putevima u Carigrad, Zagreb, Cetinje – Beograd, Beč – Peštu i Jeruzalem.“ Komentiranu Matoševu doživljaju Sarajeva na početku studije dodajem na kraju ove studije segment recenzije Begićeva petotomnog „Raskršća“, iz pera Begićeva vršnjaka – hrvatskoga književnika i književnoga povjesničara Šime Vučetića. U svojoj ocjeni Begićevih „Raskršća,“ Vučetić naime poima bosanski kulturno-književni integralizam kao prednost u obogaćivanju življenja. Kao nešto što je i zajedničko i osobno svoje. Bosanski integralizam jest i znači izvjesno jedinstvo koje je rezultat razlika, duhovnih, vjerskih, civilizacijskih. Razlike proizvode i rezultiraju istinskim obogaćenjem življenja. U svakog pojedinca, koji se tim bogatstvom razlika umije koristiti, obogatiti. Prema Vučetiću, taj je bosanski integralizam – jedinstvo u različitostima – znatna prednost u usporedbi sa monolitnim kulturnim zajednicama i prostorima.

„Roditi se u Bosni i početi djelovati u svojstvu pisca između tri etnosa i tri tradicije, znači ponajprije osjetiti sebe kao raskršće tih triju konstanti. Jer sve je tvoje. A prisvajajući sve naše nacionalne književnosti, pisac još dublje osjeća svoju egzistenciju kao raskršće nekoliko književnosti.“ U: Begić Midhat: Raskršća. Bosanskohercegovačke književne teme. Knjiga IV, Sarajevo 1987, 673.

Šest monografija Midhata Begića simboličkog imana „Raskršće“ znakovit je estetski dijagram bosanske književnosti, dijagram koji za pisca podrazumijeva visokonaponski duhovni raspon dostojan Job - Ejubova, i Hristos - Kristova raspeća. Raskršće i raspeće bosanskoga pisca je i inspirativni i obavezujući historijski i psihoneurotični položaj. I kolikogod taj položaj činio nam se patetičnim, on znači u bosanskoj književnoj zbilji kontinuiranu otvorenost za drugačije od vlastitog. Otvorenost u bosanskoj književnosti rezultira kontinuiranim proces višestrukog duhovnoga oplođavanja. Otvorenost u sebi nosi i dilemu upitnosti i estetsko-stilske zasebnosti i opstojnosti bosanske između srpske i hrvatske književnosti. Ta dilema u novijoj bošnjačkoj književnosti od kraja 19.og stoljeća do danas pretpostavljala je slijeđenje poetike i stila evropske kršćanske i hrišćanske, i

hrvatske i srpske književnosti, sa dodatnom dijahronijsko-sinhronijskom vertikalom njena idejnog, motivskog i stilskog obnavljanja u muslimansko-orijentalnoj književnoj prošlosti i sadašnjosti. Ta dilema je rezultirala ovdje komentiranim položajem bosanske i bošnjačke književnosti između srpske i hrvatske književnosti, njeno svojatanje, pripajanje, nestajanje, izranjanje kao ponornice.

U ovom sintetičkom dijelu studije bitno je konstantirati još jednu dimenziju integralizma bosanske književnosti kroz činjenicu dvostruke (katkad i trostruke) književno-nacionalne pripadnosti (istovremeno i u različitim vremenskim rasponima) brojnih bosanskih književnih generacija, afirmiranih u hrvatskoj ili u srpskoj, u isto vrijeme poniklih u bosanskoj književnosti, poput Ivana Franje Jukića, Silvija Kranjčevića, Petra Kočića, Osmana Đikića, Svetozara Ćorovića, tandema Osman - Aziz (Ivan Miličevića i Osmana Nuri Hadžića), Antuna Branka Šimića, Hasana Kikića, Novaka Simića, Alije Nametka, Mak Dizdara, Irfana Horozovića, Miljenka Jergovića ... Usljed navedene činjenice, u pregledima i u antologijama srpske i hrvatske književnosti, bosanska književnost često je predstavljana njihovim sastavnicama, sve do danas! Šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, brojna prozna i pjesnička ostvarenja bosanskih pisaca (prije svih „Kameni spavač“ M. Maka Dizdara i „Derviš i smrt“ M. Selimovića) vrijednošću su nadmašila srpsku i hrvatsku umjetnost riječi. Od tada se u srpskoj, u hrvatskoj, i u bosanskoj književnoj kritici, prihvata gotovo prećutna činjenica zasebnog opstojanja bosanske književnosti, a od devedesetih godina i bošnjačke kao sastavnice bosanske književnosti. Između sedamdesetih i devedesetih godina bošnjačka je književnost u književnoj kritici nazivana „muslimanskom književnošću,“ slijedeći nacionalno imenovanje „Muslimana“ - Bošnjaka iz komunističkoga perioda (1970-1990). U srpskom i hrvatskom književnoznanstvenom priznanju estetičke i nacionalne zasebnosti „muslimanske književnosti“ na samom njenom „početku“ - tj. početku imenovanja, a ne stvarnog opstojanja ove književnosti od srednjega vijeka do danas - izdvajaju se dvije fascinantne jezičkoumjetničke pojave: pjesnička zbirka „Kameni spavač“ (1966) Mehmedalije Maka Dizdara i roman „Derviš i smrt“ (1966) Mehmeda Meše Selimovića.

„Derviš i smrt“ vrhunska je sinteza bosanske umjetnosti pripovijedanja koja zrači umnogostručenim orijentalno-okcidentalnim sensibilitetom, u kojem su oba njegova elementa jednako, bosanski bitna, neodvojiva. Pored glavnog junaka Nurudina u kontekstu teme ove studije – sinkretizma - najjemenitnija je pojava junaka Hasana. Hasan je sublimat južnoslavensko-muslimanke kultiviranosti, one sublimne psihologije i duhovne finoće koja je u svojoj transcendentalnoj integralnosti idejno i vrijednosno usporediva mostarskoj ćupriji iz sredine 16.og stoljeća. Bosanski su umjetnici lijepe riječi morali kvalitetom nadmašiti zagrebačke i beogradske

pisce, da bi ih ovi sebi ravnim prihvatili. Da bi jedan savremeni, možda u hrvatskoj i u bosanskoj novelistici danas vodeći prozaist Miljenko Jergović (koji je u Sarajevu odrastao, a poslije rata živi u egzilu u Zagrebu) tek u zrelim stvaralačkim godinama pojmio suštinu magije riječi jednog od vodećih bosanskih prozaista u bosanskoj književnosti XX-og stoljeća Ćamila Sijarića. Umjetničku suštinu Ćamilove magije pripovijedanja Jergović je imenovao „vještinom čuđenja,“ uporedivši Ćamilovu pripovjedačku fascinaciju sa magijom argentinskoga nobelovca Gabriela G. Margueza:

„Ćamil je prvi Gaučo bosanske književnosti, vitez sandžačkih pampasa i eglen-efendija iz predgrađa Boines Airesa – već osamdesetih godina (!) kada je južnoamerička proza bila „inn.“ U: Jergović Miljenko: Histijska čitanka, Sarajevo – Zagreb 2000, 165.

Jergovićevoj ocjeni dodajem generalnu filozofsko-gnoseološku komparaciju zapadnoevropskog poimanja egzistencije u modernom evropskom romanu koji počinje sa Kafkinim „Procesom“ i sa Kamijevim „Strancem“. Poimanjem koje je karakteristično za savremenu bošnjačku prozu; nju posljednjih desetljeća najeminentnije predstavljaju Ćamil Sijarić, Irfan Horozović i Dževad Karahasan. U traganju za samoosmišljenjem, proze zapadnoevropskih pisaca, u pravilu, idejno-motivacijski završavaju u apsurd. Navedeni bosanski prozaisti takođe dospijevaju u apsurd, ali ga, u pravilu, nadomještaju iluzijom ili ljubavlju – uzdanicama osmišljenja egzistencije. U kojoj su mjeri iluzija i ljubav spasonosni, i motivirani plodonosnim spajanjem orijentalno-okcidentalne, islamsko-kršćanske duhovnosti, spajanjem koje stoljećima njeguje bosanska i bošnjačka književna riječ, bitna je konstatacija i karakteristika bosanske pisane riječi od srednjega vijeka do danas. Ova njena estetska crta i stvaralačka nit traži iscrpnija komparativna samjeravanja, poniranja, saobražavanja. Njegovanje bosanske i bošnjačke književnostvaralačke sensibilitnosti u orijentalno-islamskim okrilju, u njenu duhovnom i estetskom rodbinstvu, u dodirima i inspiraciji njome, ili u estetskim i spoznajnim islamsko-kršćanskim spojevima, jest bitna markacija bosanske i bošnjačke u južnoslavenskim i u europskim književnostima od 15.og stoljeća do danas. Kako se ta recepcija islamsko-orijentalne književne riječi stvaralački transformira i u savremenoj bošnjačkoj književnosti, moguće je dokazati komparativnim analizama brojnih djela novije i savremene bošnjačke pisane riječi, njihovim poređenjem orijentalno-islamskim, arapskim, turskim, perzijskim, ali i zapadnoevropskim. Ovaj cilj pretpostavlja iscrpniju estetsko-poetičku komparaciju. Na postavljeni cilj djelimice je odgovoreno u komparativnim dijelovima ove studije, naročito u četvrtom analitičko-komparativnom dijelu, u izabranim primjerima komparirane poezije Safveta Bašagića i Muse Ćazima Ćatića, odnosno drama i proza Ahmeda Muradbegovića, te u komparativnoj analizi romana „Grozdanin kikut“ i Hamza Hume. U njima su bosanski tekstovi estetski samje-

ravani zapadnoevropskim i islamsko-orijentalnim avangardnim tekstovima XX-og stoljeća. Navedena izabrana lirska i prozna ostvarenja bošnjačkih pisaca koristili smo i kao model, i poredili ih njihovim savremeniciima u njemačkoj, skandinavskoj i u francuskoj književnosti, odnosno njihovu estetskom duhovnom srodstvu i inspiracijskom vrelištu u islamsko-orijentalnoj književnosti – arapskoj, egipatskoj i turskoj u dvadesetom stoljeću.³

Izabrana kritička literatura iz bosanske i bošnjačke književnosti sa aspekta kulturnoga sinkretizma i integralizma:

Begić, M. 1987. *Sabrana djela*, I-VI, Sarajevo: Svjetlost.

Begić M. (Ur.): *Bosanskohercegovačka književnost u svjetlu dosadašnjih istraživanja*. Zbornik ANU BiH, Sarajevo 1974.

Benac, A. (i dr.) 1955. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Veselin Masleša. (Biblioteka Kulturno nasljeđe).

Besarović, R. 1966. *Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Bogićević, V. 1975. *Pismenost u Bosni i Hercegovini: od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša (Biblioteka Kulturno nasljeđe).

1971-1974. *Bosansko-hercegovačka književna hrestomatija*, I-III, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Bosnien-Herzegovina: Interkultureller Synkretismus 2001: In: Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 52, Wien- München 2001.

Bošnjačka književnost u književnoj kritici. 1996. I-VI. Sarajevo: Alef.

Dizdar, M. 1961. *Panorama bosansko-hercegovačke proze*, Sarajevo: Svjetlost.

Dizdar, M. 1985. *Panorama bosansko-hercegovačke pripovijetke*, Sarajevo: Svjetlost.

Grozđanić, S. 1972. *Hrestomatija bosansko-hercegovačke književnosti*, I-III, Sarajevo.

Huković, M. 1986. *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Sarajevo: Svjetlost.

Isaković A. 1975. *Hasanaginica 1774-1974*. Studije, članci, prepjevi, bibliografija, Sarajevo: Svjetlost.

Isaković A. 1996. *Antologija bošnjačkog esejaja XX vijeka*. Sarajevo: Alef

1978. *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, Sarajevo.

³ Dijelovi ove studije prezentirani su na XIII međunarodnom kongresu slavista u Ljubljani krajem septembra 2003.

- Kreševljaković, H. 1991. *Izabrana djela*, I - IV, Sarajevo.
- Lovrenović, I. 1994. *Labirint i pamćenje*, Klagenfurt.
- Mazalić, Đ. 1965. *Slikarska umjetnost Bosne i Hercegovine u tursko doba (1500-1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mujezinović, M. 1974-1982. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, I-III, Sarajevo: Veselin Masleša (Biblioteka kulturno nasljeđe).
- Nametak, A. 1981. *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo: Svjetlost. (Biblioteka kulturno nasljeđe).
- Nametak, F.: *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*, Sarajevo.
- Nezirović, M. 1992. *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo.
- 1950-1979. *Prilozi za orijentalnu filozofiju*, I-XXVII, Sarajevo.
- Rizvić, M. 1973. *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba austro-ugarske vladavine*, I-II, Sarajevo: ANUBiH.
- Rizvić, M. 1980. *Književni život u Bosni i Hercegovini između dva rata*, I-III, Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka kulturno nasljeđe).
- 1984-1985. *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*, Sarajevo.
1975. *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*. Panorama kritičke i teorijske misli. Izraz (časopis), XIX, 4 - 5. Sarajevo.
1966. *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo.
- Šabanović, H. 1973. *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka kulturno nasljeđe).
- Trifković, R. 1968. *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka kulturno nasljeđe).
- Vego, M. 1962, 1964. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, II, III, IV, Sarajevo.
- Wenzel, M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo: Veselin Masleša (Biblioteka kulturno nasljeđe).

KARAKTERNE I MENTALNE OSOBINE BOŠNJAKA /MUSLIMANA/ CRNE GORE*

Sagledavanje istorijskog i duhovnog identiteta Bošnjaka (Muslimana) na prostorima Crne Gore i Balkana (Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Srbije, Kosova), podrazumijeva i sagledavanje njihovog duhovnog (vjerskog, filozofskog) pogleda na svijet i njihovog načina života. Splet pogleda na svijet, u jednoj ličnosti, u ovom narodu, formirao je i njihove karakterne, mentalne i druge osobenosti.

Pogledi na svijet, u međusobnoj tijesnoj povezanosti i prožimanju, manifestuju se u svakodnevnom životu pojedinca i naroda. Oni se manifestuju i u njihovim karakternim i mentalnim osobinama. Koje su karakterne i mentalne osobine Bošnjaka (Muslimana) prepoznatljive, kako kod pojedinca, tako i kod ovog naroda, na ovim prostorima, biće obrađene u ovom radu.

Bošnjaci (Muslimani), su tokom svoje istorije, u svom karakternom i mentalnom biću, kao i u drugim sferama duhovnosti, vrlo umjesno, sintetizovali civilizacijske domete svoje istorije i tradicije sa dometima Istočne i Zapadne civilizacije.

Pošto su karakterne i mentalne osobenosti Bošnjaka (Muslimana) vrlo brojne, to će u ovom radu biti obrađene samo najbitnije.¹

*Poglavlje iz, neobjavljene knjige: *Istorijski i duhovni identitet Bošnjaka (Muslimana) Crne Gore*.

¹ Islamsko učenje čovjekove osobine (ahlak) dijeli na dvije grupe: dobre i loše (ahlaki-hamide i ahlaki-zemime). Svaki musliman i muslimanka treba da se svom snagom bori da oplemeni svoje srce lijepim i pozitivnim svojstvima i da ga, po svaku cijenu očisti i zaštiti od svih negativnih osobina. Za postizanje ovog cilja od posebne je važnosti upućivati Allahu dž.š. dove i moliti Ga za pomoć na ovom putu. Sam Muhammed a.s. iako je imao najsavršeniji ahlak, molio je Allaha dz.s. da ga uputi da mu pomogne da bude najljepšeg ponašanja i najljepše čudi.

Od kolike su važnosti, u islamskom učenju, pozitivne osobine (ahlaki-hamide) možemo vidjeti i zaključiti iz sljedećih Kur'anskih ajeta i Muhamedovih a.s. hadisa.

Na više mjesta u Kur'ani-kerimu i brojnim hadisima Muhammeda a.s. vidi se da je ahlak čvrsto uz iman. Kada je neko upitao Muhammeda a.s. šta je to iman, on mu je

Najvažnije karakterne i mentalne osobine Bošnjaka (Muslimana) Crne Gore

Islamsko učenje, evropsko (slovensko) porijeklo, i istorijsko trajanje, oformili su narod, vrlo prepoznatljivih, etničkih, etičkih, karakternih i drugih osobenosti - Bošnjake (Muslimane), na prostorima Balkana, pa i Crne Gore. Na formiranje Bošnjaka (Muslimana), pored ova tri osnovna, uticali su brojni drugi faktori. Osvrnućemo se, kratko, na ova tri osnovna i najvažnija faktora.

Bošnjaci su u svom biću sintetizovali svoju istorijsku tradiciju života na Balkanu i islamsko učenje. Učenja koja su postojala na Balkanu, prije dolaska islama, (katolicizam, pravoslavlje, bogumilstvo) imala su svoje specifičnosti i vrijednosti, koje su imale uticaja na istorijsku tradiciju predaka današnjih Bošnjaka (Muslimana), na prostorima gdje su živjeli i gdje, danas, žive. Njima je bilo najprirodnije da islam postane njihova religija, koja na najkvalitetniji način objedinjuje, sve njima prihvatljivo, iz naprijed pomenutih učenja.

Kao rezultat toga, nastale su duhovne osobenosti ovog naroda, koje ih čine vrlo prepoznatljivim, različitim od drugih naroda na porostorima Balkana i šire, ali i njima sličnim. Prepoznatljive su njihove: etničke, etičke, karakterne, mentalne i druge osobenosti². Te osobenosti pred-

odgovorio: »Iman je strpljivost i darežljivost«. Jednom je prilikom rekao svojim ashabi-ma: »Da vas naučim koja su svojstva najbolja i za ovaj svijet i za Ahiret: posjetiti onoga ko je tebe napustio; dati onome ko tebi ne daje; oprostiti onome ko ti je nasilje učinio«.

»Kao što je duša u tijesnoj i neposrednoj vezi sa srcem, tako je i iman u neraskidivoj vezi sa srcem i sa dušom. Čija duša preseli sa svjetlom imana, ona će sretno proći kroz Alemi-berzah (tj. vrijeme od časa smrti do časa opšteg proživljenja, Sudnjeg dana), a na Ahiretu će uživati vječnu sreću«.

»Ko je lijepog ahlaka ja mu jamčim mjesto u Dženetu«,

»Zaista će mi biti najmiliji i najbliži na Sudnjem danu oni koji su najljepšeg ahlaka«,

»Zaista će musliman sa lijepim ahlakom dobiti u Dženetu deredžu (stepen, počast) onoliko koliko će dobiti i onaj što je neprestano danju postio, a noću ibadetio«. Izbor poslanikovih hadisa, Sarajevo, 1985. godin.

² »Po islamskom učenju se naređuje i nagrađuje svako dobročinstvo, pobožnost, bogobojaznost, darežljivost, strpljivost, pouzdanost, blagost, dobronamjernost, predusretljivost, saosjećajnost, skromnost, marljivost, hrabrost, istinoljubivost, pravičnost, razumijevanje, sloga itd., a zabranjuje se i kažnjava: bezvjerstvo, podlost, oholost, licemjerstvo, smutnja, ogovaranje, podmetanje, krivokletstvo, potvora, nestrpljivost, zavidnost, kukavičluk, mržnja, laž, pronevjera, nerad, zloupotreba, lijenost itd. Sva ova svojstva stavljena su na svoje pravo mjesto i među njima postoji oštra granica«.

Hadži-Derviš Spahić: *Pouke o moralu i bogobojaznosti*, Sarajevo 1988. str. 11.

stavljaju manifestaciju njihove duhovnosti i historijskog postojanja, na ovim prostorima, potvrđuju da se radi o narodu evropskog porijekla, prepoznatljivog historijskog, duhovnog i svakog drugog identiteta, pripadnicima islama.

a) Pozitivne (afirmativne) karakterne i mentalne osobine

Merhamet

Najvažnija, prepoznatljiva i najuzvišenija etička, karakterna i mentalna karakteristika (osobenost) ovog naroda i na prostorima Crne Gore, je merhamet. Ona je, u stvari, vodilja njihovog etičkog, karakternog, i mentalnog sklopa ličnosti. Predstavlja sintezu i manifestaciju najuzvišenijih psihološko-mentalnih osobenosti ovog naroda.

Riječ merhamet (orijentalnog porijekla), ne može se iskazati sa jednom riječju na južnoslovenskim jezicima. Kada se ona opisno prevede, može se reći da je merhamet – dobročinstvo kao milosrdnost, dobrota kao milost, dobrota kao samilost. Ona osoba koja posjeduje merhamet najvišeg stepena, je dobročinitelj, dobrotvor. Merhametli je ona ličnost koja je topla srca, tolerantna. Ovu osobinu prate druge pozitivne osobine kao što su: milosrđe, milostivost, samilost. Merhamet podrazumijeva dobrotu, dobro, dobročinstvo, na uzvišen način i bez obaveze uzvraćanja, ali zahtijeva obavezu umnožavanja i širenja dobra, dobrote i dobročinstva. Merhamet je činjenje dobra, pospješivanje dobrih djela, kao jedne od najvećih zapovijedi islama.³

Stvarala se ova karakterna osobenost tokom istorije ovog naroda. Ona se stvarala i razvijala, intenzivno, u islamskom periodu njegovog postojanja. I druga vjerska učenja, bogumilsko, hrišćansko (katolicizam, pravoslavlje), potenciraju, u svojim normama, dobročinstvo. Bogumili su posjedovali, naglašeno, karakteristiku dobročinstva i nenasilja. Vjerovatno ih je ta karakterna osobina, u tom vremenu, razlikovala od drugih (pa su progonjeni, i proglašavani za jeres). Bogumil (čovjek Bogu mio), najslbližiji je čovjeku koji je Bogu predan (musliman).

Merhamet je dobročinstvo, učinjeno iz svijesti o dobru, koje islamsko učenje naglašeno potencira. Danas i savremena misao, eksplicitno potencira i zahtijeva dobro i dobročinstvo. Dobro je potencirano i u najpoznatijim filozofskim učenjima. Ljudi su se po kriteriju dobra i zla razlikovali (zli i dobri ljudi). Po islamskom učenju, ljudi (oba pola), se dijele, po tom kriteriju (u ovozemaljskom životu, i na budućem svijetu). Po ovom kriteriju, ljudi se dijele, na uspješne, one koji imaju perspektivu,

³ »Što se tiče onih koji se bore na našem putu, sigurno ćemo ih mi voditi našim stazama. Zaista je Bog sa onima što čine dobra djela zadovoljan«, Kur'an, 29/60.

i one koji će propasti i neće uspjeti, na one koji će imati nagradu za dobra djela i one koji će imati kaznu za loša djela.⁴

Po islamskom učenju, cilj činjenja dobra i dobrote, nije samo, za ovaj svijet, nego, dobrota i dobro za budući svijet. Osobe koje posjeduju ovu plemenitu osobinu, i sa uzvišenim ciljevima je manifestvaju, smatrali su se uzvišenijim ljudima – dobrotvorima, dobročiniteljima. Činiti dobro, (nekome kome je potrebno ili nije potrebno), je nešto što je od Boga nagrađeno.⁵

Merhamet se ispoljava u svakodnevnom životu, prema ljudima sa kojim se živi (porodica, komšije, rodbina), prema onima koji su, često, nepoznati, ali su u potrebi da im se čini dobro u materijalnom ili duhovnom obliku, ili dobro za buduće generacije.

Osobine koje prate merhamet su: milosrđe, humanost, samilost, darežljivost. Licemjerne, zavidljive, sebične, surove i škrte osobe, ne mogu posjedovati merhamet. Ni raskošne osobe ne posjeduju osobinu merhameta.

Ova osobenost je, kroz istoriju ovog naroda, praćena bogobojaznošću. Ljudi se u islamu dijele i rangiraju po bogobojaznosti i dobru, a ne po rasi, naciji, stepenu bogatstva i drugim pripadnostima.

Jedna od osobina koja prati, i na neki način uslovljava postojanje merhameta je moral. Merhamet mogu posjedovati samo visoko moralne osobe. Moral je vrlo širok pojam, a u islamu je jasno definisan i visoko vrednovan, i čini jedan od kriterija za vrednovanje ličnosti i razlikovanje ljudi.

Jedan od oblika ispoljavanja merhameta je zaštita drugog od sebe. Zaštita drugog od sebe je, prvenstveno, poštovanje različitog od sebe, i pokazivanje visokog stepena tolerancije prema njemu i činjenje dobra takvom. Da merhamet obezbjeđuje postojanje visokog nivoa tolerancije, prema različitom od sebe, su primjeri kroz istoriju, postojanja suživota i stepena tolerancije, pripadnika islama sa drugim etničkim i vjerskim pripadnicima. Primjeri toga, kroz istoriju su: Rožaje, Bar, Podgorica, Bijelo Polje, Pljevlja, u kojima su, u toleranciji i harmoniji, vjekovima živjeli većinski pripadnici islama, Bošnjaci (Muslimani) sa pripadnicima hrišćanstva (Crnogorci, Srbi, Hrvati, Albanci-katolici), i drugi. Slični primjeri, kroz istoriju, na prostorima južnoslovenskih naroda, bili su: Sarajevo, Novi Pazar, Mostar i druge sredine. U njima su živjeli u toleranciji, Bošnjaci-muslimani sa desetinama mahala nemuslimana, katolika (Dubrovčani), pravoslavaca (Srbi, Grci, Bugari), Jevreja i drugih vjerskih i etničkih pripadnika.⁶

⁴ Islam uči da treba vjerovati u Vječni život. Njegova osnovna deviza, koju je objavio Kur'an, glasi:« Dobro u ovom životu, kao i dobro u vječnosti» (Dr Muhamed Hamidulah: *Uvod u Islam*, El –kalem, Sarajevo, 1988.god., str.100)

⁵ »Oni koji čine dobročinstva imaće dobročinstvo«, Kur'an,10/26,

⁶ Dr Ejup Mušović: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1979. str. 62-72.

Merhamet se ispoljava, ne samo prema ljudima, nego i prema živim bićima, »ptici u gori i ribi u vodi«.⁷

Kod ovog naroda, merhamet je opjevan u brojnim pjesmama epike i lirike, epskim pjesmama, sevdalinkama, i na taj način čuvan, sačuvan i razvijan. Tako su prenošeni uzvišeni primjeri merhameta, s koljena na koljeno, s generacije na generaciju.

U savremenom dobu, u kojem danas živimo, merhamet Bošnjaka (Muslimana) je uslovljen i poznavanjem dostignuća savremene nauke i tehnike. Važna komponenta ličnosti, koja je danas oslonac merhametu, je obrazovanje. Bez visokog stepena znanja i obrazovanja, ne može se merhamet uspješno i umješno posjedovati i ispoljavati. Doprinos nauci, tehnici i tehnologiji, doprinos poznavanju zakonitosti koje vladaju kosmosom i univerzumom, duhovno stvaralaštvo, danas su prepoznatljiviji oblici dobročinstva - merhameta.⁸

Ličnosti koje su posjedovale merhamet, u najvećem stepenu, kroz istoriju, postajale su najuglednije i najuvažnije ličnosti ovog naroda.

Gaziluk

Riječ gaziluk (orijentalnog porijekla) u prijevodu znači viteško junaštvo, herojstvo, ratno junaštvo. Gazuluk je osobina koja se poistovjećuje sa junaštvom u najuzvišenijem smislu. To je karakterna osobina koja se podjednako cijenila i razvijala kao i merhamet. Ona je osobina iz prvog reda vrijednosti i afirmativnih osobenosti pojedinca. Na nastanak i razvoj ove osobine uticali su i istorijski uslovi u kojima je živio ovaj narod. Bošnjaci (Muslimani) su, kroz svoju istoriju, razvijali ovu osobinu, kao jednu od životnih potreba.⁹ I kod drugih južnoslovenskih naroda, junaštvo je jako prisutno.

Odbrana od drugog bila je velika potreba ovog naroda kroz njegovu istoriju. Njegov opstanak na prostorima Balkana, često je bio u pitanju. Ratovi, način ratovanja i norme ratovanja, nametale su potrebu za uspjehom, za opstankom. Dakle, istorijske situacije su nametale potrebu za postojanjem gazija (junaka), kroz period postojanja ovog naroda. Ličnosti koje su pale za odbranu otadžbine i svog naroda, nazivali su se šehidi.

⁷ »Budite milostivi prema svemu što je na Zemlji, pa će milost prema vama imati sve što je na nebesima« Hadis Muhamera a.s., *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985. god.

⁸ Meša Selimović: »Što se tiče „merhameta“ to je orijentalni pojam, veoma širok, koji znači otvorenost prema svim ljudima, oslobođenost od predrasuda nacionalnih, socijalnih i svih drugih, koje udaljuju čovjeka od čovjeka«, *Pisci mišljenja i razgovori*, Sloboda, Beograd, 1977.god. str. 308.

⁹ Čedo Baćović: *O merhametu i gaziluku*, Almanah, Podgorica, 2002., str. 5, 6, 8.

Bošnjaci (Muslimani) gaziluk su pratili i razvijali u svojim, junačkim, epskim, pjesmama (usmjene književnosti), koje su do danas sačuvane. One su poznate po svom sadržaju i liričnosti. Na taj način je ova karakterna osobina čuvana i razvijana. Gaziluk je, često puta, kroz svoju istoriju, proglašavan za najvažniju i najuzvišeniju osobinu i vrlinu pojedinca u ovom narodu.

Kroz istoriju ovog naroda postojale su vrlo stroge norme ratovanja i odnosa prema pokorenima, koje se nijesu smjele kršiti. Gaziluk su pratili vrlo strogi kriteriji, počev od toga, kako se on stiče, kako se gubi status gazije, šta se smatra gazilukom, a šta kukavičlukom, sramotom i zločinom. On je ostvaren samo ako je realizovan prema ravnom sebi. Sve što se nije ostvarilo uz poštovanje ovog kriterija, nije bio gaziluk. Toga su se morali pridržavati, vojskovođe, pojedinci, ratnici. Nije imalo gaziluka na nejači (djeci, ženama, starima), na zarobljenima. To je bio najveći grijeh, sramota, poniznost i kukavičluk.¹⁰

Humanost

Ova osobina je prisutna i kod drugih naroda, ne samo kod Bošnjaka (Muslimana), a od prisutnosti ove osobine i njene razvijenosti, umnogome je zavisio i civilizacijski nivo koji se dostizao u istorijskom razvoju.

Kod ovog naroda, humanost je osobina koja prati merhamet i druge pozitivne osobine čovjeka. Ona je vezana za sve sfere života, sva doba starosti, za pojedinca i zajednicu. Humanost ima različite oblike ispoljavanja, kako u materijalnoj tako i duhovnoj sveri, kod svih naroda. Iz humanosti i drugih pozitivnih osobenosti, nastale su brojne humane institucije.

Islamsko učenje, humanost kao pozitivnu osobenost, vrlo potencira. Humanost je osnova za posjedovanje i razvijanje mnogih drugih pozitivnih osobina čovjeka. Druge pozitivne osobine koje prate humanost su: plemenitost, darežljivost, solidarnost.

Postojanje vakufa, hajrata, imareta i drugih sličnih institucija, kroz istoriju ovog naroda, govori o konkretnim oblicima humanitarnih institucija. Ova osobina, u materijalnom smislu, po islamskom učenju se, pored ostalih oblika, ispoljavala i u obliku fitra i sadake.

Po islamskom učenju, samo kod humanog čovjeka mogu da se razviju i manifestuju druge pozitivne osobenosti. Bez humanog pristupa životu, čovjekov pogled na svijet je vrlo skučen i bez nje se ne može čovjekova ličnost ostvariti, da se čovjek približi Bogu, uspostavi ravnotežu sa svojim okruženjem, sa univerzumom.

¹⁰ Dr Zlatan Čolaković: *Milan, Nikola, Alija i Avdo Međedović*, Almanah, Podgorica, 2004.godine, br.25-26, str. 19-76.

Mudrost

Ovu osobinu Bošnjaci (Muslimani) su, kroz istoriju, razvijali vrlo naglašeno. Ona je, moglo bi se reći, često bila presudna za njihov opstanak i postojanje. Mudrost je praćena inteligentnošću i često je s njom izjednačavana. Čovjek može biti naobrazovan, ali ne mora biti mudar. Mudar može biti čovjek koji ne posjeduje visoko naobrazovanje, ali se ističe kao, narodski rečeno, pametar, mudrac.¹¹

Mudrost su morale posjedovati vodeće ličnosti ovog naroda, nezavisno od stepena naobrazovanja. Kod tih osoba, mudrost je bila osobina koja ih je tokom života, od drugih ljudi razlikovala i činila preporučljivim za visok položaj. U vrijeme nedostatka škola i obrazovanja, u periodu prisutne nepismenosti i nemogućnosti da se obrazovanjem dođe do većih znanja, mudrost je bila presudna u rangiranju ljudi. Prema toj sposobnosti, ljudi su odabirani, da im se povjere važna i odgovorna zaduženja. Mudrost su morali posjedovati svi oni koji su htjeli biti prvaci ovog naroda, vojne ličnosti, vladari. Od toga koliko su prvaci imali mudrosti, zavisila je, ne samo njihova sudbina, već i sudbina ovog naroda.

Ovu osobinu islamsko učenje ističe u svojim osnovnim izvorima: Kur'anu, Hadisima i Sunetu. Islamske mudrosti sadržane u ovim izvorima su velika riznica, koja je neiscrpan izvor mudrosti.¹² Mudrostima, obiluju i brojna djela, koja su stvaralaštvo ovog naroda na ovim prostorima.

Moralnost

Jedna od temeljnih pozitivnih karakternih osobina je moralnost. Ona je i eksplicitno potencirana i naglašena u islamskom učenju, u svim njegovim izvorima. Moral je temelj islama, temelj uspješnog života čovjeka, temelj svih uzvišenih vrijednosti čovjeka.

Bez morala teško je razvijati druge pozitivne osobine čovjeka. Ova karakterna osobina, čovjeka i naroda, je važan oslonac istorijskog postojanja i civilizacijskog dometa svakog naroda.

Tamo gdje nema, prepoznatljivo, morala, sve ostale vrijednosti čovjeka ne mogu se razvijati i ostvariti. Ako one i postoje, sa nestankom morala, one se ruše. Onaj ko ne posjeduje moral, istinski ne može biti pozitivna i uspješna ličnost. Moralnost mora biti prisutna u osnovama

¹¹ Hadis Muhameda a.s. »Mudrost je izgubljena stvar vjernika, dužan je da je uzme gdje je god nađe«, *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.god., br 787.

¹² Hadis Muhameda a.s.«Sree u kojem nema znanja ni mudrosti izgleda kao dotrajala kuća; zato učite, druge poučavajte i usavršavajte se u nauci. Nemojte dozvoliti da umrete kao neznalice, jer svemogući Allah neće zbog neznanja primiti ničiju ispirk , *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.god. br. 1150.

porodice, koja je temelj društva, a brak se na toj osobini provjerava i osigurava mu se opstanak. Čvrstina (pozitivnost) karaktera čovjeka počiva, prvenstveno, na ovoj osobini. Svi društveni odnosi i sistemi, koji su zasnivani na odsustvu morala, bili su neuspješni i nijesu mogli dati očekivane civilizacijske rezultate. Ova osobina je razvijana i uvažavana, ne samo kod ovog naroda, nego i kod drugih naroda.

Solidarnost

Kod ovog naroda, kao i kod drugih naroda, na ovim prostorima, solidarnost je povezana sa humanošću i drugim sličnim pozitivnim karakteristikama. Ona se manifestuje na taj način što se pruža pomoć drugome, kada mu je ta pomoć potrebna. Dijeliti sa nekim situaciju (uglavnom nepoželjnu), a u koju je zapao bez njegove krivice, je ono što čovjeka krasi.

Ako čovjek nije solidaran sa drugim pripadnicima zajednice, gdje živi, sa svojim komšijama, kada se nađu u teškoćama, ne posjeduje ovu pozitivnu osobenost. Ona se manifestuje u moralnoj, materijalnoj, duhovnoj i drugim oblicima pomoći.

Ova osobina je razvijana kroz istoriju, i bila je jedan od oslonaca opstanka ovog naroda, u mnogim presudnim trenucima njegovog postojanja. Brojni su primjeri, kroz istoriju, solidarnosti Bošnjaka (Muslimana), sa drugim narodima u regionu, u svijetu, solidarnost prema ugroženim, pokorenim, nejakim.

Islamsko učenje ovu osobenost vrlo potencira i uči kako da se ona razvija i njeguje.

Iskrenost

Jedna od temeljnih vrijednosti svake uspješne ličnosti je iskrenost. Ona je prisutna u bošnjačkom sistemu vrijednosti kao jedna od vodećih pozitivnih karakternih osobina čovjeka. Kod bošnjačkog naroda, ova osobina je potencirana i razvijana. Tamo gdje nema iskrenosti nema ničega pozitivnog i uspješnog, morala, solidarnosti, merhameta, mudrosti.

U islamskom učenju jedan od najvažnijih kriterija vrednovanja čovjeka je, upravo, iskrenost.¹³ Ona se ispoljava u iskrenom odnosu prema

¹³ »Iskrenost (nijet) proizilazi iz srca i ona ima veliki značaj. Kao što su djela vezana za iman, tako su vezana i za nijet. Muhammed a.s. je rekao: »Svi poslovi ovise o nijetu. Svakom čovjeku pripada ono što je naumio«. (Evo jednog primjera: čovjek koji obavi hadž radi hadžijske časti, ugleda ili turizma, on je hadžija kod naroda, ali ne i kod Allaha dž. š., a čovjek koji ima čist nijet, ali ga nešto omete pa ne obavi hadž, on je hadžija kod Allaha dž. š. bez obzira no to što ga svijet ne smatra hadžijom. Ovo

čovjeku, radu i drugim vrijednostima, prema iskrenom činjenju dobrih djela. Iskrenost se ispoljava, ne samo kao odnos prema drugim ljudima, nego i kao iskren odnos prema okruženju, okolini. Kod Bošnjaka (Muslimana), iskrenost se ispoljava kroz nijet.¹⁴

Bez iskrenog nijeta nema uspjeha u svim sferama života, u svakom poslu. Iskrenost je potrebna prema porodici, braku, rodbini, prijateljima, prema svim čovjekovim obavezama i poslovima. To je uzvišena osobina koja krasi čovjeka. Vrednovana je i razvijana i kod drugih naroda.

Pravednost

Pravedan odnos prema ljudima, materijalnim dobrima, je nešto što su Bošnjaci (Muslimani), tokom svoje istorije razvijali i nastojali da ova osobina bude dominantna. Pravednost je vrlo povezana sa moralom, jer počiva na moralnim normama.

Oni su ovu osobinu razvijali na osnovu normi islamskog učenja.¹⁵ Osobina pravednosti odvraća čovjeka od negativnosti, harama - grijeha. U islamskom učenju potencirana je pravednost, i ona sa moralnošću predstavlja temelj mnogim drugim pozitivnim osobinama. Osobina pravednost, nepogrešiv odnos prema ugroženim, nejakim i nemoćnim, predstavlja temelj za moralnost, iskrenost i druge pozitivne osobine.

Plemenitost

Ova osobenost je vrlo poželjna i nije ona cijenjena i potencirana samo kod Bošnjaka (Muslimana), nego i kod drugih naroda na ovim prostorima. Plemenita osoba je ona koja posjeduje brojna pozitivna svojstva. Kod ovog naroda plemenitost je vrlo bliska merhametu, a ove dvije

pravilo važi i za sve ostale poslove) « . Hadži-Derviš Spahić: *Pouke o moralu i bogbojznosti*, Sarajevo, 1988.godine, str.35

¹⁴ »Djela se cijene prema namjeri (nijetu)«, Hadis, Muhamed a.s.: *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.god.

¹⁵ Ovu cijenjenu ljudsku osobinu, koju priželjkuje svaki čovjek, za koju se svaki od nas bori, koju svako uporno i revnosno svojata, Kur'an-kerim spominje no mnogo mjesta. Evo nekoliko citata iz kojih se vidi da pravednost Allah dž. š. naređuje. Ne može se ni zamisliti ispravnim vjernikom čovjek u čijoj duši ne postoji pravednosti i svijest o njenoj visokoj vrijednosti i mjestu kod Uzvišenog Allaha dž. š., njegovog Poslanika i, konačno, kod svih poštenih ljudi.

Evo tih kur'anskih ajeta:

»A kada govorite, budite pravedni pa makar to bilo i protiv rođaka« (El-Enam, 152).

»A kada budete sudili među ljudima (naređuje vam se), do sudite pravedno«. (Nisa, 58) -»Naređeno mi je do budem pravedan među vama, Allah je naš i vaš Gospodar« (Sura, 15).

osobine su, kroz njihovu istoriju, pratile jedna drugu. Plemenitost se temelji na moralnosti i iskrenosti. Ova osobina se ispoljava uz solidarnost, darežljivost, humanost i druge pozitivne karakterne osobine. Islamsko učenje vrlo potencira ovo pozitivno čovjekovo svojstvo.¹⁶ Plemenitost se može ispoljavati neograničeno u svim sverama života.¹⁷

Darežljivost

Ova pozitivna karakterna osobina je suprotna negativnim osobinama tvrdičluku i sebičnosti. Ona se manifestuje na različite načine i u svim sferama života. Darežljivost se najviše manifestuje u materijalnoj sferi. Ovu osobinu prate solidarnost i humanost. Islamsko učenje je potencira i želi da je čovjek što više posjeduje, kako bi njegov život bio osmišljen po uzvišenim principima ovog učenja. Bošnjaci (Muslimani) su je razvijali kroz svoju istoriju, nastojeći da na taj način, njome suzbiju negativne karakterne osobine.¹⁸ Potenciraju i druga monoteistička vjerska učenja, kao i savremena misao.

¹⁶ »slijedeća su svijstva, pored drugih, koja se ubrajaju u plemenita:

- praštanje onome ko je tebi nepravdu i nasilje učinio,
- pomaganje onoga ko tebi pomoć uskraćuje,
- posjećivanje onoga ko je tebe prestao posjećivati«.

Izbor poslanikovih hadisa, Sarajevo, 1985.godina. br.725.

¹⁷ Pozivati na dobro i plemenitost, a sprečavati zlo je Božija zapovijed. U kura'ani-kerimu tose naređuje ovim riječima: »Neka među vama bude jedna skupina (Ijudi) koja će pozivati na dobro i naređivati ono što je lijepo, a zabranjivati ono što je ružno! To su oni koji će biti spašeni« (Ali -Imran, 104).

¹⁸ Sve postojeće religije preporučuju darežljivost, a osuđuju tvrdičluk i škrtost. Islam to posebno podvlači. On ide tako daleko da je određena davanja učinio obaveznom za svakog svog pripadnika; neka davanja su, opet, obavezna samo za bogate vjernike. Kako je, međutim, svako od ovih davanja u svojoj biti ipak i darežljivost, onda nije teško uočiti kako islamsko učenje gleda na ovo humano svojstvo, kako ga preporučuje, kako ga njeguje i vrednuje. I ovom prilikom ćemo se poslužiti hadisima, jer je u njima sadržana, ocjena, vrijednost i posljedice ovog svojstva. Evo nekoliko takvih hadisa:

»Darežljiv čovjek je blizak Allahu dž. š., blizak narodu i blizak Dženetu, a daleko od Džehenema. A škrtac je daleko ad Allaha dž. š., daleko od naroda i daleko od Dženeta, a blizak Džehenemu «.

-»Sadaka poništava brojne grijehе kao što vatru poništava voda «

»Sadaka štiti i čuva čovjeka od sedamdeset nesreća «.

»Nije pravi vjernik ko pođe spavati sit, a zna da mu je komšija zanoćio gladan «

»Darežljivost je Dženetско stablo čije grane dostižu na ovaj svijet i ko se uhvati za tu granu ona ga odvede u Dženet. Škrtost je, pak, Džehenemско stablo čije grane

Bogobožnost

Osnovni i primarni princip u islamu je bogobožnost. Vjerovanje u Boga (Allaha dž.š.) je osnov pripadanja islamu i bez njega život na principima i normama islama nije moguć. To se manifestuje u poštovanju osnovnih principa (šarti) islama, kao i drugih islamskih normi proklamovanih u Kur'anu, Hadisima i Sunetu. Bošnjaci su ovaj princip prihvatili i njega se pridržavali, sa prihvatanjem islama kao vjere.¹⁹ Ovaj princip nameću monoteistička vjerska učenja.

Čistoća – (duše i tijela)

Islam kao vjera uči osnovnim i uzvišenim ciljevima života, koji se postižu primjenom islamskih normi.

dopiru na ovaj svijet, pa ko se uhvati za tu granu ona ga odvede u Džehenem » (»Binbir hadis«, br. 488).

Iz ovih hadisa vidimo da Islam izričito naređuje i upućuje na dobro, a sprečava zlo. Onome ko ispunjava Božje naređenje obećane su velike nagrade u vječnom životu (Ahiretu).

¹⁹ »Ovo divno čovjekovo svojstvo, koje čini temelj islamskog vjerovanja, bezuslovno se mora naći u srcu i imanu svakog pravog muslimana i muslimanke, jer ga čuva od svih negativnih postupaka i u svakom trenutku ga upozorava da Allah dž. š. sve vidi«.

Kako je Kur'ani-kerim okvalifikovao bogobožnost (vjera u Allaha dž. š.):

» A za one koji se budu bojali mjesta (na koje će doći pred) svoga Gospodara (i zbog toga se budu čuvali grijeha) postoji Dženet« (Rahman, 46).

» A onome koji bude strahovao od stajanja (pred) svojim Gospodarom i sebe sprečavao od pohlepe, tome je zaista Dženet sklonište « (Naziat, 40),

» Da li je onaj što zna da je čista istina ono što je tebi objavljeno od tvoga Gospodara (isti) kao onaj što je slijep? Samo pametni razmišljaju (primaju pouku) i oni koji izvršavaju obaveze prema Allahu dž, š. i ne krše ugovore, i oni koji čuvaju (poštuju, cijene) ono što je Allah naredio da se čuva i koji se boje svoga Gospodara i strepe pred teškim obračunom « (Rad, 19, 21).

»Allahu pada na seždu sve što je živo, na Nebesima i na Zemlji, i meleki (seždu čine) i oni koji se ne ohole, boje se svoga Gospodara (koji je sa Svojom moći) nad njima i rade ono što im se naređuje (Nahl, 49, 50).

»Božje hramove popravlja i podiže samo onaj ko vjeruje u Allaha, Sudnji dan, klanja namaz, daje zekat i ne boji se nikoga osim Allaha «. (Tevbe, 18).

Postoji i dobar broj hadisa koji govore o vjerovanju u Allaha dž. š. Evo samo nekoliko:

»Kada vjernikovo srce zastrepi od ljubavi prema Allahu dž. š. spadaju s njega grijesi kao lišće s drveća « (Ihjaul-I-ulum, sv. 4 str. 165).

Bošnjaci (Muslimani) su svojim načinom života nastojali da stalno uvećavaju nivo duhovnosti, koja je vodila uzvišenosti, stvaralaštvu i uspješnosti pojedinca, porodice i zajednice.

Jedan od puteva ka uzvišenosti i uspjehu u životu je čistoća duše i tijela.

Čistoću duše i tijela muslimani postižu pridržavanjem normi islama, a prioritetno klanjanjem namaza – Salat, i postom mjeseca Ramazana - Post. Da bi se postigla čistoća tijela neophodno je redovno kupanje (obavezno jednom sedmično),²⁰ podrezivanje kose i obrezivanje (kod muškaraca), podrezivanje noktiju, kupanje poslije polnog odnosa i dr.

Danas, Bošnjaci (Muslimani), životnu udobnost postižu primjenom naučnih i tehnoloških saznanja, a duhovnost pridržavajući se normi islamskog učenja: u kulturi stanovanja, kulturi higijene, kulturi ishrane, kulturi odijevanja i načinom života u drugim sferama.²¹

²⁰ Hadis Muhameda a.s. „Svaki je musliman dužan da se bar jednom sedmično okupa, da dobro opere glavu i cijelo tijelo”, *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985. godine, br 780.

²¹ Po islamskom učenju čovjek može zarađivati nagradu, odnosno kaznu i odnosom prema samom sebi. Islam je posvetio veliku pažnju i čovjeku kao jedinki društva. On mu je otkrio i ponudio sve ono elementarno i glavno, ukazujući mu pri tom, sasvim jasno i realno, šta je dobro, a šta zlo, šta je pozitivno, a šta negativno, šta se nagrađuje, a šta kažnjava.

»Biti koristan i drugima i sebi - treba da bude stalna težnja svakog čovjeka, a da bi bio koristan i sebi i drugima on, prije svega, mora posjedovati dobru i plemenitu dusu i srce, mora svjesno i svim svojim snagama nastojati da svoje kompletno biće okiti plemenitim i pozitivnim svojstvima. Na taj način on će, prije ili kasnije, steći dobro, ispravno i pozitivno vladanje i ponašanje. Ukratko, ako njegov stav prema sebi i svojoj okolini bude takav, on će biti i u skladu sa islamskim učenjem.

Kako učenje islama zadire u sve pore, u sve vidove ljudskog života i djelovanja, ono je vremenom razvilo i posebnu nauku kojoj je cilj da čovjeka, u moralno-etičkom pogledu, što više usavrši, da od svakog pojedinca stvori samostalnu, svjesnu i zrelu ličnost koja će svojim osobinama, stremljenjima i djelovanjem, svojim načinom mišljenja i života, svjesno i u svakom trenutku, nastojati da bude korisna i pozitivna - i sebi i drugima. Sažeto rečeino: zadatak ovog učenja je da čovjek bude čovjek.« Hadži-Derviš Spahić: Pouke o moralu i bogobojažnosti, Sarajevo 1988.god. str. 11.

Islam kao religija svim svojim učenjem stremlji ka što savršenijem čovjeku, prvenstveno u moralno-etičkom smislu, nipošto ne zanemaruje tijelo. Naređujući umjerenost u jelu i piću, propisujući ohavezan post u trajanju od mjesec dana, proglašavajući čistoću sastavnim dijelom vjerovanja, obavezujući na kupanje, kategorički zabranjujući konzumiranje alkohola u bilo kom vidu, dajući upute o kvalitetnoj ishrani, zabranjujući prostituciju, itd., posvećuje veliku pažnju našem fizičkom zdravlju. Koliko mudrosti sadrže samo ove Muhamedove a. s. misli:

Ambicioznost

Islamsko učenje veoma potencira ambiciozan prilaz životu i njegovim ciljevima. Ambicioznost se ne ogleda u postizanju ciljeva zadovoljenjem potreba u ovozemaljskom životu, u zadovoljenju životnih prohtjeva, već i u činjenju dobrih djela koja vode u Dženet i vječnost.²²

Bošnjaci (Muslimani) su bili vrlo svjesni, da se razvojem ove važne pozitivne karakterne osobine, mogu ostvariti ciljevi ovog naroda, kroz njegovu istoriju. Ambicioznost ovog naroda je dala rezultate u mnogim sferama njihovog života, prvenstveno u stvaralaštvu, koje znači njegov istorijski i duhovni identitet.

Vrhunski dometi u arhitekturi, kako u sakralnoj, tako i u drugim sferama, porodičnoj kući, urbanim naseljima - varošima, javnim objektima, to potvrđuju. Dometi stvaralaštva u oblasti usmene književnosti, muzike i drugim oblastima, govore o ambicioznosti ovog naroda. Kultura ishrane, stanovanja, odijevanja, higijene, kao i stvaralaštvo u drugim sferama života, govore nam kolike su domete kroz istoriju, Bošnjaci (Muslimani) postigli u svom razvoju, ambicioznim pristupom, i ambicioznim načinom života.

Učenost (pismenost) - borba protiv neznanja

Prvi zahtjev islama je učenost (obrazovanje). Objava Kur'ana počela je sa zapovijedom „Ikre!“ (Uči!, Čitaj!). Pismenost (učenost) je osnovni i obavezni zahtjev pripadnicima islama, čega bi se trebali pridržavati. Islamsko učenje je, na temelju ovog zahtjeva, postalo izvor, a islamski način života ambijent, za razvoj brojnih, naučnih disciplina, tehnike i tehnologije, od njegove pojave do danas. Na osnovu prilaza iz islamskog učenja, razvile su se i dostigle visok nivo, nauke: matematika, astronomija, geometrija, medicina, fizika, geografija i druge.

Tačna je tvrdnja da je neznanje (nepismenost) majka svakog zla i nesreće. Borba protiv neznanja, nepismenosti, zaostalosti, predstavlja ličnu obavezu svakog pojedinca i obavezu svake zajednice kao cjeline.²³

»Strahujem za ispravnost vjerovanja debelih osoba «

»Prestanite jesti kad vam je zalogaj najsladi!«

»Allahu je draži zdrav vjernik od bolesnog «. »Sredina - to je ono najbolje«.

²² Jednim veoma popularnim hadisom o ambicioznosti se kaže: »Radi za ovaj svijet kao do ćeš živjeti vječno, a radi za budući svijet kao da ćeš umrijeti sutra «,

Ništa bolje od ovog hadisa ne objašnjava kakav treba do bude odnos čovjeka prema životu i smrti. Ovaj hadis je istinska realnost, veličanstven u svojoj mudrosti i jednostavnosti.

²³ Islamsko učenje protkano je podsticanjem na znanje i ono svojim pripadnicima kategorički naređuje da razmišljaju, da promatraju i proučavaju oko sebe. Na

Obrazovanje (školovanje) čovjeka je jedini način za iskorijenjavanje neznanja i nepismenosti. Pošto su Bošnjaci (Muslimani) veliki dio svoje istorije proveli u državama koje nijesu oni organizovali, obrazovanje kod njih je, dugo vremena, bilo zapostavljeno. Oni su se borili, da svojim duhom - narodnim stvaralaštvom, ostvare vrlo visoke domete u narodnom stvaralaštvu. Primjera radi, ostvarenja u usmenoj narodnoj književnosti, muzici, arhitekturi i drugim oblastima stvaralaštva su takvog dometa, da se sa takvim stvaralaštvom ne mogu pohvaliti ni narodi koji su, u tim vremenima, imali prve univerzitete u Evropi.

Strpljivost

Ova osobina je jedna od temeljnih karakternih osobina Bošnjaka (Muslimana). Ona je propisana normama islamskog učenja i prdstavlja jedan od osnovnih stubova uspješne ličnosti.

Po ovom učenju strpljivost, iskrenost i bogobojaznost, čine skupinu osobenosti koje omogućavaju uspješan život svakog čovjeka. Na dobitku je svaka osoba koja se ovih osobina (bogobojaznost, strpljivost i iskrenost) pridržava i razvija ih, i sa njima usklađuje svoje životne norme. To se, danas, postiže i sa normama savremene nauke, tehnike i tehnologije, usklađenim sa normama islama.²⁴

mnogo mjesta u Kur'ani-kerimu u tom smislu upotrijebljen je pravi zapovjedni način, mnogim ajetima se čovjek vrlo snažnim argumentima i prisiljava i poziva na razmišljanje. Allah dž. š. svoja stvorenja cijeni, voli i hvali.

O tome govore ovi kur'anski ajeti:

»Zar oni koji ne vjeruju, ne vide da su nebo i zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih Mi razdvojili, a od vode smo stvorili sve živo. Zar oni ne vjeruju?« (Enbija, 30).

-»... sve u Svemiru plovi « (Jasin, 40).

-Allah je Onaj koji je stvorio noć i dan, i Sunce i Mjesec, a u Svemiru sve plovi« (Enbija, 33).

»U stvaranju nebesa i zemlje, u izmjeni noći i dana ima znakova za razumne, koji Boga spominju: stojeći, sjedeći i bočno (ležeći) i razmišljaju o stvaranju nebesa i zemlje. (Oni govore): » Gospodaru moj Ti nisi ovo stvorio uzalud (bez svrhe). Neka si Ti slavljen! Sačuvaj nas kazne vatrom « (Ali Imran, 190, 191).

»Reci: Gledajte šta sve ima na nebesima i zemlji« (Junus, 101).

²⁴ Strpljivost je izvanredno cijenjeno i pohvalno čovjekovo svojstvo. O strpljivosti se govori na mnogo mjesta u Kur'ani-kerimu. Ovdje ćemo navesti samo dva kur'anska citata o strpljivosti, i to je sasvim dovoljno da se ukaže na vrijednost ove osobine i njenu cijenu kod Allaha dž. š.:

»Uistinu, onaj ko je strpljiv i oprašta čini velika djela « (Sura, 43).

»Zaista ćemo vas staviti na kušnju strahom, gladu, umanjivanjem imetka, života i plodova. Obraduj (Muhammede) strpljive koji, kada ih zadesi kakva nevolja, kažu: - Mi smo Allahovi i mi se Njemu vraćamo-. To su oni na kojima je zadovoljstvo i milost

Duhovitost

Kao jedna vrsta ukrasa, nekim pozitivnim osobinama ličnosti, dođe duhovitost. Ova osobina je bila prisutna kod Bošnjaka (Muslimana), kroz njihovu istoriju. Ona je kao lijek u mnogim situacijama, kada druge vrijednosti zataje. Duhovitost probuđuje uspalu mudrost, gaziluk, humanost.

Ona je poželjna u svim životnim situacijama. Tamo gdje je duhovitost prisutna, tu je stanje spremno za pozitivne promjene. Ona prati sve sfere čovjekovog života, a bila je prisutna kod brojnih stvaralačkih ličnosti Bošnjaka (Muslimana), kroz istoriju. Vodeće ličnosti ovog naroda su posebno, posvećivale pažnju duhovitosti, organizujući da ona bude stalno prisutna u njihovom životnom ambijentu. Posebno su se tome učili pojedinci, kako bi ovladali ovom vještinom, da bi se njome bavili kada bi se to od njih tražilo. Ona je bila njihovo zaduženje na dvorovima, letnjikovcima, svečanostima, susretima, sijelima, teferičima.

Samilost - saosjećanje

Ova osobina je vrlo visoko vrednovana u etici Bošnjaka (Muslimana). Saosećanje sa ljudima, (pojedincima, narodima) koji su u neprilikama i teškoćama, obaveza je svakog čovjeka. Ova osobina je kod ovog naroda imala vrlo značajno mjesto u rangu pozitivnih (poželjnih) osobina.²⁵ Ona je potencirana i u drugim vjerskim monoteističkim učenjima. Samilost je, u islamskom učenju, potencirana ne samo prema ljudima, nego i prema ostalim živim bićima²⁶.

njihova Gospodara i to su oni koji su upućeni na pravi put » (Bekare, 155, 157).

O ovoj lijepoj osobini postoji i veliki broj hadisa. Navešćemo neke:

»U strpljivosti (saburu) je ovosvjetsko i ahiretsko dobro. Strpljivost je ključ spasa «,

»Strpljivost je u odnosu na iman kao glava u odnosu na tijelo. Nema pravog vjerovanja ko nema sabura «.

»Koga zadesi kakva materijalna nezgoda ili nešto slično, pa to podnese (osaburi) strpljivo i nikome se ne potuži, sigurno će mu Allah dž. š. oprostiti brojne grijeh«,

» Najveći je junak onaj ko sebe savlada kada se naljuti, a najbliži Allahu dž. š. je onaj ko oprosti, a ima mogućnost da kazni «.

²⁵ Budi milostiv prema onima koji žive na Zemlji (Prema svim Allahovim stvo-renjima), pa će se tebi smilovati Onaj koji vlada vasionom«. Izbor poslanikovih hadisa, Sarajevo, 1985. godine

²⁶ Ovdje ćemo navesti jedan primjer samilosti prema živom biću, vrlo karakterističan. U njemu se jasno vidi da islamsko učenje mnogo više cijeni suštinu nego formu, nakanu i podsticaj nego rezultate ili posljedice. Zbog velike vrijednosti preuzeli smo »... iz 336. stranice djela »Muhammed a. s.« od velikog poznavaoa islamskog učenja, Muhammeda Hamidullaha, u prijevodu i redakciji Nerkeza Smailagića, izdatog u Zagrebu 1977. godine.

b) Negativne (nepoželjne) karakterne i mentalne osobine protiv kojih su se borili

Licemjerstvo

Vrlo negativna, može se reći najnegativnija, karakterna osobina čovjeka je licemjerstvo. Ova osobina ruši osnove za posjedovanje i razvoj pozitivnih osobina i one se ne mogu razviti u ličnosti koja je licemjer.

Licemjer²⁷ je onaj koji jedno misli, drugo govori, a treće radi. Lice-mjer se poznaje po tome, kada govori laže, kada obeća iznevjeri, kada je u prilici krade. Islam se bori protiv ove negativne osobine i u licemjerima je imao najveće neprijatelje.²⁸

»Jednoga dana Muhammed a.s. je svojim sljedbenicima rekao da će na dan polaganja računa tri čovjeka doći pred Boga. Jedan će od njih reći: »Bože, čitav sam život proveo u molitvi, postu, hodočašćima i vršenju svega što si propisao«. Bog će reći: »Ne, ti si sve to radio samo do bi stekao glas pobožna čovjeka, i takav si glas uživao; čuvari vatre, bacite ga u Džehenem«. Drugi će reći: -Bože, izučavao sam vjerske nauke i proveo život učeći druge toj nauci i šireći pravi smisao Tvoje vjere«. Bog će reći: »Ne, to si uradio da bi stekao glas učenjaka, a postigao si to po svijetu; čuvari vatre, bacite ga u Džehenem«. Treći će se osloniti na svoju veliku hrabrost u svetim ratovima i reći do je u njima proveo sav svoj život, i umro kao mučenik. Njegov je cilj bio samo steći glas hrabrog i srčanog čovjeka na svijetu. To je i postigao, a na posljednjem sudu Bog će zapovijediti da ga bace u Džehennem.

Međutim, reče Muhammed a.s. , toga dana doći će pred Boga i jedna prostitutka. Ono je provela cijeli život u grijehu i nikada nikom nije učinila dobra. Njezin će položaj izgledati beznadežan, ali će Bog reći: »Nije tako, tog i tog vrućeg ljetnog dana bila si kod bunara kraj kojeg je jedan pas umirao od žeđi, jer nije mogao doći do vode; ti si se sažalila, skinula cipelu, haljinu vezala u konopac i utulila žeđ tom psu; čuvaru Dženeta, odvedi ovu ženu u Dženet«.

Sa vom pričom smo htjeli ukazati od kolike je vrijednosti i cijene, u islamskom učenju, svojstvo prave samilosti kod Allaha dž. š.«. Hadži-Derviš Spahić: Pouke o moralu i bogobožnost, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1988. god.str.37, 38.

²⁷ O licemjerstvu u Kur'an –kerimu se kaže:.

»Licemjeri i licemjerke su slični jedni drugima: traže da se čine nevaljala djela, a odvrćaju od dobrih, i ruke su im stisnute; zaboravljaju Allaha dž.š. pa je i On njih zaboravio.Licemjeri su zaista pravi nevjernici » (Tevbe, 67).

»Licemjerima, licemjerkama i nevjernicima Allah prijeti džehenemskom vatrom; vječno će u njoj boraviti, dosta će im ona biti! Allah dž.š. ih je prokleo i njihov čeka patnja neprekidna» (Tevbe, 68).

²⁸ »Licemjerstvo je u islamskom učenju definisano i kažnjivo. Najteže i najdrskije licemjerstvo koje je zbog svoje težine posebno oštro osuđeno je iskazivati prema nekome prijateljstvo, a u srcu gajiti neprijateljstvo. Najopasnije je licemjer-

Bošnjaci (Muslimani) su se borili protiv ove negativne osobine, razvijajući pozitivne osobine kod čovjeka. Na ovu negativnost naslanjaju se druge negativne osobine koje razaraju ličnost i guraju je u propadanje i neuspjeh.

Zavidljivost

Ovo je negativna karakterna osobina koja je prvi znak slabosti čovjeka.²⁹ Zavidljive osobe su sklone brzom prihvatanju drugih negativnih osobina. Zavidljivost vodi čovjeka u neposjedovanje, ili gubljenje pozitivnih osobina: merhameta, humanosti, plemenitosti i drugih osobina, koje krase karakter čovjeka. Zavidljiv čovjek je sklon drugim ograničenjima i negativnostima koje se manifestuju kao: sebičnost, pohlepnost i druge nepoželjne osobine.

Islamsko učenje ovu negativnu osobinu vrlo osuđuje i nalaže borbu protiv nje.

stvo u ibadetu. To je haram. Kada neko klanja zato da ga drugi vide, a ne klanja kada je sam, on čini zaista nešto teško. Takvo licemjerstvo se kažnjava».

²⁹ Među negativna svojstva od kojih može da boluje duša, srce i čitavo biće jednog čovjeka spada bez sumnje, i zavidljivost. Zavidan čovjek, pored zla koje, često bez ikakvog povoda i razloga i bez ikakve lične koristi i interesa, nanosi drugome, u najviše slučajeva je ovladan ovim svojstvom kao specifičnim duševnim oboljenjem. Zavist uništava jednu od najdragocjenijih ljudskih težnji: mir, unutrašnji mir i spokojstvo. Zbog toga zavist i jeste specifično oboljenje, stalno živi u oboljelom, traži nove i nove žrtve, traži nove povode i uzroke. U njoj se ponekad susreću i u jednu cjelinu slijevaju i druge negativne osobine, o kojima smo već govorili.

Jači stepen zavisti najteže pogađa, upravo, zavidnika. To je onaj stepen kada zavidnik nikako nema unutrašnjeg mira, kada mu smeta svaki tuđi napredak i dobro. On zaista pati, jer je u dubini svoje duše sasvim svjestan da u njemu počiva zlo, da u njemu živi nešto što nije čestito, nešto što na njegove oči i u njemu samom razara dragocjeni mir duše. On zna da je to svojstvo prezreno i kod Boga i kod čestitih ljudi, pa čini sve da tu svoju negativnu osobinu prikrije i zakamuflira. Mnogima to i polazi za rukom, istina samo privremeno, jer on ne može obmanuti samoga sebe, a Boga nikako.

U Kur'ani-kerimu se ukazuje na opasnost koja može proistći iz ovog negativnog svojstva: Pretposljednja kur'anska sura - poglavlje Felek - završava se molbom upućenom Allahu dž. š. » da On zaštititi od zavidnika kada zavidi«.

Evo i nekoliko hadisa o svojstvu zavidljivosti: »Zavidnost kvari iman kao što otrov kvari med. (»Binbir hadis«, br. 399).

»Mržnja i zavidnost proždire dobra djela kao što vatra proždire drvo« (.Binbir hadis«, br. 573).

Sebičnost (otuđenost)

Ova nepoželjna karakterna osobina je suprotna osnovnim normama islamskog učenja. Bošnjaci (Muslimani) su bili toga vrlo svjesni, i u vremenu feudalnih normi, su se borili da sebičnost ne zavlada čovjekom, da ga ne odvraća od uzvišenih islamskih normi: solidarnosti, humanosti i drugih pozitivnosti.

Sebičnost vodi u siromašenje i nemogućnost razvoja pozitivnih osobina, kao i gubljenje pozitivnih osobina koje čovjek posjeduje u svojoj ličnosti. Sebičnost prati škrtost, nehumanost i nesolidarnost.

Sebičnost je razlog, da se čovjek ograniči, da se omeđi svojim interesima i da kao takav ostaje nezapažena osoba. Po islamskom učenju, njegov život postaje slučajnost, a umiranjem, od njega ništa, na onom svijetu, ne ostaje, a za budući život ostaju samo loša djela.³⁰

³⁰ Ovo je pojava koja svakim danom uzima sve više maha. Zaokupljeni borbom za što veće materijalno postignuće, za što veći materijalni standard, ljudi često zaboravljaju na mnogo šta, pa i na rodbinu i prijatelje. A rodbina se ne smije zaboravljati, ako želimo da smo iole prave ličnosti. Na mnogo mjesta u Kur'an-ikerimu je naređeno da se pazi rodbina i prijatelji, da se prema njima ophodimo sa posebnom ljubavlju, da ih, a posebno rodbinu, ne zaboravljamo, da ih ne isključujemo pri našim oporukama, da joj se u svakoj neprilici nađemo pri ruci, da je posjećujemo i pozivamo u posjetu, ukratko, da se prema rodbini držimo samo onako kako će međusobne veze i ljubav postati još prisniji i još jače. Ovo je rečeno u brojnim hadisima koji se odnose posredno ili neposredno na ovu tematiku. Ovdje ćemo navesti nekoliko citata iz Kur'an-ikerima i nekoliko hadisa.

»Nije čestitost u tome da okrećete svoja lica prema istoku i zapadu; čestiti su oni koji vjeruju u Allaha i u budući svijet, u meleke, u knjige, u vjerovjesnike, i koji od imetka - iako im je drag - daju rodacima i siromasima, putnicima namjernicima, prosjacima, za otkup iz ropstva, i (čestiti su oni) koji obavljaju molitvu i daju zekat, i koji preuzetu obavezu ispunjavaju, i naročito oni koji su izdržljivi u nemaštini i u bolesti. To su iskreni vjernici. Oni se boje Allaha dž.š. i klone se ružnih postupaka« (Bekare, 177).

»Kada se vrši dioba u prisustvu rodaka, siročadi i siromaha, i njima nešto darujete i recite im koju lijepu riječ« (Nisa, 8).

»Obožavajte samo Allaha i nikoga Njemu ravnim ne smatrajte! Činite dobročinstvo roditeljima, rodacima, siročadima, siromasima, bližim i daljim komšijama, drugovima, putnicima - namjernicima onima koji su u vašem posjedu. Allah ne štiti one koji su oholi i koji se hvališu« (Nisa, 36).

»Allah zaista naređuje pravednost, dobročinstvo, pomaganje rodbine, a zabranjuje bestidnost odvratna djela i nasilje. On vas savjetuje da primite pouku« (Nahl, 90).

Nekoliko hadisa o rodbini:

»Dvije vrste ljudi Allah neće gledati blagonaklono na Kijametskom danu; one koji prekidaju rodbinske veze i one koji su nekorektni prema susjedima (Muhammed Arif, »Binbir hadis«, br. 26, str. 28).

Surovost

Ovo je negativna osobina koja je suprotnost merhametu, plemenitosti i humanosti, a manifestuje se kao odsustvo brojnih pozitivnih osobina u čovjeku. Surovost se ispoljava, na vrlo različite načine i oblike prema ljudima i drugim živim bićima. Protiv ove negativne osobine Bošnjaci (Muslimani) su se borili, razvijanjem pozitivnih osobina kao što su: gaziluk, merhamet, dobročinstvo, humanost i druge.³¹ U surovost vodi zloradost. Islamsko učenje ovu osobinu osuđuje i kažnjava bilo da se ona manifestuje prema čovjeku ili prema drugim živim bićima.

Pohlepnost

Ovo je vrlo negativna osobina protiv koje su se borili, svi plemeniti ljudi i sva monoteistička vjerska učenja.

Protiv ove nepoželjne osobine Bošnjaci (Muslimani) su se borili, na osnovu islamskog učenja. Pohlepnost se zasniva na nepoštenju, neiskrenosti, neplemenitosti i nesolidarnosti.³² Pohlepa je kao bolest, a ona kada zagospodari čovjekom, ne da mu da se otrgne od nje, i da razvije pozitivne osobine koje krase čovjeka. Ispoljava se, kao pohlepa za materijalnim sredstvima i drugim vrijednostima, koje ne pripadaju pohlepnom, a koje se ne smiju prisvojiti i posjedovati.³³

»Neće u Dženet onaj ko kida rodbinske veze« (Sahihu-I-Buhari, Sv. IV, hadis br. 1456, str. 200).

³¹ Surovost se često ispoljava i kao zloradost. Sva pozitivna učenja zabranjuju zloradost kao nisko i nečovječno svojstvo koje može da unizi, nanese bol, dovede do težih posljedica. I islam je strogo osudio ovo svojstvo. Od svojih sljedbenika mnogo više traži saosjećanje u bolu i nesreći, zloradost osuđuje. Muhamed a. s. je rekao:

»Ne budi zlorad prema svome bratu (Ne veseli se nesreći svoga brata), jer ako tako postupaš Allah će biti milostiv prema njemu, a tebe će zadaesiti nesreća«. (Muhammed Arif: »Binbir hadis«, br. 437).

³² Pohlepa je negativno svojstvo, čudne prirode, i ne napušta gotovo ni jednog čovjeka, ako ga on ne odbaci, bez obzira na njegovo imovinsko ili zdravstveno stanje, godine i stepen obrazovanja. O ovom svojstvu donijecemo ocjene Muhameda a. s, izrečene u hadisima:

»Nemoj se uzdati u ono što je u tuđim rukama! Čuvaj se pohlepe, jer pohlepa je već prisutno siromaštvo! Klanjaj svoj namaz ne misleći ni na šta ovosvjetsko! Ne čini ništa zbog čega bi se morao ispričavati«.

»Pohlepa uništava mudrost u srcu učenih ljudi« (Isto, hadis br. 543).

»Koja je to boljka i sramota veća od pohlepe i škrtosti!« (Isti, hadis br. 934).

»Ne slijedite prohtjeve da ne biste bili nepravedni« (Nisa, 135).

«A zar je iko gore zalutao od onoga ko slijedi svoju strast, a ne Allahovu uputu!« (Kasas, 50).

Odsustvo merhameta pruža prostor da ova negativna osobina preovlada ličnošću, osvoji čovjeka i da njime zagospodari. Islamsko učenje vrlo jasno govori o negativnosti pohlepnosti i nastoji da ga u potpunosti suzbije kod čovjeka.³⁴

Tvrdičluk

Ovo je negativna karakterna osobina koja se ničim ne može opravdati. Tvrdičluk je tema svih monoteističkih vjerskih učenja. Ona je rezultat odsutnosti drugih pozitivnih osobina koje krase čovjeka kao što su darežljivost, humanost, solidarnost. Islam se obračunao sa ovom negativnom osobinom i svojim uzvišenim normama ga potiskivao, tako da tvrdičluk posjeduju samo osobe koje se malo pridržavaju islamskih normi ponašanja.³⁵

Tvrdičluk su Bošnjaci (Muslimani) suzbijali na taj način što su razvijali pozitivne osobine kod ličnosti.

Munafikluk- intrigarenje

Jedana od najnegativnih osobina koju čovjek može posjedovati je munafikluk.³⁶ Ova negativna osobina ruši, kao nijedna druga osobina, sve pozitivne osobine koje čovjek posjeduje. Ovu negativnu osobinu islam

«Allah želi da vam oprost; a oni koji se povode za svojim strastima, žele da skrenu daleko sa svoga puta». (Nisa, 27)

³⁴ Pretjerivanje u trošenu, rasipništvo je takođe strogo zabranjeno - haram. Čovjek može do pretjeruje na više načina:

- trošiti preko mjere bilo šta i bilo zbog čega;
- trošiti tamo gdje nikako ne treba da se troši i gdje nema nikakve koristi ni za ovaj ni za budući svijet, pa makar se radilo i o sitnicama.

Stav Kur'ana o pretjerivanju:

»O sinovi Ademovi, lijepo se obucite kada hoćete do obavite molitvu! Jedite i pijte, samo ne pretjerujte; On ne voli one koji pretjeruju« (Araf, 31).

³⁵ O ovom pokudenom svojstvu Muhammed a. s. je rekao: »Neće ući u Dženet prevarant, škrtica i onaj ko ogovara« (Diamius-sagir, str. 177). Drugom prilikom je rekao: »Škrtost i pravi iman ne mogu biti zajedno u čovječijem srcu«.

³⁶ U našem narodu je dobro poznat i veoma strogo osuđen munafikluk. Po islamskom učenju munafika čeka ljudsko prezrenje na ovom i grozna kazna na budućem svijetu. Navešćemo samo nekoliko mjesta iz Kur'ani-kerima koja govore o munafiku:

»Obavijesti munafike da ih čeka bolna kazna« (Nisa, 138).

» Munafici će bit na samom dnu Džehenema.« (Nisa, 145).

»Allah će sigurno u Džehenemu staviti zajedno munafike i nevjernike« (Nisa, 140).

osuđuje i bori se protiv nje.³⁷ Osoba koja dominantno posjeduje ovu negativnu karakternu osobinu naziva se munafik.

Ona »spušta čovjeka u najniže nivoe« i s njom ne može postati, iole, pozitivna ličnost. Bošnjaci (Muslimani) su se borili protiv ove negativne osobine i nasuprot nje razvijali druge pozitivne osobine: iskrenost, poštenje, radinost, učenost i dr.³⁸

Azginluk

Ova nepoželjna osobina je nešto što su Bošnjaci (Muslimani) naslijedili iz predislamskog perioda, i to je osobina koja se morala transformisati u neku pozitivnu osobinu, obično gaziluk. Surovost se u najboljem pakovanju ispoljavala kao azginluk. Bošnjaci (Muslimani) su azginluk suzbijali na taj način što su ljude sa ovim osobinama upućivali u norme islamskog učenja, na skrušenost i skromnost koje krase svakog pripadnika Islama i svakog mudrog čovjeka.³⁹

Lijenost

Ovo je vrlo loša karakterna osobina, koju je islamsko učenje pokušalo odstraniti iz života ljudi, i nju zamijeniti stvaralaštvom i radošću. To se manifestovalo u razvoju novih ekonomskih djelatnosti i umijećima, novih zanata i novih zanimanja.

³⁷ Kleveta je veoma pokuđeno i osuđeno svojstvo. Nažalost, ono je danas prilično rašireno. Ne vodeći računa o posljedicama, ljudi bezobzirno kleveću jedni druge. Mnogima to predstavlja uživanje, rasonodu i zabavu, mnogima čak hvalisanje. Kur'ani-kerim kvlevetu na mnogo mjesta najoštrije osuđuje.

23 Ajet iz sure En-Nur glasi: »Oni koji obijede čestite, nevine vjernike neka budu prokleti i na ovom i na onom svijetu. Njih čeka patnja nesnosna«.

³⁸ Ovdje ćemo navesti osnovna svojstva po kojima se munafici izdvajaju među ljudima, svojstva koja nam otkrivaju munafika:

- kada mu se šta povjeri, on pronevjeri i povjerenje izigra;
- kada govori, laže;
- kada obeća, ne održi obećanje, i - kada se parniči, ne zastupa pravdu.

³⁹ Činiti nasilje bilo kome, po islamskom učenju je strogo zabranjeno. Čineći nasilje i sam nasilnik je izložen veoma teškim posljedicama. Posebno je teško nasilje i strogo osuđeno nad nemoćnim, nezaštićenim, sirotinjom i nejakim, koji se ne mogu braniti, koji su odsutni ili na bilo koji način prikraćeni da se brane. Isto tako osuđeno je svako nasilje prema životinjama. I prema njima treba postupiti čovječno.

Jedna od čestih posljedica nasilja jeste kletva ostećenog, kletva nemoćnog. U islamskom učenju ova kletva se naziva kletvom mazluma (mazlum je onaj nad kim je izvršena nepravda i nasilje, onaj ko ne može da se brani). Muhammed a. s. je rekao: »Čuvajte se kletve onoga kome ste nasilje učinili. Njegovu kletvu Allah dž. š. prima«.

Lijenost je haram. Ona se kod Bošnjaka (Muslimana) naziva i dembelstvo. Dembelstvo može da vodi u debilstvo. Oni su bili vrlo svjesni ove negativne osobine i borili su se protiv nje, na taj način što su razvijali kult rada, borili se za bolji život i uspjeh u životu. Lijenost vodi čovjeka u vrlo negativne sfere: siromaštvo, nepismenost, neukost. Ova osobina je razlog nerazvijanja pozitivnih osobina kod čovjeka.⁴⁰

Podrugljivost - ogovaranje

Ova negativna osobina je vrlo slična munafikluku. Ogovaranje i podrugivanje su vrlo negativne osobine koje ličnost svode i poistovjećuju ga sa primitivizmom i prostaklukom.⁴¹

Podrugljivost je grijeh. Protiv ove osobine naši preci su se vrlo umjesno borili, razvijajući pozitivne osobine kod ličnosti.⁴²

Inferiornost

Ova osobina je nepoželjna. Ona po islamskom učenju ne spada u red velikih negativnosti, ali ona može da bude razlog za nerazvijanje i gubljenje pozitivnih osobina ličnosti, koje omogućavaju uspješan razvoj ličnosti i zajednice.⁴³

⁴⁰ Po islamskom učenju zdrav čovjek ne bi smio do bude siromašan. Islam naređuje svojim pripadnicima da se čuvaju siromaštva, jer je ono blizu nevjerstva. Islam strogo osuđuje lijenost i ukazuje da je baš ona čest uzrok siromaštva i zaostalosti. Jedna dova u prijevodu glasi: »Bože, sačuvaj me od brige i tuge, sačuvaj me od nemoći i ljenosti, sačuvaj me od kukavičluka i škrtosti, sačuvaj me od brige i poniženja«

Ako pažljivo analiziramo ovu dovu, uočićemo da se od lijenosti, kao i ostalih stanja i negativnih osobina, koja se pomniju u ovoj dovi, traži zaštita Allaha dž. š. i traži Njegova pomoć. One ugrožavaju tijelo i dušu čovjeka i veoma se negativno odražavaju na čitavo ljudsko biće.

⁴¹ O ovoj ružnoj osobini navešćemo samo jedan ajet i jedan hadis.

»O vjernici, klonite se mnogih sumnjičenja, neka sumnjičenja su zaista grijeh. Ne uhodite druge i ne ogovarajte jedni druge! Zar bi nekome od vas bilo drago da jede meso svoga umrlog brata, a vama je to odvratno, zato se bojte Allaha. Allah zaista prima pokajanje i samilostan je« (Hudzurat, 12).

»Čuvajte se ružnog mišljenja! To je najlažljiviji govor koji šejtan unosi u srce čovjeka. Ne istražujte tuđe mane i ne klevećite jedni druge! Ne podržavajte međusobno mržnju i ne napuštajte jedan drugoga! Budite pravi Allahovi vjernici i budite braća, kao što nam je naređeno«.

⁴² »Kada neko ogovara, a ti se nalaziš u tom skupu, stavi se u odbranu njegovu i ljude spriječi u ogovaranju. U protivnom, ustani i napusti taj skup«. *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.god., br.359.

⁴³ Inferiornost kao i beznadežnost i gubljenje nade, u islamskom učenju je pokuđeno i zabranjeno. O tom se u Kur'ani-kerimu kaže:

Inferiornost je prepuštanje svoje sudbine drugome. Ona je i zapostavljanje pozitivnosti u ličnosti, koje ako se ne razvijaju, nestaju i gube se. Inferiornost vodi u negativnosti koje vrlo brzo u takvoj ličnosti preovladaju i njom zagospodare.

Postojanje ove nepoželjne osobine, tokom istorije, koštala je Bošnjake (Muslimane) mnogo. U zavisnosti od toga koliko su je eliminisali, postizali su uspjehe i pobjede kroz svoju istoriju.

Arogantnost

Ova negativna osobina je slična azginluku. Na neki način, one jedna drugu potrhavaju i prate, a ličnost koja posjeduje azginluk u najfinijem obliku je ispoljava kao arogantnost. Osobe koje posjeduju ovu negativnu osobinu lako prihvataju i druge negativnosti. Arogantnost je lijepo upakovan azginluk, koji se pokušava popratiti mudrošću, a mudrost uz azginluk nije mudrost. I duhovitost ne može da stoji uz arogantnost, jer joj tu nije mjesto.

Bošnjaci (Muslimani) su se borili protiv ove negativne osobine, na taj način što su razvijali pozitivne osobine kod ličnosti, ne ostavljajući prostor za ovakve i slične negativnosti.

Indiferentnost

Indiferentnost je nepoželjna karakterna osobina koja se ne može poistovjetiti sa inferiornošću, mada imaju sličnosti. Ova negativnost podrazumijeva indiferentan odnos prema drugome, a ne prema sebi. Ona se ispoljava tako da se svoje potrebe i prohtjevi ističu i čak naglašavaju.

Indiferentnost vodi u tvrdičluk i azginluk. Protiv ove osobine Bošnjaci (Muslimani) su se borili, tako što su razvijali pozitivne osobine kao što su: solidarnost, humanost i druge pozitivnosti.⁴⁴

»O robovi moji koji ste se ogriješili, ne gubite nadu u Allahovu milost! Allah će sigurno sve grijehе oprostiti; On doista mnogo prašta i On je milostiv« (Zumer, 53).

⁴⁴ Indiferentnost se često uzrokuje i prisutnim i trajnim nezadovoljstvom. Koliko je takvo nezadovoljstvo opasno, navešćemo jedan ajet: »Ko nije strpljiv na iskušenjima, nije zahvalan na Mojim blagodatima i nije zadovoljan Mojom odredbom, neka uzme sebi drugog gospodara« (Ihjaul-Ulum, str. 348). Ovaj ajet kazuje nam da se Allah dž. š. odriče onih koji su nezadovoljni Njegovom odredbom, da se odriče onih koji u nevolji ne pokažu strpljivost.

Islamsko uženje upućuje da pravog vjernika ne mogu pokolebati nikakvi događaji u životu, ni pozitivni, ni negativni, ni veseli ni tužni. Pravi vjernik čvrsto vjeruje i zna da sve što je iznad njegovih snaga dolazi voljom i odredbom Uzvišenog Allaha dž. š. i zato sve shvata i prima kao Božji dar i poklon i uvijek je zadovoljan. Allah

Nehigijena - prljavština

Ovo je veoma loša i negativna osobina čovjeka, i obično nije sama. Nju prate druge negativne osobine: nepismenost, neukost, nebogobojaznost, primitivizam. Nehigijena je osuđena u islamskom učenju i ličnost koja ne drži osnovni nivo higijene, nije pripadnik islama.

To je negativna osobina koja se lako može suzbiti i ne zahtijeva veliki trud i velika materijalna sredstva. Zato, ličnost koja posjeduje ovu osobinu je vrlo necijenjena i nepoštovana. Bošnjaci (Muslimani) su se borili protiv ove negativnosti tako što su je otklanjali svojom kulturom higijene, sprovođenjem islamskih normi. Držali su ličnu, kućnu, avlijsku i čaršijsku higijenu, na vrlo visokom nivou.⁴⁵ Ova negativnost je suzbijana i kulturom stanovanja, kulturom odijevanja. Suzbijana je podizanjem javnih kupatila – hamama.

Nepismenost

Nepismenost je vrlo veliko ograničenje za razvoj ličnosti. Ona vodi u neukost, neznanje, primitivizam. Na nju se lako nadovezuju druge negativne osobine.⁴⁶ Nepismenost i neukost su najveći neprijatelji čovjeku.⁴⁷

Bošnjaci (Muslimani) su bili svjesni ove opasnosti, pa su u odsustvu škola, dugo vremena, na prostorima gdje su živjeli, svoju djecu slali da uče škole u drugim sredinama i na drugim jezicima. Tako su, svo vrijeme svoje istorije, imali vrlo pismene ljude koji su postali poznati stvaraoци u raznim oblastima stvaralaštva. Među njima je bilo pozantih, književnika, arhitekata, muzičara, sudija, vojskovođa, pjesnika- guslara i dr.⁴⁸

Bogohuljenje

Po islamskom učenju, bogohuljenje je uvod u sve ostale negativne osobine, koje čovjeka prate i okupiraju. Bogohuljenje vjera islam zabranjuje i osoba koja Boga huli, ne može se smatrati pripadnikom Islama.

dž. š. u Kur'ani-kerimu kaže: »Zaista, ako vi budete zahvalni sigurno ću vam povećati (nagrade), a ako budete nezahvalni zaista je Moja kazna žestoka« (Ibrahim, 7).

⁴⁵ Hadis Muhameda a.s., „Islam je čista vjera pa budite i vi čisti! U Dženet može ući samo onaj ko je čist", Izbor poslanikovih hadisa, Sarajevo, 1985.god. br 384.

⁴⁶ »Tražiti znanje je dužnost svakog muslimana. Za onoga, koji traži znanje i nastoji da nešto nauči, moli se i traži oprosta svako, pa čak i ribe u vodi«. *Izbor Poslanikovih hadisa*, Sarajevo 1985.dod. br.1011.

⁴⁷ Hadis Muhameda a.s. »Ako mi prođe jedan dan u kojem nijesam proširio svoje znanje koje me približava Uzvišenom Allahu, tada mi taj dan nije blagoslovljen »Izbor poslanikovih hadisa, Sarajevo, 1985.god. br. 235

⁴⁸ »Položaj onoga koji traži nauku, a živi među neznačicama, isto je kao i položaj živoga među mrtvima«. *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.godine, br.1004.

Po islamskom učenju bogohuljenje otvara put prema negativnostima (šejtanu) koji pothranjuje loše čovjekove osobine i pospješuje strasti i negativnosti. Bošnjaci (Muslimani) su se protiv ove negativnosti borili pravilnim odgojem i razvojem ličnosti.⁴⁹

Nemoralnost

Ovo je negativna karakterna osobina ličnosti. Ona se može svrstati u red najvećih negativnosti. Ona je, po islamskom učenju, uzrok drugih negativnih osobina, koje može čvjek da posjeduje i da postane njihov rob.

Nemoralnost ruši sve pozitivne čovjekove osobine i ne dozvoljava njihovo razvijanje, a takva ličnost ima nizak tretman, kako kod Boga, tako i kod ljudi. Protiv ove negativnosti Bošnjaci (Muslimani) su se borili na taj način što su uzdizali i razvijali moral i druge pozitivne osobine kod čovjeka.⁵⁰

Umjesto zaključka

Od uspješnog razvoja pozitivnih i kreativnih karakternih, mentalnih i drugih osobenosti i borbe protiv nepoželjnih i negativnih osobina, umnogome je zavisio i zavisice dalji uspješan razvoj Bošnjaka (Muslimana) u Crnoj Gori i na drugim prostorima. Njihov dalji civilizacijski uspjeh zavisice i od očuvanja njihove istorijske i kulturne baštine, daljeg

⁴⁹ Bogohuljenje vodi u nevjerstvo, koje se tokom istorije ovog naroda smatralo negativnošću. U plemenita svojstva spada iman, jer bez imana nema vječne sreće na Ahiretu. Onaj, čije srce osvjetljava iman, mora se pridržavati i islamskih dužnosti. Drugim riječima, ko čvrsto vjeruje da za prekršaj zaslužuje kaznu, on ga neće ni učiniti, osim u krajnoj nevolji. Ljudska djela prvi su i pravi svjedoci da li u njegovom srcu postoji iman ili ga nema.

U Kur'ani-kerimu se kaže: »Reci (Muhammede) ako su vam vaši očevi, vaši sinovi, vaša braća, vaše žene, vaši imeci koje ste stekli, vaša roba za čiju prođu strahujete i stanovi u kojima ste zadovoljni, draži od Allaha, Njegova Poslanika i borbe na Njegovom putu, onda očekujte Allahovu kaznu. Allah neće uputiti pokvareni narod na pravi put« (Tevbe, 24).

»Da li misle ljudi, kada reknu: »Mi vjerujemo«, da će (s tim riječima) biti oslobođeni kušnje (kazne)? Mi smo u iskušenje stavili (kaznili) one prije njih (koji su se služili praznim riječima). Zaista Allah zna one koji pravo govore, a zaista zna i one koji lažu« (Ankebut, 2,3).

»Teško svakom lašcu (grešniku), koji sluša Allahove riječi (ajete) koji mu se uče, a on i dalje ostaje ohol (nepopravljiv), kao da ih nije ni čuo« (Džasije, 7, 8).

»Da li misle oni koji rade ružna djela da će Nam izbjeći (od kazne)? Ružno li je njihovo prosuđivanje« (Ankebut, 4).

⁵⁰ Hadis Muhameda a.s. „Poslan sam da usavršim lijep moral“, *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985.god.566

razvoja svoje duhovnosti; od uspješnog ukupnog nacionalnog i kulturnog razvoja; od stepena naobrazovanja i uključenosti u svijet nauke i tehnike, pronalazaštva, stepena ovladavanja savremenom naukom i tehnologijom; od stepena uključenosti tog stvaralaštva u savremenu evropsku i svjetsku nauku.

Literatura

1. Kur'an: Starješinstvo Islamske zajednice BiH, Hrvatske, Slovenije, Sarajevo, 1984. god.
2. Husein Bašić: *Epika-prilozi proučavanju usmene književnosti Bošnjaka (Muslimana) iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica, br. 3-4
3. Akademik Jašar Redžepagić: *Prilog istraživanju duhovnog razvoja i identiteta muslimanskog stanovništva na prostorima Balkana*, Almanah, Podgorica, br.3-4
4. Jakub Memić: *Izbor poslanikovih hadisa*, Sarajevo, 1985. godine
5. Meša Selimović: *Pisci, mišljenja i razgovori*, Sloboda, Beograd, 1977. god.
6. Dr Muhamed Hamidulah: *Uvod u islam*, El-Kalem, Sarajevo, 1988. god.
7. Hadži-Derviš Spahić: *Pouke o moralu i bogobojažnosti*, Starješinstvo Islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1988.g.
8. Dr Novak Kilibarda: *O muslimanskoj epici*, Almanah, Podgorica, br.5-6
9. Ilija Zlatičanin: *Znameniti podgorički muslimani*, Almanah, Podgorica, br. 5-6.
10. Dr Ejup Mušović: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd, 1979.god.
11. Dr Mustafa Memić: *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, 2003. godine
www.almanah.cg.yu
www.bosnjaci.net
www.bosnjakinja.net
www.bikc.de
www.geocities.com
www.ikre.islambih.net
www.koraci.ba
www.ibn-sina.net
www.forums.cjb.net
www.merhamet.co.ba

PEROM KROZ PROŠLOST **Godijevo**

Prezviter Cvetko iz Godijeva živio je i radio u šesnaestom vijeku.

Odvajaju nas od njega četiri stoljeća i nekoliko decenija više. Interesantan je Cvetko za istoriju kulture ovih prostora. Od njega je moguće pratiti pisanu riječ u stvaralačkom smislu za ljude iz Godijeva kojih je danas znatan broj. Riječ prezviter je zvanje i označava sveštenika uopšte. Međutim, u protestanskim crkvama zvanje prezviter je dobijao samo odabrani sveštenik.

Godijevo je po prostoru i broju domaćinstava najveće selo u Bihoru.

Amfiteatarskog je oblika sa blagim padinama koje se spuštaju prema potoku ispod sela. Svojim položajem okrenuto je prema jugu i zbog toga veoma sunčano. Sa sjeverne strane zaklanjaju ga visoke kose i štite od opakih vjetrova. Baš sa te strane Godijevo dobija vodu od nekoliko vrela i bezbroj jačih ili slabijih izvora. U tom pogledu Godijevo je veoma – bogato selo. Te dvije okolnosti su doprinijele te je u Godijevu razvijeno ratarstvo i stočarstvo od najstarijih vremena.

U jednom turskom popisu iz 1583. godine, koji je preveo i objavio u Istorijskim zapisima Hamid Hadži-Begović pominju se stanovnici Godijeva:

Cvetko Vuk koji je imao 90 ovaca. Pored njega kao domaćini Godijeva pominju se Ivan Dejan 95, Ogelj Vuk 180, Grđan Vukašin 135, Mustafa Bihor 00, Vasilj Ogelj 30. Pretpostavlja se da je Cvetko Vuk, baš Cvetko prezviter, ali mu nije uneseno sveštениčko zvanje prilikom popisa. Mada se vrijeme popisa poklapa sa vremenom življenja Cvetka. Ipak, zemljoradnja je bila prevashodno zanimanje stanovnika Godijeva. Od žitarica, najbolje je uspijevala pšenica. Veoma rado su je kupovali, prosto se grabili, pekari na pijacama Bijelog Polja i Berana, radi njenog kvaliteta.

Godijevo je bilo odavno gusto naseljeno. Svjedoče o tome mnoga groblja, koja često nazivaju grčkim grobljima što je sasvim pogrešno. To su groblja predaka stanovnika ovog područja. Poznata su groblja: Mikica groblje, Krstac, nekolike crkvine, Dubovi u zaseoku Ladnice i dr.

Posebno su zanimljivi nazivi mjesta u Godijevu sa veoma starim korijenom kao što su: Radev krš, Brajića do, Dukoviće, Cekule (Sekule) i

niz drugih. Većina toponima je prema imenima nekadašnjih mještana: Popov do, Brajića do, ili sopstvenom izgledu i veličini: Bahčica, Liva-dice, Kršanjak i sl. Po predanju Grebnica je, takođe, groblje, ali bez ikakvih obilježja. To je ovalni brijeg obrastao hrastovim žbunjem. U neposrednoj blizini su mu livade, njive i poneki voćnjak sa istim nazivom - Grebnica. Prilikom sahrane ožalošćeni su uz plač često grebli lice zbog tuge za pokojnikom. Otuda i naziv Grebnica, čiji korijen datira iz daleke prošlosti.

Podnožjem Grebnice je potočić dosta jak u kišnom periodu. Protiče udolinom lagano. Najednom nailazi na oštru strminu te matica vode postaje izrazito brza. Taj dio potoka naziva se Matic, pa i potes u neposrednoj blizini ima naziv Matica.

Dukoviće - oveći zaselak dobio je ime po Duki, uticajnom domaćinu koji je živio na tom prostoru. Bošnjane po Bošnju. Cekule (Sekule) po Sekuli. Čućiće po popu Cvetku, jer je imao nadimak Cule, tako su ga zvali neposredne komšije. Želio je da sazna sve pojedinosti u sredini. Preselice su najveći zaselak u Godijevu. Naziv potiče od preseliti ili doseliti, jer se jedan broj domaćinstava ovog zaseoka doselio iz susjednog sela. Naziv Rudnice dobio je po rudi, jer se u tom predjelu nalazila na više mjesta posebna vrsta zemlje od koje su mještani pravili crepulje za pečenje hljeba, često ih i prodavali.

Prema predanju sinovi popa u Godijevu primili su islam. Pogođen tim, pop je uzviknuo: «Zar dode kijamet da se i moji sinovi poturče?» Po toj riječi od davnina u Godijevu postoji bratstvo Kijameti. Ali se nameće pitanje: da li je pop htio da izgovori tu riječ? Riječ kijamet je arapskog porijekla i označava: konac svijeta, posljednji sud, oluju - nevrijeme i naposljetku larmu i galamu. Preko islama - religije odomaćila se u turskom jeziku kojom se neizostavno tvrdi da će doći «sudnji dan».

Po sopstvenom sastavu riječ kijamet je složenica. Ona se sastoji iz: kij + a + met. «Kij» je upitna zamjenica, očuvana u staroslovenskom jeziku, «a» ima mocionu ulogu da poveže dva suštinska pojma, «met» je glagol, a potiče od staroindijskih riječi «methati» što znači promjenjivati. Ova riječ nije sačuvana u srpskom i hrvatskom jeziku, ali je sačuvana u ruskom jeziku mest, u značenju uzvraćati pakosti i zla za pakost i zlo ili namjerno činiti pakost nekome s ciljem osvjete. Prema tome kijamet znači «koji uzvraća» (pakost za pakost) ili šire: onaj koji se sveti.

Gledano semantički riječ kijamet ima tri nivoa: konkretno, konkretno apstraktno i sasvim apstraktno. Konkretno značenje je što imenuje konkretno pojedinca ili grupe zajednice krvnog srodstva. Konkretno - apstraktni nivo riječi kijamet što označava nevrijeme, nepogodu. Ukazuje na djelovanje ljudi šta čine. To se ne sviđa Bogu i božanstvima te im uzvraća kijametom i najzad, sasvim apstraktni nivo riječi kijamet je

ubjeđenje da će Bog uzvratiti, osvetiti se svakom čovjeku za sva zla djela koja je počinio tokom života na «sudnjem danu». Kako se vidi, u svim nivoima je sačuvana suština značenja međuodnosa, zamjene uzajamnosti što je i praznačenje ove riječi.

Patronim je nastao što je pojedinac ili manja grupa krvnog srodstva posjedovala dominantnu osobinu uzvraćanja pakosti za pakost, pa i bezrazložnog činjenja pakosti u manjoj ili većoj mjeri da je to postala njihova bitna osobina. Vremenom se gubila osobina početnog značenja, ali su potomci dobili zajedničko prezime za užu zajednicu krvnog srodstva.

Posjedi i kuće Kijameta u središnjem su najplodnijem dijelu Godijeva - zaseoci Čućiće i Bošnjane. U Čućićima postoje ostaci kuće za koje se tvrdi, prema predanju, da je bila kuća Cvetkova. Vremenom, prodajom imanja i odseljavanjem porodica iz ovog bratstva došlo je u ove zaseoke po neko domaćinstvo iz drugih bratstva. Oko šezdeset domaćinstava bratstva Kijameti živi van Godijeva, znatno više nego što ih je u Godijevu. Ima ih u Americi, preko zapadne Evrope do Turske. U turskom periodu Kijameti nijesu bili čivčije. Znali su i htjeli uzvratiti pa i zagalamiti u izvjesnim slučajevima.

Prezbyter Cvetko bio je u potpunosti odan religiji i njenom moralu u etičkom smislu, posebno lišen svake pakosti, lakomosti i pohlepnosti. Često je boravio u manastiru svetog Nikole u Nikolj Pazaru - današnji Nikoljac. Pouzdano se zna da je on bio učenik u tom manastiru, a njegov učitelj Jovan, takođe sveštenik.

Cvetko je 1553. godine sa Vukom Dijakom napisao Jevandlje, koje se čuva u čačanskoj crkvi. Uz Jovanovu podršku i podsticaj, Godijevac Cvetko je završio pisanje Tetrojevandlja 1560. godine. Naročito fascinira Cvetkovo nastojanje da posao pisanja Tetrojevandlja obavi valjano, bez pogrešaka. Kao čovjeku od pera, drage su mu sve knjige a posebno Tetrojevandlje. On srdačno apeluje: «I sada vas molim, očevi i braćo, ne rukama i riječima, već na koljenima klečeći na pogreškama da ne zamerite već ih ispravite prilikom čitanja ili prepisivanja.»

Briga o knjizi predmet je posebne pažnje prezvitera Cvetka. Zato namjerno dodaje: «Knjigu treba večitó čuvati, jer je ona sveta. Ona samo može da pomogne čovjeku, da mu bude od koristi, životna vodilja».

On moli čitaoce da Tetrojevandlje, ali i svaku knjigu «časno i ispravno drže».

Odnos Cvetka prema knjizi kao nečemu uzvišenom i svetom, nastavak je tradicionalnog srednjevjekovnog odnosa prema knjizi onih koji su znali čitati i pisati.

O trajnoj vrijednosti lijepo napisanog ostao je zapis od jednog srednjevjekovnog pisca: «Ruka koja piše truli i nestaje kao prah, a pisanje, ako su i gruba slova, zauvijek ostaju, jer su božanstvena».

PRAVA DJETETA U ISLAMU

Uvod

Djeca su najveća radost i nada svakom čovjeku, međutim, od njihovog rođenja pa do punoljetnosti ona imaju svoja prava, koja im ne smiju biti uskraćena. Koja prava islam garantuje djetetu, zbog čega se propisi islama u vezi sa ovim pitanjem postavljaju, te u čemu je osnovna razlika između prava djeteta u islamu i Povelje Ujedinjenih nacija o pravima djeteta, samo su neka pitanja na koja ćemo u ovom radu pokušati odgovoriti.

Prava i obaveze

Ljudska prava su urođena prava i jednaka su za sve ljude na svijetu. Svaki čovjek ima pravo na njih samo na osnovu svog "bivstvovanja kao čovjeka", nezavisno od njegove pojedinačne pripadnosti nekom narodu, nezavisno od toga u šta on vjeruje nezavisno od njegovog spola. Zbog ovog razloga ljudska prava su neotuđiva, što znači ona uvijek važe i ne mogu nikome biti oduzeta.

Ljudska prava obuhvataju mnogo različitih oblasti ljudskog suživota. Među njima su svakako i prava djeteta. Mi ćemo u ovom radu pojasniti islamski stav o pravima djeteta. Naime, u islamu prava su sačinjena iz dva segmenta: prava i obaveza U islamskom zakonu, čovjek je više obveznik i odgovorno lice, nego što je lice koje traži i ište. Dakle, u islamu se od čovjeka više traži, nego što on traži.

Prava se uistinu mogu sačuvati tek onda kada se izvrše obaveze, jer pravo svakog čovjeka je obaveza prema drugom. Pravo djeteta u materijalnom, moralnom i lijepom odgoju je obaveza roditelja, a pravo roditelja u dobročinstvu, pomaganju i brizi u starosti, ili nemoći je obaveza djece. Mi ćemo imati na umu ovu činjenicu, ali ćemo se više bazirati na prava djeteta, a ne na njegove obaveze.

Allah, dž.š., je svemu što je stvoreno dao određena prava. Svemir, neživa priroda, biljke, životinje, sve to ima određena prava koja im njihov Stvoritelj garantuje. Ako je tako sa neživom prirodom ili sa životinjama, kakav je onda odnos islama prema djetetu koje je Allahov poklon ljudima?!

On, dž.š., u Kur'anu kaže: *"Allahova je vlast na nebesima i na Zemlji. On stvara šta hoće! On poklanja žensku djecu kome hoće, a kome hoće - mušku, ili im daje i mušku i žensku, a koga hoće učini bez poroda. On, uistinu, sve zna i sve može."* (Aš-Šura, 49.-50.) Allah, dž.š., pojašnjava da su djeca hedija data roditeljima, bez obzira na njihov spol. Čak se u ajetu spominje prvo žensko dijete. Dakle, islam u ovom kontekstu prednost daje ženskom djetetu. Predislamski Arapi su postupali suprotno. Za njih je muško dijete bilo ponos i čast, a rađanje ženskog djeteta poniženje i nesreća. Zbog toga su novorođenu žensku djecu ubijali, ili ih živu zakopavali!!!

Islam nas oslobađa tih predrasuda i pojašnjava da su sva djeca Allahova, dž.š., hedija te da su roditelji dužni da se prema toj hediji odnose na posebno lijep način. Zato se u narodu kaže da su djeca svjetiljke koje osvjetljavaju dom. Ona su Allahovi miljenici koji imaju svoja prava. Roditelji su zaduženi za djecu i kod njih djeca imaju najveća prava, međutim, obavezu prema djeci nemaju samo roditelji. Država ima obaveze prema djeci, kompletno društvo mora voditi brigu o djeci, i svaki pojedinac je odgovoran, u svom segmentu, za djecu i zadovoljenje njihovih prava.

Prava prije rođenja

Kada su u pitanju roditelji, potrebno je napomenuti da obaveze prema djetetu ne počinju s danom njegovog rođenja. U mnogim hadisima Muhammed, s.a.v.s., savjetuje mladića da pazi koju djevojku da uzme za svoju suprugu. Od njegovog izbora zavisi s kim će stupiti u brak, odnosno s kakvom osobom će imati djecu. Nasljednim putem se na djecu prenose određene osobine, zato treba paziti da je osoba s kojom se stupa u brak što bolja, kako bi dijete naslijedilo što više pozitivnih osobina od svoje majke.

Zbog toga su naši uzorni prethodnici savjetovali roditelje da svoje kćeri udaju za vjernike i moralne osobe. Govorili su: "Ako je zavoli, počastit će je, a ako je zamrzi, neće joj zlo nanijeti jer se Allaha, dž.š., boji!" Dakle, odabir supružnika je prvi korak u odgoju djeteta, odnosno davanju prava djetetu da ima dobre roditelje, zbog toga je na onima koji zasnivaju porodicu da traže vjernika, odnosno vjernicu.

Dijete odrasta uz svoje roditelje i od njih uči i nasljeđuje navike. Okolina u kojoj odrasta i porodica koja ga podiže su jako bitni faktori za formiranje ličnosti djeteta. Osoba koja je odrastala u lošoj okolini, posebno ako je u pitanju žensko dijete, jer je ono podložnije utjecaju sredine, teško da može biti pozitivna ličnost. Zbog toga su naši prethodnici običavati kazati: "Čuvaj se cvijeća koje na smetlištu raste!" U narodu je poznato cvijeće koje raste po smetlištima i ima izuzetno lijep izgled, ali njegov miris je neprijatan i porijeklo loše. Zato je jako bitan izbor supružnika, kao preduslov dobrog odgoja djeteta.

Osnovna razlika između zapadnog i islamskog odgoja djece, odnosno poimanja prava djeteta

Sigurno da postoji velika razlika između našeg poimanja položaja i prava djeteta i shvatanja tog pitanja na Zapadu. To je rezultat različite filozofije života, različitog shvatanja i odnosa prema svijetu koji nas okružuje. Mi na svijet koji nas okružuje gledamo kao na stvorenja Allahova, dž.š., Koji je Tvorac svega postojećeg i Koji je uredio odnose među Svojim stvorenjima. Zapadnjaci na svoje okruženje gledaju materijalističkim pogledom koji isključuje bilo kakve granice kada je materijalna korist u pitanju.

Moral zasnovan na vjerskim temeljima i prožet vjerskim ubjeđenjem nije prisutan u odnosu Zapada prema pravima djeteta, kao što je kod nas. Mi vjerujemo da je dijete ni'met Allahov, dž.š., na kojem Mu trebamo zahvaljivati, te emanet koji treba opravdati. Poslanik, s.a.v.s., pojašnjava da smo svi pastiri i da je svaki pastir odgovoran za svoje stado. Roditelji su odgovorni za svoju djecu, cijelo društvo ima odgovornost prema djeci, zato odnos prema njima treba biti ispunjen ljubavlju, pažnjom i poštovanjem.

Dakle, razlika između našeg pogleda na prava djeteta i stava zapadnjaka je velika, i te razlike treba uvažavati. Nažalost, ima primjera da se u nekim slučajevima želi nametnuti zapadni način razmišljanja o ovom pitanju, što je neprihvatljivo. Mi imamo svoje propise, kulturu, običaje i njih moramo poštovati. Na nama je da ih primjenjujemo i čuvamo od bilo kakvog vanjskog utjecaja. To što je na Zapadu djeci data potpuna sloboda u vezi s određenim pitanjima, a u islamu se to ograničava, nije razlog da se prihvati tuđi stav a svoj odbacuje! Čitav svemir je sazdan na različitostima i one se moraju poštovati, a nikako negirati.

Pravo vanbračnog djeteta

U osnovi, dijete se rađa u porodici uz oba roditelja s kojima živi, koji ga paze, odgajaju i s roditeljskom ljubavlju podižu. Spomenuli smo da dijete ima svoja prava koja moraju biti poštovana od samog rođenja, pa i prije rođenja. Dok je dijete još u utrobi majke ono ima svoja prava koja ne smiju biti uskraćena. Zbog toga je ženi propisano da ne posti u danima posta ako post šteti zdravlju njenog djeteta. Također, u vrijeme trudnoće žena treba paziti na svoju ishranu, jer bilo koja manjkavost u ishrani direktno utječe na zdravlje djeteta. Roditelji treba da paze na svoje ponašanje u toku majčine trudnoće, jer svaki problem koji majka doživljava utječe na dijete u njenoj utrobi. Sve to su prava djeteta na koja treba paziti.

Nekada se dogodi i poremećaj pa se odstupi od osnovnih pravila, te djeca bude rođena iz nezakonitih veza. To je veliki prekršaj, ali ne znači da to dijete ne smije uživati svoja prava. Naprotiv, njegova prava nisu upitna, bez obzira u kojim okolnostima je rođeno.

To najbolje pojašnjava hadis koji bilježe Buharija i Muslim, a odnosi se na jednu ženu koja je zatrudnjela na nezakonit način. Došla je do Muhammeda, s.a.v.s., i tražila da se nad njom izvrši Allahova kazna. Poslanik joj je odgovorio: "Idi dok ne rodiš! Mi imamo pravo spram tebe ali nemamo pravo spram onog što je u tvojoj utrobi. Šta je pogriješilo dijete koje носиš da bi umrlo s tobom?!" Kada je rodila, ponovo je došla i tražila kaznu, na što joj Poslanik odgovori: "Idi i hrani dijete, jer ono ima pravo da bude ispravno hranjeno!" Kada je dijete poraslo i nije ovisilo o majci nad njom je izvršena kazna. Na isti način se postupa sa ženom, trudnicom, koja ubije nekoga. Iako ona zaslužuje smrtnu kaznu, ta kazna neće biti izvršena sve dok ne rodi dijete i dok ono ne bude potpuno neovisno od nje.

Za potpuno harmoničan razvoj ličnosti djetetu je potrebna ljubav i razumijevanje. Ukoliko je to ikako moguće, dijete treba da raste pod starateljstvom i odgovornošću svojih roditelja, ali u svakom slučaju u jednoj njemu naklonjenoj klimi i sa moralnom i materijalnom odgovornošću; dijete ne smije biti - osim pod posebnim okolnostima - odvojeno od majke. Društvo i javne ustanove imaju obavezu da djeci bez roditelja ili djeci koja nemaju dovoljno dobar životni smještaj pruži posebnu brigu. Novčana pomoć države ili druge vrste pomoći za djecu iz porodica sa velikim brojem djece su poželjne.

Dakle, osnova je da dijete odrasta u okrilju porodice, međutim, ako dođe do vanbračne trudnoće, dijete ne snosi nikakvu krivicu za to i njemu treba osigurati uslove za normalan razvoj u granicama mogućnosti, kako bi ostvarilo svoja prava kao i svako drugo dijete.

Koja su prava djeteta, a koje su obaveze roditelja, odmah nakon rođenja?

Jedan od propisa, odmah nakon rođenja, je da otac prouči djetetu ezan na desno a ikamet na lijevo uho.

Jako je bitno za dijete da prvi glasovi koje čuje na ovom svijetu budu riječi tevhida. To je ujedno i prvi savjet koji roditelj daje svom djetetu, da slijedi vjeru u Jednog i Jedinog Allaha, dž.š. Na vjerniku je da svoj život počne i završi vjerujući u Allaha, dž.š. Dakle, prvo što čovjek čuje treba da budu riječi tekbira, a zadnje što izgovori da budu riječi šehadeta.

Također, pravo djeteta je i da mu roditelji nadjenu lijepo ime. Muhammed, s.a.v.s., kaže: *"Allahu najdraža imena su Abdullah i Abdurrahman, a najiskrenija imena su Haris i Hemam."* Cilj lijepih imena je da ima lijepo značenje i da značenje tog imena podstiče na dobro. Zato je potrebno izbjegavati ružna imena, tj. imena sa lošim značenjem, kao što je Harb (rat), ili Murreh (gorčina).

Od rođenja dijete ima pravo na ime i nacionalnu pripadnost.

Muhammed, s.a.v.s., je nekim ashabima promijenio imena jer njihovo ime nije imalo lijepo značenje. Jednom je bilo ime Sa'b (težak), pa mu je Poslanik promijenio ime u Sehl (lahak). Jedna žena se zvala 'Asijeh (neposlušna), pa joj je Poslanik promijenio ime u Džemileh (lijepa). Dakle, pravo djeteta je da nosi lijepo ime i na roditeljima je da se potrude da svom djetetu izaberu što ljepše ime.

Abortus

Svakom djetetu se moraju garantovati i obezbijediti prava na normalan razvoj još dok je u samom začeću. Zato islam zabranjuje svaki pokušaj prekidanja trudnoće poslije uspješne oplodnje i takav postupak smatra velikim grijehom. Težina grijeha se povećava nakon uspješnog ulegnuća i odmicanja trudnoće.

Sa islamskog stanovišta svako prekidanje trudnoće je napad na nerođeni život, pri čemu se razlikuju dvije faze: Nerođeni život prije i poslije udisanja duše. Islam dozvoljava abortus kod teških zdravstvenih komplikacija trudnoće, idući od teološkog pravila da se u nevolji i zabranjeno dozvoljava. Ove osnovne izjave su zastupljene kod svih islamskih pravaca.

Al-Gazali je stadije nerođenog života opisao ovako: "Abortus je napad na jedno egzistirajuće živo biće. Egzistencija ima različite stupnjeve. Kao prvo dolazi do ulaska sperme u matericu i oplodavanja ženske jajne ćelije. Tada može započeti život. Već tada je prekid trudnoće zločin. U daljem razvoju stvara se grumen. Tada je prekid trudnoće još veći zločin. Kad dobije dušu i kad je biće potpuno stvoreno prekid trudnoće je još teži zločin. Zločin dostiže najteži oblik ako se desi da se živi fetus odvoji od majke."

- Razlike između mezheba

Postoje i različita mišljenja u školama islamskog prava. Samo kad je riječ o postojećim zdravstvenim komplikacijama trudnoće, kod svih škola važi pravilo dozvoljenog.

Hanefije: U toku prva tri mjeseca prekid trudnoće je dozvoljen jer se udisanje duše dešava poslije 120 dana i tek onda dolazi do stvaranja organa. Po današnjim saznanjima, ni jedan od ova dva obrazloženja nije ispravan. Zbog toga današnje Hanefije odbijaju ova zastarjela mišljenja.

Šafije: Prekid trudnoće je i prije udisanja duše jedno loše djelo koje je zabranjeno, a poslije udisanja duše je strogo zabranjeno.

Malikije: Ne dozvoljava se čak ni za prvih 40 dana. Postoji zakon po kome je prekid trudnoće nakon udisanja duše zabranjen.

Hanbelije: Prekid trudnoće je u svako doba grijeh i zabranjen.

- Instance

U slučajevima u kojima se teološki teško može odlučiti, znači u slučajevima teških zdravstvenih komplikacija, odlučuju ljekari i snose religioznu, socijalnu i pravnu odgovornost. Takve slučajeve islamsko pravo ostavlja otvorene samo za konkretne medicinske instance.

U slučajevima, koji su od nekih mezheba dozvoljeni, islamskim porodičnim pravom je propisano da je potreban pristanak oba bračna partnera. Hanefijski mezheb daje ženi pravo odluke u prva tri mjeseca trudnoće.

- Sida - razlog za abortus

Ako postoji ikakva sumnja da je jedan od budućih supružnika zaražen nekom od opakih bolesti, onda je tu neophodan medicinski pregled. Ako se pregledom ustanovi da osoba boluje od neke od tih bolesti onda je to dovoljan razlog da brak s takvom osobom ne bude sklopljen. Dakle, treba izbjegavati ženidbu osobom koja nasljednim putem prenosi bolest na potomstvo.

A ako se brak ne može izbjeći, a supružnici imaju pravo da zadovolje svoje seksualne potrebe, onda je na njima da koriste kontracepcijska sredstva kako ne bi došlo do začeca. Pravo djeteta je da bude zdravo, te je na roditeljima da otklone sve ono što ugrožava zdravlje djeteta. Ukoliko nismo u stanju sačuvati dijete od tako opasnih bolesti onda ćemo spriječiti trudnoći i na taj način izbjeći negativne posljedice.

Adopcija

U šerijatskom pravu postoje posebni propisi koji se odnose na prava i obaveze prema djetetu kojem su nepoznati roditelji, odnosno koje su roditelji ostavili pa ga neko pronašao. Nije nikakav problem da takvo dijete bude zbrinuto u nekoj od muslimanskih porodica kako bi moglo normalno odrastati. Međutim, potpuno posinovljenje tog djeteta i njegovo uvrštavanje u nasljedstvo, kao i smatranje tog djeteta članom porodice koji ima ista prava prema ukućanima nije dozvoljeno. To dijete nije u krvnom srodstvu prema ženi koja se brine o njemu, njena djeca mu nisu sestre niti braća, pa se prema njemu treba odnositi kao prema tuđem djetetu, s dužnom pažnjom, ali bez otkrivanja avreta pred njim, kada spozna šta je avret, i pripisivanja porodici iz koje ne potiče. Dakle, o djetetu je potrebno voditi brigu, ali kada odraste treba ga upoznati s njegovim stanjem.

Allah, dž.š., u Kur'anu kaže: «.... *niti je posinke vaše sinovima vašim učinio. To su samo vaše riječi, iz vaših usta, a Allah istinu govori i na pravi put izvodi. Zovite ih po očevima njihovim, to je kod Allaha ispravnije. A ako ne znate imena očeva njihovih, pa, braća su vaša po vjeri i štićenici su vaši...*» (Al-Ahzab: 5-6).

To znači da je izjava o adopciji sastavljena od riječi koje ne korespondiraju sa stvarnošću. Puka izjava ne može promijeniti stvarnost niti činjenice, ne može stranca učiniti ni rodbinom ni nasljednikom, niti nekog pojedinca sinom. Puko usmeno izražavanje ili nekakav simbolički govor ne može nečiju krv ubrizgati u vene usvojenoga sina, niti može proizvesti osjećanja očinske naklonosti u ljudskome srcu a ni sinovska osjećanja u srcu usvojenoga djeteta, kao što ne može prenijeti genetske, fizičke, duševne ili mentalne crte.

Još bolji način je da ga žena koja preuzme brigu o njemu zadoji dok je još malo, ako ona doji svoju djecu. Tada joj ono postaje dijete po mlijeku, a njena djeca - njegova braća i sestre po mlijeku. Takvim postupkom je mnogo šta olakšano i status djeteta u porodici dodatno učvršćen.

U konvenciji o pravima djeteta koja je prihvaćena od Plenarne skupštine Ujedinjenih nacija 11. 12. 1989. godine, se kaže: Posvojenja trebaju biti dozvoljena samo u najboljem interesu djeteta i mogu se izvršiti tek nakon dozvole nadležnog organa i nakon pristanka roditelja, rođaka ili drugih za dijete odgovornih osoba. Mislim da je ovakav stav identičan islamskom.

Adopcija radi odgajanja i obrazovanja

Islam je ukinuo onu vrstu adopcije koja od usvojenoga dječaka čini člana familije sa svim pravima u nasljedstvu, gdje mu je (u familiji) dopušteno da se slobodno miješa sa ostalim članovima domaćinstva, adopciju u kojoj se zabranjuje ženidba itd.

Ali riječ *posinjavanje* (*tebnije*, *adopcija*) upotrebljava se i u drukčijem smislu, što islam nije zabranio, a to je: kada čovjek u kuću primi siročće ili nahoće da bi ga odgajao ili obrazovao i da ga tretira kao svoje dijete: štiti ga, hrani, odijeva, podučava i pazi kao i svoje rođeno dijete. Međutim, on to dijete ne pripisuje sebi niti mu daje prava koja je šerijat rezervisao za rođenu djecu. Ovo je izuzetno lijep čin u Allahovoj, dž.š., vjeri, i onaj ko ga izvrši bit će nagrađen Džennetom. Resulullah - alejhi's-selam - je rekao: «*Ja i onaj koji zbrinjava siročće bit ćemo kao ova dvojica u Džennetu*», pokazavši svoj srednji prst i kažiprst s neznatnom razdaljinom.

Ako čovjek nema vlastito dijete, a želi da ovakvo dijete pomogne svojim materijalnim sredstvima, on mu može darovati šta hoće dok je živ, a može mu ostaviti u nasljedstvo jednu trećinu svoje ostavštine prije nego što umre.

U posljednje vrijeme dešava se po svijetu sklapanje jednospolnih brakova (gay marriage). U takvoj bračnoj zajednici islam kategorički brani usvajanje djeteta, jer se time automatski gubi njegovo pravo na pravilno i zdravo odgajanje, bilo tjelesno ili duhovno.

Pravo djeteta na utvrđivanje njegovog porijekla

Tačnom utvrđivanju porijekla djeteta islam poklanja veoma veliku pažnju. Jedan od razloga zabrane nemorala je i nemogućnost utvrđivanja porijekla djeteta. Osoba koja zna ko su mu roditelji zna svoje porijeklo, sigurna je od rodoskrvuća i ponosi se svojim porijeklom. U slučajevima iznajmljivanja materice to nije moguće. Zato su islamski učenjaci na stanovištu da je ta radnja strogo zabranjena.

Nažalost, ta pojava je u nekim krajevima svijeta jako proširena. U Americi su česti slučajevi iznajmljivanja materice za pare. Žena koja želi dijete, a ne želi da bude trudna, ili nije u stanju da nosi trudnoću plati drugoj ženi da nosi njen plod i da joj vrati dijete nakon poroda. Te pojave su razlog velikih problema, puno je sudskih procesa koji se vode zbog takvih slučajeva. Osoba koja je dala svoju jajnu ćeliju drugoj ženi, nije osjetila teškoću trudnoće, niti bolove porođaja, pa ne može u potpunosti osjetiti ljubav prema tom djetetu. S druge strane, žena koja je nosila plod, trpjela njegov teret i osjetila bolove porođaja nakon poroda osjeća da je majka i želi to dijete zadržati za sebe.

Takvi postupci izvor su stalnih problema, posebno kada je u pitanju utvrđivanje porijekla, jer se dijete veze za majku koja ga je rodila. Ko je u tom slučaju majka? To je nemoguće odrediti. Zbog toga su islamski učenjaci složni da nije dozvoljeno učešće treće strane u procesu trudnoće. Dakle, ako neki bračni par ima smetnji za normalno začeće, onda se to može uraditi medicinskim putem, ali samo da se upotrijebi sperma muža i jajna ćelija supruge te da se oplodena ćelija ubaci u suprug. Nikako nije dozvoljeno pozajmljivati spermu ili ćeliju treće osobe ili upotrijebiti matericu druge žene za trudnoću. Samo tako će situacija biti jasna i moguće je utvrditi porijeklo djeteta na ispravan način.

Pravo djeteta na ishranu majčinim mlijekom

Nesumnjivo je da je majčino mlijeko nezamjenjiva hrana za dojenče. To pravo djetetu ne smije ni jedna majka uskratiti, jer će mu na taj način uskratiti blagodat koja mu je od Boga data. Djeca koja se hrane majčinim mlijekom su otpornija na bolesti i razne viruse, a, statistika pokazuje da takva djeca imaju veći prosjek inteligencije od one koja se hrane kravljim mlijekom ili vještačkom hranom. Dakle, djeci koja se hrane majčinim mlijekom je jači imunitet veća inteligencija, jači koštani sistem (kalcijum, D vitamin) i efikasniji probavni trakt.

Žene koje nisu u stanju da doje djecu iz opravdanih razloga, kao što su bolest ili nedostatak mlijeka, imaju pravo i obavezu da dijete prehranjuju vještačkom hranom, ili da mu unajme dojilju. Ali, ako majka ima mogućnost da doji dijete, nema opravdanja da mu to i uskrati. Mlijeko u njenim grudima je hrana njenog djeteta i ona nema pravo da mu tu hranu uskrati.

Allah, dž.š., u Kur'anu naglašava: *"Majke neka doje djecu svoju pune dvije godine onima koji žele da dojenje potpuno bude. Otac djeteta ih je dužan prema svojoj mogućnosti hraniti i odijevati. Niko neka se ne zadužuje iznad mogućnosti svojih: majka ne smije trpiti štetu zbog djeteta svoga, a ni otac zbog svoga djeteta. I nasljednik je dužan sve to. A ako njih dvoje na lijep način i sporazumno odluče dijete odbiti, to nije grijeh. A ako zaželite da djeci svojoj dojilje nađete - pa, nije grijeh kada od srca ono što ste naumili dadete. Allaha se bojte i znajte da Allah dobro vidi ono što radite."* (Al-Bekare: 288.).

U hadisi-kudsiji se kaže: *"Date su ti dvije žile u grudima tvoje majke iz kojih izlazi čisto mlijeko, toplo zimi a svježije ljeti."* Allah, dž.š., je odredio da grudi majke proizvode hranu za dijete, o čemu nam Kur'an govori, te je obaveza žene da pazi na svoju ishranu kako bi osigurala mlijeko za svoje dojenče. Ljekari su složni da je mlijeko nezamjenjiva hrana za dijete, i da je na majci da mu to i osigura. Također, pojašnjavaju da nije sva korist samo u mlijeku, nego u procesu hranjenja djeteta iz grudi. Blizina koju dijete osjeća prilikom dojenja izuzetno je povoljna za normalan psihički razvoj djeteta. Sve to nam pojašnjava da je pravo djeteta da bude hranjeno prirodnom hranom i da mu to pravo ne smije biti uskraćeno!

Dijete uživa posebnu zaštitu, te mu se zakonski ili nekim drugim sredstvima daju šanse i olakšice, da bi se moglo u slobodi i sa dostojanstvom razvijati tjelesno, duhovno, moralno, društveno zdravo i normalno.

Dijete također, uživa socijalnu sigurnost. Ono ima pravo da zdravo raste i da se razvija. U tu svrhu dijete i njegova majka trebaju primati posebnu pomoć i uživati posebnu zaštitu uključujući odgovarajuću brigu kako prije tako i nakon rođenja.

Dijete ima pravo na odgovarajuću ishranu, smještaj, odmor i lje-karsku brigu.

Pravo na lje-karsku brigu

Za dijete je veoma bitno da od samog početka vodi zdrav život. U tome mu može pomoći roditeljska pažnja i pravilna ishrana. Roditelji moraju voditi brigu o zdravlju djeteta. U tome se ogleda dužnost roditelja i pravo djeteta. Dosta će u tom pomoći ispravno podučavanje vjeri i vjerskim obredima. Recimo, mnogo je važno da se dijete podučiti uzimanju abdesta kojim se postiže higijena i duhovna čistoća. Znamo da je higijena pola zdravlja i vjerovanja. Namaz može pomoći djetetu da ono ima dobru koncentraciju i da mu tijelo bude elastično i relaksirano. Post ima jak utjecaj na izdržljivost i zdravlje djeteta, te se stoga preporučuje roditeljima da svoju djecu navikavaju na post. Ashabi su tokom ramazana odvikavali svoju djecu od jela i pića tako što su im davali igračke napravljene od vune kojima bi se djeca igrala.

Roditelji trebaju redovno voditi svoju djecu na ljekarske preglede.

Svako dijete ima pravo na najviši mogući standard u smislu zdravstvene brige. Pri tome, u najvažnije zadatke države spadaju osnovna zdravstvena briga, preventivna medicinska zaštita, zdravstveni odgoj putem pojašnjenja datih u javnosti, kao i reduciranje stope smrtnosti kod novorođenčadi. Sve države se u vezi s tim obavezuju na razvijanje saradnje u cilju omogućavanja pristupa zdravstvenim službama svoj djeci svijeta.

Još od vremena Ibrahima, a.s., obrezivanje muškaraca je obaveza svakog muslimana. Sa medicinskog stanovišta obrezivanje je prevencija od raznih zaraznih bolesti kojima je svaki muškarac, bilo dijete ili odrasli, podložan. S toga je obaveza svakog roditelja i pravo svakog djeteta da praktikuje ovaj sunnet. Takav čin islam smatra prirodnim i higijenskim aktom, i on je u istoj ravni sa čišćenjem vodom nakon male i velike nužde, rezanja nokata, odstranjivanjem malja ispod pazuha i sa stidnih mjesta. Na ovo svaki roditelj treba uputiti svoje dijete, jer tako se dijete podučava održavanju higijene za koju islam pridaje jako puno pažnje. Obrezivanje se vrši u ranoj dobi djetinjstva. To kod nas često biva u sedmoj godini života, a nekad i nakon sedam dana od rođenja. Islamski učenjaci po tom pitanju nemaju jednoglasan stav.

U takvim prilikama treba napraviti veselje i pozvati poznanike, kako bi to ostalo u sjećanju djeteta i postalo javni i svečani čin kod muslimana.

Pravo djeteta na obrazovanje i ispravan odgoj

Svako dijete ima pravo na obrazovanje, a obaveza države pri tom je da besplatno pohađanje osnovne škole učini obaveznim, da razvija različite forme daljeg obrazovanja i da djeci shodno njihovim sklonostima omogućiti pristup visokoškolskim ustanovama. Disciplina koja je pri svemu tome neophodna u školama ne smije kršiti prava niti dostojanstvo djeteta. U smislu izgradnje dostojanstva djeteta može nam poslužiti sljedeći hadis: “Jednog dana Poslanik s.a.v. je sjedio sa drugovima, kada im pride jedan dječak. Poslanik, s.a.v.s., ga pozva i sjede ga u krilo. Svi usmjeriše pažnju ka dječaku, koji od silnog uzbuđenja počeo da se mokri. Strah i zbunjenost pokazao se na djetetovom licu. Kada je ugledao šta se desilo, otac djeteta skoči i počeo ružiti dijete uzimajući ga od Poslanika, s.a.v.s., ali on mu ga ne dade, nego ga još više privi sebi na grudi, i reče ocu: *“Ne brini, nema veze. Odjeća se može oprati. Moraš biti pažljiv kako se ophodiš prema djetetu. Šta mu može povratiti samopoštovanje kada se ovako ponašaš prema njemu pred drugima?”*

Obrazovanje potpomaže potpun razvoj ličnosti, talenata, kao i duhovnih i tjelesnih sposobnosti djeteta. Obrazovanje priprema dijete na život u kojem ono treba da bude svjesno odgovornosti kao građanin slobodnog društva; ono unapređuje poštovanje djeteta od njegovih roditelja,

njegov kulturni identitet, ali i toleranciju i razumijevanje za vrijednosti koje imaju drugi ljudi.

Imam Ali b. Ebi Talib, r.a., veli: "Neka se Allah smiluje onome koji pomogne svom djetetu da bude dobar i čestit dobrotom prema njemu, savjetom, učenjem i odgajanjem."

Mudri Lukman je govorio sinu: "Sine moj, ako nauči se lijepom ponašanju kada si mlad, jer će ti koristiti kada budeš stariji. Svako onaj koji zna vrijednost lijepog ponašanja pridaje mu važnost. Onaj koji mu pridaje važnost odlučio se da ga nauči. Onaj koji se odluči da ga nauči potrudio se da ga potraži. Onaj koji se potruži da ga potraži on će ga naći i okoristiti se njime. Sine, navikni da svoje dužnosti i poslove obavljaš sam. Ako želiš da budeš poštovan u ovom životu ne nadaj se, ne želi ono što je u rukama drugih. Znaj da su Božji poslanici i plemeniti dobri ljudi zadobili svoj status jer su se ustezali od takvih želja."

- Seksualno obrazovanje

Dijete ima pravo na neizostavnu obaveznu nastavu, bar osnovni stepen. Dijete se odgaja tako da se unapređuje i podržava njegovo opće obrazovanje, te mu se po osnovu jednakih šansi za sve, daje mogućnost da razvija svoje sposobnosti, mogućnost ličnog prosuđivanja, razvija se njegov smisao za moralno, te njegova socijalna odgovornost, s ciljem da ono postane koristan član zajednice. Interesi djeteta su obaveza za sve, koji su odgovorni za njegov odgoj i usmjeravanje; ovu odgovornost u prvoj liniji imaju roditelji. Dijete ima potpunu mogućnost za igru i odmor, a sve sa istim ciljem; društvo i javne ustanove trude se da osiguraju poštivanje ovog prava.

Sve češće se postavlja pitanje seksualnog obrazovanja u školama. U osnovi, nema zabrane za uvođenje takvog predmeta, ali pod uslovom da se on izučava na način koji će biti pozitivan za moralni razvoj djeteta. Taj predmet treba da objašnjavaju profesori biologije u saradnji sa vjerskim autoritetima. Djeci treba objasniti kako se razmnožavaju životinjske vrste, pa i čovjek, ali na način koji će djetetu dati potrebne informacije o toj temi, a nikako da ga navodi na blud ili radnje koje su strogo zabranjene. Ako je cilj tog predmeta da se djeca potiču na blud, da se nauče metodama bezbolnog abortusa, te kako se zaštititi od trudnoće u vanbračnim odnosima, onda nam taj predmet ne treba, jer ne da nemamo nikakve koristi od njega nego nam on samo štetu nanosi.

Djecu treba odgajati u čednosti, da se nauče da svoju ljubav izražavaju prema svojoj djeci, a ne da im preokupacija budu strasti koje će ih odvesti u zabludu.

Jedan čovjek je vidio ashabe kako ljube svoju unučad, pa je začuđen rekao da ih on ima desetero i da nikada nije nijedno poljubio, pa mu je

Muhammed, s.a.v.s., rekao: *"Zar je Allah, uklonio milost iz tvog srca?!"* Odgoj djeteta treba biti prožet iskrenom roditeljskom ljubavlju a ne strastima koje vode u propast.

Pravo djeteta na igru i razonodu

Svako dijete ima pravo na mir i odmor, kao i pravo na igru i učešće u kulturnim i umjetničkim događajima. To je generalno pravilo u islamu koje ima izuzetke. Recimo djeci se ne smiju dozvoliti igre u kojima se izlaže opasnosti po mentalno i fizičko zdravlje. U islamu su zato neki sportovi zabranjeni. Djeca se također ne smiju navikavati na igre i učestvovanja u kulturnim i umjetničkim događajima koji odstupaju od islamskog morala. Roditelji moraju paziti na islamski stav kada je u pitanju odabir neke sportske discipline koju će djeca vježbati kao i na odjeću koja se mora u takvim prilikama oblačiti.

Što se tiče dječjih igara, one pomažu psihički i fizički razvoj, te razvijaju dječju maštu i kreativnost. S toga je pravo svakog djeteta da mu roditelji obezbijede uslove u kojima će se zabavljati i igrati. U tom smislu dijete treba biti izvođeno na izletišta na kojima će se upoznavati sa ostalom djecom i sa njima provoditi najljepše životno doba.

Prava djece izbjeglica i one sa teškoćama u razvoju

Uz ovo možemo spomenuti prava djece koja su izbjeglice i prava djece koja imaju teškoća u tjelesnom i duhovnom razvoju. Djeci izbjeglicama mora biti pružena posebna zaštita. Država mora sarađivati sa kompetentnim organizacijama, koje toj djeci mogu pružiti zaštitu i pomoć. Svakom muslimanu je teško kada posmatra kako se danas djeca Palestine osjećaju ugroženo u oskudnim pustinjским kampovima. Njihovo pravo, a naš dug je da ih na bilo kakav način pomognemo.

Dijete koje ima teškoća u tjelesnom ili duhovnom razvoju ili je socijalno ugroženo, dobija poseban tretman, odgoj i pomoć, koja se odnosi na njegov specifičan položaj. Svako dijete sa teškoćama u razvoju ima pravo na posebnu brigu, obrazovanje i unapređivanje. Na taj način svakom djetetu sa teškoćama u razvoju treba se omogućiti najveća moguća mjera samostalnosti i socijalne integracije.

Pravo djeteta na rad

Dijete je zaštićeno od svih formi zapostavljanja, strahota i iskorištavanja. Ono niti u jednoj formi ne smije biti predmet trgovine. Dijete se prije dostizanja odgovarajuće starosne dobi ne smije slati na rad; ono ne smije biti zapostavljeno niti mu se smije dozvoliti da obavlja bilo kakav posao, koji može oštetiti njegovo zdravlje i odgoj ili utjecati na njegov duhovni i tjelesni razvoj.

Svako dijete dakle, ima pravo na zaštitu od rada koji ugrožava njegovo zdravlje ili sprječava njegovo obrazovanje i razvoj.

Islam dakle ne dozvoljava davanje djeci poslova koji su preteški za njihov uzrast. Osnovno pravo djeteta je da se normalno razvija, a to podrazumijeva dovoljno vremena za igru, jer u igri ono usvaja neophodne reflekske, ima dovoljno vremena za obrazovanje. Na roditelju je da djetetu osigura što bolje obrazovanje, jer je to vjerski imperativ i potreba vremena u kojem živimo.

Naravno, islam ne zabranjuje da se djeca navikavaju na rad, da se obučavaju za pojedine djelatnosti ili poslove. To je pohvalno, ali u granicama njihovih mogućnosti.

Čest razlog prekomjernog upošljavanja djece je teško materijalno stanje u kojem se ponekad roditelji nadu. Prinudjeni su radno angažovati djecu kako bi prehranili porodicu. U takvim situacijama je na društvu, državi da pomogne siromašne porodice kako bi se djeca zaštitila. Djeca, omladina općenito, najvredniji su resurs koji jedna država može imati i njena je obaveza da povede maksimalnu brigu o tom blagu koje je garancija njene budućnosti.

Pravo djeteta na zaštitu od svih formi iskorištavanja

Danas se u svijetu na milione djece iskorištava u razne svrhe. To je najgori oblik eksploatacije jednog ljudskog i prirodnog potencijala. Takve eksploatacije se najčešće dešavaju u siromašnim i komunističkim zemljama. Djeca se nagone na težak i neizdržljiv rad i crpi im se snaga do posljednjeg atoma. To često biva razlogom da djeca zbog nedovoljne radne zaštite i preduslova za rad gube zdravlje i svoje nevine živote.

Jedna od čestih formi iskorištavanja djece je seksualno zlostavljanje ili pedofilija. Često puta čujemo za informaciju da se djeca seksualno zlostavljaju od strane svećenika u crkvama kao i od strane roditelja, te drugih ljudi koji su skloni seksualnim prerverzijama. Islam je kategorički protiv bilo kakvog iskorištavanja djece, a posebno prema ovoj vrsti. U islamu postoje jako represivne mjere protiv lica koja imaju takve (praktične) patološke nagone. To često dovodi do ubistva djeteta koje je žrtva seksualnog nasilja. Takav čin zlostavljanja ima često epilog ostavljanja jakih psiholoških poremećaja kod žrtve koja ubuduće ima skoro iste aspiracije.

Islam štiti dijete od seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja, kao i od prostitucije i pornografije. Zbog toga je dužnost svakog roditelja da često provjerava šta mu dijete čita, sa kim ima kontakte, gdje i s kim izlazi, itd. Iako djeca imaju pravo na zaštitu od ometanja njihovog privatnog života, njihove porodice, od upada u njihov stan i zaštitu od ometanja njihovog dopisivanja, ovo nije zadiranje u privatni život djeteta, već preventiva od eventualne digresije (delikvencije).

Djeca imaju pravo biti zaštićena od upotrebe droga i opojnih sredstava, kao i od učešća u produkciji ili trgovini drogom.

U islamu je odbrana svoje vjere, života i časti sveta dužnost na svakog punoljetnog muslimana i muslimanke. S toga je Muhammed, a.s., zabranio djeci, ženama i starcima da idu u boj. Ovo zbog toga što nisu u prirodnoj mogućnosti da učine nešto u korist odbrane. Muhammed, a.s., je također zabranio muslimanima koji se bore da ubijaju djecu, žene i starce, te da ruše bogomolje nemuslimana.

Danas postoji mnogo djece koja se eksploatišu u oružanim sukobima. Recimo, u današnjoj Rusiji ta brojka prelazi nekoliko hiljada regrutovane djece. Zato sve države moraju preduzeti mjere s ciljem osiguranja neučestvovanja djece mlađe od 15 godina, odnosno djece koja po islamskom pravu nisu punoljetna, u oružanim konfliktima. Niti jedno dijete ispod 15 godina ne smije biti regrutirano u oružane snage. Po humanitarnom narodnom pravu sve države moraju brinuti o zaštiti djece u ratu i o tome da im se u toku rata osiguraju sve potrebštine za život.

Država se mora obavezati da djeci koja su žrtve oružanih konflikata i djeci koja su bila mučena, zapostavljana, iskorištavana i zlostavljana osigura odgovarajuću brigu s ciljem njihovog oporavka i socijalne integracije.

Skori događaji otmice djece iz škole u Beslanu (Osetija) su primjer grubog kršenja prava djeteta na slobodu i život. Šerijat takve događaje oštro osuđuje i poriče.

Koliko je zlostavljanje, mučenje, iskorištavanje i na kraju ubijanje djece, ogavan i nehuman čin, mogu nam poslužiti najsvježiji video snimci iz Srebrenice. Naime, u BiH, navodno demokratska Evropa, pa i cijeli svijet, su pali na ispitu osiguranja prava djece. Djeca Iraka su još gori primjer gaženja njihovih prava.

Pravo djeteta nakon njegove smrti

Kako islam ima zadatak da djetetu prije njegovog rođenja ponudi pretpostavke za normalan život u vidu upućivanja momaka i djevojaka na odabir bračnog druga, tako islam sebi daje u zadatak da osigura djetetovo normalno odvijanje života. Međutim, često se desi da i dijete preseli na bolji svijet. Mudra izreka naglašava da: «Mlad čovjek može umrijeti, a star mora». Prema tome, islam daje prava čovjeku prije njegova rođenja, u toku života i nakon smrti. Rekli smo da roditelj mora paziti na dignitet i dostojanstvo djeteta. Upravo se na to misli prilikom ispraćaja djeteta na bolji svijet. Iz poštovanja prema tom Allahovom stvorenju roditelji i ostali muslimani su dužni klanjati djetetu dženaze namaz i po islamskim običajima ga otpremiti na Ahiret. U tome se ogleda poštivanje prava djeteta kada ono preseli.

Zaključak

Jedna od prednosti islamskog prava u odnosu na ostala (sekularistička, pozitivistička), jeste da se brine za čovjeka prije njegovog rođenja, u toku života i nakon smrti.

Iz priloženog se da vidjeti da su u islamskom pravu zastupljeni svi segmenti zaštite djeteta, počevši od njegovog začeca, pa i prije toga, u toku prvih dana života, kada odraste, pa sve do smrti. Islamsko pravo štiti djecu od bilo kakve forme iskorištavanja i eksploatacije i nudi sretan i siguran život. Samo takvo njegovano dijete može preporoditi islamski ummet i podariti mu velikane islamske povijesti, poput Muhammeda ibn Kasima i Muhammeda el-Fatiha. Djeca u islamu su primjer dobro odgojene jedinke koja je koristi sebi i drugima.

Dijete odgojeno po islamskom propisu i pravima će biti od koristi svojim roditeljima na dunjaluku i Ahiretu.

Allah u Kur'anu kaže:

«Budi prema njima pažljiv i ponizan i reci: "Gospodaru moj, smiluj im se, oni su mene, kad sam bio dijete, njegovali!"» (Al-Isra': 24.).

ŠALJANSKE LEGENDE:

NUMO IZ KONIČA²

Svaka narodna predaja ilj' hićaja živi onolj'ko kolj'ko je u njoj istine ilj' zagonijetnosti, koja nas danas zaokuplja i koja nam razbuktava maštu da u njoj uživamo i njome se napajamo nekim novim iskustvima i novim radnjama koje će biti korisne, ne salj' ljično nama, nego i onima koji ne o'kružuju i bitišu sa nama. Postoji vrijeme koje se ne pominje po godinama ili datumima, već vrijeme koje se pamti po onome ko je to vrijeme označio i ostavio ga nama u amanet da njegujemo prošlost i iz nje izvukujemo pouke i nauk za dalje življenje i bitisanje. Postoje tak'i ljudi i tak'a vremena, samo se treba osvrnuti oko sebe, oslušnuti i prepoznati i vrijeme i ljičnosti u njima. Takaf' je jedan vakat postoj'o i u selo Koniče, tu nadomak nas, i samo ga treba odabrat' i uživat' u njemu. Nema Koničanina koji i dan-danas ne zna bar jednu priču o Numu, i koji svaku priču posmatra sa svoje tačke gledišta. I dan današnji, često se more čut', da ljudi minulo vrijeme m'ere po Numu, a i događaje bilježe po njemu. Čučete da se nešto dogodilo u Numov vakat, da je to i to uradio Numo, da je to i to rek'o Numo, da bi Numo to uradio 'vako i 'vako, i tako redom.

¹ Ramiz Šaćirović je rođen 1949. godine u s. Ruđe (Tutin), Srbija. Objavljuje u brojnim časopisima. Bavi se prozom, esejistikom, etno-historijom i stvaralaštvom za najmlađe (Zečija Dolina). Profesor je jezika u OŠ „25 maj“ u Delimeđu.

² Domaćinstva sela Koniče: Mjesna zajednica Koniče je najmlađa MZ u tutinskoj opštini. Ona obuhvata sela: Koniče, Dobri Dub i Plenibabe.

Koniče se nalazi na istočnim obroncima Jaruta, od Ostrijela, sa visinom od 1363 m/nv, i pruža se prema selu Plenibabe. Da se Koniče nalazi na velikoj nadmorskoj visini govori podatak da se oko njega nalaze visovi od 1247 m/nv, Me-stoglava, i drugi od preko 1000 m/nv. U vrijeme ovog mog popisa domaćinstava, kojim sam se bavio amaterski i iz radoznalosti, Koniče ima oko 66 domaćinstava, dok je veći njegov dio odselio u Tutin, N. Pazar, Sarajevo, Rep. Makedoniju, Tursku i dr. Posmatrajući popise od 1948. do 1981. godine, može se reći da je stanovništvo migriralo normalno, izuzev perioda 1961–1971. godina, kada je izražena nesrazmjerna migracija prema Makedoniji i Turskoj. Ta pojava iz godine u godinu kad je o Koniču riječ još uvijek ne jenjava.

Numo je živeo u némírná vréméná XIX vijeka, kat' se salj' jaki i neustrašif' mog'o održat'; kat' se što reknu ginulo za poganu riječ, salj' ako nekom' nije bila po volji i meraku. Te nemirne godine su učinjelje svoje, osta'ljajuć' vidljive posljedice i na Numa. Bio je jednak na jezik', ne ostajuć' nikom' dužan, što se rekne: ni lak'rdiju; borio se za pravdu ne samo svojih, no i ljudi drugija v'era i v'erozakona, bez razljike ko su i ot'kalje su. To je prenosio i na svoje potomst'o koji i današnji vakat tako rade i tako d'eluju. Živeo je vrlo dugo, sve do prve decenije XX vijeka, a tako dugačak život za insanom ostavi velj'ki trag, pa i biljek' po kome se to vrijeme utuvi ka' da je carskim muhurom utisnuto u našem pamćenju.

SUKOB SA PEĆKIM PAŠOM

Pozv'o novi paša sve viđenije ljude svok' pašaluka u Peć na razgovor i dogovor, da him iznese svoja viđenja i predoči budućnos' svojeg' pašovanja i pašaluka. Poš'o i Numo sa svojim stari'im bratom, Kurtanom i, kako je Koniče podaljeko, stigljí međ' zadnjima. Nijesu mogli da uđu u avljiju, no na vrata ot' avljije slušalji šta paša govori. Kako je Kurtan bio stari'i to ga Numo pušći da sluša, pošto nijesu imalji mesta obadv'ica da proture glavu. No, Numo čuo šta paša govori, pa kad mu se govor nije svid'o, reče Kurtanu: - Rekni mu da laže, sve što goj' priča, Kurtane.

- Šuti Numo, jad te ne snaš'o, čuće te neko, pa ćemo bit' perišan – ljutnu se Kurtan.

- Vala nek' me čuje, hič mu ga ne fala, no mu rekni slobodno da laže – reče Numo.

- Haj' pa mu rekni ti, ja Bogme neću – naljuti se Kurtan, pa oslobodi Numu mesto.

Proturi Numo glavu kros' kanat ot' kapije, pa paši u brk skres'o da laže sve što je prič'o. Ču to paša te Numa optuži kot' Sultana, tako da ova' donije presudu da mu se o'seče jezik do resice, a da mu se usta zatope raskravljenim olovom. Dolazilji potom' telalji i zaptije sa pozivima da sprovedu Numa, alj' se on nekud' varak'o i nije him ispad'o neko vrijeme prét'oči.

Za presudu Numovu dozn'o Alji-beg Draga, iz sela Drage pokraj Tutina, te se digne, ne bilj' ga nekako spasio. Niko drugi, no čuveni Alji-beg Draga, umirovljeni general osmanliskog askera. Im'o je velj'ki ugled i hatar, čak i kot' samog sultana. Paše je sve izreda, gotovo sve poznav'o, a posebice pečkoga ilj' ipekli pašu. Njihovo poznanst'o i dosluk učinje da se paša do'fatío za sablju Ali-beg Drage, koju je on

dobio ljično ot' sultana, k'o peškeš za učinjene vojničke zasluge u askeru. Otišlo mu oko na nju, pa je svakičas varako priljiku da se nje domogne.

Osedla jedno jutro Ali-beg konja, pripasa sablju, te se sa svojim kavazima iz Drage uputi pravo u Peć. Pred akšam se obrete kod paše na konak. Poslje pitanja o životu i zdravlju starih poznanika, paša, ne mogavši da izdrži, do'fati se sablje, pa je poče o'gljedit' i ponovo se moljit' Alji-begu da mu je da na poklon ilj' proda, ilj' ište šta poželji. To Alji-beg jedva čekaše, alj' se nije uzrujav'o, i što reknu nije se izuv'o prije broda, no strpljivo ček'o. Isprva se nećk'o, a kat' je paša poč'o da navaljuje na posljjetku popusti i pokloni mu je.

– Išti sad od mene šta hoj' – reče paša.

– Vala ti neću ništa drugo, no mi pokloni Numa iz Koniča – reče Ali-beg Draga.

Paši' to ne bi milo, poče se nećkat', alj' riječ je riječ, pogotovu ako je data ugljednom Alji- begu, koji ga je ova' put im'o u šaku, i tako mu na kraj' ne bi čare, no pokloni Numa, koji tako preteknu i osta žif'.

NADMUDRIVANJE

Numo je vrlo često putovao po vilajetu, pa se tako jedne prilike sa bratom Kurtanom obrete u Peć'. Tu se sreće sa viđenijim Pećancima, a oni, kako bi hi što bolje dočekalji, povedu hi na ručak u naku dobru aščinicu. Tamo naruče čuftat' za sve. Ruč'o Numo pa, kako su pećka čuftat' pomala, sve po dvoje ili troje trpo u kašiku, pa u usta. Posmatrali Pećanci kako hi Numo sa ljezetom slaže, pa će po završetku jela, dok su pili kahvu radoznalo, malo kroz potprd pitaše:

– Aaa, more, Numo, kako se vi tamo u to Koniče kad umirete kopate? 'Alj po jedan i jedan ilj' kako?

Os'eti Numo da je to bilo na njegov račun pa ne bi lijen te reče:

– Vala kako ko? Ako su micka, ka' ova vaša čuftad, po dva-tri zajedno.

NUMOV DESETAK

Utanačio Numo sa vlašću da desetak, koji je kupio po selu, plati parama na kraj' godine. Kako je godina bila nerodna, a Koničani nijesu imalji čime da plate desetak, to ni Numo nemade gotovine para da plati kako je ranije to sve utanačio sa poreznicima. Vlas' zbog toga naredi da se Numo sprovede u zatvor, pa posla mufrezu u Koniče.

Nekako, u to vrijeme Numo obolji od oči'u, te ga aperisa nakav doktor Mustalić. Ljež'o Numo zavijenih oči'u, a jedan od sprovodnika se usulji da uđe ko' njega. Poslje poduže rasprave, vikne ti Numo na njega, vadeći poduži handžar ispod jastuka.

– Napolje, helj ću ve sat' hršum počnjet', da se priča dok je vijeka i svijeta, napolje!

Okupe se Koničani da brane Numa vikom izglasa:

– Vidite lj' kolj'ko ne o'de, još tolj'ko nas je iza grmuški, a iz svake se pomalja cijev, glavu danas ne morete iznijet', salj' ako Numa taknete. Sve drugo možete!

Ode mufreza neobavljena posla, no usput povedu Numovok' sina Ibrahima i sinovca te u hućumet u S'enicu, đe him je bilo sedište. Pošto prizdravi, i Numo krenu za Sjenicu da se zamijeni sa sinom i sinovcem. Njega ti oni sprovedu za Prištinu. Kako je bio poznat i na Kosmetu, to prviši utanače da Numo haps odlježi u nekak'om hanu. Ka poznat insane, često je im'o pos'eta ,pa bi han često dupke bio pun, a on bi u ta vakat naručivao kahve i čajeve i vodio razgovore sa posetiocima.

Naravno, cio trošak bi p'o na posetioce. Sa njim je bio osuđen i Bilal iz Koštanpolja, pa ga Numo uz'o sa sobom da se ne muči po hapsani:

– Svoj je čo'ek.

Kad je proš'o rok i došlo vakat da se Numo pušći iz zatvora, handžija se halali sa njim i halali mu jelo i piće, a od Bilala zahtijev'o da plati lježarinu, hranu i piće. Uzaludno se Bilal bunio:

– Kako more Numo da ne plati?

– Eeee, Numo je im'o stalno pos'ete, naručiv'o svijem' po hanu jelo i piće, pa smo i ti i ja imali čara od njega, a od tebe nikak'e haira ni fajde. Nikom' ni kahvu nijesi naručio, no plati.

NUMOV DORAT

Bio Numo u Mitrovicu, kupio deset tovara pšenice i poter'o za Koniče. Neđe bljizu Jeni Pazara, ufati ga tadašnja vlas' kako nelegalno trguje, i strpa u hapsanu, a pšenicu zaplijeni. Poslje nekolj'ko dana spremlu dva-tri nizama da dovedu Numova dorata iz Koniča. Nijesu mogli da ga lako svedu, helje se dorat nije d'o, no su ga dobro uvezalji i uteglji, kako him ne bi pobeg'o. Tako uvezanog pojaše ga starešina vojske, alj' se dorat i tako vezan nije d'o. Nekako ga on usput uzjaše, no ga dorat firikne o ledinu i pobegne prema Dohoviću, sve utrk. Naredi starešina vojnicima da dovedu već priljično ostaralog Numa, ne bilj' mogo da on u'fati dorata. Numo dođe, vabne dorata, a on stane pred njega ka' ukopan. Pojaše Numo dorata, a starešina ne more da se načudi.

- Jelj' besa da ga puščiš do Dohovića i natrag, a da nej' pobeć'?
- Besa ti je tvrda neću – reče Numo i ošinu dorata.

Poljete dorat ka' aždaha, te do Dohovića i vrnu se natrag na pusiju. Kad stiže, Numo sjaha sa njega i pušća ga. Dorat za njim pušćen hodi. Čudio se vojnički star'ešina pa će Numu:

– Halal ti bilo, i halal ti pet tovara pšenice do Dohovića, i pet od Dohovića. Neka si mi živ i zdrav i da se u zdravlju ponovo vidimo!

DEOBA SA BRATOM

Dode vakat da se Numo i Kurtan podijele. Pošto nijesu mogli da se pogode oko deobe, jer je Kurtan šćeo da uzme više no što mu pripada (njegovi se i danas zovu Okovići - veljike him oči), to Numo ovako riješi slučaj:

- Kurtane, ti bira' imanje, alj' prijateljst'o?
- Vala ja voljim imanje, helj' imanje će mi donijet' i prijateljst'o, a nemanje ništa – reče Kurtan.
- Dobro, ja ću uzet' ovu zeljuku, nešto okutnjice i nešto ljivada, a tebe neka sve – pres'eče i podijeli Numo.

Tako se oni nagode i lijepo podijelje. Dode jesen, kat' se kolje pastrma, a kako je Numova kuća uvijek imala po nešto od brava ilj' govedi da zakolje, ta' put naumi Numo da zakolje zeljuku kako i ove zime ne bi ost'o bez pršute. Kat' je to pomenuo ženi, imala je oči da mu iskopa kuknjavom. Kako da joj zakolje jedinu kravu ispred tolj'kog sibijana, da nemaju čime da se osmoče cijelu zimu.

– Šuti ženo! Dok mi Bog vidi zeljuku pred vrata, neće mi dat' drugu – reče Numo.

Ono što je naumio, to i učinje u dosluhu sa sinom Ibrahimom uta-nače oni jedno jutro, kad žena ne moga da hi ima na 'prezu, no je nešto futulja namirevala po kući i pekla ljep, on izglasa zovne Ibrahima da mu donese britvu, jer se zeljuka, k'o bajagi, zavrzla u jáslje i hoće da ljipše. Potrča Ibrahim te donese komad polomljene kose te kravu zaklaše. Obradov'o se Numo, te zeljuku lijepo utesljimi i razudi te meso osuši na tavan. Bi zadovoljan što ga žena ne moga rad' toga prekoravat'. Kako je njegova kuća vazdi bila puna musafira, odosvud, iz svijja krajeva, to počеше ljudi i ove zime navraćat' kot' Numove kuće. Bilo je mlogo neobično. Kada neko zovne pret kuću, a Numo izglasa vikne:

– Prijetelji kot' mene, a oni drugi kot' Kurtana. Uz gošćenje i muhabet udaljeniji musafiri bi čuli priču da Numo nema ni brava pret' kućom, a oni se, ka da su u prviče, usret' Numove kuće gostu suhim mesom. Krenu priča ot' usta do usta, ot' dosta do dosta, te kat' izbi

proljeće i stoka se okaoči, nagnu narot' sa svija strana. Ko tera kravu, ko junicu, ko telje, ko ovcu, ko jagnje, ko kozu, kobilu, ždrijebe... napuni se i tor i izba Numova. Učinje se čitav buljuk, mlogo viši od Kurtanovok'.

– Vide lj' ženo, da mi je bila zeljuka pred vrata, i danas bi je tu gljedala, a ne bi ti tor bi'o pun. A ne ostavi Bože bez prijatelja i dostova, - viknuo bi Numo pojače, alj' da ga čuje Kurtan.

V'ENČAVANJE

Poveo Numo svatove u selo Škrijelje, a kako je bila zima, i to ona ciča zima, koja se dugo tuvi; ostra i jaka sa nametima, i sa puhnjavom, to se tamo zadržase poduže. Taput je bi'o zakon da se v'enčavanje mladenaca mora obaviti u Novi Pazar.

Kako nije bila mogućnos' da se ode za Pazar, a da svatovi ne dosadu novim prijateljima, to Numo odluči da odvede svatove i da on sam venča dvoje mladih. Kako naumi, tako i uradi. Povede svatove, venča mladoženju i mladu te se obavi svadba. Odoše svak svojoj kući.

Kako su ljudi vazda bilji zavidni i podložni podvaljivanju, to neko ode i javi kajmekanu u Pazar i potanko kaza šta je uradio Numo. Kad Numo, jednog dana slježe u Pazar, zovne ti ga kajmekan na saslušanje. Numo u mahćemu ude sa pripasanom sabljom, a ovome ne bi milo, buni se malo, no ne bi čare, Numo nešće da otpaše sablju. Poslje poduže rasprave i optužbe za bespravno v'enčavanje, i prijetnje robijom, Numo reče kajmakanu:

– More, kajmakanu, ti hi venča hiljade, ja ti ne reko' ni riječ, a ja ovu jednu i ti hoćeš da me hršum učiniš. No, sluša' me dobro: proj' se beljaja, biće bolje i za tebe i za mene, helj', ako me bidneš više pit'o za ovo, jedan od nas hi više neće venčavat, besa ti je jaka - skoči Numo i ispade na kapiju.

SUSRET SA POREZNIKOM

Ulazeći u hućumet u Pazar', sretne Numo nakog Srbina koji, silazeći niza stepenice, ide i kaže:

– Hej, vidi Bože, vidi!

– Šta ti je, te pričaš sam sásóбом i pominješ Boga, mora da ti je neki zuhur, čoveče? - upita ga Numo.

– Zuhur jes' i to velj'ki, brate. Im'o sam sina koji je umro prije devet godina, a poreznik hoće da mi naplati glavarinu za asker i to devet

bijeli' medžidija, eto to je. Ja nemam o'šta da platim, no moram u haps – odgovori Srbin.

– Ne more bit'. Da lj' je to istina? – upita ga Numo.

– Jes' tako mi Boga – reče Srbin.

– Hot' ovamo, da vidimo šta ćemo – ljutito će Numo.

Uljegu oni, a Numo sa rukom položenom na handžar', te ti viknu na poreznika:

– Sram te bilo, šta hoj' sa čov'ekom, holj' da naplaćuješ i za mrtve! Nemo' da ja uzmem zakon u ruke pa da te hršum učinim.

Videvši da sa Numom nema razgovora, poreznik vrati čoveku bijele medžidije, a njemu zaprijeti:

– Vala Numaga, danas si doš'o sa sabljom, a dođi danas hefta, helj dolazi Šemsi-paša, pa da vidim smiješ li je pripasat?

– Vala ću mu doj na hožđeldiju, slobodno- reče Numo i ode.

Prođe hefta a Numo se uputi za Pazar da dočeka Šemsi-pašu. Izade pret' njega sa otpasanom sabljom, a kajmakan ga zajedljivo upita:

– Će ti je danas sablja, Numaga?

– Čini mi se da mi danas ne treba, ova' nije murtatin ka' ti. Helj' da je ka' ti, ne bi' je ni danas otpas'o, besa ti je kajmakanu, pa kom opanci, kom obojci! - još žešće i zajadljivije će Numo.

DESETAK

Paša i Porta iz Stambola podigli desetak, pa se mora plaćat' osmina. Kako je Numo bio pravičan, to mu je bilo ž'o naroda koji ni ovako nije mogao da opstane dajući desetak. Nemade čare, no pođe sa svojim Koničanima i usput uzbuni ljude iz drugija sela, te pravo u Pazar. Poslje podužeg razgovora i prepirke sa hućumetom, sa kojim ne mogaše da se dogovori, Numo naredi ljudima da pozatvaraju sve dućane po Pazaru. Hefta dana niko nije smeo da otklopi dućan.

Hućumet se žali Porti da je došlo do pobune naroda zbog osmine i zamoli da vrate desetak, da ne dođe do krvoprolića. Poslj'e nekolj'ko dana dobije vlas' naređenje od Porte da se vrne desetak i tako Numo dozvolji da se otvore dućani i da narod nastavi da živi kao i dosat' i da plaća desetak.

SNAGATORI IZ RUĐA

U selu Ruđa, koje se smatra k'o zaseok sela Žirče, živi bra'stvo Šeljковиć, danas Šaćirovići. Od davnina se po okolnim selima znalo da

su to vrlo snažni ljudi i da him nema ravna u cijeloj Štavići. Evo jedne priče o takvom jednom snažnom čoveku po imenu Vejsel Šaćirović:

Kako se rasčulo da je Vejsel jedan od najsnažnijih ljudi u štavičkom srezu, to je bio na oko svih snažnih i jakih ljudi, pa i mladeži. Vejsel je bio vodeničar u zared sa braćom. Oni nijesu mlogo izostajali snagom za njim. I danas se priča da je njegov brat, Ćazim, bio vazda snažniji od njega.

Jednok' jutra s' jeseni, pođe Timo iz Veljega Polja u Mitrovu kod Branka Savića da potkuje volove i tu se zametnu priča o tome kako je Vejsel iz Ruđa na'jači čo'ek u Štavići i da niko sa njim ne more da se okuša. Kako je Timo bio osion, mlad, zdrav, visok, jak i naočit momak, o'kladi s' Brankom, da je on jači no Vejsel:

– Ako ne bidnem jači od Vejsela, dovešću ti kobilu Zeku nápóklón – bio je samouveren Timo.

Branko ga je odvrac'o od te nam'ere, jer je poznav'o Vejsela, bilji su pobratimi, alj' Timo šta naumi to će vazda i učinjet'.

Ne prođe mlogo, a Timo natovari dvije slamarice ovijana žita te na volujksa kola i pravo za Smoluću, đe je bila Vejselova vodenica. Pobratim ne bi bio pobratim, a da ostavi pobratima na c'edilu. Branko nekako dojavu Vejselu da će ga uskoro okušati jedno momče i da se pripazi. Heljem, stiže Timo pred Vejselovu vodenicu, rano, tek što je sunce udarilo o Smolućku stranu i svojim ostrim zracima ošinulo usnulo selo i umilo nemirne potoke, koji su pokretali nekoliko vodenica u Smolućkoj strani. Kako stiže, Timo nazva Boga Vejselu, a ova' mu lji-jepo pri'fati. Tu se upitaše za mir i za zdravlje, krenu muhabet i o ljetini i o berićetu ovogodišnjem. Razgovarajući, vide Vejsel da je ovo neki naočit momak, pun snage kakvu odavno nije video, pa se pris'eti pobratimovih riječi, i prib'eže svojoj igri kako bi bio pripravan, ako u kom slučaju bide to ta' momak, za koga je čuo, da će da ga okuša.

– 'Ajde, čika Vejsela, da otovarimo ova' ječam, da mi umelješ, kuća mi ostala bez praške brašna, a mlogo čeljadi - reče Timo i istovari jednu slamaricu te u vodenicu.

– Hajde sinko, hajde – reče Vejsel i uze onu drugu te u vodenicu. Merkaju jedan drugoga i čuteći rade.

– Vala mi je nešto ova vodenica neoklepana, a ja bi' šćeo da ti to žito umeljem ka' što bi trebalo, helj' je grehota da se tak'o žito upropasti – reče Vejsel, te uđe u vodenicu, skide kamen sa voeničkog kola te ga iskotrlja pred vodenicu, malo ga oklepa pa ode da "cukne" i onaj donji. Klepajući donjak, Vejsel je merkao kroz razvaljeni otvor momka i razmišljao "da nije to to momče što hoće da me okuša u snagu, ako je videću šta mogu, ako nije da se ne obrukam."

– Donesi mi momče ta' kamen pa da meljemo, helj' ti je daljeko putovat' – reče Vejsel.

Timo se nađe u nevolji. Poče da se okreće oko kamena, ni da mrdne. Pokuša još koji put – hoćeš, ni da ga makne.

– Bre, amidža, ja mu ne mogu ništa – izusti Timo nekako postideno.

– Stan' momče, Bogami je to težak pos'o, još si ti mlad, trebaju da ti 'čvrščaju kosti, a jazuk je da se prekineš - reče Vejsel i uze kamen, proturi mu ruku kroz otvor te na kuk i unije ga u vodenicu.

Timo ne v' eruje svojim očima, te za njim da vidi šta će dalje biti. Vejsel ga podiže te ga nasadi, pusti vodenicu i reče mu da može da se melje.

– Da' dijete, to žito da nastavimo da meljemo - reče Vejsel.

Timo se postide svojih namera, videvši da je Vejsel još u snazi, zamoli ga te mu pomoga da natovari neumljeveno žito i ode kući neobavljena posla. Prođe neki dan kad pred Brankova vrata stiže Timo s bedevijom, Zekom.

– Ono kako smo se dogovorili tako neka bude – reče Timo, predade Branku bedeviju i ode kući.

Timo je bio od riječi, znao je da poštuje sebe i druge.³

ZUBAR IZ RUĐA

Selmo Šaćirović iz Ruđa je imao pet sinova. Danas, u svojoj devedesetoj godini, jedan njegov sin, Ćazim, priča kako je vadio zube ljudima i da hi je broj'o, brojka bi bila: na stotine izvađenih zuba.

Nije veljko čudo vaditi nekom' zube, pa još u davno vrijeme, kad kod nas i nije bilo zubara, no su to radilje brice, usputno, no je čudo kako hi je Ćazim vadio. On je to radio prstima. I danas, verovatno, ima ljudi koji će to potvrdit'.

Evo dvije priče o Ćazimovoj v'eštini vađenja zuba prstima.

Priča jedne rede Ćazim:

– Šetam ti ja jedne zime po Tutinu, a snijeg pada ka' sam Allah što more. U susret mi idu dvije priljike, jedna umotana u nake šalove, viša joj glava no ona sam. Sa njim druga prilika, vodi ga pod pazuhu. Kad mi se primakoše čujem jaukanje i zapomaganje, ka' da čov'eka deru vukovi.

– Šta je junače? – rekoh mu, a on ni da izgovori.

Ova' mi drugi ispriča, da ga je vodio kod trojice brica, ni jedan da mu izvadi zup'.

³ Ovu priču mogu reći da sam je slušao, kako mi se čini, baš od pokojnog Tima u jednoj kafi u Tutinu u prisustvu rahmetli, Reša Numanovića iz Koniča. Čini mi se da je Timo tada imao preko 80 godina, a to je bilo negde 80-tih godina prošlog vijeka. Ovu priču mogu još mnogi da potvrde.

Kad malo bolje pogledam, to Antonije Keljević iz Peroša.

– Uh Antonije, jadan junače, da vidim.

– Nemaš šta da vidiš, propade čovek bez zrna baruta – velji njegov saputnik.

– Da vidim more, no šta, da vidim!

Zinu čo'ek i pokaza mi koji ga boli. Ja zavuko' prste, pritegnem, povučem, i zup' mu turim uruke. Čoveka ka' da ugrija sunce. Nasmija se, ne more da se načudi. Hajt' u zdravlje Antonije, da se u zdravlje vidimo.

– E, ne more to tako Čazime, stani!

Ja stadoh, kad on izvadi novčanik pun para.

– Uzimaj kolj'ko ti je volja, halalom, kad si me kurtalis'o muke.

– Jok, Antonije, reko' ja, nije mi stalo do para koliko da kurtališem čoveka muke.

– No, kako narod velji, učini dobro ne kaj se. Dode vrijeme da i ja odem kod Antonija. Bi naka svadba, svatovi viđeniji, i ja pozvan u te svatove, a nemam sedlo za kobilu, da turam samar, sram me, pa se obreo na muku. Nide da nađem sedlo. Zadoćnio ja u traženju. Neko me nauči da potražim u Peroše kod Antonija, helj' je to domaćinska kuća.

Nemade mi čare, zapucam, te pravo pret' njegova vrata. Zovnem, kad Antonije na vrata.

– Izvoli Čazimaga, izvoli, hajde u sobu. Ja se nećkam, hoću da obavim pos'o pa da se vrnem ka kući. Ne da Antonije živ, no u sobu pa vikne na ženu i ostalu žensku čeljad:

– Poslužite moga prijatelja i više od prijatelja !

Navaljiše slatko, kahvu, te izniješe rakiju i meze, te ti tu ja podosta očameh. Veljim na kraju Antoniju za šta sam doš'o, a on će: – Čazime, ono što ja imam u kući to je i tvoje, jer si me spasio velj'ke muke, uzmi sedlo pa ako ti treba i konj i, ako treba, nemoj mi hi ni vraćat' jer te ne smatram poznanikom i prijateljem, nego po Bogu bratom. Tako ti ja za jedan izvađen' zup' steko' prijatelja i brata.

Drugu počinje ovijem redom:

Čazim priča:

Raščulo se da ja vadim zube, a ljudi ne veruju n'o se još i potprduju. Sastala se londža kod jednoga mok' komšije i bra'stenika, Zaima. Pošto je dugo godina bio šumar, zametni oni sa njim priču o vade-nju zuba. Kako ljudi haju da se podrugnu i da teraju šegačinu, to i moj bra'st'enić reče među ljude:

– Hajt' more, kakav Čazim, da mi on vadi zube. To on more bit' da vadi deci one koji se ljujaju, truhle ilj' ove pryje koji nemaju nogu.

– Nemo' Zaima, pričat, sat' ćemo zvati Čazima da ti izvadi zup' – reče mu neko od prisutnih.

– Vala ga zofte, ako mi izvadi ja ću ga pojes', ilj' neka mi izvadi oko – reče Zaim.

Zvaše me i ja otido'. Rekoše mi za šta su me zvali, te ja Zaimu: Koji hoćeš da ti izvadim Zajko, pokaži mi.

– Ova' kutnjak mi izvadi. Ja zavučem prste, povuko' i baci' mu zup' u krilo.

– Evo ti Zaima zub pa radi sa njim šta hoćeš, nemo' ga pojes', a oko neću da ti vadim, dosta što sam ti izvadio zdraf' zup'.⁴

⁴ Izbor, lekturu, korekturu i jezičku adaptaciju sačinio mr Redžep Škrijelj.

PRILOG KULTURNOJ ISTORIJI SPUŠKE KAPETANIJE OD POČETKA XVIII VIJEKA DO KRAJA PRVE POLOVINE XIX VIJEKA*

U istoriji Osmanskog Carstva jedan od najburnijih perioda jeste period od početka XVIII pa do kraja prve polovine XIX vijeka, koji se još potpunije može zaokružiti sa 1878. godinom, odnosno sa odlukama Berlinskog kongresa kojim su granice Carstva znatno sužene, a na drugoj strani jasno nagoviješteno konačno rješavanje *istočnog pitanja*. Rješavanje komplikovanih vojno-političkih pitanja u tom periodu postavljalo se kao prioritetnije u odnosu na rješavanje drugih, ne manje važnih pitanja, od kojih je jedno bilo i pitanje kulturnih prilika unutar samog Carstva. Svaki od sultana pokušavao je da na svoj način priđe rješavanju unutrašnjih problema, što je svakako vodilo različitim pogledima i uticalo na diskontinuitet u samom pristupu problemima koji su opterećivali *Devlet-i-Osmaniye*. Interesantan detalj koji u tom smislu slikovito govori o čestim burama u periodu od 1703. do 1861. godine, jeste činjenica da se u tom vremenu na vladarskom prijestolu smijenilo devet sultana. To je samo jedan od pokazatelja koliko je teško bilo voditi računa o „*kulturnom kormilu*“ koje je trebalo čvrsto držati u rukama i u skladu sa evropskim nazorima koji su sve više prodirali unutar Osmanskog Carstva, naročito od vremena francuske buržoaske revolucije 1789. godine.

Potpisivanjem mirovnog ugovora u Sremskim Karlovcima 26. januara 1699. godine između Osmanskog Carstva sa jedne i članica „Svete Lige“ (Mletačka Republika, Papska država, Austrija, Poljska, a od 1687. i Rusija), sa druge strane, završen je Morejski rat vođen od 1683. do 1699. godine. Bilo je to veliko olakšanje za iscrpljenu Osmansku Carevinu koja se nakon toga mogla konkretnije i sa više interesovanja posvetiti rješavanju mnogih unutrašnjih problema koji su se tokom ratnih godina, a i prije toga, sve više gomilali. Novi sultan Ahmed III (1703-1730) bio je miroljubiv i obrazovan čovjek, ali i vladar koji je bio pod jakim uticajem

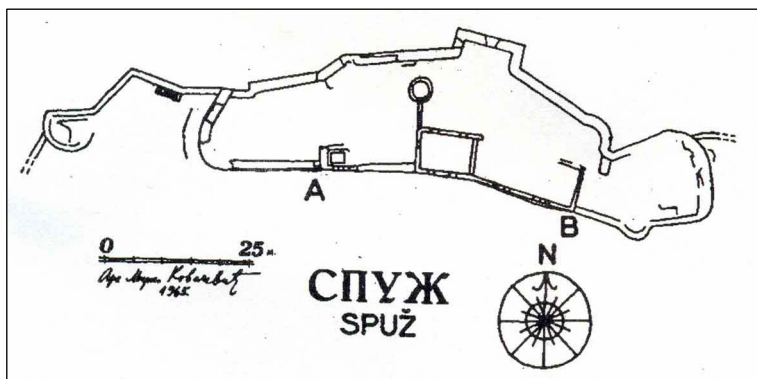
* Ovaj rad je izvod iz obimnijeg rukopisa koji je posvećen Spuškoj kapetaniji u vremenu od početka XVIII vijeka do ukidanja kapetanija 1835. godine, odnosno do Berlinskog kongresa 1878. godine kada je Spuž pripao Knjaževini Crnoj Gori.

svojih miljenika koji su pokušavali da nametnu kako evropske, tako i sopstvene kulturne i političke obrasce. Sve je to doprinosilo duhovnom oživljavanju Osmanskog Carstva početkom XVIII vijeka. Podstaknut evropskim uticajima, kulturni napredak se primjećivao u svim sferama života. U tom periodu napisani su mnogi radovi iz istorije, teologije, brojni radovi ljudi koji su se bavili izučavanjem Kur'ana i hadisa, radovi iz književnosti i mnogih drugih naučnih disciplina, otvoreno je pet javnih biblioteka, a 1727. godine otvorena je i prva štamparija u Osmanskom Carstvu čiji je rad pokrenuo Ibrahim Muteferika (1674 -1745), islami-zirani Mađar.¹ Muteferikin primjer slijedili su i drugi gradski centri širom Carstva, što je pored podizanja opšteg kulturnog nivoa stanovništva, do-prinosilo i bržem širenju pisane riječi među najširim slojevima stanov-nišтва. Pored razvoja nauke u mnogim gradovima vidno je rastao broj džamija, medresa, fontana, javnih i privatnih objekata, popravljani su stari i podizani novi gradovi. Kulturni talasi širili su se dosta brzo iz centra ka periferiji, pa se i u udaljenim i graničnim područjima osjećao uticaj kulturnog preobražaja kojim je bilo zahvaćeno cjelokupno Carstvo. Kulturna dostignuća i iskustva su najčešće, iz jednog mjesta u drugo, prenosili trgovci, pripadnici derviških redova koji su često mijenjali mje-sta svog boravka, carski činovnici i službenici koji su raspoređivani na rad u različitim mjestima i po potrebi, zatim vojnici prilikom promjene određene vojne jedinice ili isluženi vojnici koji bi se vraćali svojim kućama, kao i pripadnici uleme (svještenici) koji su ukazima sandžak-be-gova ili njima potčinjenih, postavljani u razna mjesta radi obavljanja vjerskih dužnosti.

Jedno od graničnih naselja Osmanskog Carstva podignutih početkom XVIII vijeka bio je i Spuž u Bjelopavlićima. Jaka vojna utvrda izgrađena na lokalitetu zvanom Glavica (165 mnm), koja strateški dominira u krajnjem jugoistočnom dijelu Bjelopavlićke ravnice, bila je podignuta radi obezbjeđivanja važnog komunikacionog pravca koji je vodio od Skadra i Podgorice prema Nikšiću i dalje prema središtu Bosanskog elajeta, ali i radi sprječavanja upada crnogorskih i brđanskih četa u taj dio nemirne granice Osmanskog Carstva. Status kapetanije Spuž je dobio ubrzo po izgradnji, a granice kapetanije su se jugoistočno i istočno od naselja protezale vrhovima uzvišenja Stologlav, Stražarnica, Rebršnik, Trubjela, Kurozeb, Lasica, Zakamenje. Granica je dalje išla na sjever vrhovima Siljevca, spuštajući se odatle na Boronjino i (H)Adži(ji)n most na Sušici, lijevoj pritoci Zete u selu Miokusovićima, gdje se Spuška kapetanija graničila sa Nikšićkom kapetanijom. Granica je odatle na-

¹ Dragoljub R. Živojinović, *Uspon Evrope (1450-1789)*, Beograd 1985, 499; *Istorija Osmanskog Carstva*, priredio Rober Mantran, Beograd 2002, 862.

stavljala ka sjeverozapadu odnosno zapadu, prema Selištima, odnosno vrhovima Seliške srednje gore, Obadovog brijega, Garča i Malog Garča, odakle je skretala prema jugu do brda Sađavca, gdje se kapetanija graničila sa Podgoricom. Na tom prostoru živjelo je i muslimansko i hrišćansko stanovništvo – muslimansko najvećim dijelom u varoši Spužu, a hrišćansko po selima koja su bila smještena u njegovoj okolini. U pogledu demografskih prilika među muslimanskim stanovništvom Spuža tokom XVIII vijeka podaci su vrlo oskudni. Zna se da je po završetku radova na tvrđavi u njoj smješteno 1.200 vojnika,² što daje osnov za pretpostavku da je u narednih nekoliko decenija u podgrađu, odnosno kasabi moglo doći do naseljavanja, uslovno govoreći, oko 150-170 porodica tako da bi se brojnost muslimanskog stanovništva u Spužu, zajedno sa vojskom, tokom XVIII vijeka, mogla računati na oko 2.000 do 2.500 stanovnika. Prema podacima koje iznosi istoričar Đoko D. Pejović, u Spužu je u februaru 1879. godine bilo "200 kuća turskih a samo 50 srpskih".³

Plan spuške citadele (crtež: Mirko Kovačević, 1965.)

Obnovljeni i novoizgrađeni gradovi u Osmanskom carstvu početkom XVIII vijeka nijesu bili samo vojna uporišta, već i značajna kulturna središta. U tom smislu, Spuž je kao grad dugo zadržao vojno-tranzitnu ulogu, ali se vremenom i na njegovom prostoru razvila kulturna i stvaralačka djelatnost. Ovdje je važno zapaziti i istaći jednu vrlo važnu činjenicu kada su u pitanju kulturna dešavanja u Spužu, a radi se o geografskom položaju Spuža. Naime, kako je Spuž bio smješten između dva veća i jaka centra – Podgorice i Nikšića, to su stanovnici Spuža unekoliko

² Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd 1962, 47.

³ Đoko D. Pejović, *Naseljavanja Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878)*, Istorijski zapisi, 3-4, Titograd 1973, 342.

bili prinuđeni da se u pogledu dostignutog kulturnog razvoja najčešće ugledaju na jedan ili drugi pomenuti centar, ali i u situaciji da pojedine kulturne vrijednosti samostalno izgrađuju na način za koji su smatrali da je najprimjereniji njihovom podneblju. Uvećavanje broja muslimanskog stanovništva u gradovima uticalo je na stvaranje čvršćih osnova za razvoj orijentalno-islamske kulture, čiji su razvoj pomagali i podsticali državni organi, vjerske institucije, a i bogati pojedinci. Intenzitet razvoja kulture u raznim gradovima bio je različit, ali se može reći da je intenzitet uveliko zavisio i od kulturnih stremljenja koja su dolazila iz velikih centara Carstva. Porast muslimanskog stanovništva u gradovima nametao je centralnoj vlasti obavezu da dužnu pažnju posveti podizanju gradova kao urbanih cjelina, odnosno sve više se nametala obaveza podizanja onih objekata koji su bili neophodni prvenstveno za svjetovni, a potom i vjerski život. U prvom redu tu se misli na objekte za stanovanje, džamije, mesdžide, tekije, škole, ulice, vodovode itd. Takav slučaj je bio i sa Spužom u kome prvih decenija XVIII vijeka muslimansko stanovništvo preuzima vodeću ulogu u pogledu vjerske strukture stanovništva koje se nastanilo u novoizgrađenom gradu, odnosno u tvrđavi koja će se vremenom proširiti i poprimiti odlike kasabe. Izgradnja Spuža u orijentalno-balkanskom stilu započeta je na temeljima srednjovjekovnog utvrđenja koje je bilo u ruševinama, što znači da je građevinska djelatnost početkom XVIII vijeka imala dominantnu ulogu.

Ostaci jedne od kula na Spuškoj glavici

U vrijeme kada su nastajali Spuž, Nikšić, Žabljak i druga naselja, stambeni objekti su uglavnom građeni unutar gradskih zidina što je diktiralo dosta nemirno stanje. Za gradnju su upotrebljavani kamen i drvo. Zbog malog prostora kuće su bile građene jedna uz drugu, najčešće odvojene zidovima od kamena koji su odvajali i avlije. Ulice (sokaci) između kuća su bile uske i često se slijepo završavale, a mnogo od njih bile su kaldrmisane. Objekti za stanovanje bili su pokriveni ćeramidom i kamenim pločama. Kada je prostor unutar gradskih bedema bio iskorišćen,

pristupilo se gradnji objekata van gradskih zidina. To je omogućavalo stvaranje slobodnog prostora između stambenih objekata koji se koristio za podizanje bašči, njiva i drugih sadržaja. Najčešći oblik tadašnjih kuća bile su „*tvrde kule*“, građene od kamena, koje su korišćene i kao objekti za stanovanje, a istovremeno su služile i u vojne svrhe. Na njima su bile izgrađene puškarnice, a gornji dio je mogao biti sagrađen od drveta i u njemu se obično stanovalo.⁴ Istorijski dokumenti pominju nekoliko „*tvrdih kula*“ u Spužu koje su bile izgrađene van bedema koji su opasivali gradsko utvrđenje. Tri jake kule podignute u Zagradu štatile su sjeverne strane Spuža, a bile su izgrađene na mjestu današnjih kuća Savovića, Jovovića i Saveljića. Jedna usamljena kula bila je smještena usred polja, na udaljenosti oko 2 km od grada, istočno između Spuža i Gradine Martiničke. Blizu obale Zete, prema granici plemena Pipera, takođe je postojala kula.⁵ Bogati spuški posjednici su na području Bjelopavlića imali više kula koje su služile kao ambari u kojima je smještan dohodak sa imanja.⁶ U selu Kujava je postojala kula koju je podigao Ali-aga Burazerović. Zvali su je Burazerovića kula. Ali-aga je u njoj živio i sakupljao dohodak sa zemlje.⁷

Uspón naselja u građevinskom smislu praćen je i izgradnjom vjerskih objekata, a ne samo onih koji su bili namijenjeni vojnim potrebama. Među vjerskim objektima posebno mjesto pridavano je džamijama kao bogomoljama. Prva džamija izgrađena je u Spužu 1704. godine (hidžretske 1116. godine) i dobila je ime sultana Ahmeda III koji je tada upravljao Carstvom. Džamija je bila izgrađena ispod Spuške glavice u njenom podnožju, na lokalitetu koji se danas nalazi preko mosta na rijeci Zeti na udaljenosti od oko 50 m.⁸ Kako je vojna posada tvrđave Spuž bila mnogobrojna, a sudeći i prema činjenici da je džamija bila podignuta u okviru gradskih zidina, slobodno bi se moglo zaključiti da je ona u početku najviše služila članovima vojnog garnizona, kako bi uspješno mogli obavljati vjerske dužnosti. Kasnije, sa porastom broja civilnog stanovništva, namaze su u njoj mogli obavljati i ostali građani Spuža. Izgradnja džamije podrazumijevala je da ona mora imati i svoje službenike – hatibe (visoko pobožne ljude koji su se starali o sprovođenju svih propisa koje je nalagao šerijat), mutavelije (starali su se oko utroška novca, održavali su objekat raznim opravkama i sl.), imama (vjerski obrazovani ljudi – službenici koji su bili vrlo ugledni i povjerljivi među džematlijama i koji su ih predvodili u

⁴ Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica 1996, 18.

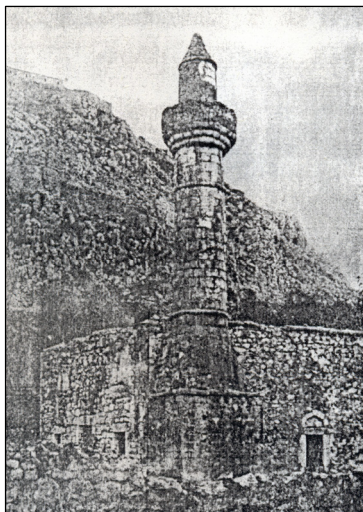
⁵ Đuro Laković, *Spuz – na Glavici i oko nje*, Danilovgrad-Podgorica 1999, 68.

⁶ Đuro Laković, isto, 68.

⁷ Petar Šobajić, n. d, 71, 107.

⁸ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 105.

vjerskim radnjama, molitvama), mujezina (službenik koji je predvodio vjernike u namazu i koji se prvi oglašavao sa munare ezanom (pozivom) na molitvu), kajima (lice koje se staralo o higijeni u džamijskom zdanju) i druge službenike. Prema raspoloživim podacima može se reći da su službenici Sultan Ahmedove džamije u Spužu primali platu iz državne blagajne, jer pomenuta džamija u početku nije imala svoj vakuf.⁹ Interesantno je dodati da se zdanje Sultan Ahmedove džamije dugo održalo u Spužu i negdje do 1938. godine bio je očuvan i džamijski krov, koga nije bilo 1939. godine, ali je uz džamiju bio još uvijek dobro očuvan minaret.¹⁰

Snimak jedne od spuških džamija napravio je austro-ugarski vojnik Mlakar, 1917. godine¹¹

⁹ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 105.

¹⁰ Alija Nametak, *Islamski spomenici u Hercegovini i Crnoj Gori*, Narodna uzdanica, Kalendar za 1941. godinu, Sarajevo 1940, 125; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 105.

¹¹ Snimak džamije objavio je i Đuro Laković u knjizi „*Spuz na Glavici i oko nje*“. Autor pomenute monografije se u tekstu ispod fotografije ne izjašnjava o kojoj džamiji bi moglo biti riječi. Preostaje nam da sami ukažemo na nekoliko detalja. Naime, na snimku se jasno vidi da je džamija bila smještena neposredno ispod Glavice, i da 1917. godine nije imala krova, ali da je njen minaret još uvijek bio u dobrom stanju. Takođe se u pozadini mogu vidjeti i ostaci zidova spuške tvrđave. Alija Nametak je ukazao da je prema njegovim proučavanjima 1938. godine Sultan Ahmedova džamija imala krov koga nije bilo naredne, 1939. godine, ali da se minaret i poslije toga dugo održao. Da li je u periodu od 1917, kada je napravljen priloženi snimak, pa do 1938. godine dolazilo do obnavljanja džamijskog krova, posebno je pitanje. Kažemo to iz razloga što je u međuratnom periodu u Spužu živjelo nekoliko muslimanskih porodica, koje su, moguće, obnovile krov i vodile računa o svojoj bogomolji.

Drugi značajan sakralni objekat podignut u Spužu je Husein-agina džamija, koja je zadužbina Husein-age Mećikukića, po kome i nosi ime. Ona je podignuta prije 1723. godine na mjestu zvanom Ada, zapadno od puta prema Martinićima.¹² Prema pisanju Alije Nametka, na zidu džamije koja je 1939. godine bila bez krova, uz dobro očuvani minaret, mogla se još uvijek prepoznati uklesana „rub-tahta“ i natpis s imenom „*Ahmed Muhtar Brusevi*“ i godina 1286/1869-70.¹³ Vjerovatno se radi o tome da je pomenuti „Brusevi“ moguće izvršio neke popravke ili dogradnju na samom objektu, o čemu je ostavio svjedočanstvo u vidu kratkog pomena u obliku imena i godinu kada je to uradio. Husein-agina džamija je kao vakuf imala neke stambene objekte, koji su se nalazili u samom Spužu.¹⁴ Radi se zapravo o konacima čiji su vlasnici bili članovi kapetanske porodice Mećikukić, a koji su se nalazili neposredno naspram džamije.¹⁵ Džamija je u toku Drugog svjetskog rata u potpunosti porušena, a na njenom mjestu podignut je privatni stambeni objekat.

Treća spuška džamija bila je podignuta na lijevoj obali Zete, na udaljenosti od oko 200 m zapadno od ulaza na most, ispod puta prema Martinićima, između mahale Derdemez i Bećirovića mahale.¹⁶ Za sada ne postoje pisani podaci koji bi ukazali na to ko je podigao ovaj objekat, da li je on imao svoj vakuf i druge nepokretnosti. Interesantno je pomenuti da mjesto na kome je bila podignuta ova džamija mještani Spuža i danas zovu „džamija“. Takođe je karakteristično istaći da taj dio zemljišta, na kome i danas postoje ostaci zidina ove džamije, nije ni u čijem vlasništvu. Godine 1939. nije imala ni krova ni minareta.¹⁷

U okolini Spuža, u selu Grliću u Kosovom Lugu, oko 1920. godine u koritu Zete, bio je vidan klačni zid neke stare zgrade koja se urušila usljed odronjavanja obale. Narod je to mjesto zvao (H)Odžina mahala, a za urušeni objekat se govorilo da je to ostatak džamije.¹⁸ Međutim, pisani izvori za sada ne pružaju pouzdane dokaze o navedenom, tako da se sa sigurnošću ne može konstatovati ko je bio graditelj ove džamije, ko su bili njeni službenici, što su bili njeni vakufi itd.¹⁹ Prema pretpostavkama

¹² Đuro Laković, n. d, 79.

¹³ Alija Nametak, *Islamski spomenici u Hercegovini i Crnoj Gori*, 125; B. Agović, n. d, 106.

¹⁴ ICG, 1/3, 597-598.

¹⁵ B. Agović, n. d, 106.

¹⁶ Đuro Laković, n. d, 79.

¹⁷ Alija Nametak, isto, 125; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori...*, 106-107.

¹⁸ Maksim Šobajić, *Starine u Zeti*, Beograd 1892, 31; Petar Šobajić, n. d, 23, 77.

¹⁹ B. Agović, n. d, 107.

Bajra Agovića, s obzirom na to da je Grlić bio agaluk spuškog dizdara, moglo bi se pretpostaviti da je pomenuta džamija bila njegova zadužbina, prvjenstveno namijenjena vjerskim potrebama muslimanskog stanovništva nastanjenog u tom mjestu.

Iz jednog dokumenta koji se čuva u Državnom arhivu Crne Gore, vidi se da su spuške džamije raspolagale sa oko 5,5 rala zemlje.²⁰

Pored toga što su služile za molitvene obrede, džamije su bile i svojevrsne obrazovne institucije u kojima je, zavisno od mjesta i preduzumljivosti pojedinaca, knjižni fond bio bogat i raznovrstan. Za džamije su usko vezani mektebi (mejtepi, mejtefi, sibijan mektebi) kao osnovne ustanove za obrazovanje muslimanske djece. U mektebima se učilo čitanje iz sufara ili Elif-sufara (arapski bukvar), zatim pisanje na arapskom ili turskom jeziku, odnosno cilj je bio da polaznici nauče 33 islamska šarta (simbola islamske vjere), jer je nastava imala za cilj vjersko obrazovanje i moralnu pouku. U mektebima se sticalo osnovno obrazovanje iz Kur'ana, hadisa, šerijatskih propisa, poezije, računa i osnova arapske gramatike.²¹ Vakufi Golubovačke, Spuške i Žabljačke džamije posjedovali su zgradu mekteba u Spužu.²² Ona se nalazila u mahali Čukovac koja je bila smještena istočno od ulaza u most, na lijevoj obali Zete.²³ U zgradi mekteba je 29. septembra 1879. godine rad započela i prva osnovna škola formirana od crnogorskih vlasti, nakon ulaska Spuža u sastav Crne Gore odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine.²⁴ Izvođači nastave – mualimi, u spuškom mektebu bili su imami pomenutih džamija. O drugim obrazovnim institucijama u Spužu, kao što su medrese, nedostaju pisani podaci. Osnovano bi se moglo zaključiti da su nadareni polaznici spuškog sibijan mekteba svoje dalje školovanje mogli nastaviti u Baru, Pljevljima ili Kazancima u Goliji, gdje su postojale medrese.²⁵

²⁰ Đuro Laković, n. d, 79.

²¹ Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999, 22.

²² Dragana Kujović, *Tragovima orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori*, Podgorica 2006, 38.

²³ Đuro Laković, *Stazama uspona – Osnovna škola „Njegoš“ Spuž (1879-2001)*, Spuž 2001, 33; Đuro Laković, *Spuž...*, 69.

²⁴ Đuro Laković, *Stazama uspona...*, I, 33

²⁵ Vidjeti o tome: Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama* (prevod, uvod i komentari Hazim Šabanović), Sarajevo 1967, 394; ICG, 1/3..., 596; Slobodan Drobnjak/ Sait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, Podgorica 2005, 285; Dragana Kujović, n. d, 39-40.

Tokom ramazanskih dana, kada su pripadnici uleme i drugi vjerski službenici nastojali da svojim djelovanjem obuhvate što više stanovništva, za ona mjesta koja nijesu imala džamije, obično su kao vaizi (osobe sa vjerskim znanjima) angažovani sejjar hodže (putujući učitelji) ili softe (učenici medrese). Interesantno je, u kontekstu priče o ramazanskim danima, napomenuti da je na spuškoj tvrđavi postojao poseban liveni top zvan (H)Abernik, koji se oglašavao raznim povodima, pa i u ramazanskim danima da bi označio određeno vrijeme predviđeno za pojedine obredne radnje ili da bi svojim oglašavanjem (pucnjima) dao i izvjesnu dozu svečanosti.²⁶

Da li su u haremima pomenutih spuških džamija postojali mezari istaknutih vjerskih prvaka ili pojedinih uglednih građana Spuža, teško je, gotovo nemoguće odgovoriti iz razloga što na tim lokalitetima nijesu izvršena arheološka istraživanja koja bi svakako dala izvjesne odgovore. Međutim, poznato je da su u Spužu postojala tri muslimanska groblja na kojima je, negdje do Drugog svjetskog rata, bilo moguće vidjeti brojne nadgrobne spomenike – nišane, vrlo lijepe izrade, koje su znalački i sa puno umijeća izrađivali domaći majstori, vješti spuški kamenoresci.²⁷ Nišani se ubrajaju u memorijalne oblike arhitekture. Na mjestu Burumu, lijevo od potoka Rimanić, na prostoru između današnjeg puta za Podgoricu i željezničke pruge, bilo je jedno groblje (Burumsko) na kome se sahranjivalo lokalno muslimansko stanovništvo.²⁸ Drugo groblje, zvano Adsko, pružalo se desnom obalom Zete, uzvodno od mosta do današnje kuće Markovića.²⁹ Treće groblje, Beglake, se prostiralo desnom obalom Zete, a od Ackih vrata se spuštalo brežinom do vodotoka.³⁰ Nadgrobni

²⁶ Top (H)Abernik pao je u ruke Crnogorcima 1834. godine, nakon upada jedne čete u spušku tvrđavu. Četu su predvodili Vido Bošković i Mirčeta Pešić. Akcija je izvedena noću tako da je top zajedno sa postoljem bačen niz litice Glavice, a potom brzo odvučen sa lica mjesta. Odnijet je na Cetinje i predat vladici Petru II Petroviću Njegošu, koji ga je smjestio ispred Biljarde. Na topu su bili urezani stihovi: “*Junaštvo te Vida i Mirčete/ i njihove glasovite čete/ iz tvrdoga Spuža ugrabiše/ Crnoj Gori donesoše*”. Pomenuti top je nestao za vrijeme Prvog svjetskog rata, jer ga je, po svojoj prilici, odnijela austrijska vojska (Đuro Laković, Spuž..., 60-63.); Interesantno je dodati da ispod ovih stihova u Njegoševom djelu stoji datum 24. mart 1833. (Petar II Petrović Njegoš, *Djela*, urednik Dragan K. Vukčević, CID, Podgorica 1995, 492.).

²⁷ Interesantno je napomenuti da je između dva svjetska rata u Spužu živjela samo jedna muslimanska (bošnjačka) porodica Redžovića. To su bila domaćinstva braće Šaba i Riza Redžovića koji su u to vrijeme bili aktivni spuški fudbaleri.

²⁸ Đuro Laković, *Spuž...*, 83.

²⁹ Nakon 1878. godine, kada je Spuž ušao u sastav Crne Gore, na tom prostoru je bilo vojno vježbalište za crnogorsku vojsku (Đuro Laković, *Spuž...*, 83).

³⁰ Đuro Laković, *Spuž...*, 83.

spomenici (nišani) koji su postojali na ovim grobljima pripadali su trećem i četvrtom periodu nastanka memorijalne arhitekture. Naime, treći period nastanka i izrade muslimanskih nadgrobnih spomenika započeo je početkom XVIII vijeka i trajao je do sredine XIX vijeka. U tom periodu, na nišanima su ispisivani epitafi na orijentalnim jezicima, u prozi i stihu, a bili su bogati i ornamentima, među kojima je bilo i onih domaćeg porijekla. Sam izgled nišana iz tog vremena mogao je uputiti na pol, zanimanje, starosnu dob umrllog itd. Te karakteristike raspoznavale su se po veličini, izgledu i vrsti nišana: ulemški, derviški, aginski, kapetanski, trgovački, momački, djevojački, dječiji i dr.³¹ Četvrti period izrade nišana nastaje od 1832. godine u vrijeme kada su u Bosanskom ejaletu sprovedene administrativne i druge reforme. To je upravo i vrijeme kada je Spuška kapetanija administrativno izdvojena iz sastava Bosanskog pašaluka, što nikako ne znači da su uticaji izrade nadgrobnih spomenika, koji karakterišu ovaj period, prestali stizati južnije od Nikšića. Ovaj period je naročito poznat po tome što se na nišanima počinje javljati fes, koji je zamijenio dotadašnji kauk na aginskim nišanima. Iz tog perioda naročito su zanimljivi ženski nadgrobnici spomenici.³²

Pored džamija kao osnovnih i najprepoznatljivijih sakralnih objekata, čiji su se minareti izdizali iznad ostalih građevina u podgrađu, dajući tako fizionomiju naselju, u gradovima su izgrađivani mesdžidi i tekije. O ovim objektima na području Spuža za sada nedostaju pouzdani podaci. Postoje samo predanja koja pružaju nedovoljno čvrste osnove za postavljanje određenih pretpostavki. Naime, za pripadnike derviških redova koji su vrlo uspješno širili islamsku religiju i uopšte svojevrsnu filozofiju života, u mnogim mjestima su podizane tekije, koje su pored vjerskih funkcija ponekad služile kao musafirhane (gostionice) koje su mogli koristiti putnici. Kako je Spuž imao izvanredan položaj na putu od Podgorice prema Onogoštu (Nikšiću), moglo bi se sa sigurnošću zaključiti da je i u njemu postojala tekija sa manjim brojem derviša.

Objekti poput karavansaraja, hamama (javnih kupatila), javnih kuhinja (imareta) i hanova, podizani su u mnogim gradovima. Od tih objekata javnog karaktera u Spužu vrijedno je spomenuti mali hamam u kome je zagrijavanje vode, koja je dovođena iz korita Zete, vršeno po-

³¹ Izvanredne podatke o nišanima dao je Alija Bejtić (1920-1981.) u svom radu pod nazivom „*Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*“, POF, Orijentalni institut Sarajevo, knj. IV/1952-53, Sarajevo 1953. I Antun Hangi je u svom radu „*Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*“ (knj. I, II, Sarajevo 1906.), posvetio dosta pažnje muslimanskim nadgrobnim spomenicima.

³² Pogledati o tome: Seid M. Traljić, *Muslimanski nadgrobnici spomenici*, Narodna uzdanica, Kalendar VII za 1940. godinu, Sarajevo 1939, 192-210.

stavljanjem peći ispod basena za vodu. Javnim objektima treba pridodati i kaptirane česme kojih je u Spužu bilo nekoliko, ali su one nakon 1878. godine bile prepuštene zubu vremena, propadanju i raznim prepravkama, tako da su izgubile prvobitni izgled. Građevine tog tipa su, kao svoje zadužbine, podizali lokalni predstavnici vlasti ili bogatiji građani.

Među muslimanskim stanovništvom bilo je dosta vjerski obrazovanih ljudi. U prvom redu to su bili pripadnici uleme, službenici džamija, vakufa i drugih ustanova, a pored njih su se isticali i kadije, profesori medresa, učitelji mekteba itd. Obrazovanih ljudi bilo je i među zanatlija-ma, trgovcima i spahijama. Njihovim strpljivim radom nastala su mnoga autorska djela i komentari, a od zaborava su prepisima sačuvana ranija djela pojedinih autora. Vrijedni pažnje i pomena su i pojedini kaligrafi koji su svoja kaligrafska umijeća stavljali u službu tadašnje kulture. Oču-vani pisani dokumenti koji se odnose na kulturne prilike u Spužu kao uglednog kulturnog poslenika iz druge polovine XVIII vijeka pominju izvjesnog Munla* Ahmed agu (puno ime Ahmed-aga b. Hadži Ebu Bekir-Aga), od koga su se očuvala dva rukopisna rada. Prvi je tesavufsko djelo³³ sa naslovom „*Fedailuldžihad*“, prepisano 1181/ 1767. godine, a drugo rukopis *Kur'ana* iz 1185/1771. godine. Prvo djelo se čuva u Gazi Husref-begovoj biblioteci u Sarajevu (inv. br. 721), a drugo je u privatnom vlasništvu u Bosanskoj Gradiški, gdje je donijeto iz okoline Zenice iz porodice Čilić.³⁴ Ostaje nepoznato da li je svoje kaligrafsko umijeće Munla Ahmed prenio na nekog drugog stanovnika Spuža ili okoline, odnosno ostaje nepoznato da li je pored njega bilo još vrsnih kaligrafa koji su uz prepisivački rad i sami ostavljali radove iz oblasti nauke o vjeri, književnosti, istorije ili drugih oblasti.

Pored kulturnih poslenika koji su ostavili pisane tragove, bilo je mnogo onih čije stvaralaštvo nije zabilježeno, a prenošeno je usmenim predanjima sa generacije na generaciju. Među takve stvaraoce spadali su putujući pjevači, guslari, slikari, neimari i drugi.

Stanovništvo koje je živjelo u Spužu i njegovoj okolini njegovalo je narodnu pjesmu: lirsku i epsku. Kako je Spuž spadao u krajiške gradove i u njemu je bilo razvijeno epsko pjevanje, odnosno tip crnogorsko-herce-

* Naziv Munla preveden sa persijskog jezika znači „*vrsni učitelj*“. Ovaj naziv je upotrebljavan u starijim dokumentima, a odnosi se na učene ljude – alime, koji su pored arapskog i turskog poznavali i persijski jezik.

³³ Djelo o islamskim duhovnim vrijednostima u kome se dosta pažnje poklanja zikru ili zićiru, tj. pobožnom izgovaranju božjeg imena. Ova djela su najčešće nastajala iz pera derviša koji su pripadali raznim tarikatima (redovima). Na našim prostorima jedan od poznatijih redova su sufije.

³⁴ B. Agović, n. d, 29.

govačkih krajiških epskih pjesama, koje su se rado slušale u svim prilikama, a naročito u situacijama kada bi se na jednom mjestu našao veći broj slušalaca.³⁵ Nažalost, o spuškim pjevačima gotovo da nema podataka u pojedinostima, putem kojih bismo u što većoj mjeri rasvijetlili i taj segment kulturnog života Spuža u vrijeme osmanske vladavine. Takođe je potrebno ukazati na činjenicu da o Spužu i borbama oko njega nijesu pjevali samo muslimanski, već i hrišćanski pjevači od kojih se i sačuvao najveći broj epskih pjesama u kojima ova varoš figurira kao „*Spuz krvavi*“.³⁶

Lirske pjesme, kako one nepoznatih autora, tako i one čiji su se autori znali, su se među muslimanskim stanovništvom Spuža pjevale u raznim prilikama, o svadbama, bajramskim slavljinama, prilikom suneta, na sijelima, prilikom rođenja djeteta, porodičnih slavlja (podizanje kuće), zijareta, nadijevanja imena djeci itd. Pjesme su se najčešće pjevale uz pratnju tamburice ili šargije od strane pojedinca ili kao višeglasje. Uzimajući u obzir blizinu Podgorice i činjenicu da su u njoj nastajale i pjevale se umjetnički izvanredne lirske pjesme, sasvim sigurno bi se moglo zaključiti da su se slične ili gotovo identične lirske narodne pjesme pjevale i u Spužu. Tom korpusu pjesama svakako su pripadale i pjesme koje su dolazile sa strane, iz udaljenijih mjesta kao što su Pljevlja, Sarajevo, Tuzla, Višegrad itd. Potrebno je takođe dodati i činjenicu da je među stanovnicima Bosanskog pašaluka bilo onih koji su pisali lirske pjesme i to na turskom, persijskom, srpskom i bošnjačkom jeziku. Prema proučavanjima dr Fehima Nametka i navodima historičara Mustafe Memića, u Biblioteci „Sulejmanija“ u Istanbulu se nalazi preko 1.000 literarnih djela pisanih na pomenutim jezicima čiji su autori živjeli na tlu Bosanskog pašaluka. S obzirom na to da rukopisi iz navedene biblioteke još uvijek nijesu istraženi, moguće je pretpostaviti da je među tim stvaraočima bilo i stanovnika Spuža.³⁷

Iako ovim prilogom nijesmo zahvatili sve segmente kulturnog života muslimanskog stanovništva u Spužu za vrijeme osmanske vladavine, smatramo da se on u mnogim njegovim vidovima, kretao uzlaznom linijom. Nosioći kulturnog života bili su u početku vjerski poslenici – pri-

³⁵ Pogledati: Husein Bašić, *Proučavanje usmene književnosti Bošnjaka-Muslimana iz Crne Gore i Srbije*, Almanah 3-4, Podgorica 1998, 11, 13.

³⁶ Najveći broj epskih pjesama o Spužu nalazi se u Njegoševom „*Ogledalu srpskom*“, a nekoliko njih zabilježio je i Sima Milutinović Sarajlija i objavio u svojoj „*Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj*“, koja je prvi put objavljena u Budimu 1833. godine.

³⁷ Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica - Sarajevo 2003, 115.

padnici uleme, a zatim i druga lica koja su sticala svjetovno obrazovanje u raznim centrima Osmanskog Carstva, a zavičajno su bila iz Spuža ili njegove okoline. Njima su se svakako pridruživali i stanovnici Spuža koji su obavljali razne vojničke dužnosti ali su pokazivali i značajno interesovanje za javni i kulturni rad.

Safet BANDŽOVIĆ *

BALKANSKI MUHADŽIRSKI POKRETI U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU

*“Svakoga na svoj način boli i tišti sudbina svog naroda
jer je zaplašen prošlošću”*
dr Ejup Mušović

Iz bića historijske nauke proizilazi da se istraživanje prošlosti ne može izvoditi bez uvažavanja i novih iskustava, pozitivnih ili negativnih, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, kao čeda svoje epohe.¹ Historičari su proizvođači i zatočnici vremena i prostora u kojima žive. U historijskoj nauci današnjice brzo stare novine, usmjerenja i sukobi škola. Brze promjene otkrivaju da struka gubi koherenciju, da je otvoreno pitanje koji je njen učinak vrijedan danas i šta sve može imati značaja sutra.² U historiografiji nema jednog odgovora za sva vremena. Ne postoji "apsolutna istina", već samo stalno, složeno traganje za njom. Ne može se, ukazuje dr Šerbo Rastoder, promijeniti ono što je bilo, već se mijenjaju saznanja i predstave o tome.³ Najbliža historija uvijek sakriva najviše iznenađenja, pa je zato, za historičare, ona i najteža. Novo stoljeće nameće nove okvire pamćenja. Sa protokom vremena, pojavom novih izvora, uvećanjem znanja, historičar na svakoj stranici već napisanog, u naknadnom čitanju, može ispisivati zablude vlastitih stručnih i ideoloških uvjerenja. "Sumnja bez kraja" je preduslov istraživanja koja savladavaju poluznanja, predrasude, kolektivne iluzije, generacijske zablude, prividno naučne sadržaje.⁴

Nekadašnje reprezentativno, historiografsko "monolitno jednozvučje" nakon nestanka Jugoslavije mahom je u nacionalnim historiografijama revidirano. Heuristička ograničenja, nadzor nad historičarima, raznovrsni vannaučni oblici presije i "kontrole misli", visok stepen ideologizacije i politizacije, opterećivali su tokom socijalističkog perioda istraživanje i

* Viši naučni saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu

¹ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 71.

² A. Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanje sa Klio*, Beograd 2001, 9.

³ Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004, 335-336.

⁴ Lj. Dimić, *Pouzdan tumač vremena*, "Politika", Beograd 17. jul 2004.

naučno sagledavanje mnogih reljefnih zbivanja i procesa. Sve dok je historija bila monopol moćnih, sjećanje je bilo jedno od oblika protesta neravnopravnih i marginaliziranih. Ono je bilo historija onih koji nisu imali ili izborili pravo na historiju.⁵ Raspad ideološke paradigme uticao je, u postjugoslavenskim zemljama, na preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti, na razgrtanje slojeva složenog historijskog procesa, temeljnih analiza čitavih nizova historijskih činjenica.⁶ Nova saznanja i iskustva, višedimenzionalna, fundirana tumačenja historijskih procesa, prepoznavanje skrivenih oblasti između historije i pamćenja, tih sivih zona kako ih je E. Hobsbaum nazvao, zatim tematski, metodološki i sadržajni prevrati, kao i “prevrati u memoriji”, modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Bertold Brecht je pisao da u historijskim zbivanjima jedni ostaju u tami, dok druge obasjava svjetlost. Historija vidi samo ono što je osvijetljeno, što je ostalo u mraku previda. Svaka priča o prošlom, po pravilu, iskazuje se kao neki oblik ljudske patologije, ili kao historija moći, odnosno stalna borba za i sa njom.⁷

Sa «razaranjem prošlosti» brojna historijska pitanja, dojučerašnji «proučeni problemi», reaktuelizirani su i u procesu revizije, što može biti od važnosti, ukoliko se u (re)interpretaciji uspješno prevaziđu jednostranosti, subjektivne konstrukcije, dijalektički trikovi i ideološke manifestacije, negativni historiografski stereotipi podstaknuti politikom, te pruži savremeniji teorijsko-metodološki osnov, oslobođen pritiska svake ideološke matrice. Naglašeni zadatak historičara je više da postavljaju pitanja nego da pružaju odgovore, da prošle fenomene tumače imajući u vidu današnja pitanja, da ih interpretiraju, svrstavaju i sa kritičke distance u njih unose smisao. Time oni ispunjavaju funkciju za samorazumijevanje i orijentaciju njihove sadašnjosti.⁸ Svako doba stvoriće ono što njemu treba. Đerđ Lukač je ustvrdio da su činjenice uvijek tu, i uvijek je sve sadržano u njima, ali su svakom razdoblju potrebni drugačiji Grci, drugačiji srednji vijek i drugačija renesansa. Isti se događaji mogu prikazivati na više načina sa suprotnim efektima.⁹ Svi narodi imaju različite datume u svojoj memo-

⁵ Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i politička kultura*, Beograd 2004, 286; T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 68-69.

⁶ Opšir. Đ. Stanković-Lj. Dimić, *Istorija pod nazorom*, Beograd 1996; B. Petranović, *Istoriografija i kritika*, Podgorica 1997; Isti, *Istoriografske kontroverze*, Beograd 1998; K. Nikolić, *Prošlost bez istorije*, Beograd 2003.

⁷ Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica 2000, 51-52.

⁸ S. Pavlović, *Srbija: Istorija iza imena*, Beograd 2004, 8.

⁹ Г. Марков, *Збогум на балканизацијата*, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 301.

riji, kao i zasebne priče. Historijsko pamćenje svake zajednice se veoma razlikuje po prirodi, dubini i bogatstvu.¹⁰ Veličina jednog naroda ovisi od njegovog moraliteta. Historija nije samo historija pobjednika, već uključuje i pobijedene. Historičar ne smije dozvoliti da "pobjednik ima monopol nad pričanjem priče potomstvu". Problem historičara često nije njihovo znanje, već moral. Treba se suočiti sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Privlačnost koju zlo i zločin imaju za mentalitet gomile nije nikakva novost.¹¹

Ako je demografija sudbina, kretanje populacija su pokretač povijesti. Ono je staro koliko i samo čovječanstvo: "promjena, protok i pokret". Michel Arnould je objašnjavao svijet slikom velike plaže na kojoj dolazeći talasi brišu tragove prethodnog i ostavljaju svoje tragove koje također veoma brzo nestaju. U dalekoj prošlosti, prije dolaska u Istočnu Evropu, Ksionzi iz Kine postaju Huni, Vikinzi i Varangezi iz Skandinavije idu prema Crnom moru, zaustavljaju se na tom putu u državi Kijev. Prije hiljadu godina Berlin je bio slavenski grad, a u Moskvi nije bilo Slavena. Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Pomicanja i preseljenja stanovništva su kroz historiju uticali na izmjene etničkih granica, kao i na očite promjene u teritorijalnoj proširenosti pojedinih jezika i dijalekata.¹² Ukoliko postoji "zakon" u "migriranju", kako ukazuje M. Wiener, onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok.¹³ Konceptcija emigracija, u apstraktnom pogledu, obuhvata niz oblika ponašanja koji se nalaze između dvije krajnosti: masovne deportacije s jedne, i individualnog traganja za srećom, s druge strane. Iz poređenja onoga što emigrant napušta ili je prisiljen da napusti i onoga za čime traga, dobija se slika otadžbine u njegovoj

¹⁰ Dr. Ejup Mušović u zapaženoj knjizi *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, objavljenoj 1992., navodi, vjerovatno i pod dojmom opšte neizvjesnosti, svega onoga što se tada tragično dešavalo na znatnom dijelu prostora nekadašnje Jugoslavije: "Nema naroda na Balkanu koji nije imao tužnu i tragičnu sudbinu, jer su svi morali da plaćaju debeo danak na život u ovim prostorima preko kojih su većito duvali vetrovi. Razume se, svakoga na svoj način boli i tišti sudbina svog naroda jer je zaplašen prošlošću; svako ima pravo da to ističe".

¹¹ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 315.

¹² *Povijest svijeta*, Zagreb 1990, 475; M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb 1978, 139.

¹³ Prema: S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 245-246.

svijesti.¹⁴ Osjećanje izgnanstva je unutrašnja praznina koja čovjeka ne ostavlja i čežnja da se vrati u prošlost ili da ubrza prolaženje vremena. Pojava iseljeništva je tragična za pojedinca ali i za narod u cjelini. Od Homera i Ovidija, do Remarka i Kundere, napisane su brojne knjige o izbjeglištvu. Simon Vejl je u studiji *Potreba za korijenima* pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ona ističe da su potrebe duše, njena prava, neodvojivi od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona piše: "Imati korijene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše". Davno je napisano kako je bolno svako premještanje iz zavičajnog u drugi kraj, da kao iščupana i presađena biljka i čovjek mora odbolovati prilagođavanje drugoj sredini. Što je imigracioni kraj udaljeniji i drugačiji od matične oblasti, utoliko je prilagođavanje teže, posebice za starije ljude. Iseljništvo nije predstavljalo samo napuštanje zemlje, njene političke i ideološke strukture, već i njeno odbacivanje. Država je odbacivala iseljenike ali i oni nju. Iseljništvo se smatra pravom životnom ili egzistencijalnom krizom. Iskorjenjeni, izmješteni ljudi u iseljeništvu, neminovno su se suočavali sa doživljajem grubog prekida kontinuiteta životnog toka. Njihov izbor je značio ostavljanje iza sebe jednog i prihvatanje drugog identiteta. Iseljenici u svom pamćenju zaustavljaju vrijeme u zavičaju. Oni češće pjevaju o njemu, nego što ih on pominje.

Široki zahvati u historiji prevazilaze tradicionalne granice vremena i prostora.¹⁵ Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Lokalne događaje treba stavljati u širi teritorijalni i hronološki kontekst. Balkan je metafora stalnog cijepanja i sudaranja, meteža, mada je i kolijevka različitih kultura. Njegova etnička mozaičnost oduvijek je kvarila račune prostim kategorizacijama i onemogućavala jednostavna rješenja.¹⁶ Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu tog prostora koji je zapravo "pojas trenja", gdje je trajno prisutan fenomen seoba, egzodusa, raseljavanja i naseljavanja. One su značajno uticale i na

¹⁴ M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 312. Ivo Andrić je napisao: "Čovjek se najlakše pomiri sa najbeznadnijim gubicima. Gubiti malo donosi žalost, suze; i dok možemo na preostalom mjeriti veličinu izgubljenog, teško nam je, ali kad jednom izgubimo sve, onda osjetimo lakoću za koju nema imena, jer to je lakoća prevelikog bola" – prema; "Odgovor", br. 281, Beograd 13. jul 2000.

¹⁵ R. Donia, *Šarolikost historije*, Prilozi, br. 33, Sarajevo 2004, 224.

¹⁶ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 224.

profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa. U migracijskim pokretima od XIV stoljeća, po Jovanu Cvijiću, "ispremeštano je sve stanovništvo na prostoru od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačke gore". Zbog tih velikih pomjeranja bio je znatno izmijenjen raspored naroda na Balkanu.¹⁷

Unutar slojevite historijsko-demografske problematike Balkana značajno mjesto imaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koje, kao pojavu dugog trajanja, treba promatrati u široj regionalnoj perspektivi. Demografska deosmanizacija Balkana je slojevito pitanje koje, bez obzira na dosadašnja različita intepretiranja, u postjugoslavenskom periodu neosporno iziskuje iznijansirano osvjetljavanje sa više strana, lišeno raznih ideoloških opterećenja, historiografskih stereotipa i prevaziđenih, jednostranih ocjena. Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove sudbine, bilo da je riječ o dugom, iscrpljujućem periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope započetom u XVII stoljeću, što je dovelo do golemih demografskih i teritorijalnih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novonastalim okolnostima, u pojedinim regijama, sa više ili manje inteziteta.¹⁸ Istraživanje dionica te višedimenzionalne drame, koja još nije dovoljno istražena, otkriva potisnuti, skoro zaboravljeni svijet individualnih i porodičnih ljudskih sudbina, svijet borbe za opstanak. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Još je Gizo ukazivao da ima stotinu načina kako da se napiše historija. Prošlost se brojnim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina.

Među historičarima koji se bave proučavanjima migracionih pokreta na Balkanu, zapaženo mjesto zauzimao je i dr. Ejup Mušović (1930.-1995.), svakako imajući pritom u vidu vrijeme, sredinu i okruženje u kojima je djelovao. Uočavajući važnost i posljedice migracija stanovništva na južnoslavenskom prostoru, napisao je više zapaženih radova naročito o muhadžirskim pokretima iz Sandžaka.¹⁹ On je svojim knjigama, kao i brojnim priložima objavljenim u naučnim časopisima i zbornicima, pružio vrijedne priloge rasvjetljavanju niza

¹⁷ Upor. M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik, Etnografski institut SANU, knj. VII, Beograd 1958, 1; S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, Beograd 1953, 13-15.

¹⁸ S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća*, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica 2003, 21-53.

¹⁹ On je i sam bio porijeklom iz muhadžirske porodice; opšir. E. Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, god. LIV, br. 2, Titograd 1981, 87-102.

dionica o sudbini muhadžira tokom XIX i XX stoljeća, kao i korisne naznake za dalja, još studioznija istraživanja.²⁰

Historija Bošnjaka satkana je od permanentne borbe za samoodržanje, od persekucija (muhadžirluka), otimanja sopstvenog tla, uz destrukciju kulture i kulturne baštine muslimanske društvene skupine.²¹ U njihovoj historiji ratovi i migracije predstavljaju veoma bitan faktor. Emigracija Bošnjaka u Osmansko carstvo, kao sastavni dio dugotrajnog procesa širokog iseljavanja muslimana sa Balkana, predstavlja masovni iseljenički pokret koji je bio izazvan neposrednim djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih relevantnih činilaca.²² Bošnjaci se nisu mogli oporaviti od tih fatalnih seoba koje su ih raspolutile, odnijele svakoliku snagu, ostavljajući "obrano mlijeko", svrstavajući ih velikim dijelom u kategoriju "izmještenog naroda" (*displaced people*).²³ Iseljenički pokreti sa prostora Balkana ka anadolskim i drugim, dalekim krajevima naročito tokom XIX i XX stoljeću umogome su izmijenili višedimenzionalnu etničku i vjersku sliku tog prostora.

Osmansko carstvo tokom svoje teritorijalne ekspanzije nije vršilo vjersko niti fizičko zatiranje i uništavanje pobijedenih naroda.²⁴ Međutim,

²⁰ Opšir. vidi radove S. Bandžovića: *Tragovi postojanja (Povodom izlaska jubilarnog 20-broja "Novopazarskog zbornika" podsjećanje na njegovog pokretača i prvog urednika dr. Ejupa Mušovića)*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 142-146; *Isto*, "Has", br. 29-30, Novi Pazar 20. januar 1997; *Isti, Izazovi i iskušenja historije (Dvije godine od smrti dr. Ejupa Mušovića)*, feljton, "Sandžačke novine", Novi Pazar juli-avgust 1997; *Isti, Život i djelo dr. Ejupa Mušovića*, Mak, br. 18-19, Novi Pazar 1997, 89-100; *Isti, Izazovi i historijska iskustva u djelu dr. Ejupa Mušovića*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin 2000, 95-129.

²¹ H. Čaušević, *Uvod u sociologiju genocida nad muslimanima*, "Islamska misao", br. 159, Sarajevo 1992.

²² Opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

²³ U romanu *Crnoturci* književnik Husein Bašić navodi: "*Pitali gavrana ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio: Srce muhadžersko je crnje od mene*" – prema: H. Bašić, *Crnoturci*, Podgorica 1996, 15.

²⁴ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Sarajevo 2000, 329. T. P. Vukanović smatra da je dolaskom Osmanlija na Balkan islam našao najpogodnije tlo posebno među do tada progonjenim bogumilskim južnoslavenskim etničkim skupinama. Krajem srednjeg vijeka, kao i u novom vijeku osmanske vlasti su to stanovništvo nazivali Bošnjacima (BiH, Sandžak); u Makedoniji je to stanovništvo bilo poznato pod imenom Torbeši. Njihov jezik je nazivan i imenom "bošnjački" – prema: T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje 1974, 305. Vladislav Skarić je pisao: "Krivo je mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio naglo i da je službeno širen silom. Ja ću istaći samo fakat da 19.

sa opadanjem njegove moći muslimani su ubijani, progonjeni ili pokrštavani. Sukob sa Osmanskim carstvom tokom više stoljeća balkanske, evropske i svjetske historije, nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao sukob hrišćanstva i islama. Islam je poistovjećivan sa Osmanskim carstvom.²⁵ Proliferacija etničkih sukoba nije sasvim slučajna. Najčešća je i najgrublja među etničkim grupama koje pripadaju različitim civilizacijama.²⁶ Barjak borbe hrišćanske Evrope protiv Osmanskog carstva i islama prelazio je sa jedne države na drugu, u skladu sa ishodom mnogobrojnih ratova i savezima koji su pravljani među hrišćanskim zemljama radi zajedničke borbe protiv Osmanlija.²⁷ Mada je veliki dio razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se smatra Evropom, ono se nije smatralo članom evropskog međunarodnog sistema. Historija Evrope i Sredozemlja bi bila nepotpuna ako bi se iz nje izostavilo ovo carstvo. Njegova historija je i historija svih naroda koji su ga sačinjavali.

Od XV do XVII stoljeća osmanske snage su izgledale nepobjedive. Nakon osvajanja Bosne 1463. Osmanlije su osnovale Bosanski sandžak koji je, uz istočnu i centralnu Bosnu, obuhvatao i područje današnjeg

vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo ijedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti” – cit. prema. M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940, 28; R. Smajić, *Odnos Porte prema vjerskoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini (15-16. st.)*, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2005, 171-172.

²⁵ Upor. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, I, Novi Sad 1989, 201; H. Džait, *Evropa i Islam*, Sarajevo 1985, 25; A. Sućeska, *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 51.

²⁶ S. Huntington, *Sukob civilizacija*, u: *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Beograd 1997, 337-338. Španija je, primjerice, zbog velikog broja muslimana bila jedinstvena u Evropi. Definitivni udarac muslimanima u Andaluziji 1492. zadali su španski kralj Ferdinand II Aragonski i njegova supruga Izabela Kastiljska slomivši otpor maurskog vladara Boabdila. Španija je nasilno protjeravala muslimane. U Granadi su minareti pretvoreni u zvonike, a džamije u crkve. Preostali muslimani su 1526. silom pokršteni (tzv. "morisci"), da bi 1609.-1614. bili i oni izgnani – opšir. E. Bel-Fialkov, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, feljton, "Politika", Beograd 23. jul 1993; S. Lapenda, *Islam i Zapad: kako učiti jedni od drugih*, Socijaldemokrat, br. 9, Sarajevo 2002, 50-52.

²⁷ Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 98. B. Jezernik iz arsenala raznovrsnih "istina" i predrasuda, prenosi i jedno kazivanje po kome je "prvog Turčina" zapravo okotila svinja. Taj se potom "otimao" oko sise pa je tako nastao naziv – otomani; o tome: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 294-295.

Novog Pazara. On je dugo vremena bio izrazito "*akindžijski sandžak*". Ovakvi sandžaci su imali veću slobodu akcije i djelovanja u odnosu na ostale sandžake. Ta sloboda se odnosila i na područje unutarnje vojne i građanske uprave. Bosanski sandžakbeg nije bio podvrgnut beglerbegu od Rumelije, kao što je to bio slučaj sa ostalim evropsko-osmanskim pokrajinama, već izravno sultanu. Sa osvajanjem područja današnje Bosanske krajine, te dijelova Dalmacije, Like i Slavonije, osnovan je 1580. Bosanski ejalet (pašaluk).²⁸ Bošnjaci su se iskazali kao dobri vojnici Carstva i po tome je Bosna mogla da uzurpira pomalo privilegiran položaj.²⁹ Oni su bili na gotovo svim velikim ratištima: u Perziji, Rusiji, Africi, kao i u svim evropskim ratovima u kojima je Osmansko carstvo učestvovalo. U najbližavijem razdoblju njegove povijesti, u eri Mehmeda II Bajazida i Sulejmana Veličanstvenog, Bošnjaci su su imali zapaženu ulogu. Osmanskom carstvu su Bošnjaci dali preko 20 velikih vezira.³⁰ Pod pojmom Bošnjaci se za višestoljetne osmanske uprave podrazumijevaju slavenski muslimani Bosne, Hercegovine, Like, Krbave, Slavonije, Sandžaka, nekih pograničnih krajeva Smederevskog sandžaka (Užice i dr.), uključujući i zapadni dio Kosova (do Mitrovice), te Plav i Gusinje, Podgoricu.³¹ Naziv Bošnjaci se upotrebljavao i kad su oni htjeli istaći svoje etničke odlike prema drugim muslimanima u Carstvu, naročito prema Turcima-Osmanlijama.³²

Dio Bošnjaka se sa širenjem osmanske države naseljavao u novoosvojenim hrvatskim i ugarskim krajevima, gdje je, također, i starosjedelačko

²⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 80-81.

²⁹ A. Benac - D. Sergejevski - Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1955, 142.

³⁰ M. Đilas-N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zagreb 1995, 24-25; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo 1991, 12-13.

³¹ Ovim terminom su označavani i muhadžiri izbjeglice koje su se docnije, zajedno sa osmanskim vojskom i civilnom vlašću, sa propadanjem Osmanskog carstva, povlačile prema jugoistoku - prema: E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina* (u daljem tekstu: *Muslimansko stanovništvo Srbije*), Kraljevo 1992, 147-148.

³² Opšir. *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, studijski izvještaj, Fakultet političkih nauka – Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo 1970, 161-180; S. Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Zagreb 1994, 81; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 11-12; vidi i prikaz knjige S. Balića, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Wien 1973, od dr. B. Đurđeva, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 237-238. Na Berlinskom kongresu 1878. se o Podgorici i Kolašinu isticalo da se radi o gradovima "*nastanjenih isključivo muslimanima Bošnjacima*" - prema: M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 125.

stanovništvo masovno primalo islam. Iz Bosne je poticao veliki broj visokih činovnika u tim krajevima. Ona je davala i najveći broj graničara i članova tvrđavinskih posada u Ugarskoj, Slavoniji, Lici, Dalmaciji.³³ U toku 150- godišnje osmanske vladavine na položaju begler-bega u Budimu bilo je preko 20 Bošnjaka. Na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove postojala je brojna muslimanska zajednica koju su sačinjavali doseljenici, mahom iz Bosne, kao i starosjedioci koji su primili islam. Oko 1680. na tom prostoru se nalazilo oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata katolika, 33.000 Srba i 2.000 Mađara. U Lici su muslimani bili većinom doseljenici iz Bosne, ali je i ovdje starosjedelačko stanovništvo primilo islam pa su muslimani predstavljali veliku većinu stanovništva. Po etničkoj strukturi ni muslimani u primorskim krajevima, iako manje zastupljeni, nisu se razlikovali od muslimana u Bosni i okolnim krajevima.³⁴ U XVII stoljeću Bošnjaci su predstavljali ogromnu većinu u Bosni. U izvještaju koji je Jeronim Zlatarić podnio 1599. austrijskom nadvojvodi Ferdinandu, konstatirao je da većinu Bosne čine muslimani – većinom seljaci potčinjeni spahijama. Petar Mazareki koji je obilazio Bosnu 1624. u svom izvještaju papi navodi da u Bosni muslimani sačinjavaju tri četvrtine stanovništva, a svega jednu četvrtinu katolici i pravoslavni. On je zapazio da većinu muslimanskog stanovništva čine seljaci. Sa neznatnim razlikama u brojkama o strukturi stanovništva Bosne, svjedoče i Atanasije Grgičević, koji je putovao po Bosni odmah nakon Mazarekija, kao i Tomko Mrnavić 1627. u svom opisu Bosne, te fra Marijan Maravić 1655. u svom izvještaju.³⁵ Bosanski ejalet nije bio obuhvaćen masovnim naseljavanjima neslavenskih muslimanskih etničkih skupina. Osmanlije su tokom svoje višestoljetne uprave snažno afirmirali ideju Bosne kao kompaktne historijske i geopolitičke cjeline.³⁶

³³ A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995, 47.

³⁴ U Sinju je početkom XVII stoljeća bilo 100 muslimanskih kuća, u njegovoj okolini 500; u Skadrinu kod Šibenika 200, Karinu 230, Kninu 300, Vrlici 85, Drnišu 300, u Petrovom Polju 600 kuća u 40 sela i zaselaka; opšir. S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 47, Zagreb 1953; Isti, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 41, Zagreb 1962; P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća*, Mostar 1994, 132-133; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 94-95.

³⁵ Prema: A. Sućeska, *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1965.

³⁶ M. Imamović, *Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice*, Godišnjak Pravnog fakulteta, god. XLVI, Sarajevo 2004, 282.

Nakon velikih geografskih otkrića, Zapad je sustigao i prestigao Istok. Krstaško hrišćanstvo razvilo se kao odgovor na dugi period poniženja i nemoći u srednjem vijeku. To je bio radikalni novi početak, koji nije imao nikakve veze sa pacifističkom Hristovom religijom, ali je osigurao evropskim narodima ideologiju koja je obnovila njihovo samopoštovanje i Zapad učinila svjetskom silom.³⁷ Projekti hrišćanskih ritera, vladara i ideologa o uništavanju Osmanskog carstva i njegovoj diobi, praćeni živom agitacijom, nastajali su još od XV stoljeća. Mnogi hrišćani, uvjereni da je hrišćanstvo jedina ispravna religija, razmišljali su o tome da je duga nadmoć islama na vojnom polju bila znak za dolazak Antikrista i približavanje kraja svijeta.³⁸ Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon opšte demonizacije, bila normalizirana pojava. Od XVI stoljeća, apelirajući na hrišćansku solidarnost, otpočinje intenzivna agitacija rimske kurije kojoj pritiču u pomoć Austrija i Španija. U XVII stoljeću tu akciju nastavljaju Mleci i Austrija, a u XVIII stoljeću pridružuju se Rusija i Francuska. Ova aktivnost je bila posebno usmjerena prema Balkanu kao najznačajnijem mjestu osmanskog prisustva. U toj agitaciji krajem XVIII stoljeća leži glavni početak borbene aktivnosti balkanskih hrišćanskih naroda.³⁹

Sudbina muslimana u mnogim krajevima srednje Evrope i Balkana bila je tragična. U toku i nakon Velikog bečkog rata (1683.-1699.) muslimanske izbjeglice iz Ugarske i drugih izgubljenih osmanskih krajeva su preplavile Bosnu. U Bosnu je, prema nekim podacima, pristiglo oko 130.000 izbjeglica, od čega dosta muslimana iz Slavonije, koje se mahom naseljavaju u Posavini. Znatan broj muhadžira iz Ugarske naselio se oko Tuzle, Modriče i po okolnim mjestima. U Pounju, Glamoču, Grahovu i Livnu naselili su se muhadžiri sa prostora gornje Dalmacije. Oni sa područja srednje Dalmacije naselili su se, kako navodi dr. Enes Pelidija, oko Livna, Ljubuškog, Ljubinja, Stoca, Duvna, dok su muhadžiri iz južne Dalmacije i bokokotorskog zaliva prešli u Trebinje, Ljubinje, Stolac, Nikšić i Mostar. Austrijanci su 1684.-1687. potpuno očistili cijelu Ugarsku od muslimana. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Juna 1686. pao je Budim, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava. Iste godine

³⁷ Prema: K. Armstrong, *Holy War. The Crusades and Their Impact on Today's World*, Gradac, br. 154-155, Čačak-Gradac 2005, 351-354; "Republika", br. 368-369, Beograd 1-30. novembar 2005.

³⁸ L. Marković, *Polemika ili dijalog s islamom?*, Livno 1995, 126-126; V. Solovjev, *Politička filozofija*, Beograd 2001, 373.

³⁹ V. Čorović, *Stvaranje nezavisnih država na Balkanu*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 198.

Habsburgovci su osvojili Pečuh i Segedin. Muslimani koji su pali u ruke hrišćana bili su nemilosrdno ubijani, prodavani kao robovi ili su pokršteni. Postoje frapantni izvještaji očevidaca o onome što se zbilo sa muslimanskim stanovništvom nakon ugarskog osvajanja svakog grada.⁴⁰ Prema kazivanjima hroničara, muslimani su se masovno povlačili pred austrijskom vojskom od Save, te kud "god bi se naišlo ležahu mrtvaci, koje niko nije imao da zakopava, a ljudi su jeli resu ljeskovu, koru od drveta, vinovu lozu, pse i mačke". Osmanski izvori su za stanje u Bosni tog vremena koristili termin "inhalal" (rasulo).⁴¹

Već 1689. austrijska vojska je u nastavku svoje kontraofanzive prodrla preko Novog Pazara i Kosova, sve do Skoplja, gdje je konačno zaustavljena i prisiljena na povlačenje.⁴² U borbama u blizini Novog Pazara poginulo je nekoliko stotina osmanskih vojnika-sejmena, nakon čega je grad bio skoro ispražnjen. Preostalo gradsko stanovništvo koje nije izbjeglo našlo se u velikoj nevolji. Novi Pazar je te 1689. doživio pravu katastrofu upadom austrijske vojske i srpskih ustanika pod komandom Mojsija Raškovića, pa je od njega ostao "samo prah i pepeo. Tom prilikom nisu bile pošteđene ni kuće hrišćana, a spaljivanje je bilo popraćeno terorom i nezapamćenim krvoprolićem". U izvorima se navodi da je "novopazarsko polje bilo prekriveno leševima, i da tada od grada nije ostao ni kamen na kamenu", da su "opljačkali mesto, spalili i sasekli sve, bez obzira na pol i starost".⁴³ Izvori navode da su pobijeni mještani pronalazeni i po okolnim poljima, koja su bila pusta u prečniku od tri dana hoda od grada.⁴⁴ Savremenici su pisali da je 1689. ova varoš bila "zauzeta, poharana i razrušena od Srba, na veliku štetu trgovaca, naročito Dubrovčana".⁴⁵

⁴⁰ Opšir. T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Zagreb 1891, 81-85; A. Petrović, *L' Islam Balkanique: Les Muslimans de Sud-Est Européen dans la periode Post-Ottomane*, Berlin 1986; M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, "Islamska misao", br. 141, Sarajevo septembar 1990.

⁴¹ N. Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo 1981, 164; A. Sućeska, *Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turskim izvorima)*, Prilozi, br. 20, Sarajevo 1984, 144-145; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 279.

⁴² N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 114-115.

⁴³ Opšir. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 178-179; E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979, 72-73. Isti, *Tutin i okolina*, Beograd 1985, 26; Isti, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 104; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, 165-166..

⁴⁴ B. Hrabak, *Stara Raška u Bečkom i Morejskom ratu (1683-1699. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 20, Novi Pazar 1996, 86.

⁴⁵ K. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Beograd 1922, 30.

Brojne džamije su takođe nastradale. Među njima je bila i Hasan Čelebijina džamija u centru grada za koju E. Mušović navodi da je potom *"neki Arap obnovio ovu džamiju pošto je bila razorena 1689"* i da je po njemu dobila ime-Arap džamija.⁴⁶ Međutim, moguće je da ime ove džamije zapravo dolazi od turske riječi *"harabat"* što znači rušen, razvaljen, zapušten, dotrajaao.⁴⁷ Nakon dramatične 1689. dio preživjelog i izbjeglog muslimansko novopazarsko stanovništvo se povukao prema istoku i formirao posebne mahale u Istanbulu i Jedrenu kojima su dali ime Novi Pazar. Najvjerovatnije je to bio isti slučaj i sa naseljima Novi Pazar i Duga Poljana koja su formirana na prostoru današnje Bugarske.⁴⁸

U oktobru 1697. austrijska vojska, pod komandom Eugena Savojskog, prodrla je u Bosnu, i došla do Visokog, odakle je Savojski uputio upozorenje stanovnicima Sarajeva tražeći da se predaju bez borbe: *"Ova naša opomena učinjena je u dobroj namjeri, ali izjavljujemo, ako se ona ne uvaži i ako ostanete uporni, naša dobrotu će se izvrnuti u strogost, pa ćemo sve uništiti mačem i vatrom. Nećemo poštediti ni dijete u majčinoj utrobi, jer je pripravljeno teško topništvo"*. On je 23. oktobra krenuo na Sarajevo. Grad je opljačkan i popaljen. Cijela čaršija je izgorjela, porušena je većina džamija, mnogi stanovnici pobijeni. Austrijanci ipak nisu uspjeli zauzeti tvrđavu Tabiju, pa su se povukli zbog pozne jeseni, paleći u povratku sva muslimanska imanja duž puteva kojim su se kretali.

Porta i Austrija su, nakon dugih pregovora, zaključili ugovor o miru 16. januara 1699. u Sremskim Karlovcima. Od Bečkog rata nastalo je vrijeme opštih progona *"muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva"*, oprobanim metodama španske "rekonquiste". Muslimani su doista stekli strašna iskustva: bukvalno ih je nestajalo dokle god je dopirala Austrija ili bilo koja druga hrišćanska država. Nakon više od dva vijeka koliko su naseljavali prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, određene dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih prostora, muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo oštrim represalijama praćenim masovnim protjerivanjima i pokrštaivanjima, sve u skladu s tada vladajućim zapadnim principom *"Cuius regio, eius religio"* - *"Čija vlast, toga i vjera"*. Nije se zapravo moglo ni zamisliti da vladar

⁴⁶ E. Mušović, *Islamski spomenici Novog Pazara*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 79. On se poveo za mišljenjem O. Koničanina da je ovu džamiju podigao Arap Hasan Čelebi; upor. M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 21-22.

⁴⁷ A. Isaković, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Sarajevo 1992, 156; *Tursko-srpski rečnik*, Ankara 1997, 445.

⁴⁸ E. Mušović, *Duga Poljana*, Novopazarski zbornik, br. 12, Novi Pazar 1988, 88.

tolerira ni drugu varijantu kršćanstva, a kamoli islam. One muslimanske porodice koje su ostale po Ugarskoj i Slavoniji bile su pokrštene, kao i one koje su ostale u Lici, Krbavi, Ugarskoj i Dalmaciji. Stanovništvo koje se blagovremeno nije evakuiralo iz pograničnih utvrda: Perušića, Budaka, Ribnika, Bilaja, Novoga, Široke Kule bilo je izloženo pokrštavanjima. Ona su u Lici trajala sve do 1696. godine. Katolički svećenik Karlo Mesić iz Brinje, sa grupom svojih pristalica, vršio je u Lici nasilna pokrštavanja. Muslimani koji bi odbili da se pokrste bili su ubijani.⁴⁹ Iza njih su ostali nazivi mjesta "Islam Grčki", "Islam Latinski", kao kombinacija, kako je primjetio M. Spahić, "drveno željezo". Prema popisima koje su oko 1700. sastavili franjevci i poslali u Rim, u to vrijeme se "*obrati-lo*", odnosno bila je pokrštena 1601 osoba u Slavoniji i 184 u Dalmaciji.⁵⁰ Pokršćavanje će, kao alternativa smrti, zadugo biti prisutno na Balkanu. Ono je za prave pripadnike islama, prema dr. R. Muminoviću, bilo genocid nad smislom njihovog života. Husein Alić će 1941. pisati da je u Lici "*preživjelo*" mnogo muslimanskih prezimena.⁵¹ Muslimani sa prostora Like i Korduna, mahom su se naselili u Bosanskoj krajini, oko Bihaća, Cazina, Bosanske Krupe, Kulen-Vakufa i oko drugih urbanih i seoskih sredina. Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova u jesen 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Hrišćanstvo se nije moglo osloboditi religiociocentrizma, niti privići na koegzistenciju sa islamom. Radilo se zapravo o temeljitim etničko-vjerskim čišćenjima i etnoteritorijalnim ratovima.⁵²

⁴⁹ Upor. E. Pelidija, *O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 119-131; A. Zulfikarpašić, *Sudbina muslimana u Hrvatskoj i Srbiji*, u: *Bosanski pogledi 1960-1967*, London 1984, 10-11.

⁵⁰ S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar 1999, 97-98.

⁵¹ To su: Alagići, Aleškovići, Alići, Alivojvodići, Atlagići, Bakrač, Bašići, Begići, Bešići, Bosnići, Cepići, Čaići, Čustovići, Delalići, Dizdarevići, Đulići, Hasančehajići, Kasumovići, Kumalići, Kurtagići, Kolakovići, Komići, Muhići, Musići, Mušete, Nemčići, Osmanovići, Šabići, Šerići, Uzunlići i drugi, dodajući dalje da Ličani - pravoslavci i katolici vole muslimane: "*Ličani istinski štuju svoje "Turke", znaju da su im to jednokrvna braća i mnogi otvoreno priznaju da su njihovi stari bili muslimani*" - cit. prema: *Kalendar: "Narodna uzdanica"*, Sarajevo 1941, 97; O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, Podgorica 2001, 46, nap. 222.

⁵² Dr. Vasilj Popović će forsirati tezu, koji će prihvatiti i brojni drugi historičari, da su se Osmanlije, kada su ih hrišćanske sile počele potiskivati, "dok su mogli, povlačili i iseljavali iz izgubljenih zemalja, ne mogući zamisliti podanički odnos muslimana prema neverničkoj, đaurskoj vlasti. Oni sami, dakle, nisu mogli

Slična opasnost nadvila se i nad muslimanima u Bosanskom ejaletu prvih decenija XVIII stoljeća.

Ukupni broj muslimana u Bosanskom ejaletu je prvih decenija XVIII stoljeća opao u odnosu na prethodno stoljeće, kada je iznosio i do 75 odsto, zbog brojnih ratova, masovnih zaraznih bolesti, učestvovanja na mnogim, udaljenim ratištima, hiljadama kilometara daleko od Bosne, kao što je bio osmansko-perzijski rat 1727. godine, gdje je, pod komandom bosanskog namjesnika Ahmed-paše i njegovog sina Rustem-bega Rustempašića, upućeno oko 5.200 Bošnjaka, raspoređenih u 80 bajraka, od kojih se, nakon prestanka rata, vratilo svega 500 vojnika i oficira. Preživjeli vojnici, stekavši na osmansko-perzijskom frontu, dragocjena vojna iskustva vođenja borbe iz neposredne blizine, svoja znanja će prenijeti na mlađe generacije koje će ratovati u austrijsko-osmanskom ratu 1737.-1739. godine. Po naređenju Porte, na front kod Ozije otišlo je 1736. iz Bosanskog ejaleta, pod komandom hercegovačkog sandžakbega Bećir-paše Čengića, oko 10.000 ljudi. Tu će najveći dio nastradati ili pasti u rusko zarobljeništvo. U Bosnu se 1742. uspjelo vratiti oko 1.300 vojnika i oficira. Braniooci Bosne dobro su u austrijsko-osmanskom ratu 1737. znali šta se zbilo sa njihovim sunarodnicima, koji su do Kandijskog, Bečkog i rata 1714.-1718. živjeli na prostorima koji su potom ušli u sastav austrijske i mletačke države. Nisu imali nikakvih iluzija, ni izbora. Prije upada u Bosnu, juna 1737. austrijski car Karlo VI je, preko svoga proglasa stanovništvu Bosanskog ejaleta, pred izbijanje novog rata polovinom juna 1737. pozivajući ga da mu se pridruži, poručivao i muslimanima da svi oni koji prihvate kršćansku vjeru mogu slobodno ostati u posjedu svojega imanja: "A oni koji ne htjednu, nek se sele kud im se sviđi".⁵³ U redovima Bošnjaka bilo je dosta i muhadžira koji su u prethodnim ratovima protjerani iz ranije izgubljenih osmanskih oblasti, i koji su na teritoriji Bosanskog ejaleta našli sigurno mjesto za život. Mnogi od njih su bili ne samo potomci tih prognanika, nego i osobe koje su u svom životu to doživjele. Pobjedom kod Banjaluke 1737. odbranili su i sebe i Bosnu. Broj muslimana se toliko smanjio da je u mnogim mjestima bilo zabranjeno klanjati džumu i Bajram-namaz na musalama da nemuslimani ne bi primjetili kako ima malo muslimana. U čestim ratovima od kraja XVII stoljeća pa sve do kraja XVIII stoljeća izginuo je cvijet Boš-

shvatiti da može da bude ravnopravnog mirnog života Osmanija i hrišćana, jednih pored drugih" – cit. prema: V. Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1965, 7. Ova teza doživjeće izuzetnu dugovječnost i upotrebljivost u kontinuiranom minimiziranju i marginalizaciji muhadžirskih pokreta i njihovih primarnih uzroka.

⁵³ R. Babić, *Proglas cara Karla III (VI.) na bosansko pučanstvo od g. 1737*, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, Zagreb 1900, 250-251; opšir. E. Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737.*, Sarajevo 2003.

njaka na evropskim i azijskim ratištima.⁵⁴ Na dalje pogoršavanje prilika uticalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji: "*bi kuga u Turskoj zemlji strašna*", pa "*udari astaluk (kuga) u tursko carstvo, silka na-prasno ljuto mori*", te "*znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813, pake prestade 1815. godi*".⁵⁵ U Bosni je kuga katastrofalno harala. U Mostaru je od epidemije umrlo 3.000 lica.⁵⁶ Negativnu bilansu u populacionom razvoju Bošnjaka predstavljalo je njihovo stradanje u čestim ratnim operacijama u kojima su učestvovali, stradanja u nerodnim godinama, u pomorima od gladi i mnogobrojnim poharama kuge. Pohare kuge su posebno teško pogađale muslimane zbog strukture njihovih gradskih i seoskih naselja - zbijenog uređenog tipa i njihovog lociranja uglavnom u ravninama i na padinama, uz glavne trgovačke i vojne rute kojima se kuga najbrže širila.⁵⁷ Osiromašeni bošnjački živalj, naročito od XVIII stoljeća, odlazi iz Bosne, tražeći sebi bolji život od Vidina do Egipta.⁵⁸

Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje, još uvijek u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad, nego nešto između.⁵⁹ Vojno-političko slabljenje Osmanskog carstva povla-

⁵⁴ U jednoj predstavi upućenoj sultanu iz Bosne 1783. se navodi: "*Od 5.200 ratnika i junaka koji su tu prije popisani i poslani na vojnu u Perziju, i do 10.000 spahija i vojnika, što su poslani pod Oziju, nije se vratilo 500 vojnika, a osim toga je s božijom odredbom otišlo pod zemlju pre pet godina od kuge oko 20.000 junaka*" – prema: E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, 97; A. Sućeska, *Kratak osvrt na stanje društva u Bosanskom ejaletu do Tanzimata (1839)*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 83.

⁵⁵ M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd 1963, 201-202.

⁵⁶ H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija*, Radovi ANU BiH, knj. LX, Sarajevo 1975, 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1976, 295.

⁵⁷ M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966, 489. On je, uz neke rezerve, prihvatio teze J. Dedijera koji je u radu *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva* (Pregled, 1911.) naveo da se čini da su sve do XVIII stoljeća po varošima živjeli muslimani s raznim balkanskim narodnostima, po nizinama muslimani i katolici, a po planinama i brdima pravoslavni.

⁵⁸ N. Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918"* Milorada Ekmečića, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 40, Sarajevo 1990, 444.

⁵⁹ E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134.

čilo je za sobom stalno smanjivanje njegove teritorije, kao i neminovno povlačenje muslimanskog stanovništva u one oblasti koje su ostajale u njegovom posjedu, postajući pribežište muhadžira različite etničke i lingvističkog pripadnosti sa izgubljenih teritorija. To je pratilo i zbivanja na Balkanu, gdje su se sa svim osmanskim porazima i uzmicanjima, pokretali iseljenički talasi muslimana, dinamizirani raznovrsnim progonima. Iza progona muslimana nije stajala samo vjerska isključivost, već i konkretni, snažni socijalno-ekonomski motivi.⁶⁰ U tradicionalnim predstavama balkanskih hrišćana muslimani su bili "izdajnici" koji su odbacili svoju prijašnju vjeru i priklonili se vjeri osvajača. Massien de Clerval (1820.-1896.) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima da je *"velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja"*.⁶¹ Historija Bošnjaka je često intepretirana sa mnoštvom predrasuda, stereotipa, sa jednostranim i površnim zaključcima koji proističu iz dugo taloženih i ukorjenjenih predstava o nespojivosti islamskog svijeta sa tradicijama hrišćanskog svijeta Evrope. Ove predstave su proisticale iz vjerske netrpeljivosti i isključivosti prema drugim kulturnim vrijednostima. Patrijahalni hrišćanski svijet doživljavao je "Turke" kao mit-sko zlo koje je trebalo uništiti. Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neupućenosti, već sasvim konkretnog stava.⁶²

U toku XIX stoljeća, u nekoliko navrata, doći će u Bosanskom ejaletu do useljavanja dijela prognanog muslimanskog stanovništva iz Crne Gore i iz Smederevskog sandžaka. Seobe muslimana iz Smederevskog sandžaka su započele već nakon austro-osmanskih ratova 1737.-1738. godine. Po mišljenju dr. E. Mušovića malo je ko imao tako tragičnu historiju i sudbinu

⁶⁰ Upor. S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 300; D. Tanasković, *"Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika"*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 69; S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004, 85-101.

⁶¹ M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

⁶² Upor. B. Đorđević, *Uloga istoricizma u stvaranju balkanskih država u devetnaestom veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd 1968, 309-326; M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 166. Patrik Monro i Edvard Rudek su o tome pisali: "Pogubiti mnogo Turaka za dinarskog čoveka znači ne samo osvetiti svoje pretke, već i ublažiti njihove bolove, koje i on oseća" – cit. prema: P. Monro-E. Rudek, *Teorije srpske zavere*, Beograd 2000, 110.

kao što su je imali muslimani u ovom sandžaku, odnosno na teritoriji srpske kneževine koja je nastajala na tom prostoru: *"Oni su, poput Hazara, nestali zajedno sa celokupnom baštinom, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali"*.⁶³ Na simpatije Evrope, muslimani, koji su morali napustiti svoje domove, nisu mogli računati iz prostog razloga: nisu bili hrišćani. Islam je za Evropu bio trajna trauma. Pitanje legitimnosti islama u Evropi ostalo je sa evropske strane, koja se nije oslobodila povijesnog straha od njega, stalno otvoreno.⁶⁴ Većina djela pisanih tokom XIX i početkom XX stoljeća o Osmanskom carstvu bila su obilježena evropocentričnom vizijom historije. Djela su nastala na osnovu zapadnih izvora, a ne onih istočnog porijekla. Bez obzira što tada osmanski arhivi nisu bili dostupni, to svakako ne bi izmijenilo koncepciju političko-kulturne premoći Evrope i selektivnu, legaliziranu, ali ostrašćenu preradu prošlosti. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Svijest koju reproducira publicistika mnogo je prisutnija od svijesti stručne historije.

Ratovi osamdesetih godina XIX stoljeća najviše su doprinijeli drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture na Balkanu. Migracioni pokreti stanovništva tokom XIX stoljeća uglavnom su posljedica vojno-

⁶³ E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije, 177-178*. Komentirajući dočimje neke kritike svoje knjige upozorio je da ne postoji nijedan zločin koji nije zadeseo Muslimane: *"Svi oni koji budu čitali moju knjigu moći će da se uvere u pogubnost ratova koji su se vodili na ovim prostorima, za sve stanovnike jugoslovenskih zemalja. A to što je o Muslimanima malo ko pisao i što se o tome nije znalo, to je druga stvar. Da li je zločin ili "humanizam" što od tolikog broja Muslimana Srbije-islamiziranog slovenskog sveta - nije ostao niko, no su, znano i neznano, nestali, a svaki trag njihovog boravka je uništen? Treba li odgovoriti na ovo pitanje?"*. On dalje iznosi da su Muslimani od početka primanja islama (kraj XV stoljeća) izgrađivali svoju posebnost i za pet stotina godina je izgradili: *"Uz sve ostalo što ih čini osobenim, izgradili su osećanje da su to što su. Zar put oblikovanja Muslimana nije bio sličan, ili sasvim sličan, oblikovanju drugih nacija: Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca? Zar i njima nije bilo zajedničko slovenstvo? Svi su južni Sloveni; u početku jedan jezik i jedna religija. I svi su se tokom vremena menjali, da bi bili ono što su danas. Isti je slučaj, isti razvojni put, i sa Muslimanima. No, po nekima, koji se u svom razmišljanju teško odvajaju od XIX veka, to tako ne može... Ja ostajem pri konstataciji da je većina Muslimana potekla od Slovena, a manji deo njih bi vodio poreklo od inorodnog. Čini mi se da je teško govoriti o čistoti bilo koje nacije, pa i Muslimana, u bilo kom vremenu i, osobito, na balkanskim prostorima"* - prema: E. Mušović, *Knjigu nisam pisao da bih se dodvorio ili zamerio Muslimanima ili Srbima*, intervju, "Has", br. 12, Novi Pazar decembar 1995.

⁶⁴ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 316; E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

političkih događaja, i to prije svega nastanka nacionalnih država. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo recept za nasilje.⁶⁵ Samo u toku grčkog ustanka na Peloponezu u proljeće 1821. bilo je pobijeno preko 20.000 muslimana – uključujući žene i djecu. Svi oni koji su se sklonili po osmanskim tvrđavama su, po njihovom padu u grčke ruke, takođe su bili pobijeni, bez obzira na pol i starosnu dob. Stanovnicima Navarina je bio obećan slobodan prolaz prema Africi ukoliko prestanu sa otporom. Nakon ulaska u ovaj grad Grci su pobili 3.000 njegovih žitelja.⁶⁶ Stvaranje nacionalnih država na Balkanu karakteriziraju procesi vjersko-nacionalne homogenizacije, uz brojne nacionalno-vjerske sukobe, teritorijalne aspiracije, asimilacije i protjerivanje nepoželjnog stanovništva. Ovaj proces je Rogers Braubaker nazvao "ethnic unmixing". On se među južnim Slavenima odvijao mahom na etnoreligijskoj, a manje na na etnolingvističkoj osnovi.⁶⁷ Politika je bila prožeta historijom, ali i historija politikom. Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost.⁶⁸

Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovicu ukupnog stanovništva Balkana. Uz velika stradanja, znatan dio je 1870.-1890. prognan u Anadoliju.⁶⁹ Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu hrišćana u osmanskom dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom fatumu.⁷⁰ Zbog takvog ignorantskog odnosa, kao i odbojnosti evrocentričnih historio-

⁶⁵ M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 300.

⁶⁶ F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 29-30; opšir. W. St. Clair, *That Greece might still be free: The Philhellenes in the War of Independence*, London 1972.

⁶⁷ B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Oltar kruna*, Helsinške sveske, br. 18, Beograd 2004, 12.

⁶⁸ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2000, 489-490; D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd 1999, 6.

⁶⁹ Opšir. R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397; prema: K. H. Karpat, *Ottoman population 1830.-1914. Demographics and social characteristics*, Medison 1985.

⁷⁰ Sudbinu dijela beogradskih muhadžira opisaće Milan Milićević nakon pada Niša u srpske ruke 1878. godine: "*Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i saterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potisnuo ih je Kralj Milan dalje. Turci se iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun*" – prema: M. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd 1886, 108.

grafija izvitoperenih kolonijalističkim i rasističkim tendencijama, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena.⁷¹ Progoni muslimana sa teritorija koje su oduzete od osmanske vlasti bili su u skladu sa dotadašnjom evropskom praksom. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije bila dozvoljena niti tolerirana.⁷² Osmanski predstavnici su na ovaj kongres bili pozvani samo iz jednog razloga: da daju velike teritorije onim zemljama koje su velike sile smatrale pogodnim.⁷³ Dr. Milorad Ekmečić smatra da je “svetska nauka” davno izgradila stanovište da je do progona muslimana sa evropskog teritorija, u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.⁷⁴ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina nije do Prvog svjetskog rata predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.⁷⁵ Svrha svih granica jeste da jasno razdvoje.

Milioni muhadžira sa Balkana, Kavkaza i sa Krima slilu se se u Anadoliju, mijenjajući njen etnički i vjerski karakter. Osmansko carstvo je nakon 1878. postalo najvećim dijelom muslimansko. Taj proces je okončan

⁷¹ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, Glasnik, br. 7-8, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999, 744.

⁷² M. Ekmečić, *Revolucija i romantizam*, Letopis Matice srpske, knj. 474, sv. 5, Novi Sad 2004, 654.

⁷³ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, knj. I, Beograd 2001, 152.

⁷⁴ M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banjaluka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po njegovom sudu, to pravdao “*prirodom islamskih ratova*” koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na “*oslobođenoj strani*” moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na “*turskoj strani*”. Po “*tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres*” – piše 2004. ovaj historičar, “kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje” – nav. prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, “NIN”, br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

⁷⁵ Upor. V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, Pregled, br. 10, Sarajevo oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425; M. Stojković, *Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima*, u: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, SANU, Beograd 1996, 552-553.

sa balkanskim ratovima 1912.-1913. Posljednji čin tog rasparčavanja bilo je buđenje arapskog nacionalizma, a potom i turskog, koji je, nakon Prvog svjetskog rata, stavio tačku na postojanje ovog carstva.⁷⁶

Nastala, tzv. "turska ostrva" na Balkanu su nakon 1878. bila sve više sužavana, ili su iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana i prodora hrišćanskog stanovništva.⁷⁷ Muslimanski svijet, tokom historije, napadan sa više strana, okretao se sebi, prelazeći u poziciju "*historijske pasive*", postajući vremenom preosjetljiv i defanzivan.⁷⁸ Fragmentiranje teritorija koje su naseljavali muslimani na Balkanu i pojava užeg definiranja identiteta, dovela je do diskontinuiteta i parceliziranja njihove svijesti. Ta svijest nije bila kondenzirana, niti generacijski prenošena. Ova isparceliziranost se manifestirala i u odsustvu saznanja o međusobnoj sudbinskoj povezanosti muslimanskih zajednica. Muslimani su se, našavši se u više država, počeli smatrati pripadnicima zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija ne dotiče ostalih muslimana na Balkanu.⁷⁹

Odluke preliminarog San-Stefanskog sporazuma i Berlinskog kongresa 1878. kojima su izvršene nove teritorijalne podjele na Balkanu, kao i ratni događaji koji su im dramatično prethodili, izazvali su masovna, nasilna etnička pomjeranja i proređivanja na prostoru koji je izuzet od osmanske uprave. Strane diplomate su izvještavale da je u septembru 1877. bilo oko 150.000 izbjeglog muslimanskog stanovništva sa područja Plevne, Selve i Lovce. Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja im je bila javno rasporodata, mezarja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.⁸⁰ Od vremena Berlinskog kongresa do

⁷⁶ D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 110.

⁷⁷ Upor. S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12; T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 180; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ANU BiH, posebna izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 186, 196-197.

⁷⁸ Upor. Dž. Espozito, *Islamska pretnja*, Beograd 1994, 57; S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 260; A. Maalouf, *Križari u očima Arapa*, Sarajevo 1999, 398.

⁷⁹ F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213.

⁸⁰ Dr. E. Mušović tako piše o dolasku muhadžira nakon 1878. u Makedoniju: "*Iz jugoistočne Srbije (onih krajeva koji su 1878. godine priključeni Kneževini Srbiji) osobito iz Jablanice, Kuršumlije, Vranja, Niša, Pirota bilo je najviše Albanaca*

balkanskih ratova, znatan dio Bošnjaka naselio se i po gradovima na Kosovu. Branislav Nušić, srpski konzul u Prištini, pisao je o nastanjivanju bosanskih muhadžira u Feriz-beju (Uroševcu) i Mitrovici, "valjda zato što se tu još osećaju u Bosni".⁸¹ Muhadžiri koji su ostali na Kosovu da žive, bili su izloženi procesima albaniziranja.⁸²

Sandžak je bio jedan od muhadžirskih balkanskih centara u XIX stoljeću. Po novopazarskom kraju su naseljavani i brojni muhadžiri iz Smederevskog sandžaka nakon 1804., 1833. i 1867. godine.⁸³ Šezdesetih godina XIX stoljeća na Balkan pristiže i na desetine hiljada Čerkeza protjeranih sa Kavkaza. Mnogi od njih su, bježeći od Rusa, u panici "zaplovili" u more na "naduvenim mješinama". Emigracija Čerkeza u Osmansko carstvo većih razmjera trajala je od 1858. do 1866. ali je 1864. bio preseljen najveći broj. Sa Sjevernog Kavkaza je na teritoriju Osmanskog carstva, po ruskim izvorima, prešlo više od 430.000 Čerkeza.⁸⁴ Oni su prevoženi

i Muslimana, a zatim Čerkeza, Cigana i moguće Turaka. To je vreme kada su sa prostora Bosne i Crne Gore dolazili Muslimani, označeni često u izvorima kao Bošnjaci" – prema: E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 174-175; opšir. vidi: S. Bandžović, *Muhadžirska bespuća 1878. godine*, Mak, br. 12, Novi Pazar 1996, 32-36; Isti, *Balkanski muhadžirluk*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 126-138; Isti, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1988, 199-201; Isti, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-130.

⁸¹ B. Nušić, *Kosovo*, Beograd 1986, 248, 286. U Mitrovici su naseljeni Atići iz Tuzle, Tahmićići i Bajtali iz Sarajeva, Bulje, Čulumi, Dedović, Karahasanović, Kadribegić, Krame, Čerkezi i Isanović iz Foče, Kazagić iz Goražda, Sulejmanović iz Bihaća, Jašarević iz Višegrada, Vražalice iz Rogatice, Hodžić i Jusufović iz istočne Bosne – prema: R. Kurtanović, *Bošnjaci porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Kosovskoj Mitrovici od vremena austro-ugarske okupacije do danas*, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, 265-266.

⁸² E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, Novopazarski zbornik, br. 7, Novi Pazar 1983, 96.

⁸³ P. Vlahović, *Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti*, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd 1993, 162.

⁸⁴ Ruski istraživači su, međutim, pisali da je iseljavanje Čerkeza izvršeno "под влиянием агитации турецких эмисаров и феодальной знати. Выезду горцев способствовали также военно-феодальные политики русского царизма" – cit. prema: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864., Документы*, Москва 1985, 445, nap. 2. Prema Pittardu bilo je zapravo protjerano oko 700.000 Čerkeza. Planovi oko naseljavanja dijela Čerkeza po Bosni

ruskim, osmanskim, čak i britanskim brodovima preko Crnog Mora do prihvatnih luka u Anadoliji (Trapezunt i Samsin), i Bugarskoj (Varna i Konstanca). Tokom tih putovanja i u navednim lukama, mnogi su pomrli od različitih epidemija. Čerkezi su brodovima dalje prevoženi do dunavskih luka u Bugarskoj, odakle su raspoređivani po unutrašnjosti pojedinih dijelova Balkana pod osmanskom upravom.⁸⁵ Oko 42.000 Čerkeza nakon 1860. došlo je na Kosovo (okolina Uroševca, Mitrovice, Gnjilana, Prištine, Vučitrna, Prizrena).⁸⁶ U Novom Pazaru ih je bilo 20-30 kuća. Zbog nesnalaženja i stalnih bolesti mahom su napustili ovaj grad i otišli na Kosovo. U njihove oronule kuće naseliće se docnije muhadžiri iz Bosne.⁸⁷ Muhadžiri iz Crne Gore, Hercegovine dolaze u Sandžak od šezdesetih godina XIX stoljeća. U tom periodu, prema nekim ruskim izvorima, osmanske vlasti su pripremale Novi Pazar, Sjenica i Pljevlja za prijem izbjeglica u slučaju srpskog i crnogorskog napada.⁸⁸ Veliku grupu muhadžira iz Bosne doveo je, nakon njene okupacije, muftija Šemsekadić u Sandžak.⁸⁹ Sandžak je, od saobraćajnog čvora jednog dijela Carstva, postao granična oblast. Novi Pazar, čija se ekonomska moć bazirala na tranzitu, koji je do tada išao preko njega u pravcu istok-zapad i obratno, našao se u mrtvom uglu, na krajnjem zapadnom dijelu države. Od okupacije BiH 1878. Sandžak je bio

našli su na potpunu odbojnost tamošnje osmanske uprave, kao i neraspoloženje bošnjačkog stanovništva. Samo je u Novopazarskom sandžaku bilo privremeno naseljeno nekoliko stotina porodica Čerkeza iz plemena Abazih. O tome opšir. M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, 498.

⁸⁵ Tako je, između ostalih, u Jedrenu naseljeno 6000 porodica, Silistriji i Vidinu 13.000, Nišu i Sofiji 12.000, Svištovu, Nikopolju, Rusi i Dobrudži 10.000 – opšir. M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 38-40.

⁸⁶ T. Đorđević, *Čerkezi u našoj zemlji*, u: *Naš narodni život*, knj. 3, Beograd 1984, 152-158; M. Nedeljković, *Kosovo i svetski rat*, Beograd 1999, 230. U okolini Niša bilo je smješteno oko 2.000 njihovih porodica. Odatle su 1878. masovno izbjegli: "Ide i Rus sa Srbima, mi ih ne smijemo dočekati". Čerkeza je bilo u i Prokuplju. Odatle su, nakon 1878., bili naseljavani po Kosovu; opšir. M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskome dobu*, 24.

⁸⁷ T. Đorđević, *Čerkezi u našoj zemlji*, 155; također vidi: E. Mušović, *Novopazarski Čerkezi*, "Bratstvo", Novi Pazar 6. decembar 1977.

⁸⁸ *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864., Документы*, 258.

⁸⁹ Upor. B. Hrabak, *Arbanasi i njihova uloga prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Prilozi, br. 16, Sarajevo 1979, 46; V. Šalipurović, *Ustanak u zapadnom delu Stare Srbije*, Titovo Užice 1968, 138; S. Bandžović, *Pljevaljski muftija Šemsekadić u odbrani Bosne i Hercegovine i Sandžaka (1878-1879)*, "Has", br. 24, br. 25-26, Novi Pazar septembar-decembar 1996.

praktično prepušten sebi. Prestao je biti "ključ Bosne" i posrednik u saobraćaju između Sarajeva, Soluna i Istanbula. Trgovina je zamrla. Kriza se osjećala u svim ravnima života. Otvaranjem novih saobraćajnica koje su ga zaobišle, Sandžak se našao skoro u bespuću.⁹⁰ Gradovi u njemu su počeli naglo siromašiti. Dr. Petar Vlahović piše da je Sandžak bio sklonište značajnog broja muhadžira "*muslimana srpske krvi i jezika*".⁹¹ Po njegovom sudu, naseljavanje muhadžira je ubrzalo "*unekoliko proces islamizacije i pregrupisavanja muslimanskog življa*". Sličnu, diskutabilnu tezu je zastupao i E. Mušović, ustvrđujući, da je dolazak muhadžira u Sandžak donio i određene novine, "*među njima i nešto приметнију islamizaciju*".⁹² On je smatrao da su u cjelini muhadžiri bili nepoželjne pridošlice u Sandžaku i na Kosovu, jer su dolazili bez sredstava za život i to u one krajeve koji su baš u to vrijeme bili izloženi naglom i velikom siromašenju. Slični problemi pratili su i muhadžire pristigle na Kosovo, u Makedoniju i

⁹⁰ Šezdesetih godina XIX stojeća dubrovački trgovci su iz Sandžaka godišnje odgonili u Dalmaciju i po 15.000-20.000 grla stoke. Novi Pazar je "bio skladište za robu iz Dubrovnika i jedno veliko napredno mjesto", upor. S. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. III, Zagreb 1928, 111; K. N. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, 33; B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u posljednjoj godini osmanlijske vlasti*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206; V. Čulafić, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.-1869.*, Orašje 2005, 241-242.

⁹¹ Upor. P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", IV, Prijepolje 1976, 173-174; Isti, *Sandžak između prošlosti i sadašnjosti*, "Zlatarske novine", Nova Varoš 7. novembar 1991; Isti, *Prijepoljski kraj u istoriji i tradiciji*, Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje 1996, 189; B. Kljajević, *Pljevaljski kraj i njegov značaj u seobama stanovništva*, Breznički zapisi, br. 6, Pljevlja 1995, 99-102.

⁹² Radi se o preuzetim tezama I. Kosančića iz njegovog djela *Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem* (Beograd 1912); upor. E. Mušović, *Islamizacija u Novopazarskom Sandžaku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VII, Prijepolje 1979, 112; Isti, *Islamizacija u Novopazarskom Sandžaku*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1981, 16; P. Vlahović, *Etničke prilike u prijepoljskom kraju*, 174. Dr. Slavenko Terzić, u "Politici" od 6. septembra 1993. piše o Sandžaku pri kraju osmanske uprave: "*Posljednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja*". Logično bi bilo, po takvom sudu, da se svi ti "*nasilno islamizovani*" nakon 1912. vrate "*pravoj vjeri*", ali o tome nema nikakvih potvrda.

druge oblasti pod osmanskom upravom.⁹³ Prema procjeni Nazif-paše, kosovskog valije, u Kosovskom vilajetu bilo je oko 100.000 muhadžira.⁹⁴ Svijet do tada nije vidio veće bijede i sirotinje: "*Na pustim ledinama kraj gradskih naselja muhadžiri su umirali od gladi i zime*". Rijeka muhadžira se razlila po pasivnim mjestima, utrinama, krčevinama. Vlasti su ih samo mogle kolonizirati. Pogodne zemlje za takvu akciju nije bilo mnogo. Od koloniziranja su bili izuzeti i vakufski posjedi. Preostalo je da se naseljavaju po pašnjacima i utrinama koje nisu bile za obradu pa muhadžiri tu nisu mogli opstati, niti se okučiti. Bila je to posna, loša planinska zemlja.⁹⁵ Begovi po Sandžaku mahom nisu dozvoljavali koloniziranje svojih posjeda. U novopazarskom selu Aluloviće Srbi-čifčije su, u dosluhu sa svojim agama, napravili plan da otjeraju muhadžire. Dogovorili su se da prilikom mljevenja žita za muhadžire stave kreč u brašno. Od takvog žita muhadžiri su dobijali stomadne tegobe. Kako se izvor bolesti nije mogao otkriti, došlo se do zaključka da klima u tom selu ne odgovara muhadžirima, pa su oni otišli ka Kosovu.⁹⁶

Hercegovački i nikšićki muhadžiri naselili su se po brojnim selima na Pešteri. Nastanili su se i u selu Kanjevina kod Sjenice, gdje od 1878. žive muhadžirske porodice Kadrića (Rustanovića), Hodžića, Ciljevića, porijeklom iz Gacka, zatim u selima Trijebine, Suhi Do kod Tutina, Trnavi kod Novog Pazara.⁹⁷ Većina muhadžira iz Nikšića, koji su se nastanili po sandžačkim gradovima, podigli su svoje mahale (muhadžirske mahale). Nakon ovih muhadžira, koji su mahom dolazili odjednom, u velikim skupinama, uslijedili su i dolasci i muhadžira iz Bosne, iz

⁹³ Упор. А. Апостолов, *Колонизација на мухаджирите во Македонија и растројство на чифчиските односи од крајот на XIX век до 1912. године*, Гласник, бр. 1-2, Скопје 1960, 118; S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka*, Vranjski glasnik, knj. VIII, Vranje 1972, 99-101; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 274-275; T. Kraljačić, *Iseljavanje Muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave*, u: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Titograd 1991, 585-590.

⁹⁴ К. Битоски, *Македонија во времето на големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1982, 186-189.

⁹⁵ V. Šalipurović, *Raonička buna*, II, Priboj 1970, 14. Stojan Novaković je pisao da su "bedan svet ti muhadžiri ili begunci" – prema: S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu*, Beograd 1906, 11-12; opšir. S. Bandžović, *Muhadžiri iz Crne Gore i BiH u Sandžaku nakon 1878. godine*, Glasnik, Rijaset IZ BiH, Sarajevo 1999, br. 3-4, 261-276, br. 5-6, 441-456.

⁹⁶ E. Mušović, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, Beograd 1989, 53.

⁹⁷ E. Mušović, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1986, 153-155; Isti, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 145-146.

graničnih predjela prema Crnoj Gori koji su pristizali postepeno u većim ili manjim grupama. U Novom Pazaru su lokalne vlasti, nakon nekih sukoba domaćeg stanovništva sa nikšićkim muhadžirima, u kojima je stradao i gradski kajmekam 1878., dozvolile muhadžirima da se nastane na njenoj južnoj periferiji. Oni su na Hadžetu formirali svoju mahalalu i u njoj podigli džamiju. Dosta muhadžira je uzelo prezime Nikšić.⁹⁸ U sjeničkom kraju naseljavale su se mahom muhadžirske porodice iz Hercegovine.⁹⁹ Muhadžiri su ostajali na imanjima pešterskih begova u Suvom Dolu, Boljarima, Boroštici, Biocu, Ramoševu. Pored muhadžira iz BiH pristizali su i muhadžiri iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori. Oni su naseljavali sela od Bara preko Trijebina, zaključno sa Dugom Poljanom i dijelom same Sjenice.¹⁰⁰ U tutinskom kraju naselili su se muhadžiri iz Crne Gore i Hercegovine.¹⁰¹ Age i begovi su nerado prihvatili muhadžire, i pored pritisaka vlasti, jer nisu htjeli da obrađuju zemlju, pa su zato radije držali na svojim posjedima pravoslavne nego muslimane, jer su im ovi bili podložniji i bolje obrađivali zemlju.¹⁰² Vlasti su 1883. pokušale da nasele muhadžire po beranskoj nahiji, ali pravoslavno stanovništvo to nije dozvolilo.¹⁰³

Muhadžiri su, u nevolji, naseljavali pašnjake i utrine, čime je bila smanjena ispaša i gajenje stoke i krajevima gdje su ostajali. Nisu imali mnogo izbora. Bili su osuđeni na puko preživljavanje. Oni bez nekog

⁹⁸ E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, 89-90.

⁹⁹ Tu su bili, između ostalih, Bajrovići, Buljukbašići, Vrcići, Guzonjići, Zimonjići, Zvizdići, Krvavci, Ljuce, Salkovići, Trbovići, Česovići, Fazlagići, Habeši, Hasanbegovići, Hrkalovići, Hodžići, Ciljevići, Džeke, Šaćići i drugi. Po okolini su se naselile porodice Alibašića, Alića, Atovića, Bašovića, Brunčevića, Vranjakovića, Durakovića, Kaljića, Kapetanovića, Kozica, Kolića, Lukača, Mededovića, Mujo-
vića, Smailagića, Serhatlića, Haskovića, Hadžiajlića, Hadžibegovića, Hadžibulića, Hadžovića, Šahovića i druge; opšir. M. Nedeljković, *Krst i polumesec - najstrašnija srpska razdeoba*, Beograd-Bijelo Polje 1993, 74; E. Mušović, *Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti*, Glasnik, EI, god. XXIX, Beograd 1980, 82; M. Šaćić, *Kolašinci*, Beograd 2000, 115.

¹⁰⁰ E. Mušović, *Stanovništvo*, u: *Sjeničko-pešterska visoravan*, Beograd 1989, 25-26.

¹⁰¹ Po tutinskom kraju naseljene su porodice: Alića, Alomerovića, Babića, Gološa, Drndara, Čokrlija, Fakića, Hadžibulića, Hasića, Kajovića, Kalića, Karadana, Kolašinaca, Kolića, Kriještorača, Kučevića, Lukača, Martinovića, Mecinovića, Pepića, Šahovića i druge; opšir. E. Mušović, *Tutin i okolina*, 56-57.

¹⁰² M. Lutovac, *Bihor i Korita*, Beograd 1967, 41.

¹⁰³ *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, Beograd 1983, 270.

imetka, zavisili su isključivo od vlasti. Umjesto ranijih karaula na putevima i prilazima varoši, osmanska vlast je omogućavala formiranje muhadžirskih naselja.¹⁰⁴ Muhadžiri su, kao čifčije obrađivali i vakufska dobra.¹⁰⁵ Gornji Bihor je bio pun izbjeglica iz Nikšića, Gornjeg Kolašina i BiH. Po stranim izvorima "To je goroštačka rasa vrlo lijepo razvijena i gorda sa svoje ljepote... vrlo neznačka, vrlo fanatična, koja voli razbojništvo, ne odvaja se nikad od svog oružja, nepovjerljiva prema strancima i prema vlastima, od kojih je uvijek daleko živjela".¹⁰⁶ Srpski i crnogorski izvori, povodeći se za sopstvenim nacionalnim i državnim interesima, nisu pokazivali posebno razumijevanje za muhadžire i njihove nevolje. Srpska vlada je prateći, preko svoje obavještajne mreže, naseljavanje muhadžira po Sandžaku, ujedno vodila računa da se srpski seljaci ne iseljavaju masovnije u Srbiju, da njihovi posjedi ne bi pripali "Turcima".¹⁰⁷

Muhadžiri iz Bosne su se naseljavali najviše u novovaroškom i pribojskom, a oni iz Hercegovine u prijepoljskom i pljevaljskom kraju. Muhadžirska naselja su nicala uz putne pravce Priboj-Pobjenik-Šerbetovac-Babine-Jabuka-Kamena Gora-Pavino Polje, kao i na putnom pravcu Babine-Stolac-Dušmanići-Prijepolje. U predjelu Babina nikla su naselja na Šerbetovcu, Borovači, Stocu. Muhadžiri koji su podigli svoje naselje na Šerbetovcu, njih 20 porodica iz okoline Gacka, brzo su uspostavili kontakte sa mještanima. Neki su od muhadžira obavljali pojedine zanatske usluge, dok su drugi kupovali stoku. U svom naselju su izgradili tri kafečajnice, u kojima se, pored kahve i duhana, moglo kupiti i duhana, šećera, eksera, potkovica za konje. Živjeli su u nezavidnim uslovima. Zbog nedostatka obradivog zemljišta bili su bili prisiljeni da krče okolne šume.¹⁰⁸ U Novom Pazaru su lokalne vlasti, nakon izvjesnih sukoba domaćeg stanovništva sa novopridošlicama, u kome je nastradao i gradski kajmekam 1878, dozvolile muhadžirima iz Nikšića da se nastane na njegovoj južnoj periferiji, gdje su, na Hadžetu formirali svoju mahalalu i

¹⁰⁴ Novi Pazar i okolina, 264-265.

¹⁰⁵ Upor. S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, Beograd 1953, 284; V. Šalipurović, *Raonička buna*, I, 16; P. Vlahović, *Selo u oblastima Stare Raške krajem XX i početkom XX veka*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, Prijepolje 1994, 128.

¹⁰⁶ S. Adrović, *Gornji Bihor*, Berane 1995, 75; upor. P. Vlahović, *Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja*, Mileševski zapisi, br. 1, Prijepolje 1995, 15-16.

¹⁰⁷ Arhiv Srbije, Fond arhive Ministarstva inostranih dela Srbije, Propagandno-prosvetno odeljenje, 1900, f. 3.

¹⁰⁸ J. Brašanac, *Sela babinske površi od bune 1875. do konačnog oslobođenja od Turaka 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 186.

u njenoj sredini podigli svoju džamiju. Veliki dio muhadžira je uzeo prezime Nikšić.¹⁰⁹ U ovaj grad su, pored muhadžira iz Nikšića, pristigli i muhadžiri iz Kolašina, Bihora, Bosne i Hercegovine. Muhadžiri iz Crne Gore su naseljavali sela od Bara preko Trijebina, zaključno sa Dugom Poljanom i dijelom same Sjenice. Oni su se prvobitno prezivali Kolašinci, Bihorci, po mjestima odakle su došli, da bi potom promijenili prezimena, uzimajući najčešće po onome *"ko ih je doveo u novu sredinu ili po nekome ko je bio značajan i poštovan u porodici"*.¹¹⁰ Muhadžiri su u sjenički kraj donijeli i svoje običaje, način življenja, ijekavštinu, tip kuće, način odijevanja i što je posebno značajno jezičku čistotu: "Umnogome su oni uspjeli da to nametnu starosedeocima i to što se u Sjenici i danas lepo i dosta čisto govori, bar u većem delu te opštine, treba da se zahvali muhadžerima. U pojedinim selima gde su muhadžeri bili manjina, na primer u peštarskim selima, oni su se utopili, ponegde, npr. u Doliću, Uglu, Boroštici, prihvatili su starosedelački način života, pa čak i albanski jezik".¹¹¹ Tutinske age i begovi su, pak, nerado prihvatili muhadžire, i pored pritisaka vlasti, pošto ovi nisu htjeli da obrađuju zemlju i ispunjavaju predviđene obaveze.¹¹² Teodor Ippen, austrougarski diplomata je 1892. iznosi da stanovništvo u Sandžaku najvećim dijelom pripada *"bosanskom plemenu"*, da je veliki broj *"slovenskih muslimana koji su se od 1878. godine uselili delom iz BiH a naročito iz Crne Gore"*.¹¹³ Lubur Njederle je sve muslimane slavenskog porijekla u Sandžaku, Kosovu i Metohiji. nazivao Bošnjacima.¹¹⁴ Ivan Kosančić piše da muhadžiri u Sandžaku čine *"jednu etničku celinu sa muslimanima, kojih je najveći deo, isto tako, muhadžir iz Bosne i Hercegovine"*.¹¹⁵ Jevto Dedijer je 1912. uočavao: *"Muslimani čine većinu u varošima Stare Raške... Po načinu govora, po svojim običajima, a*

¹⁰⁹ E. Mušović, *Sandžačke migracije i imigracije u XIX veku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", V, Prijepolje 1978, 207-218.

¹¹⁰ E. Mušović, *Stanovništvo*, u: *Sjeničko-peštarska visoravan*, 25-26.

¹¹¹ E. Mušović, *Stanovništvo sjeničkog i tutinskog kraja*, 21.

¹¹² E. Mušović, *Tutin i okolina*, 56-57.

¹¹³ Upor. V. Šalipurović, *Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo*, Mostovi, br. 35, Pljevlja 1977, 106; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 272.

¹¹⁴ F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 84.

¹¹⁵ I. Kosančić, *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem*, Beograd 1912, 63. E. Mušović smatra da je većina sandžačkih muslimana *"slovenske krvi. Najviše su to potomci muhadžera iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine"* – prema: *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 159; upor. Isti, *Musliman ili Bošnjak*, "Borba", Beograd 30. jul 1990.

*naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu s bosanskim muslimanima".*¹¹⁶

Balkanski ratovi 1912.-1913. spadaju među najreprezentativnije ilustracije eksploatacije neznanja, predrasuda, fatalizma, političke zaostalosti nerazvijenih društava.¹¹⁷ Prvi balkanski rat označiće početak iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka u Tursku koji će trajati sve do sedamdesetih godina XX stoljeća. Nakon okončanja Prvog balkanskog rata iz Sandžaka, naročito iz Novog Pazara, iselio se znatan broj Bošnjaka u Anadoliju.¹¹⁸ Iseljavanjima će biti zahvaćene i muslimanske zajednice na Kosovu, u Makedoniji, Grčkoj, Rumuniji i Bugarskoj. Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju državnih granica nakon balkanskih ratova. Ukupan broj stanovništva koje se uselilo u Osmansko carstvo 1860.-1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se stanovništvo države povećalo za oko 40 odsto 1860.-1878. i oko 10 odsto krajem XIX stoljeća.¹¹⁹

U Evropi je odredbama Versajskog mirovnog ugovora, čiji su autori bili predstavnici pobjedničkih sila Francuske, Italije i Velike Britanije, 28. juna 1919. utvrđen novi poredak. Ovim ugovorom zaštita manjinskih prava prvi put je postavljena na nacionalni princip, pa je vjerski princip održavan u međunarodnim ugovorima XIX stoljeća, bio potisnut. Ove su odredbe imale tretman obaveza međunarodnog značaja pod garancijom Društva naroda. U tom smislu bila je predviđena i detaljna procedura za njihovo implementiranje. Prilazeći zemljama izraslim na ruševinama Austro-Ugar-

¹¹⁶ Upor. J. Dedijer, *Nova Srbija*, Beograd 1913, 289; upor. E. Cvetić, *Novopazarski Sandžak*, Jagodina 1909, 21; A. Jovičević, *Plavsko-gusinjska oblast*, Beograd 1921, 512; J. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd 1938, 43.

¹¹⁷ S. Fišer-Galati, *Posledice balkanskih ratova na istočna i srednjoevropska društva*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 123.

¹¹⁸ Dr. E. Mušović piše: "*Teško bi sada bilo reći koliko je bilo takvih porodica koje se nisu vratile u Novi Pazar 1912. godine, jer o tome nema pisanih podataka, a predanja nisu pouzdana, ali je sigurno da ih je bilo dosta*" - prema: E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, 106; opšir. S. Bandžović, 20. *Yüzyl'da Sirbistan Ve Karadağ'dan Müslüman Göçleri*, u: *Muhacirlerin Izinde – Boşnaklar'ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Lotus Yayınevi, Ankara 2004, 73-83.

¹¹⁹ Upor. K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001, 174; J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, br. 9-10, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999, 983. U Tursku je 1921.-1926. došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

ske i Osmanskog carstva, posebice balkanskim zemljama, kao "nepunoljetnim" ili "neprosvećenim", svjetske sile koje su krojile versajsku Evropu, smatrale su za shodno da ih obavežu na poštivanje prava manjina. Ugovori o zaštiti manjina imali su zadatak da osiguraju manjinama stepen "*zaštite i pravice koje će ih postepeno dovesti da se utope u narodnu zajednicu kojoj pripadaju*" govorio je Ostin Čembrlen pred savjetom Lige naroda. Francuski ministar Aristid Brijan je na istom mjestu kazao da nije riječ o iščezavanju manjina "*nego takvoj vrsti asimilacije koja čini narod većim a ne umanjuje malu porodicu*". Po njima, problem manjina nije bio pravne prirode, već pitanje humanosti i oportuniteta.¹²⁰ Veliki svjetski rat ugradio je sebe u buduće sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Sistem zaštite manjina doživio je neuspjeh jer su vladajući režimi u balkanskim i susjednim zemljama bili odveć zadojeni nacionalizmom da bi poštovali prava nacionalnih manjina, čiji se položaj najčešće dovodio u kontekst stanja opštih državnih odnosa, ukoliko su oni bivali lošiji, utoliko je i položaj pripadnika manjina bivao teži. Samoopredjeljenje nacija je, nakon Prvog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopšte načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Nastala su veća kretanja na cijelom Balkanu. Iz novostvorene Kraljevine SHS (sa Kosova, iz Makedonije, Sandžaka i manjim dijelom iz BiH), iz Grčke i Bugarske otišao je u Tursku, koja je nastala na ruševinama Osmanskog carstva, znatan broj muslimana.¹²¹ Bošnjaci iz Sandžaka, iseljeni 1924.-1925. naselili su daleke, granične tursko-iranske predjele, oblast Gemzek šarkšla, vilajet Sivas, "do tame", kako su oni govorili, gdje su uslovi života bili veoma nezavidni.¹²² Umjesto iseljenog muslimanskog stanovništva u grčkom dijelu Makedonije i Trakiji naseljavaju se maloazijski Grci, u Dobrudži Bugari, a u dijelu Makedonije unutar Kraljevine SHS, kao i na Kosovu, mahom pravoslavni doseljenici iz raznih pasivnih krajeva države.

Shodno ugovoru u Lozani 1923. Grci u Turskoj su trebali biti razmiješeni za Turke u Grčkoj: "Ove osobe se neće vratiti da žive u Tirskoj,

¹²⁰ D. Jeremić, *O problemu emigracije i imigracije i o međunarodnim sporazumima za njegovo uređenje*, Beograd 1928, 46-47; J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. II, Beograd 1938, 293; R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd 1996, 52.

¹²¹ Opšir. vidi Dž. Krvavac, *Zaboravljeni sandžački muslimani*, "Iseljenički glas", br. 3, Sarajevo 18. oktobar 1935; Г. Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на првата балканска војна до осамостојување на Македонија: со посебан осврт врз исламизираниите Македонци*, Скопје 2001.

¹²² E. Mušović, *Crnogorski Muslimani*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995, 71.

odnosno u Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade”.¹²³ Mnogi od onih koji su se trebali iseliti živjeli su “prosperitetno i zadovoljno, osjećali su se sigurnim i nisu imali želje da napuste svoje domove”. Grčki političari su navodili da “I grčko i tursko stanovništvo o kojem se ovdje radi... protestuje protiv ove procedure... i izražavaju nezadovoljstvo svim sredstvima koja su im na raspolaganju”.¹²⁴ Odlučna razmjena stanovništva nametnula se kao jedini izbor u cilju uspostavljanja trajnog mira. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada je optimistički pisao: “*Rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biće faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti*”.¹²⁵ Turski predstavnici su u Lozani isticali da je hrišćansko stanovništvo u Turskoj uvijek bilo u funkciji zastupanja interesa strane politike. Fritjof Nanzen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u svrhu razmjene stanovništva prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvenja. Društvo naroda nije tada razmišljalo o mogućnosti da Grčka i Turska sklope bilateralni sporazum o zaštiti manjina, da spriječi masovne prinudne migracije i zadrži pravo kontrole poštovanja ove zabrane. Naprotiv, ono je podstaklo da se ugovorom između ove dvije zemlje zapravo zapečate deportacije.¹²⁶ Lozanski ugovor je utvrdio obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918., te na sve Turke u Grčkoj sem žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obje države postalo etnički relativno homogeno.¹²⁷ Primjenu ovog grčko-turskog ugovora, koji je

¹²³ H. Psomiades, *Eastern Question: Final Phase*, Pella 2000, 120.

¹²⁴ *Izbeglice – žrtve etničkog čišćenja*, Beograd 2004, 245.

¹²⁵ Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, “Republika”, br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹²⁶ “Politika”, Beograd 26. jun 1993.

¹²⁷ J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, I, 197-198; J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 567; V. Ortakovski, *Manjine na Balkanu*, Skopje 1998, 203. Vojislav Jačoski smatra da su iseljeni “*Turci*” iz Jegejske Makedonije zapravo bili “*Makedonci muslimani*” – prema: V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-4, Beograd 1981, 386. Među iseljenim muslimanima, smatra Stojan Kiselinovski, bilo je i 40.802 “*Makedonca muslimanske veroispovijesti, 6.014 Albanaca i mali broj muslimanskih Jevreja*” – prema: С. Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, Скопје 2000, 41; Iz

predstavljao najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Etika prisilnog preseljavanja nije mnogo komentirana. Nasilno protjerivanje iz doma je realno jedan od najsnažnijih izvora stresa u životu svakog čovjeka. U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su grčke izbjeglice. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "*ono što im je ostalo od života*".¹²⁸ Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke. "Grčka Makedonija" u kojoj su Grci prije 1914. činili manje od polovine stanovništva, postala je gotovo 95 odsto grčka. Jevrejska *Salonica* (Solun) postala je grčki *Thessaloniki* naseljavanjem hiljada izbjeglica iz Male Azije. Turska anadolska obala, s druge strane, postala je gotovo potpuno muslimanska. Izmir, prije poznat kao "nevjernički" zbog svojeg brojnog hrišćanskog stanovništva, izdigao se "iz pepela kao turska luka".¹²⁹ Broj ukupno deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Prije ove zamjene u Grčkoj je, po nekim podacima, bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je Grčka tada imala. U njoj je ostalo još oko 190.000 muslimana, mahom u zapadnoj Trakiji. Zbog stalnog pritiska, iseljavanje u Tursku nije prestalo ni nakon Drugog svjetskog rata.¹³⁰ Grčke vlasti su posebnim zakonima stimulirale emigraciju muslimana i kontrolirale promet nekretnina time što su muslimani ograničavani na ugovaranje samo sa Grcima, a to su povoljnim kreditima pomagale i bankarske institucije.¹³¹ Razmjena stanovništva je eufemizam za kolektivna protjerivanja ljudi koji su *de jure* i *de facto* postali stranci, uz "pravdanja" unutarnjom stabilnošću, budućim prijateljskim odnosima, mirom u regionu. Države su smatrale da, shodno klasičnom međunarodnom pravu mogu odlučivati o sudbini svojih podanika. Razmjene stanovništva sa sobom su nosile ljudske patnje. Prese-

Grčke je u Tursku protjerano i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je, pod muslimanskim imenima i odjećom, živjela od XVII stoljeća, u raznim gradovima, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je energično poricala njihov jevrejski identitet; opšir. O Zirojević, *Dönme*, "Helsinkička povelja", br. 81-82, Beograd mart-april 2005, 56-57.

¹²⁸ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91; opšir. С. Киселиновски, *Лозанскиот мировен договор, неговата политичка суштина и задолжителна размена на населението меѓу Грција и Турција*, Гласник, бр. 3, Скопје 1976, 57-66.

¹²⁹ M. Mazower, *Balkan*, 119, 128.

¹³⁰ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskome periodu*, 23-24.

¹³¹ B. Petrović, *Različite interpretacije grčko-turskih suprotnosti*, u: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 250. Krajem 80-ih godina XX stoljeća u Grčkoj je bilo 120.000 pripadnika turske manjine.

ljavanje stanovništva, kao rezultat državnih dogovora, ne može se tretirati dobrovoljnim, iako se sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od sudbine onih koji su nasilno iseljeni.¹³² Eničko čišćenje nije lahko definirati. Teško ga je odvojiti od prisilnog iseljavanja i razmjene stanovništva, dok se sa druge strane stapa sa pojmom deportiranja i genocida. "Etničko čišćenje" se može razumijeti i kao protjerivanje "*nepoželjenog*" stanovništva sa jedne teritorije zbog religiozne ili etničke diskriminacije, iz političkih, strateških ili ideoloških pobuda, ili kombinacije svih ovih razloga.¹³³ Međunarodna zajednica je krajem XIX i početkom XX stoljeća u pružanju humanitarne pomoći izbjeglicama bila angažirana preko Međunarodnog crvenog krsta i Crvenog polumjeseca.¹³⁴

Nakon grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimanskog življa. Cjelokupna problematika osmanskog nasljeđa u balkanskim državama i evolucija od *millet*-a u naciju, ustvrđuje M. Dogo, muslimanskih manjina između tradicije i modernog duha, kondenzirana je u stavovima grčke vlade da je zadatak Društva naroda da očuva postojeće etničke kulture, a ne da stvara nove. Vlasti u Ankari su i same namjerno održavale nejasnom razliku između "muslimanskog" i "turskog", što je bilo očito 1934. kada je u turskom parlamentu bilo najavljeno da su zamišljeni ciljevi politike repatrijacije sa Balkana trebali obuhvatiti ukupno 400.000 Turaka iz Rumunije, milion iz Bugarske i 800.000 iz Jugoslavije. Pitanje repatrijacije je za tursku vladu bilo racionalizirano, lišeno emocija i rezervi, osim onda kada se odnosilo na numerički kapacitet apsorbiranja iseljeničkog talasa.¹³⁵

Dugotrajni proces balkanizacije doveo je kod muslimana do partikularne egzistencije, kao i do isparcelizirane svijesti. Partikularizam je kod muslimana, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno.¹³⁶ Muslimanske manjinske zajednice su, u sklopu širokih akcija deosmanizacije Bal-

¹³² V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa građanima*, Reč, br. 43, Beograd 1998, 156.

¹³³ E. Bel-Fijalkov, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, feljton, "Politika", Beograd 23. jul 1993.

¹³⁴ Nakon stvaranja Društva naroda, 1921. imenovan je prvi Visoki komesar za ruske izbjeglice (dr. Fridtjof Nansen), formiran je posebni organ koji će se, u ime Društva naroda, baviti rješavanjem problema izbjeglica.

¹³⁵ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, 459.

¹³⁶ F. Karčić, "*Istočno pitanje*": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 31.

kana, bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "*repatrijacije*". U tadašnjoj publicistici primjenjivana je ideologizirana terminologija: nazivali su ih "*odgođenim izbjeglicama*", podrazumijevajući pod tim da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli "normalnom" tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz "*politika repatrijacije*" koja je sintetizirala etno-teritorijalnu viziju domovine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.¹³⁷ Ataturk je govorio da su muhadžiri turska "*nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili*". Turska je 1927. imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bili 86 odsto onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. ova država je imala je 16,188.767 stanovnika.¹³⁸

Nakon Drugog svjetskog rata doći će do novih talasa iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije, sa prostora Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije. U svojim brojnim radovima dr. E. Mušović je isticao ekonomske motive kao primarne za iseljavanje iz Sandžaka, ali je pominjao i druge.¹³⁹ Uzroci iseljavanja su neosporno bili višeslojni. Iseljavanja su

¹³⁷ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, br. 3, Beograd 1995, 361; opšir. S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004, 85-101.

¹³⁸ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 7-8.

¹³⁹ E. Mušović, *O posleratnim migracijama sandžačkih Muslimana u Tursku i Makedoniju*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 459. Kao druge razloge on na naučnom skupu "*Migracije i Bosna i Hercegovina*" ističe: "*Verski fanatizam, porodične i rođачke veze, strah od rata i njegovih posledica, određeni pritisci koji javno nikada nisu izlazili na videlo (o ovom poslednjem govore neki koji su se iselili)*". To će biti jedan od povoda za komentar dr. Rasima Muminovića da je Mušović time zapostavljao druge razloge iseljavanja: "*Njemu je bez sumnje poznato da nije nikako slučajno što se intezivnost tih migracija javlja nakon svakog od dva svjetska rata, da su ponajviše uslovljene onim što se dogodilo u toku ratova i posebno stanjem iza njih, u što ulaze i ekonomske determinante, ali one nisu odlučujuće*" - prema: R. Muminović, *Historija-znanost ili obmana?*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 588-589. Dr. Atif Purivatra u vezi sa Mušovićevim ocjenama o iseljavanju na istom skupu ističe: "Uvažavajući sve teškoće na koje nailazi dr Mušović pri naučnoj obradi iseljavanja Muslimana iz Sandžaka (npr. nepotpunost i nedostupnost arhivske i druge građe, korištenje stranih arhiva, tabuizacija teme, njena politizacija i propagandno-publicistička obrada), mislim da bi bilo potrebno, utoliko to već nije učinio, da ukaže na uzročno-posljedički karakter veze između navedene tri faze iseljavanja Muslimana iz Sandžaka u Tursku, uključujući sve aspekte (od pravno-političkog preko socijalno-ekonomskog do nacionalno-vjerskog i psihološkog) tog fenomena. Samo tako obuhvatnom obradom tog iseljavanja moguće je objektivno

bila i znak kolektivnog straha i nesigurnosti. Iz Mjesne zajednice Suhi Do (SO Tutin), kojoj pripadaju sela Suhi Do, Boroštica i Đerekare, je 1950.-1970. iseljeno 221 lice, odnosno 28 domaćinstava.¹⁴⁰ Iseljenici su autobusima iz Novog Pazara odlazili za Rašku, odakle su željeznicom, preko Niša i Bugarske išli u Tursku: "*Svakog jutra se na autobuskoj stanici ponavljala ista slika: lelek i vriska onih koji su odlazili u tuđi svet*".¹⁴¹ Iz Novog Pazara su odlazile stare gradske porodice, a pristizalo ruralno stanovništvo, nenaviknuto na gradski ambijent. Novi Pazar je počeo gubiti svoju fizionomiju. Zamirao je život, praćen sveopštom apatijom.¹⁴² Nisu rijetki istraživači migracija stanovništva iz Jugoslavije između dva svjetska rata, kao i iz vremena socijalističkog perioda, koji nisu čak ni evidentirali muslimanske iseljenike.¹⁴³ Brojna pitanja vezana za muhadžire iziskuju složen pristup.

ukazati na njegove uzroke, kao i na posljedice koje se održavaju i na promjene demografske strukture stanovništva" - prema: A. Purivatra, *O problemima iseljavanja Muslimana*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 632-633. U svom reagiranju dr. E. Mušović je, iznoseći kako je "*većina migracija motivisana ekonomskom prirodom, ekonomskim razlozima, a da nisu isključeni ni drugi razlozi*", dalje istakao: "*Iako je to vrlo teško, pokušao sam da dam neku težu dimenziju iseljavanja Muslimana u Tursku, jer oni svojim odlaskom gube sve sa svojom otadžbinom, gube svoj nacionalni identitet, nisu više Muslimani nego Turci, što je, smatrano, tragično. Druge alternacije za njih nije bilo*" – prema: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 596.

¹⁴⁰ Među njima je bilo i onih koji su se, na putu za Tursku, zadržali i nastavili da žive u Makedoniji. Tamo su ostale da žive porodice Hadžibulića, Šmakovića, Alibašića i Čorovića. Iz suhodolske opštine je u Tursku iseljeno 15 porodica Kolića. Iz Đerekara su se iselile dvije porodice Jašarevića, devet porodica Tahirovića, po jedna Kurtovića, Destanovića, Mujovića i Halilovića – prema: E. Mušović, *Stanovništvo MZ Suvi Do*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 205, 213-214.

¹⁴¹ E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, 113.

¹⁴² R. Crnišanić, *Ličnosti i događanja*, Novi Pazar 2005, 198. Ejup Mušović je ukazivao na hronične probleme novopazarske sredine. Povodom iseljavanja Bošnjaka on 21. jula 1966. govori na sjednici opštinskih organa: "Sinoć je otišlo pet porodica, noćas će nekoliko njih otići, to je sigurno... Iz Jugoslavije se može otići u Tursku za 40.000 starih dinara, a iz Turske se dolazi u Jugoslaviju za pola miliona starih dinara... Ako smo mi do krajnje mere liberalizovali pravo da se može ići, onda treba i dozvoliti i da se neko vrati. Verujem da bi imalo ljudi da se vrati" – prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, 130.

¹⁴³ V. Grečić, *Spoljna migracija stanovništva Jugoslavije*, u: *Jugoslovenska država 1918-1998*, Beograd 1999, 329-331.

Oni koji su, razočarani u život u Turskoj, htjeli da se vrate, nailazili su na velike birokratske prepreke. To je, zbog postojanja velikih administrativnih teškoća, uspio ostvariti tek mali broj iseljenika.¹⁴⁴ Dr. E. Mušović je procjenjivao da u Turskoj bilo više od dva miliona potomaka jugoslovenskih muhadžira: *"Prema jednoj proceni do koje sam došao u Istanbulu, konsultirajući veliki broj ljudi, oko 40% iseljenih Muslimana vratilo bi se u Jugoslaviju pod uslovom da im se omoguće najminimalniji uslovi za život. Međutim, to je nemoguće iz više razloga, a jedan od njih je i činjenica da su mnogi, u vreme dok su se iseljavali i tamo privikli na nove uslove života, ostali bez igde ičega"*.¹⁴⁵ Sedamdesetih godina XX stoljeća tri ministra u vladi Bulena Edževita bili su porijeklom iz Jugoslavije. Po navodima tadašnjeg Mesuda Besnikua, generalnog konzula Jugoslavije u Istanbulu, skoro sve valije (načelnici okruga), kao i većina policijskih i dobar dio vojnih starješina, bili su porijeklom iz Jugoslavije.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Na partijskom savjetovanju 28. januara 1967. u Tutinu Ejup Mušović upozorava: "Mislim da je potrebno i raščistiti razne probleme oko statistike i evidencije, gdje je bilo često nesporazuma i gde su se ponekad Muslimani osećali kao da su pod pritiskom srbiziranja ili hrvatiziranja itd. Na primer, u legitimacijama, svedočanstvima i drugim dokumentima piše Srbin, nema rubrike Musliman. Zato mislim da je opravdano da se formira delegacija koja bi upoznala sa ovim problemom republičko rukovodstvo i nastupila sa određenom argumentacijom ističući, osobito, teškoće ovog kraja... Prilikom mog boravka u Turskoj, saznao sam da je jedna porodica čiji su članovi govorili da je u Jugoslaviji bolje, preseljena negde u unutrašnjost. Bio sam takođe u Bursi, tamo je masovno nezadovoljstvo tih ljudi što su došli u Tursku" – prema: R. Crnišani, *Rasprave*, Beograd 1999, 36. Ejup Mušović je pisao: *"Život većine Muslimana koji su se iselili u Tursku težak je i mukotrpan, ali nije gori i teži od onog života što su ga imali u Sandžaku u vreme iseljavanja"* – prema: E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, 115, nap. 414.

¹⁴⁵ E. Mušović, *Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj*, Zbornik radova, Etnografski institut, br. 12, Beograd 1981, 70. Pesimistično je zaključivao da su iseljenici izgubljeni za svoj etnos: *"Oni govore samo turski, prihvatili su sve što je tursko. Izuzev bledog sećanja da su bošnjačkog porekla, drugo im ništa od njihovog nije ostalo. Religija je i tu učinila svoje i olakšala posao potpune asimilacije"* – upor. E. Mušović, *Tutin i okolina*, 121; Isti, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 155.

¹⁴⁶ Potomci iseljenika su se istakli i kao dobri ratnici. Posebno su došli do izražaja u toku kiparske krize, gdje ih je dosta i stradalo u sukobu sa Grcima. Među poginulim je bio i Čamil Dacić, rođen 1947. u Ibarcu kod Rožaja, koji se u Turskoj zvao Kamil Balkan. On je bio proglašen za *gaziju* (heroja). Jedna ulica, kao i škola u istanbulskom naselju Beşjuzevler, dobili su njegovo ime - prema: E. Mušović, *Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj*, 73-74.

Širom Turske se mogu vidjeti naseobine, čitava naselja, sela, pa i gradovi sa velikim brojem turskih državljana koji govore bosanski, makedonski i albanski jezik, organiziraju se u svojevrzne oblike okupljanja, održavaju više ili manje intenzivne veze sa svojom rodbinom, prijateljima i poznanicima u krajevima iz kojih su davno potekli.¹⁴⁷ Na pretpolitičkom nivou oni imaju svijest o različitom etničkom porijeklu, pri čemu je vjerski element bila presudna komponenta tog porijekla. Radi se o lojalnim turskim državljanima koji su prihvatili i usvojili vrijednosti društva koje ih je primilo. Turska politika je od početka bila usmjerena na punu jezičku i kulturno-političku asimilaciju svih doseljenika. Suvremeno tursko društvo, koje se može nazvati društvom ljudskog preobražaja, sačinjeno je od skoro 60 etničkih grupa i predstavlja društvenu sintezu hiljadu godina stare anadolske i balkanske historije.

Historija nas, napisao je Meša Selimović, “ničemu ne uči i nikome nije učiteljica života, ali nam daje mogućnost da se saznamo, da lakše sagledamo svoje pravo lice, da u duhu vidimo poražavajuću dramu bezbrojnih smrti i jednog dugog života”.¹⁴⁸ Slike lične i kolektivne prošlosti

¹⁴⁷ Nakon boravka 1968. i 1973. u Turskoj, E. Mušović je pisao: “*U stambolskoj Pišman mahali smestila se pešterska sirotinja, tamo odseljena posle pedesetih u potrazi za hlebom*” objašnjavajući potom “*da njihovoj mahali nije pravo ime Pišman mahala nego su je tako oni međusobno nazvali zbog toga što su se oni mnogi popišmanili (pokajali) što su došli ovamo da žive, što ni to nije onako kako su se nadali, ali, eto, sudbina*”, prenoseći dalje njihova razmišljanja upućena njemu lično: “*Znamo da si ti pisac, čuli smo ovamo za to, i da pišeš istoriju, i to o nama, o našoj istoriji da pišeš, a bogami je o nama teško pisati. Mi smo ti većito bili neprijatelji s mukama i nemaštinom. Za nekakva dobra mi znali nijesmo - ne tako mi boga. Taka nam je ta sudbina*” – prema: E. Mušović, *Sermija*, Beograd 1994, 23-25. Murat Hercegli, porijeklom iz Sjenice, tamo mu je postavio pitanje: “*Kako bi to bilo da kod nas dođu komunisti na vlast, pa da mi uzmu moja kola i moj mal (imovinu) što sam ga s mukom zaradio, pa da mi ga podele onoj mnogobrojnoj sirotinji iz mog sokaka?*” – prema: E. Mušović, *Zemljače, ovde se tako priča*, “Ibarske novine”, Kraljevo 17. maj 1968.

¹⁴⁸ Čak i površno izučavajući istoriju, ukazivao je dalje ovaj književnik, “iznenadićemo se koliko ima analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo. Logičan zaključak iz tog notornog saznanja je da se sve oko čovjeka može promijeniti, ali se suština čovjekova veoma sporo mijenja ili se uopšte ne mijenja. Otkako čovjek postoji ista je ljubav, mržnja, zavist, želja za moći, sujeta, česta surovost, rijetka plemenitost, zaslijepljenost parolama, spremnost na osuđivanje drugih, strah od ostalih ljudi, strah od smrti, želja za lažnom utjehom, euforično ili panično traženje bogova, žaljenje i gubljenje iluzija. Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i

nisu statične, nego su i posljedica i funkcija sadašnjih stavova, promijene vrijednosti historijskih sudova. Svaka generacija ima pravo da historiju iznova i drugačije preispituje, jer "djeca nikada ne gledaju na historiju očima svojih očeva". Ono što se "danas" zna, a nije se znalo prije, može protokom vremena biti potvrđeno, ali i prevaziđeno. Kontroverze, koje prate razvitak historiografskog saznanja, treba kontinuirano razrješavati novim istraživanjima, kreativnim i tolerantnim dijalogom neistomišljenika, ako se "učestvuje u znanju", čime historijska nauka najdjelotvornije napreduje. Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći na jednom mjestu, u jednom arhivu, historiografiji jednog naroda ili samo u jednoj knjizi. Oni se mogu tražiti u novom pristupu – multiperspektivnosti.

Safet BANDŽOVIĆ

BALKANSKI MUHADŽIRSKI POKRETI U HISTORIOGRAFSKOM KALEIDOSKOPU (Rezime)

Migracije stanovništva na Balkanu čine veoma složenu naučnu problematiku. One su značajno uticale na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa u ovom historijski nestabilnom regionu. Među njima posebno mjesto zauzimaju muhadžirski pokreti. Vojno-političko slabljenje Osmanskog carstva povlačilo je za sobom stalno smanjivanje njegove teritorije, kao i neminovno povlačenje muslimanskog stanovništva u one oblasti koje su ostajale u njegovom posjedu, postajući pribežište muhadžira različite etničke i lingvističkog pripadnosti sa izgubljenih teritorija. To je pratilo i zbivanja na Balkanu, gdje su se, sa svim osmanskim porazima i uzmicanjima, pokretali iseljenički talasi muslimana, dinamizirani raznovrsnim progonima. Muhadžirski pokreti započeti krajem XVII stoljeća biće nastavljeni i u narednim stoljećima. Turska, koja je nastala na ruševinama Osmanskog carstva, biće odredište mnogobrojnih iseljeničkih talasa muslimana sa Balkana. Demografska deosmanizacija Balkana je slojevito pitanje koje, bez obzira na dosadašnja različita interpretiranja, u postjugoslavenskom periodu neosporno iziskuje iznijansirano promatranje sa više strana, lišeno raznih ideoloških opterećenja, historiografskih stereotipa i prevaziđenih, jednostranih ocjena.

Istraživanje dionica višedimenzionalne muhadžirske historijske

daljim precima" - prema: M. Selimović, *Roman i istorija*, Zbornik radova posvećen uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet, Sarajevo 1972, 93-95.

drame, koja još nije dovoljno osvijetljena, otkriva potisnuti, skoro zaboravljeni svijet individualnih i porodičnih ljudskih sudbina, svijet borbe za opstanak. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Među historičarima koji su se bavili istraživanjima migracija, zapaženo mjesto zauzima i dr. Ejup Mušović. On je, uočavajući važnost i posljedice migracija stanovništva za historiju, uradio više zapaženih radova posebno o muhadžirskim pokretima iz Sandžaka. Svojim knjigama, kao i nizom značajnih priloga objavljenim u naučnim časopisima, imajući pritom u vidu vrijeme i okruženje u kojem je djelovao, pružio je vrijedne priloge rasvjetljavanju pojedinih dionica posebno o sudbini muhadžira tokom XIX i XX stoljeća, kao i korisne naznake za dalja istraživanja.

BOŠNJAČKI MAZGIT – MUHADŽIRSKA OAZA BOŠNJAKA NA KOSOVU

Rezime: Protjerivanje i egzodus Bošnjaka Nikšića slijeđen njihovim dramatičnim raseljivanjem po preostalom prostoru Berlinskim kongresom (1878) okrnjene Osmanlijske Imperije, jedan je od osnovnih ciljeva originalne znanstvene studije, sačinjene na osnovu raspoloživih osmanlijskih i balkanskih historijskih izvora. Rad je sazdan i na osnovu empirijskog istraživanja, kazivanjima mještana i drugih pomoćnih izvora.

Bošnjaci Nikšića ili „Nikšićki Turci“, kako su ih njihovi crnogorski izgonitelji najčešće nazivali, poslije dvomjesečnih borbi i predaje grada Crnogorcima (1877), sa svojim su porodicama otisnuli na dug i neizvjestan muhadžirski put. Put stradanja, prepun neizvjesnosti, ka „Karabaku“, ove je uklete muhadžire odvodio u različite pravce.

Jedan je od mnogobrojnih, mukom utabanih puteva, obezglavljene, protjerane i preplašene hercegovačke obitelji vodio u pravcu Kosova. U Mazgit, na predivnu „svetu zemlju osmanlijsku“, na ravno Kosovo Polje, na poklonjeni komadić zemlje, koji je najviše sličio njihovom zavičaju - napuštenom Nikšiću, koji su nerado morali ustupiti svojim trebiteljima. Tijekom burnih historijskih prelamanja Mazgit ostaje prepoznatljiv kao jedna u nizu velikih bošnjačkih muhadžirskih oaza.

Privikavanje i opstanak nikšićkih Bošnjaka na Mazgitu tekao je sporo i otežano, da bi danas na Mazgitu Bošnjaka bilo sve manje, a razloga nebrojeno mnogo!

Ključne riječi: Bošnjački Mazgit, Nikšić, Nikšićki Bošnjaci, Kolašin, Kosovo, Novopazarski sandžak, muhadžiri...

1. Osnivanje bošnjačkog Mazgita

„Nijesu pametni ni oni što su otišli,
ni ovi što su ostali.

Karabak tamo, Karabak ovamo.“
(Husein Bašić, CrnoTurci)

Muhadžirski talas koji je poslije 1878 godine zahvatio bošnjački etnički prostor, donio je niz dramatičnih promjena koje su najžešće osjetili Bošnjaci iz različitih djelova Bosne i Hercegovine (Nevesinje, Gacko, Stolac, Korjenici, Dabarsko Polje, Dživar Trebinjski), Crne Gore (Nikšić i Kolašin)¹ i nekih dijelova Novopazarskog sandžaka. Poslije zauzimanja Nikšića, bošnjačko stanovništvo se raselilo prema Bosni, Albaniji, Kosovu, Makedoniji i Anadoliji.²

Egzodus Nikšićana Bošnjaka³ uvijek je tema *par excellence* u znanstvenim studijama i književnom stvaralaštvu. Dugo se ništa nije znalo o sudbini velikog broja porodica ovih hercegovačkih muhadžira. Ipak, ostalo je dovoljno vrlo značajnih izvornih podataka, ali, isto tako, Nikšićani su zastupljeni i imaju pomena i u djelima naše bošnjačke književnosti.⁴ Naročito zanimljiva je hićaja *Junak ili hajduk*, našeg uglednog književnika Muhameda Abdagića (1916-1991):

„*Napustismo Ni'šić, a da ne izmetnusmo ni jedne, a tri mjeseca opkoljeni, i sve smo odoljevali bez ičije pomoći, Turci se savili oko svoje stražnjice i svog hala, jer hi Moskov bješe dotjerao do pred vrata Stambola... I nudio nam je car najbolju zemlju u carstvu. Vi ste bili junaci, veli, čuveno je vaše, pa ste zaslužili da vam se da, sami izaberite mjesto u*

¹ Nikšić su crnogorske jedinice zauzele 28. avgusta 1877. godine, a Kolašin 4. oktobra 1877. godine. Odluka Berlinskog kongresa (13 jun-13 jul 1878) o stvaranju nezavisne Crne Gore, ruši i zadnju nadu Bošnjaka da se vrate na svoja zauzeta ognjišta. (Vidjeti: Петар Шобајић, *Никишић/Оногочит*, Београд 1938, 72; Хамид Хаџибеговић, *Опсада Никшића 1877. године према извјештају никшићког науба*, Историјски записи, бр. 1-3, Цетиње 1949, 49-66; Новак Ражњатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 108-121.)

² Zvanični podaci Državnog arhiva Crne Gore govore da su prema Albaniji otišle 283 bošnjačke porodice ДАЦГ, МУД, ф. III, април 1879.

³ O nikšićkim Bošnjacima na Kosovu vidjeti: Redžep Škrijelj, *Enklave bošnjačkih muhadžira na Kosovu*, Tutinski zbornik, 2, Tutin 2001; isti: *Muhadžiri Nikšića u Makedoniji*, Almanah, 21-22, Podgorica 2003; Редџеп Шкријељ, *Мухадџирската криза и населувањето на Бошњациите во Македонија (1875-1901)*, Бигос, Скопје 2006;

⁴ Vidjeti: Husein Bašić, *Crnoturci*, Novi Pazar 1996.

carevini. Pa se vratih i rekoh šta je car reko, Hadžimanić Duro bijaše tada najstariji, od sto jedan vala, Babić Jašar, već bio poginuo, smače ga mlado Crnogorče u boju, sal' Duro, i Avdo Ljuca, junak pod sijedom bradom do pojasa, a oni drugi svi u boju, Duro onda veli nećemo vala nigdje sem na Kosovu, tu da pobodemo kolac i tu na ravnom Kosovu ko što bijaše ravan Nikšić, onakav isti grad da namjestimo, e da bi dovu tu činili caru, i podvorenje, što nam dođe na Kosovo i otvori vrata pravoj vjeri, odatle da ponekad svratimo i u Ni'šić da nas želja mine... Ali paša ne daje, veli: Vala ako vi taj kolac pobodete na Kosovu, pobodite ga u moju g...u. Te najzad u Mazgit... A ja ostah ovdje u Glogoviku, da sam još bliži Ni'šiću, e svud li smo se rasturili po carevini, a niko ti ne voli muhadžera i ne primiči se muhadžeru, a djecu plaše sa njima, bježite, djeco, eto muhadžera.⁵

Selo Mazgit⁶, Mazgit Bošnjački, Novi Ni'šić, Muhadžirski Nikšić, Donji Mazgit ili prema osmanlijskim oficijelnim spisima, Mazgit-i Hamidije⁷, se ubraja u sela zbijenog karaktera. Nastalo je dolaskom bošnjačkih muhadžira iz Nikšića⁸ na ataru brežuljka Mazgit.⁹ Nikšićkim muhadžirima se povremeno pridružuju bošnjački muhadžiri iz Kolašina i drugih osvojenih i oduzetih hercegovačkih oblasti, ali i dijelova Novopazarskog sandžaka koji su poslije 1878. godine pripali novoj i neovisnoj kneževini Crnoj Gori.

⁵ Priču je autor napisao u Novom Pazaru, na osnovu autentičnog kazivanja Osman-age Nikšića, koja nije ništa drugo, do evociranje uspomena i sjećanja na njegovu mladost i viteštvo počinjeno u Nikšiću, kada je stizao megdan dijeliti sa najčjuvenijim ondašnjim junacima. (Vidjeti: Muhamed Abdagić, *Junak ili hajduk?*, Almanah, br. 29-30, Podgorica 2005, 310; također vidjeti: Alija Džogović, *Abdagićev epski junak* i pripovjedač Vejsil, Almanah br. 3-4, Podgorica 1998, 203-210.

⁶ Nalazi se na izlazu iz Prištine, neposredno pored puta za industrijski gradić Obilić (1,5 km jugozapadno), blizu poznatog turbeta Sultana Murata I (1362-1389). Locirano je zapadno od puta Priština-Vučitrn. U Srbiji i na Kosovu postojalo je nekoliko sela sa ovim imenom. Selo Mazgit u dolini Ibra ispod Kopaonika pominje R. M. Plić. (vidjeti: Радомир М. Илић, *Ибар*, Српски Етнографски Зборник, књ. 6 (Насеља Српских Земаља, књ. III), Српска Краљевска Академија Београд 1905, 596.)

⁷ Postojao je i Mazgit-i Azizije, formiran u vrijeme sultana Abdulaziza (1861-1876). Nastao je nakon što je atar pomenutog sela otkupljen od vlasti radi smještaja Čerkeza sa Sjevernog Kavkaza.

⁸ Pisanje Petra Šobajića povlači dosta kontroverzi u vezi sa brojem Nikšićana Bošnjaka. U svojoj knjizi o Onogoštu ili Nikšiću najprije pominje svega 410 bošnjačkih porodica, da bi pominjući 1881. godinu pisao o oko 600 iseljenih porodica (Vidi: Петар Шобajiћ, *Никишић-Оногoшт*, Београд 1938, 121.

⁹ Postoji i Gornji Mazgit, naseljen albanskim stanovništvom i blizu je auto puta Priština-Mitrovica. Bliži je pomenutom turbetu. Njega su formirali muhadžiri Albanci, protjerani iz današnjih srbijanskih oblasti Toplice, Jablanice i drugih mjesta.

Postoji uvjerenje da ime sela dolazi od naziva istoimene visoravni, na kojoj je izniklo naselje, koje su uz dozvolu osmanlijskih vlasti (muhadžirske komisije) između 1877. i 1912. godine formirali muhadžiri iz Bosne i nekadašnjeg šireg regiona Novopazarskog sandžaka.

Prostire se između nekadašnjeg željezničkog stajališta Globoderice i uzvišenja Gazi Mestan. Bez obzira što leži na goloj visoravni, selo Mazgit mnogi svrstavaju u niz najljepših sela na Kosovu.

U neposrednom dodiru je Brnjička rijeka u koju se ulijeva potočić Gladna voda, a zatim se ponovno razdvaja u dva tijeka, od kojih jedan protiče preko Mazgit Polja, i pored Muratovog turbeta¹⁰, preko Globoderičkog blata utiče u rijeku Sitnicu, lijevu pritoku Laba.¹¹ Njegovom lijepom izgledu uveliko su doprinijeli bošnjački muhadžiri. Oni su zahvaljujući izobilju pitke vode odgajili dosta lijepog drveća i pod sjenkom tih improviziranih šumaraka provodili vrijeme velikih ljetnih kosovskih žega.

Među mnogobrojnim toponimima u selu postoji i uzvišenje Piperski Brijeg, kome su muhadžiri iz Nikšića i Kolašina nadjenuli ime po nekom Piperu Seferu.¹² Muhadžiri su svoje kuće podizali na potezu Jaliје (tur. mn. obala).¹³

Prije dolaska na Mazgit, nikšićki Bošnjaci su se nakon teškog „ispraćaja“ ili još bolnijeg izгона iz zavičajnog Nikšića, nepunu godinu razmještali prema Podgorici, Skadru, Tirani, Lješū, Đakovici, Peći, Rožaju (Trgovištu), da bi najzad preko Novog Pazara etapno pristizali na Kosovo, u Makedoniju (Skoplje, Hasanbegovo, Debar i Berovo) i

¹⁰ U Mazgitu se nalazio „čador“ (tur. çadır) ili vojnička šatra sultana Murata I Hudavendigara (1362-1389). Mjesto je ovdašnja islamska populacija smatrala svetim, tj. Počasnim, kulturnim mjestom. Na ovom tlu su prema narodnom predanju ukopani šehiti ili šehidi stradali u boju na Kosovu (1389). Prema predanju šehidi su sami svoje glave donijeli na Mazgitsko Polje. Dugo je iz istih razloga okolno tursko stanovništvo iskazivalo želju da im mjesto ukopa bude na Mazgitskom Polju. Mezarje na Mazgitu ima starih i novih grobova.

Srpski antropogeograf Jovan Cvijić piše o praznovjericama Bošnjaka i njihovim redovnim posjetama turbetu sultana Murata, moleći za spas njegove duše. (Vidjeti: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд 1988, 158.)

¹¹ Б. Нушић, *Косово* (Опис земље и народа), Просвета, Београд 1986, 27.

¹² Атанасије Урошевић, *Топоними Косова*, Српски Етнографски Зборник, књ. LXXXIX (Одељење друштвених наука-расправе и грађа, књ. 9, Београд 1975, 106.

¹³ Атанасије Урошевић, *Топоними Косова*, Српски Етнографски Зборник, књ. LXXXIX (Одељење друштвених наука-расправе и грађа, књ. 9, Београд 1975, 56.

unutrašnjost Osmanlijske Imperije.¹⁴ Njihovo nastanjivanje na Kosovu pominje i Martin Đurđević: „... kao najveći zulumčari i nemirnjaci bijahu svi Nikšićani i Korijenići iz cijele Hercegovine u Tursku sa obiteljima i pod jakom prijetnjom prebačeni i protjerani preko granice. Ovi se prognanici naseliše na Kosovom polju i u Albaniji.“¹⁵

Sl. 1 Još jedan osmanlijski dokument o muhadžirima iz Nikšića

Muhadžirsko naselje Mazgit je niklo na čifliku Prištineli Arif-age¹⁶, koji su vilajetske vlasti otkupile radi smještaja protjeranih i neopskrbljenih Nikšićana. Za „ozemljavanje Bošnjaka“ velika zasluga pripada

¹⁴ Hercegovački muhadžiri bi odmah po dolasku sela dijelili na mahale; u skladu sa mjestima iz kojih su pristizali: Nikšićka, Gatačka, Rudinjska, Arnautska, Trebinjska, Begovska i slično. (Prema: Džemail A. Mehmedović, *Muhadžirsko Hasanbegovo* (Memoarske bilješke), Skoplje, septembar 1972, 13. (poklon rahmetli Džemailu autoru);

¹⁵ M. Đurđević, *Memoari sa Balkana*, Sarajevo 1910., 183.

¹⁶ Na Bošnjačkom Mazgitu je u to vrijeme zatečeno pet albanskih porodica koje su brzo raseljene ili izumrle. (Prema: A. Урошевић, *Косово*, Населба и порекло становништва, књ 30, Етнолошки Институт САНУ, Београд 1965., 54.

sultanu Abdulhamidu II (1876-1909), po kome je ovo naselje bošnjačkih muhadžira u historijskim i drugim izvorima poznato i kao Mazgiti Hamidije (Hamidov Mazgit).¹⁷

2. Muhadžirsko i ostalo stanovništvo Bošnjačkog Mazgita

Među mnogim muhadžirskim oazama na Kosovu, nastalih doseljavanjem muslimanskog muhadžirskog stanovništava iz različitih oblasti nekadašnje osmanlijske države: Sjevernog Kavkaza (Čerkezi, Dagestanci, Abhazi, Tataři)¹⁸; Srbije (Toplica i Jablanica): Albanci, Turci, Romi i Bošnjaci;¹⁹ nekadašnjeg Bosanskog vilajeta, Hercegovine i Novopazarskog sandžaka, nakon sudbonosne 1878. godine i teritorijalnog prekrajanja balkanskih teritorija, nasilnim pomjeranjem i raseljenih Bošnjaka iz gotovo svih krajeva, sa svog vatana nastaje i Mazgit Bošnjački.

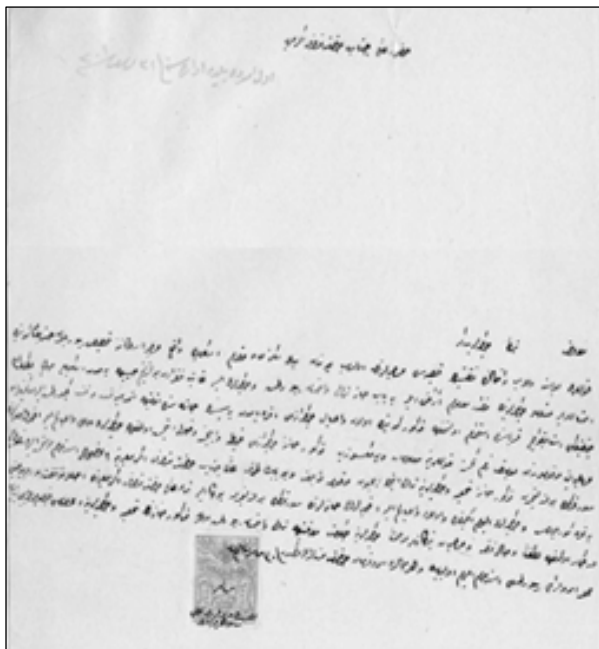
Hroničari bilježe da je Mazgit „...postao kao kolonija muslimanskih iseljenika iz Nikšića, koji su Nikšić napustili 1878. godine, i na ovom mjestu nastanili četiri-pet godina docnije, jer su prije nastanjivanja na Kosovu dugo skitali.”²⁰

¹⁷ Izvori svjedoče da je za dobar tretman i prihvatanje Bošnjaka najzaslužniji sultan Abdulhamid II, o kome njegovi biografi tvrde da je ipak bio vrlo obrazovan i plemenit čovjek, visokog političkog umijeća, čak i genijalnosti. Slovio je za pobožnog, islamski obrazovanog i sposobnog državnika koji je vladao 33 godine. Uveo je parlamentarni sistem i Ustav (Konstituciju), vladajući autokratski. Ostala je upamćena Bizmarkova izreka na Kongresu u Berlinu (1878): „od sto grama ukupne pameti svih prisutnih političara, 90 pipada Abdulhamidu, pet Bizmarku, a preostalih pet ostalim političarima. Ipak, njegova najveća nesreća je što je na vlast došao kad je Osmanlijska država bila u očajnom stanju i za sobom vukla penetrirani zapadni dug od 252 miliona lira, koji je ipak do pred kraj svoje vladavine sveo na svega 39 miliona. (Vidjeti: Ali Kemal Meram, *Padişah Anaları*, İstanbul 1997, 83-84.) Osim toga, Mulaga Tanović je bio ugledni prvak iz Gacka i poslanik u osmanlijskom parlamentu 1876. godine, ali je i on kasnije iselio iz Hercegovine. (Vidjeti: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, Sarajevo 1990, 190.) “Nikšićani su u Istanbulu uzeti za pripadnike obezbjeđenja sultana Abdulhamida.” (Vidjeti: A. Mehmedović, *O Nikšiću nekad i sad*, Glasnik IVZ, br.4, Sarajevo 1983, 561)

¹⁸ Vidjeti: Државен Архив на Македонија - Скопје, Fond - *Општинска управа Скопје*, br.10, kut. 11, doc. 27/31.)

¹⁹ Vidjeti opširnije: Sabit Uka, *SHPËRNGULJA E SHQIPTARËVE nga Sërbia Jugore më 1877-1878 dhe vendosja e tyre në rrafshin e Kosovës*, Zëri, Prishtinë 1991; također: Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000;

²⁰ А. Урошевић, *Косово*, Насеља и порекло становништва... 235-236

Sl. 2 Dokument o muhadžirskim lutanjuma nikšićkih Bošnjaka

Prema nekim izvještajima Nikšićani su se u Novom Pazaru zadržali skoro dvije godine²¹, ali su poslije ubistva pazarskog kajmekama (1878. godine)²², dio njih morali put nastaviti ka Kosovu i dalje prema unutrašnjosti imperije. Prištinski paša nije bio najsretniji kada se susreo sa ovakvim, tek pridošlim, nepoželjnim „musafirima bundžijama“, pa im nije dopustio smještaj u prištinskoj kasabi. Zahvaljujući intervencijama i jakim vezama Nikšićana²³, iz Istanbula (Stambola) je pristigla uredba sa dozvolom o njihovom „ozemljavanju“ na valovitoj i prostranoj ravnici Mazgita.

²¹ U Novom Pazaru su formirali Nikšić, Nišić ili Nikšićku mahalalu.

²² Prema pisanju E. Mušovića došlo je do svađe između muhadžira Nikšića i lokalnih vlasti. Pritom su Nikšićani ubili kajmekama Novopazarske kaze. Ipak, za razliku od onih koji su morali da odu iz Pazara, jedan dio muhadžira iz Nikšića su dobili lokaciju Hadžet, na periferiji grada (Nikšićka mahalala). (Vidjeti: Е Мушовић, *Црногорски мухадџири и њихова кретања*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1986, 143.

²³ Nikšićani su bili tjelesna garda Osmanlijskom sultanu, a imalo je i predstavnika u parlamentu. Ahmed Mehmedović, *O Nikšiću - nekad i sad*, Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ, br. 4, Sarajevo 1983, 561.

Ove nikšićke muhadžire pominje i Petar Šobajić: „Oni se raspu po Turskoj u Pljevlja, Bijelo Polje, Novi Pazar, Kosovo i Makedoniju...“²⁴; te da poslije oslobođenja Crne Gore i „...zauzimanja Nikšića u varoši se zadržalo oko 30 kuća, od kojih su se mnogi kasnije iseljavali, među njima Mumin Gašević, Omer Ganiagić, Memo i Ramo Kadrić – Ljuce prešli posle na Kosovo.“²⁵

Prema kazivanju Džemaila A. Mehmedovića (1919-1974) iz Hasanbegova (Skoplje), sina nikšićkog muhadžira Abdulaha, nakon dolaska muhadžira na Kosovo jedan dio njih se zadovoljio ponuđenim uslovima i nije nastavio dalje ka Skoplju i udaljenijim ciljevima. Prema njegovom tumačenju, na Kosovu su: „u Mazgitu ostala dva brata, Tahir i Sadik Prekić, Adem-aga Bećović, adžo Alija, adžo Bahto, Muharem i Derviša (Rifatovi roditelji), Hadžo, Zejnin otac i majka i još mnogo porodica, Hadžo Mešić, amidža Mehmedov i Hamdov, Zejne (Tahira Prekića) otac i majka i još muhadžira.“²⁶ Većina muhadžira je vremenom vrlo dobro savladala turski i albanski jezik.

Muhadžiri su formirali selo sa oko tri stotine kuća, sa tri prava i dugačka sokaka, koja su se presjecala pod pravim uglom i tako obrazovali naseobinu od šest mahala muhadžira: *Piperska, Nikšićka, Hercegovska, Gatačka, Begovska i Rudnjevačka (Rudinjanska)*. U selu su prema pričanju mještana postojale mehane, pekare, kovačke radnje i trgovački dućani. Trgovci i mještani su dobro povezani sa Skopljem, Solunom i drugim centrima, najprije, zahvaljujući željezničkoj liniji (1873. godina) koja je prolazila nadomak naselja.

Prema navodima ondašnjih suvremenika, na bošnjačkim posijelima u Mazgitu često su se mogle čuti bosanske kraješnice koje su uz gusle izvodili lokalni guslari.²⁷

Seobu nikšićkih muhadžira iz Novog Pazara je predvodio Pašo Hajrović. U neslavnoj grupi je bilo malkontenata (nezadovoljnih) iz poznatih nikšićkih rodova. Najviđeniji su bili: Nikšići (preci današnjih Bajramovića); Bećovići (današnji Omerovići); Gani(j)agići (današnji Hašimovići-Hašimi); Mačkovići, Runjevići, Ferizovići, Dervići, Mešići; Prekići (danas nekoliko obitelji Preka u Prištini); Hajrevići (potomci su im danas porodice Huseini u Kosovskoj Mitrovici).²⁸

Zajednički život protjeranih Bošnjaka u novim sredinama karakteriše uzajamna solidarnost i izrada cjelokupne infrastrukture u naselju, iz-

²⁴ П. Шобајић, *Никшић/Оногошт*, Београд 1938., 121.

²⁵ Ibidem, 122.

²⁶ Džemail A. Mehmedović, *Muhadžirsko Hasanbegovo...*, 16.

²⁷ Б. Нушић, *Косово...*, 211.

²⁸ Autor se zahvaljuje Šaćiru Bajramoviću sa Mazgita na neiscrpnim i pouzdanim informacijama.

gradnja vjersko-obrazovnih objekata, naročito džamije (uz izričitu obavezu da se podigne usred sela), bunara za vodosnabdijevanje i drugih objekata. Novu su sredinu Nikšićani rado zaposjeli s namjerom i nadanjem da će tu podići novi Nikšić! Kao dobri vjernici u selu su muhadžiri najzad sproveli planiranu izgradnju džamije, koja je nikla usred naselja.²⁹ Nakon sramnog spaljivanja, strah od daljnih posljedica i pritajenog terora lokalnih vlasti, nije obnovljena sve do 1960. godine. Mještani kažu, restaurirana je u ruralnom stilu, sa malim pendžerima i pomoćnim odajama. Sve zasluge za njenu obnovu i početak rada mještani pripisuju Hanefiji Hašimoviću.

Selo Mazgit se kao dobro organizirana naseobina pominje krajem XIX vijeka u redovnom osmanlijskom popisu (1895/6) svih 248 sela Prištinske kaze.³⁰

Stari Abdulah Bajramović (1903–), je 1983. godine pričao da mu je te 1912 godine bilo 9 godina kada su selo opljačkale i spalile bugarske jedinice. Ipak, kažu da je uspostavom „Kraljevine Srbije 1913. godine njima preostalima bilo znatno bolje.“³¹ Selo je ponovo raslo, a bilo je i novih doseljavanja Bošnjaka i Crnogoraca. U toku 1915/16 godine Šaćir Bajramović pominje doseljavanje Jusufovića; oko 1931. stigli su i Pljakići iz Ugla na Pešteri, a 1943. godine ratnim strahotama prestravljeni i prognani Gusinci iz Bijelog Polja. U vrijeme kolonizatorske akcije ondašnje Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca doselile su se četiri crnogorske porodice (Vlaškovići, Dragojevići, Pimići i Đurovići). Kasnije su im se pridružili porodice Perovića i Šekarića koji su svoja imanja na Mazgitu kupili od iseljenih mještana.

U toku II svjetskog rata, Mazgit potpada pod upravu Velike Albanije. Nove vlasti Bošnjacima preinačuju prezimena i odbacuju sufiks: vić, ić. Otvorili su i novu školu na albanskom jeziku, koju su pojedini Bošnjaci pohađali sve do školske 1956/57. godine. Svršetkom Drugog svjetskog rata, neke su familije svom prezimenu povratile oduzeti sufiks, za razliku od jednog broja porodica koje su prihvatile nastale promjene i iz određenih razloga zadržali postojeće obiteljsko prezime.

Starih muhadžirskih obitelji je do kraja 60-tih godina XX vijeka u Mazgitu ostalo vrlo malo: tri kuće Bećovića, jedna Dervića i Prekića (svi iz Nikšića) i jedna kuća Jusufovića (Kolašin).³²

²⁹ Zapaljena je 1927. godine od strane kolonizirane porodica Kontića. U znak osвете zbog sukoba sa jednom bošnjačkom porodicom (Bajramović). Navodno zbog zapaljenog žita od strane jednog djeteta.

³⁰ Salname-i vilayeti Kosova (1314/1896), 184.

³¹ Abdulah od 1930 živi u Burhaniji kod Izmira u Turskoj.

³² U selu su zatečene i crnogorske porodice (Pimići, Dragovići i Vlaškovići) koje su kolonizirane u periodu 1918-1928. godine. (Prema: A. Урошевић, *Косово...*, 236.)

3. Iseljavanje Bošnjaka sa Mazgita

Koncentriranje Bošnjaka na Mazgitu privremeno odgađa probleme koje su preživjeli nakon egzodusa iz Nikšića, Kolašina i drugih bošnjačkih sredina. Razmještanja u druge sredine nisu značajnije poremetila populacionu strukturu Mazgita. Sve do Prvog balkanskog rata u selu je bilo 130 domova, od kojih je sljedeće (1913.) godine u Tursku iselilo 118 porodica. Nešto docnije, jedna porodica je odselila u Prištinu, a druga u Hasanbegovo u Skoplju.³³

U rušilačkom nasrtaju bugarskih jedinica na Mazgit u toku Balkanskih ratova 1912/13. godine spaljene su i opljačkane sve bošnjačke kuće, osim svega devet domova.³⁴ Stanovništvo je protjerano preko Soluna u maloazijske - osmanlijske oblasti, najviše u selo (danas gradić) Bostandži (tur. Bostanci) u blizini Burhanije i Erdemita.

Mazgit 1916. godine napušta Jusufović Hajro i odlazi u Skoplje, a nakon toga u Pendik (Turska). Poslije II svjetskog rata Mazgit napuštaju Kriještorci (Malić sa braćom i sinovima); Bošnjaci koji su tamo doselili iz Pazara prelaze u Skoplje; Drekovići iz Vesenica sa Mazgita prelaze u Gradsko (Veles), a zatim u Skoplje; Omerovići u Tursku, za njima Bubice, Sijamići, Bavčići i mnogi drugi. Bilo je uzajamne muhadžirske povezanosti i čestih sklapanja brakova sa muhadžirima u Novopazarskom sandžaku (Pljevlja, Bijelo Polje, Sjenica, Novi Pazar).

Bilo je i drugih iseljavanja Bošnjaka prema Turskoj ili ka razvijenijim gradovima. Jedan dio na Mazgitu doseljenih muhadžira počinje napuštati svu zemlju i svoje kuće, ne prodajući ih nikome. Razlozi su bili poznati, nije bilo zainteresiranih za njihov otkup, jer su i ostali namjeravali da se odsele u Tursku. To je učinjeno poslije stvaranja Kraljevine SHS (1918. godine), a njihova imanja i obradiva zemlja podijeljena „*zaslužnim Soluncima*“.³⁵ Među prvim se iz Mazgita 1917. godine iselio Sadik Prekić, otišavši sa sinovima Malićom, Salihom, Bišom i Avdulahom u Tursku, u mjesto Karas, blizu Edremita.³⁶

Mazgit je u periodu od 1912-1970. predstavljao vrlo značajan iseljenički, a ujedno i prihvatni centar za raseljene Bošnjake u kome su se permanentno mijenjale povorke bošnjačkih muhadžira. Na Mazgitu su, kao na nekakvoj odskočnoj dasci, privremeno boravili mnogi Bošnjaci koji se

³³ A. Урошевић, *Косово...*, 235-236.

³⁴ Atanasije Urošević piše da je u Mazgitu bilo 130 kuća od kojih se 118 iselilo u Tursku poslije Balkanskih ratova, ali ne pominje paljevine i pljačkanje.

³⁵ Džemail A. Mehmedović, *Muhadžirsko Hasanbegovo...*, 17.

³⁶ Ibidem, 25.

pedesetih godina XX vijeka naseljavaju u Makedoniji ili odlaze za Tursku (Bošnjaci, Kriještenci, Bubice, Rešinlići, Sijamići, Čengići i drugi).

4. Poznatiji Bošnjaci sa Mazgita

Na Mazgitu su rođene ili odrastale mnoge značajne ličnosti iz javnog i privrednog kosovskog sektora. Među najuglednijim i uticajnijim Bošnjacima Mazgita treba pomenuti njih nekoliko:

- Šaćir Bajrović, ugledni trgovac; sa krupnom stokom poslovaio i trgo-
vao sve do Soluna. Imao je svoju trgovačku družinu (esnaf) sa kojom je
kod turbeta sultan Murata dočekivao dopremljene karavane robe iz Novog
Pazara. Predvodio ih je nekad ugledni pazarski trgovac Ramo Delić;

- Adem Prekić, svršeniik skopske medrese (1921), a zatim učitelj u
nekoliko mjesta na Kosovu i Makedoniji. Potomstvo mu je na Kosovu i u
Turskoj;

- Smajo Prekić, imućan poslovan čovjek; 1937. godine odselio u
Tursku. Nekada je bio predsjednik općine Obilić;

- Smajo Jusufi /Jusufović/ (1914-2001), porijeklom iz Donjeg Kola-
šina, poznati društveno-politički djelatnik Prištine i pokrajine Kosova.
Bio je član Oblasnog narodnog odbora, trgovački povjerenik narodnog
odbora za srez Priština; član Izvršnog vijeća oblasnog odbora za indust-
riju i saobraćaj. Bio je dugogodišnji (1967-1980) predsjednik Turističkog
saveza Kosova;

- Enver Jusufi (1925-1994) poznati i ugledni društveno-politički dje-
latnik; bio je i direktor termoelektrana u Obiliću, član predsjedništva
SSRN Srbije i predsjednik Suda udruženog rada Kosova;

- Ibro Jusufi (1934-1998), istaknuti društveno-politički djelatnik.
Obavljao brojne značajne funkcije: direktor Elektrokosova (Elektrodistri-
bucija Priština); član CKSK Srbije; direktor Carine Kosova i predsjednik
Izvršnog vijeća Prištine;

- Mustafa Pljakić (1934), visoki kosovski i SFRJ funkcioner. Danas
živi u Ljubljani. Obavljao je dužnost saveznog ministra saobraćaja i veza
bivše SFRJ;

- Fevzija Bajrami(vić) (1938) živi u Kosovskoj Mitrovici. Dugo je
godina radio u SUP-u u Kosovskoj Mitrovici. Bio načelnik Javne bez-
bjednosti međuopćinskog regiona (pet općina);

- Remzija Bajramović (1941), rudarski inženjer koji je dugo bio
upošljen u Termoelektranama Obilić i bio rukovodilac mnogobrojnih rad-
nih jedinica ili organizacija. Sa Kosova odselio 1999. godine;

- Šaćir Bajramović (1945), naš česti sagovornik. Živi u Prištini i od
juna 2000. godine obavlja dužnost Generalnog sekretara Stranke Demo-

kratske Akcije na Kosovu. Od 1970 do jula 1999. godine radio kao mašinski inženjer i u više mandata bio tehnički direktor. U dva mandata bio je na dužnosti generalnog direktora Gradske toplane u Prištini.

- Sanija Z. Turbetar (1952), porijeklom iz porodice Džanković iz Kamešnice (Sjenica. Danas na Mazgitu u turbetu sultana Murata obavlja dužnost mutevelije (prokuradura), ujedno i kustosa postojećeg muzeja. Sa svojom kćerkom Šenaj, nastavljač je stare šestvjekovne porodične osmanlijske tradicije čuvanja glasovitog turbeta na Kosovom Polju podignutog u čast sultana Murata I Hudavendigara (1362-1389) koji je tu poginuo.

5. Mazgit na početku XXI vijeka

Starih je bošnjačkih porodica na Mazgitu danas veoma malo: Bajramovići, Nišići (prešli u Prištinu), Hašimovići (Hašimi), Softići iz Zamrštena (Priboj) koji su poslije 1999. godine otišli u Mitrovicu, Džidići iz Odžaka (Pljevlja), Pljakići iz Uгла (Sjenica) sinovi Hoda³⁷ i Vejsila (Omer čija djeca: Nihad i Adnan žive u Prištini; i Mustafa, u Sloveniji, djeca: Antun i Ivka), Agovići iz Sjenice, Šabanovići iz Kladnice (Sjenica), Camovići (Rifat i Fehim) iz Kijevaca (Sjenica).

Žestok pogrom kosovskog stanovništva, prije i nakon ratnih sukoba iz 1999. nije mimoišao ni Bošnjake na Mazgitu. Sve su porodice protjerane od srpskih „paramilitarnih“ snaga, da bi nakon ratnih neprijateljstava postali meta ekstremnog dijela albanske populacije.³⁸ To je bio razlog da su svi koji su bili u prilici, Mazgit napuštali i odlazili u svijet, najvećim dijelom prema Sandžaku, Bosni, Crnoj Gori ili zemljama razvijenog Zapada. Kada su se ratne strasti stišale, ostalo je samo neznatan broj onih koji su nastavili 130-godišnju muhadžirsku tradiciju na Bošnjačkom Mazgitu.

Danas je na Mazgitu svega 5-6 bošnjačkih kuća čiji su vlasnici objavili prodaju, pa se s razlogom očekuje gašenja ove nekada vrlo dinamične i žive bošnjačke oaze na Kosovu. Raseljeno stanovništvo Mazgita svjedoči o iluzornosti muhadžirskog nadanja da će tu jednog dana nići njihov novi oteti (1877) Nikšić.

³⁷ Hodo Pljakić je u selu Ugo u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio u žandarmerijskoj službi.

³⁸ Prema kazivanju mještana Bošnjaka, paljene su im kuće, vršena krađa stoke, imovine i vozila, uključujući i vrlo učestale prijetnje telefonima. Razlog njihovog stradanja i patnji nije bila vjerska pripadnost nego srodnost bošnjačkog sa srpskim jezikom.

Dok obilazimo Bošnjački Mazgit, da je to nekada bila velika bošnjačka muhadžirska destinacija, podsjećaju nas, ponajčešće, kameni bašluci i drugi sagrađeni ili porušeni, i u kamen urezani išareti, ukraj davno utabane prašnjave džade, kojom su često dolazili i još češće odhodili protjerani i „ukleti“ nikšićki, kolašinski i ini bošnjački muhadžiri.

Bošnak Mazgidi

Abstract: Nikšić Bošnjakların kovuluşları, ve Berlin Kongresin'den (1878) Balkan'daki toprakları yarıya bölünmüş Osmanlı İmparatorluğu ellerinde kalan bölgelere göçü'nün açıklanması, Osmanlı ve diğer Balkan tarihi kaynaklarına dayanan bu bilimsel araştırmanın temel amaçlarından biridir. Eser, Osmanlı ve diğer belgelerden kaynaklanan empirik araştırmalara ve sakinlerin açıklamalarına göre işlenmiştir.

Nikšić Bošnjaklar, ya da Karadağlı kovucular tarafından *Nikšićli Türkler* çağırılanlar, iki ay kadar süren çatışmalardan, ve kasabanın Karadağlılara teslim etmelerinden sonra (1877.), aileleriyle birlikte farklı taraflara yönelen, uzun ve tehlikeli muhacir yolculuğuna çıkmışlar.

Büyüklerden, ve zorluklarla açık yollardan biri Kosova'ya doğru gidiyormuş. Kosova ovasında yatan *Osmanlı aya toprağı*, Mazgit, düşmanların ellerine teslim edip terk ettikleri Nikšićin en benzeriymiş. Büyük tarihi olaylardan sonra, Mazgit çok sayıdaki Boşnak muhacir hedeflerin'den biri olarak ünlü kalmış. Nikšićli Bošnjakların Mazgide alışmaları ve var olup kalmaları pek zor ve uzun sürüyormuş. Bugün Mazgitteki Bošnjakların sayısı pek azdır, nedenler ise sayılamaz bir miktarda çoktur!

Ana sözler: Boşnak Mazgidi, Nikšić, Nikšić Bošnjakları, Kolaşin, Kosova, Yeni Pazarsancağı, muhacirler...

Olivera INJAC

SHVATANJE POJAVE TERORIZMA I KONTEKSTA ISLAMA

*"Terorizam je tamo gde se politika i nasilje
ukršćaju u nadi da će podeliti moć"*

(B.Hofman)

Terorizam je jedan od najozbiljnijih problema sa kojim se savremena evropska društva suočavaju, ne samo iz razloga bezbjednosti već i zbog drugih direktnih ili indirektnih uticaja. Terorizam, kao pojava, nije nov i prošao je dug razvojni tok, ali ga je uvijek, u osnovi, odlikovala težnja za promjenom. Uglavnom se javlja kao oruđe manjine kojoj je ugrožen neki interes.

Dakle, oni koji biraju terorizam za sredstvo borbe, očito ne razmatraju politička sredstva kao način ostvarenja njihovog cilja, iz razloga što najčešće i nisu dio političkog procesa. Ipak, terorizmom se rijetko uspijevaju postići strateški politički ciljevi.

Terorizam nije lako razumjeti, jer se na tom putu, kao jedna od prepreka, javlja problem njegove definicije. S obzirom na to da upotreba pojma terorizam ima negativne konotacije, upravo je način kako je definisan terorizam presudan za reakciju javnosti na njega.

Postoje mnogobrojne zvanične definicije terorizma, ali, ipak, ne postoji jedna univerzalna koja bi, zapravo, bila formula za prepoznavanje i razumijevanje ove pojave. Kod definisanja terorizma, kao prepreka se javlja problem shvatanja ovog pojma. Naime, ono što je za nekog terorizam, za drugog može biti borba za slobodu. Shvatanje terorizma zavisi od društvenog i istorijskog konteksta, pa se, shodno tome, razlikuju različite vrste i forme terorizma. S obzirom na to da je posljedica nedjeljiva od uzroka, tako se ni posljedice nasilnih terorističkih akata ne mogu odvojeno posmatrati od konteksta koji uzrokuje pojavu terorizma.

Međutim, sve postaje jasnije da se o uzrocima terorizma zna manje nego o samom terorizmu. Najčešće se uzroci terorizma klasifikuju kao: objektivni - koji su podstaknuti društveno-političkim stanjem, subjektivni - koji su uslovljeni osobinama ličnosti teroriste i uzroci vezani za socijalno-psihološke reakcije na objektivno stanje, tj. frustracije teroriste. Procjena o društveno-političkoj pozadini terorizma je zapravo otežala defini-

sanje uzroka koji bi bili opšteprihvaćeni. U prilog tome govori stanovište da nauka nije uspjela da da odgovor na pitanje zašto u sredinama u kojima postoje skoro identični uslovi nekad ima, a nekad uopšte nema terorizma. Takođe, interesantno je da je pitanje zašto neki ljudi posežu za nasiljem, a drugi, koji su u objektivno težoj situaciji, ne postaju teroristima, takođe, ostalo bez odgovora. U svakom slučaju, ni prihvatanje spoljašnjih uzroka terorizma, ne pruža dovoljan osnov za moralno opravdanje nasilja terorista, te, u tom smislu, L.Svensen navodi: „Ako se svekoliko ljudsko zlo svede na takve spoljašnje uzroke - uzroke koji su izvan pojedinca posmatranog kao moralni subjekt - da bi se tako dalo „naučno“ objašnjenje, moralno zlo se u tom slučaju svodi na prirodno zlo, i na taj se način gube svi moralni standardi“.

Takođe, i subjektivni stavovi otežavaju shvatanje i definisanje pojave terorizma, jer je većina analiza terorizma nabijena emocijama i vrijednosnim sudovima. Shodno tome, nameće se pitanje može li se sa moralne tačke terorizam uopšte opravdati?

U kontekstu moralnih principa, ubiti nekog nedužnog je pogrešno, bez obzira na krajnje konsekvence. Nasumično, neselektivno nasilje, svedeno iz kojih motiva i ubjeđenja izvedeno, najoštrije se kosi sa etikom. Naime, teroristima se ozbiljno zamjera zbog neselektivnog nasilja, a teroristički akti se protive osnovnom etičkom načelu da niko ne može biti kažnjen za postupak koji nije izvršio ili za čin za koji nije moralno neispravan. S tim u vezi, I. Primorac smatra da žrtve teroristističkih napada nisu bili agresori kojima je trebalo uzvratiti, te stoga ističe da „terorist svoj čin ne može opravdati kao djelovanje iz samoodbrane“.

Sa aspekta etike terorizma, pažnju izazivaju tri segmenta: primjena neselektivnog nasilja, podmukao način na koji to teroristi čine i korišćenje nekonvencionalnog oružja, tj. oružja za masovno uništenje.

Danas je za žrtve terorizma, nedužne građane odomaćen naziv „kolateralna šteta“ (sporedna, pobočna, usputna), koja ljudski život stavlja u drugi plan, u kontekstu maksime 'cilj opravdava sredstva'.

Ima stanovišta da teroriste ipak treba razumjeti, pa iako ih osuđujemo, pogotovo zbog činjenice da terorizam izbija tek kada je na nekom području moralno i intelektualno oslabljen sistem samovrednovanja, ali da ne zaslužuju odbranu niti opravdanje njihovih akcija.

S obzirom na to da su teroristički napadi postali nediskriminativni, to eliminiše mogućnost da budu moralno opravdani, mada postoji politička praksa opravdavanja terorizma. Kako navodi M. Walzer postoji nekoliko uobičajenih izgovora za terorizam:

- Prvi izgovor glasi da je terorizam posljednja mogućnost. Terorizam nije jedina alternativa, to je samo opravdanje terorista, jer im je to prva i jedina opcija;

- Drugi izgovor je da su teroristi slabi i da ništa drugo ne mogu da učine. Značenje slabosti je dvostruko: slabost terorističke organizacije u odnosu na neprijatelja i slabost u odnosu na sopstveni narod. Ta druga vrsta slabosti – nemogućnost da mobiliše svoj narod - jeste ono što je presudno za izbor terorizma;

- Treći izgovor je zasnovan na stanovištu da terorizam nije posljednja opcija, ni jedini mogući izbor, već univerzalni izbor;

- Četvrti izgovor se odnosi na pojam nevinosti-pogrešno je ubijati nevine, ali te žrtve baš i nisu potpuno nevine;

- Peti izgovor je tvrdnja da su svi očigledni i konvencionalni odgovori na terorizam (političke i vojne akcije) gori od samog terorizma.

Treba, takođe, istaći da terorizam nije jednostavno izdvojeno posmatrati u odnosu na jedan region, jer ova pojava ima internacionalne i globalne razmjere. Ima stanovišta, koja ističu da u klasifikaciji terorizma treba dodati faktor „regionalnosti“, jer se evropski terorizam razlikuje od dalekoistočnog, bliskoistočnog, azijskog i sl. Tako, „evropski terorizam“ odlikuje da je „pretežno individualistički i lokalni, obično uperen protiv visokih zvaničnika i vremenski dosta proređen“ (M.Ranković).

Ako pođemo od stanovišta da je u ljudskoj prirodi da se suprotstavi dominaciji i da mijenja društvo, zaključićemo da je nezadovoljstvo ono što pokreće čovječanstvo na pobunu. I upravo terorizam nastaje kao pojava koja odbija mogućnost promjene društva mirnim putem. Dakle, podsticaj za nastajanje terorizma je najčešće pobuna protiv određenog društvenog stanja, odnosno neophodnost promjene, kada se pristajanje na staro stanje smatra gorim putem od borbe nasiljem, a nastaje u situacijama kada se jedinka ili grupa suoči sa nepravednim i neshvatljivim položajem: „...pobuna je u čovjeku odbijanje da se s njime postupa kao sa stvari i da se svodi na puku povijest... Ona je potvrda neke naravi zajedničke svim ljudima koja izmiče svijetu moći“ (A.Camus).

Mišljenja koja se protive pokušajima da se nasilnim putem ostvaruju politički i drugi ciljevi, baziraju se na stavu da je pobuna produkt nerazumnosti, koja je, inače, „sam princip zla“ (J.Baudrillard).

Predrasude su stavovi koji izjednačavaju ili identifikuju terorizam sa nekom određenom ideologijom ili religijom, jer se on ne može pripisati samo jednom izvoru. U tom smislu, posebno se ističu slučajevi pojednostavljivanja da je terorizam isto što i komunizam ili da je terorizam isključivo odlika islamske vjere. S druge strane, kada je riječ o islamu, potrebno je istaći, da je on, inače, rijetko predmet proučavanja i istraživanja, bez tendencioznog teoretizovanja, kako naglašava E.Said.

Pođemo li od pretpostavke da teroristi tragaju za identitetom, bez obzira na cilj i metode kojima to žele ostvariti, onda je logičnije „razmotriti osjećaj identiteta pojedinca, a ne njegova politička stajališta“ (Taylor, M. & Horgan, J.).

S tim u vezi, kao polazište analize, takođe, mogu da posluže podsticaji terorista da čine ekstremna djela nasilja, u čijoj je pozadini njihova etnička, vjerska ili ideološka pripadnost. Takvu vrstu terorista, koji se služe terorizmom jer smatraju da jedino nasilnim putem mogu promijeniti društvo, Dž. Vajt naziva "krstašima".

"Trajna popularnost terorizma u nacionalista, ideoloških i religijskih ekstremista mora se objasniti drugim faktorima: bolesnom potrebom za fizičkim iskazivanjem mržnje i osvete, uspjehom terorizma u postizanju taktičkih ciljeva (npr. masovni publicitet, oslobađanje zatvorenika ili isplata velikih otkupnina), kao i činjenicom da je to sredstvo relativno jeftino, organizacijski jednostavno i predstavlja najmanji rizik", navodi P. Wilkinson.

Moderni terorizam se pojavio poslije Drugog svjetskog rata i služio je za ostvarivanje antikolonijalnih, nacionalističkih i ljevičarskih političkih ideologija. Takva se situacija zadržala do devedesetih godina XX vijeka, od kada do danas terorizam motiviše religija. Treba praviti razliku između terorizma prije Drugog svjetskog rata i terorizma modernog svijeta, pa ih shodno proteklom vremenu nazivaju "stari" i "novi" terorizam (J. White). Stari je bio povezan sa anarhističkom ideologijom, usmjeren na vlast i, osim izazivanja straha i panike vlasti, nije imao većeg efekta. Nasuprot tome, novi terorizam je drugačiji - različita je i filozofija i efikasnost. Faktori koji doprinose pravljenju distinkcije između starog i novog terorizma su: nasilje se primjenjuje neselektivno, koriste se mediji i sredstva komunikacije za propagandu, koristi se savremenije oružje i primjenjuju se nova sredstva rukovođenja i organizovanja u okviru terorističkih organizacija. Takođe, pod novim terorizmom se podrazumjeva nasilje koje čine velike grupe nezavisne od države, vjerski fanatici koji se služe nasiljem i nasilničke grupe koje terorišu druge boreći se za neki određeni cilj.

W. Laquer tvrdi da su novi teroristi okrutniji nego stari, te da njihove napade odlikuje neselektivno nasilje, a civilno stanovništvo im je namjerni cilj, što je posebno došlo do izražaja od kada su vjerski teroristi počeli da primjenjuju oružje za masovno uništenje. Dakle, ono što se može smatrati glavnom odlikom svih vrsta savremenog terorizma je predanost uništavanju bez milosti za sebe i druge.

Međutim, potreba terorista da čine zlo, ne može se pripisati teologiji ili nekoj drugoj društvenoj nauci, već je ono konkretno povezano sa moralnom i političkom pozadinom. U Svensenovom sagledavanju moralnog zla, terorizam se svrstava u „idealističko zlo“, koje se odlikuje time da njegovi akteri iako nanose zlo, smatraju da pri tom čine dobro.

„Počinioци ovog tipa zla često se izdaju za predstavnike dobra i često veruju da to i jesu. Ali ubeđenje da je neki ideal dobar nije dovoljna garancija da on to zaista i jeste", upozorava L. Svensen.

Vjerski terorizam i aspekt islamskog terorizma

*"Svojstvo društva i, usudio bih se reći,
ljudske naravi, ako takav entitet postoji,
jest pronalaženje utjehe i utočišta u vjeri"*
(M.Castells)

Vjerski imperativ je najznačajnija karakteristika savremenog terorizma, a religija osnovna motivacija za djelovanje savremenih terorističkih grupa. Vjerski fanatizam je utabao novu stazu savremenom terorizmu, tako što su "apokaliptična doktrina i fanatizam postali opasni saveznici" (J.White).

"Kada poziv miroljubive vjere na univerzalnu ljubav, ljudi pretvore u pravo da vole samo one koji izgledaju, ponašaju se i vjeruju na isti način kao i oni, formula za vjersko nasilje je stvorena", ističe J. White.

Ovo jednostavno objašnjenje o načinu pretvaranja osnovnih postulata religije u mržnju, u direktnoj je vezi sa predrasudama pojedinaca koji su u stanju da iskrive istoriju i mit, samo da bi stvorili opravdanje za svoje destruktivne namjere. I upravo u takvom duhovnom ambijentu nastaje vjerski terorizam kao specifična vrsta nasilja i glavna bezbjednosna prijetnja na globalnom planu. Zapravo, uloga religije koja se koristi za objašnjenje terorističkih motiva je iskrivljena, tako da se njome opravdava nasilje, teror, represija i slične pojave.

Takav „vjerski fundamentalizam” (M.Castells) ili vjerski fanatizam je nešto drugo u odnosu na vjeru, koji, iako postoji tokom cijele ljudske istorije, ekspanziju doživljava od kraja dvadesetog vijeka. S tim u vezi je i stav antropologa M. Harrisa da postoje dvije vrste religije: jedna, koja se zasniva na ubijanju i druga, koja je protiv ubijanja.

Dž. Vajt (Jonathan White) je u svojim istraživanjima došao do zaključaka da je značaj apokaliptične doktrine za terorizam u njenom podsticanju fanatičnog zanosa za borbu "svetih ratnika", tj. terorista.

Veza između religije i terorizma nije nova. Korijeni vjerskog terorizma sežu iz perioda prije nove ere, jer je u nasilnim aktima vjerskih fanatika religija bila jedino opravdanje za terorizam, dok je nije potisnuo terorizam motivisan nacionalizmom ili ideologijama. Neki autori zastupaju stanovište da smo trenutno očevici ponovnog oživljavanja i širenja terorističkih grupa motivisanih religijom i da taj fenomen mijenja prirodu terorizma. Vjerski teroristi pretvaraju mir i pravdu u netoleranciju i mržnju, jer smatraju da govore u ime božanstva, u čemu pronalaze opravdanje za svoje akcije.

Porijeklo dominantnosti vjerske pobude u terorizmu, po B. Hofmanu, treba sagledati ne samo kroz događaje koji se smatraju za odlučujuće

u vaskrsavanju ove vrste terorizma, kao što su revolucija za pretvaranje Irana u islamsku republiku 1979. g. ili izraelsko-palestinski sukob, jer po njemu dolazak vjerskog terorizma nije ograničen na Iran, još manje na Bliski istok ili na islam već od 1980-ih godina on uključuje elemente svih velikih svjetskih religija, a u nekim slučajevima i manjih sekta i pokreta.

Postoje dvije opasne tendencije kod vjerskog terorizma: jedna je da vjerski teroristi nisu utilitaristi, a druga se odnosi na satanizaciju neprijatelja - izjednačavaju ga sa izvorom zla koje treba istrijebiti. Vjerski terorizam je motivisan da čini nasilje „božjom voljom“, odnosno pod okriljem i odobrenjem Boga, a posjeduje različita sredstva opravdanja i legitimizacije u odnosu na ostale vrste terorizma.

„Tvrdi se i da u onim slučajevima u kojima počinitelje motivira religijski terorizam, on dodatno povećava sklonost za indiskriminativne napade velikih razmjera, jer terorist koji vjeruje da izvršava Božju ili Alahovu volju u vođenju „Svetog rata“ ili džihada protiv zlog neprijatelja, vjerovatno neće zaustaviti vjerojatnost uzrokovanja pokolja velikih razmjera“, naglašava P. Wilkinson.

Odlike ove vrste terorizma najbolje se uočavaju poređenjem i utvrđivanjem razlika u odnosu na ostale, tzv. „sekularne“ vrste terorizma. Tako je nasilje vjerskih terorističkih organizacija snažnijeg intenziteta i uzrokuje mnogo veći broj žrtava nego akti nasilja koje vrše sekularne terorističke organizacije. Ta činjenica zabrinjava, tim prije jer se vjerski teroristi ponašaju drugačije od etničkih ili nacionalističkih, njih ne ograničavaju isti faktori koji inhibiraju druge tipove terorista. Naime, može se konstatovati da se vjerski teroristi razlikuju od ostalih po sistemu vrijednosti „svetog“ terora koji je suprotan „svjetovnom“ teroru.

Takva spremnost na bezobzirno nasilje je odraz činjenice da se vjerski, za razliku od sekularnih terorista, ne obraćaju nekoj određenoj populaciji nego sopstvenom Bogu i vjerskim vođama. Razlike u motivima i razlozima primjene neselektivnog i brutalnog nasilja, B. Hofman opisuje ovako: „Dok sekularni teroristi, čak i kada su sposobni da tako postupe, retko pokušavaju da ubijaju neselektivno i masovno, zato što takva taktika nije saglasna s njihovim političkim ciljevima i zato se smatra kontraproduktivnom, ako ne nemoralnom, verski teroristi često nastoje da eliminišu široko definisane kategorije neprijatelja i s tim u skladu smatraju takvo masovno nasilje ne samo moralno opravdanim nego i neophodnim za postizanje njihovih ciljeva.“

Takođe, jedna od razlika između vjerskog i ostalih vrsta terorizma se odnosi na metod obraćanja javnosti. Naime, dok sekularni teroristi pokušavaju da se obrate što široj javnosti, vjerski teroristi se „obraćaju sami sebi“ (B. Hofman).

Razlike se mogu povezati i sa razlozima osjećanja otuđenja, koji su kod sekularnih terorista svakako blaži i teže korigovanju nedostataka sistema, dok vjerski teže suštinskim promjenama pa stoga koriste daleko destruktivnije terorističke metode. Ono što posebno odlikuje vjerski terorizam jeste da se napadi gotovo uvijek okončaju sa smrtnim posljedicama.

Navedene suštinske karakteristike vjerskog terorizma, iako su zajedničke za sve konfesije, ipak se najčešće vezuju za islamske terorističke grupe, zbog porasta nasilja u Evropi i svijetu od strane ovih grupa, posebno nakon napada na SAD 11. septembra 2001. godine. U prilog tome je zvanično mišljenje EU da je terorizam dobio globalni značaj i da je povezan sa nasilnim religijskim ekstremizmom, a da je Evropa postala „i meta i baza ekstremizma” (N. Dragojlović-Ćirić).

Osim toga, o ozbiljnosti ovog problema svjedoče i mnogobrojne izjave političara, od kojih izdvajam stav britanskog premijera T. Blera, koji je povodom terorističkih napada na London u julu 2006. godine istakao da je važno da se svjetski lideri suoče sa uzrocima terorizma – siromaštvom, nedostatkom demokratije i bliskoistočnim konfliktom.

“Takav tip terorizma ima vrlo duboke korene. Dok se suočavate sa posljedicama takvih terorističkih napada, morate pokušati da uništite terorizam u korenu. Najzad, ono što danas znamo, a što nismo znali ranije - gdje ima ekstremizma, fanatizma ili visokog stepena siromaštva na jednom kontinentu, posledice se osećaju u ostalim delovima sveta, one se ne zadržavaju samo na jednom kontinentu”, rekao je Bler (preuzeto sa sajta B92 - www.b92.net).

Takođe, u pogledu rizika od islamskih terorističkih napada u Evropi, ističu se izjave zvaničnika Evropske unije, koji kažu da je strah opravdan i da se ne ograničava samo na zemlje koje podržavaju rat u Iraku, kao što su Velika Britanija, Danska i Italija.

Međutim, predstavljanje islama kao uzroka terorizma, pogrešna je interpretacija osnovnih načela te religije. U tom smislu, poslužiću se zaključkom Dž. Vajta da je „moderni terorizam komplikovaniji od toga i ne može se pripisati samo jednom demonu”.

Naime, za većinu islamske populacije se ne može tvrditi da ima fundamentalistička stremljenja, a takođe ni većina fundamentalista nije sklona terorizmu. Ipak, evidentno je da je velika većina savremenih terorista islamske vjere i to je činjenica koja skreće pažnju na sebe. Ekspanzija islamskih terorističkih pokreta započinje od pred kraj dvadesetog stoljeća i „povezana je sa lomom tradicionalističkih društava” (M. Castells), kao i sa nametnutom modernizacijom, globalizacijom, te propadanjem nacionalnih država.

S druge strane, i hrišćanski vjerski terorizam je rasprostranjen u Evropi, prije svega se u tome ističu irski i baskijski terorizam. Irski tero-

rizam počiva na nasilju koje sprovodi "Irska republikanska armija" (IRA), koja djeluje više od pola vijeka, a po broju izvedenih terorističkih napada prednjači na svjetskom nivou, ispred palestinskog „Crnog septembra“ itd.

M.Castells porast islamskih terorističkih pokreta vidi u sljedećim razlozima: „Čini si da se politički islamizam i islamski fundamentalistički identitet šire u devedesetim godinama u raznim društvenim i institucionalnim kontekstima, uvijek vezano za dinamike društvenog isključivanja i/ili krize nacije-države“.

Fundamentalističke tendencije i pokreti koji su nastali u islamskim zemljama, kao i u mnogim djelovima islamske dijasporu u Evropi (Francuska, Njemačka i Engleska), po mišljenju S. N. Eisenstandta su dio stalnog sučeljavanja islamskog i zapadnog svijeta, te se mogu shvatiti kao odgovor islamskog svijeta na uticaj Zapada. Zapravo, kako navodi M. Castells, "fundamentalisti su uvijek reaktivni revolucionari".

Takođe, potrebno je naglasiti da islamski fundamentalizam nije tradicionalistički pokret, iako ima dugu istorijsku podlogu.

Izražena su mišljenja da takvom iskrivljenom predstavljanju islama, kao zaštitnika i podstrekača terorizma, najviše doprinose mediji. U tom smislu, posebno se izdvajaju analize i procjene E. Saida, koji takav odnos definiše kao „krivotvorenje islama“. S druge strane, iako shvata reakciju islamske populacije na neobjektivan sud medija da su sve terorističke akcije „islamske“, L.Bernard smatra da ta reakcija treba da bude upućena „onima koji jesu vesti, ne onima koji o njima izveštavaju“, misleći pri tom na Osamu bin Ladenu i njegove sljedbenike iz terorističke organizacije Al Kaida.

Terorizam se hrani publicitetom, te se stoga, u svrhu preventivnog djelovanja, predlaže da se u demokratskim zemljama u cilju smanjenja terorističkih aktivnosti sprovede neka vrsta medijske kontrole, što se u takvim situacijama ne može smatrati ugrožavanjem demokratije. Naime, suština problema je u tome da su teroristi od medija napravili saveznike, jer se trude da iskoriste priliku da se o njima izvještava, pa su tako mediji postali oruđe terorizma.

Inače, L.Bernard pravi klasifikaciju savremenog islamskog ekstremizma, pa smatra da je najpoznatiji subvezivni radikalizam Al Kaide i drugih sličnih islamskih terorističkih grupa, zatim preventivni fundamentalizam saudijskog establišmenta i institucionalizovana islamska revolucija. Ono što je zajednička odlika navedenih ekstremističkih pravaca, jeste to da svoje terorističko djelovanje predstavljaju kao vjersko, pozivajući se na islamske vjerske izvore, prevashodno na Kur'an. Takođe, što se tiče argumentacije islamskih ekstremista, oni eksplicitno navode da je njihov gnjev uzrokovan nepravdom globalnog sistema i represivnim

ponašanjem moćnih država. Zatvoreni politički sistemi i stagnirajuće privrede u islamskim zemljama, tvrde pristalice ovog stanovišta, jesu simptomi, a ne uzroci.

S obzirom na to da je islamska teroristička grupa Al Kaida postala sinonim za zlo terorizma, ali i islama u cjelini, nezaobilazno je shvatiti do kog se nivoa, u tom pravcu, istraživanja kreću. O tome, svakako, govori Folkova paradigma da je terorizam Al Kaide “megaterorizam”, koji smatra novim tipom rata, gdje je neprijatelj globalna mreža, a ne jedna država. On tu pojavu opisuje na sljedeći način: “Megaterorizam je jedinstveni izazov, koji se razlikuje od ranijih manifestacija globalnog terorizma po svojoj snazi, opsegu i ideologiji, jer je on ozbiljan napor da se preobrazi svetski poredak kao celina, a ne samo struktura moći jedne ili više suverenih država”.

Bombaši samoubice

*"Samoubistvo kao 'krajnje oružje'
ukazalo je na to da demokratska društva
nemaju adekvatan odgovor na terorizam."
(B.Popović)*

Razmatranje pojave terorizma kroz kontekst islama nikako ne može zaobići jedan fenomen koji je bez presedana, a pobuđuje pažnju javnosti. Riječ je o samoubilačkim bombaškim napadima, koje izvršavaju pripadnici islamske vjere u svim djelovima svijeta. Naime, samoubilački bombaški napadi su najdestruktiviji metod terorizma. To je taktika koju najčešće primjenjuju islamske fundamentalističke terorističke grupe. Zapravo, može se konstatovati da, “jedan od najtragičnijih aspekata modernog terorizma je pojava bombaša samoubica” (J.White).

Svakako da javnost ne razumije zašto naizgled normalni pojedinci izabiraju da se dignu u vazduh i da pri tom smišljeno ubiju što više nevinih ljudi, u namjeri da tako ostvare politički cilj.

Ideja o suicidalnom žrtvovanju, odnosno o umiranju u službi Boga ili umiranju prilikom ubijanja neprijatelja Boga, datira hiljadama godina unazad. Najčešće se porijeklo ovog destruktivnog terorističkog metoda vezuje za islamsku sektu Asasini, koja je u periodu od XI do XIII vijeka bila aktivna u Iranu i Siriji, iako klasično samoubistvo nije bilo način njihovog djelovanja. Naime, pristalice ove sekte su izvršavale likvidacije bodežom, a nakon toga bi se prepuštale da ih zarobe i ubiju neprijatelji, što može biti shvaćeno kao nedostatak želje da prežive taj čin.

Kod savremenog terorizma, ova taktika se prvi put pojavila i primijenjena je na Bliskom Istoku od strane terorističke grupe Hezbolah, ali su

je poslije koristile i druge terorističke organizacije u ostalim djelovima svijeta, iz razloga što se njom povećava vjerovatnoća da će biti pogođena meta.

Naime, “u terorizmu bombaš samoubica postaje navođena raketa u ljudskom obliku” (J.White). Primjenom ove terorističke taktike, „jedan od najstarijih rituala naše vrste-ljudska žrtva - doživljava svoju globalizaciju“ (H. M. Encensberger).

Samožrtvovanje ili samoubistvo za ostvarenje terorističkih ciljeva je metod koji je svojstven *šehidima*, članovima islamske religiozne sekte koji priznaju samo učenje Kur’ana. Nije izvjesno kako je ovaj *modus operandi* postao dominantan i karakterističan za novi, uglavnom islamski terorizam, odnosno kako je jedan anahroni model ponašanja i razmišljanja, koji je u suprotnosti sa suštinskom potrebom čovjeka da sačuva život, postao praksa u savremenom društvu.

Naime, jedan od razloga pojave sve većeg broja terorista samoubica je velika vjerovatnoća za upjeh terorističke akcije, kao i to što skoro redovno ispunjavaju primarni cilj terorizma, a to je izazivanje straha, panike, osjećaja bespomoćnosti, ugroženosti, nesigurnosti i nepovjerenja.

Inače, islam kao i ostale dvije zvanične religije, zabranjuje samoubistvo, a teolozi osnovnog islamskog učenja ne smatraju samoubistvo prihvatljivim metodom odbrane vjere. Islam propovijeda da u raj idu oni koji poginu u džihadu, ali samoubistvo se ne toleriše. Naime, to se tumači da onaj ko počinu samoubistvo, ide u pakao, a tamo će biti prisiljen da vrši samoubistvo zauvijek.

Vjerske vođe pokušavaju da opravdaju samoubilačke bombaške napade jednom komplikovanim logikom, a to je da slabi moraju da se bore svojim specifičnim metodama, čak iako su nekonvencionalne ili primitivne. Smatraju da nema moralne razlike ako se ubija vatrenim oružjem i ako ubijaju ljudi koji su tempirane bombe, odnosno po rezonu “da li polaziš u bitku i znaš da ćeš ubiti desetoro i onda poginuti i ti ili polaziš u bitku i znaš da ćeš poginuti u istom trenutku kad ubiješ deset - to je isto” (Dž.Stern). Međutim, navedena taktika ne bi imala uspjeha da ne postoji saglasnost za samouništenje i posvećenost cilju, na koje akteri napada pristaju.

Postavlja se pitanje kako terorističke grupe ostvaruju taj uticaj na pojedince koji treba da izvrše napad?

Dž. Stern opisuje tri načina za koja smatra da se primjenjuju tim povodom u terorističkim grupama: jedna tehnika je da se ljudi prisilom ili prevarom navedu da odu u suicidalnu misiju iako to ne žele, druga je da se traže i pronalaze mentalno poremećene osobe, a treća je da se regruti indoktriniraju dok ne povjeruju da je čast umrijeti za Boga. Svakako da je indikativna činjenica da se za suicidalne misije „iskorišćavaju“ mentalno

oboljele osobe, iz razloga jer oni nisu svjesni postupaka i izgubili su kontakt sa realnošću, pa je njihovo zloupotrebljavanje dokaz beskrupuloznosti onih koji rukovode akcijom. Inače, ovo pitanje je u žiži istraživača, pa se tu pojavljuju mišljenja zasnovana na argumentaciji da te osobe već jesu psihički oboljele, te da su sklone da počine samoubistvo, a da im se kroz ovu žrtvu pruža mogućnost da postanu heroji. Mada, islamski ekstremisti odbijaju da su potencijalni bombaši samoubice psihološki ili emocionalno nestabilne ličnosti, već tvrde da su oni vođeni jasnim principima i da žele da umru za svoju vjeru i da postanu slavni.

Neki istraživači u ovoj oblasti smatraju da je za pristajanje na takvu žrtvu presudan socijalni faktor, te se stoga za bombaše samoubice obično regrutuju mladi ljudi, siromašnog porijekla, kod kojih je mržnja prema neprijatelju duboko usađena, a da njihove porodice za to dobijaju materijalnu nadoknadu. Naime, u jednoj tako nejasnoj oblasti ništa nije izvjesno, upravo zbog toga što žrtve nastradaju u eksplozijama, a to su jedini validni svjedoci.

Uobičajena tumačenja da je taj vid samožrtvovanja produkt potpune ogorčenosti i bespomoćnosti napadača, takođe, ne pružaju zadovoljavajuće opravdanje, jer bi, u tom slučaju, takvih napada bilo mnogo više i bili bi usvojeni i primjenjivani i od pripadnika drugih vjeroispovijesti.

Osim toga, moglo bi se konstatovati da svi bombaši samoubice imaju jednu zajedničku crtu: njihova nepredvidljiva agresija nije samo besciljno uperena protiv ljudskih ciljeva već prevashodno protiv sebe. Takođe, postoji simbolika između nagona koji motiviše bombaše samoubice i terorizma uopšte, jer samoubistvo, inače, predstavlja destruktivnu težnju čovjeka da sve okonča, da ne ostane nikakva alternativa, a isto je i sa terorizmom.

Podsjetimo se posljednjeg napada bombaša samoubica koji se desio na tlu Evrope. Radi se o napadima u Londonu u julu 2005.g., koji su ponovo podstakli Evropljane da razmišljaju o uzrocima i posljedicama terorizma. Tada su se na četiri lokacije u centralnom dijelu Londona u gradskom transportu (podzemna željeznica i autobus) dogodile eksplozije, koje su izveli bombaši samoubice, a forenzičkom istragom je utvrđeno da se u bombama nalazilo po 5 kilograma eksploziva. Takođe, utvrđeno je da su se eksplozije dogodile u razmaku od 50 sekundi, odnosno gotovo istovremeno. Naravno, žrtve i šteta su veliki (bilans je 56 poginulih i 700 povrijeđenih), a nakon toga se opet pojavila dilema zašto, kako i koji su motivi?

Objašnjenja za akcije bombaša samoubica su mnogobrojna: religijski zanos, fanatizam i obećanje raja, osujećenost i bijes, prinuda, žrtvovanje za viši cilj, religijski ili lični ponos, plaćanje porodicama velikih suma novca, mučenje i sl. Ali to nisu razlozi koji motivišu bombaše samoubice,

već su to pretpostavke u kojim sferama ekstremisti uspijevaju da regrutuju potencijalne izvršioce suicidalnih misija, dok je prava motivacija bombaša samoubica nešto drugačija.

U cilju razumijevanja ovog fenomena, bilo bi neophodno odgovoriti na set pitanja, koja, samim tim što bombaši stradaju u misijama, ostaju bez odgovora: ko su bombaši samoubice, zašto je u porastu broj bombaša samoubica, zašto su to većinom obrazovani pojedinci i kakve su šanse da ovaj fenomen bude prevaziđen?

U bezbjednosnim studijama, navodi se da postoje dvije kategorije suicidalnih napadača: jedna su suicidalni teroristi, koji djeluju u timu protiv zajedničke mete, a druga kategorija su bombaši samoubice, koji izvršavaju akte nasilja samostalno iako su ti napadi koordinirani.

Odgovor J. Baudrillarda na pojavu „čovjeka tempirane bombe“, kako naziva bombaše samoubice, je da je to metod borbe u kome je „smrt apsolutno oružje protiv sistema koji živi isključujući smrt, čiji je ideal ideal nulte smrtnosti“.

LITERATURA:

1. Baudrillard, J., „Duh terorizma“, MEANDAR, Zagreb, 2003.
2. Bernard, L., „Krizna islama“, Čarobna knjiga, Beograd, 2004.
3. Camus, A., „Pobunjeni čovjek“, 'Zora-GZH', Zagreb, 1976.
4. Castells, M., „Moć identiteta“, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
5. Dragojlović-Ćirić, N., „Strateški odgovor SAD i EU na terorizam“ - Zbornik radova „Nacionalna i globalna bezbednost“, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2005.
6. Eisenstadt, S., „Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija“, Politička kultura, Zagreb, 2004.
7. Encensberger, H.M., „Vaskrs ljudske žrtve“ - Zbornik izabranih tekstova o terorizmu „Senka Rima nad Vašingtonom - Pro et contra“, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
8. Hofman, B., „Unutrašnji terorizam“, ALFA, Beograd, 2000.
9. Laquer, W., „The terrorism to come“, Policy Review, 2005.
10. Popović, B., „Novi globalni terorizam“ – Zbornik radova „Nacionalna i globalna bezbednost“, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2005.
11. Primorac, I., „Etika na djelu“, KruZak, Zagreb, 2006.
12. Ranković, M., „Savremeni globalni terorizam: sociološki pristup“, Sociologija, Vol. XLVI, No 4, Beograd, 2004.
13. Said, E., „Orijentalizam“, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
14. Stern, Dž., „Ekstremni teroristi“, Alexandria Press, Beograd, 2004.

15. Svensen, L., "Filozofija zla", Geopoetika, Beograd, 2006.
16. Taylor, M. & Horgan, J., "Budući razvoj političkog terorizma u Evropi"- Zbornik tekstova "Terorizam u budućnosti", Golden Marketing, Zagreb, 2000.
17. Walzer, M., „Excusing Terror, The American Prospect, Vol 12, No 18, October 2001.
18. White, Dž., „Terorizam“, ALEXANDRIA PRESS, Beograd, 2004.
19. Wilkinson, P., „Terorizam protiv demokracije“, Golden Marketing, Zagreb, 2002.

STANJE LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA U MULTIETNIČKIM SREDINAMA: SANDŽAK (2000-2006)

Region Sandžaka svakako zauzima posebno mjesto u istoriji raspada Jugoslavije, imajući u vidu blisku prošlost, kao i sve ono što se traumatično dešavalo na tom prostoru naročito u periodu 1991-1995, ali i kasnije. Nakon svih dubokih promjena na ovom prostoru, nestanka SRJ, zatim državne zajednice Srbije i Crne Gore, te konačno priznanja samostalnih država: Republike Srbije i Republike Crne Gore, moram podsjetiti da je danas ime Sandžaka u znatnoj mjeri reducirano, da se odnosi na onaj većinski dio nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka koji se danas nalazi u granicama Republike Srbije. Moje izlaganje se upravo odnosi na taj dio Sandžaka.

O svemu onome što se dešavalo na prostoru Sandžaka od 1991. do 1995. godine svjedoče i brojni izvještaji nevladinih organizacija, poput publikacija Fonda za humanitarno pravo i Helsinškog odbora za ljudska prava. Sandžački odbor je, shodno ustaljenoj praksi, u okviru svoje „Plave biblioteke“ objavio više od 20 knjiga koje dokumentovano govore o tom vremenu. Država i društvo se moraju objektivno suočiti sa onim što je taj prostor doživio. Sandžačka sumorna prošlost, prepuštena “prisilnom zaboravu” svakako, imajući u vidu i sve ono što se sada u njemu dešava, ne smije biti i najava njegove budućnosti. Sandžaku doista treba pomoći, ali ne putem dosadašnjih pogubnih improvizacija i parola. Neophodno je stalno fokusiranje njegovih egzistencijalnih problema, koji su, nerijetko, u sjeni političkih razračunavanja.

Nakon Dejtonskog sporazuma 1995., slika o Sandžaku se, pored već dugotrajnih, stereotipnih predstava o islamskoj opasnosti po svijet, donekle mijenja u sliku o regionu gdje dominiraju razne obavještajne službe, vjerski ekstremisti, šverc, nelegalna trgovina, droga, pranje novca, prostitucija, trgovina bijelim robljem i slično. I dalje se uporno medijski, ali i po potrebi politike, podržava slika o islamu kao neprijateljskoj religiji. Moram ovdje istaći da su danas u Srbiji, nakon svega, muslimani populacija od svega par procenata stanovništva. Mediji o njima govore kao da se oni mjere u brojkama od više stotina hiljada. Po potrebi, oni su u medijima tek neznatna manjina, ali, kada zatreba, oni postaju opasnost

za Balkan i region u cjelini. Istinu, međutim, znaju i novinari i političari. Islamsku opasnost proizvode oni koji o njoj najviše i pišu. Pojedinačni incidenti koji se dešavaju nisu pravilo, niti se može raditi o opštim pojavama koje ugrožavaju mir i stabilnost na ovom prostoru. Mi ih svakako, kao kompetentna institucija, istražujemo, ali se trudimo da ih stavimo u realne okvire, bez političkog predimenzioniranja. Nastojimo da preventivno djelujemo, da ukažemo nadležnim na prave probleme, na njihove uzroke, a ne samo posljedice i medijske efekte. Mediji po potrebi uvijek senzacionalistički apostrofiraju Sandžak kao novo, moguće krizno žarište, otkrivaju povremeno potencijalne teroriste i slično. Mnogi novinari iz Miloševićevog vremena ponovo dižu tenzije. Posljedice razorne propagande biće dugotrajne, kao i mnoge tekovine režima Slobodana Miloševića. Istina, po običaju, u politici treba popričekati da bude potrebna.

Multietničke sredine, poput Sandžaka, su, u uslovima u kojima je egzistirala državna zajednica Srbije i Crne Gore, bile jedan od barometara opšteg stanja, prostor na kome su se jasno manifestirali raskoraci između zakona i svakodnevnog života. SR Jugoslavija se nije dosljedno pridržavala svih domaćih ustavnih i drugih propisa kojima su bila zagarantovana jednaka prava za sve građane, bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost, jezik ili socijalni status, kao i svih obavezujućih međunarodnih konvencija o ljudskim pravima i slobodama, što se očito nije desilo. Mada su se vlasti Srbije, Crne Gore i Savezne Republike Jugoslavije uporno trudile da dokažu da nije bilo nikakvog kršenja ljudskih prava i sloboda Bošnjaka u proteklom periodu, da su ljudska prava iznad svjetskih i priznatih međunarodnih standarda, činjenice su, međutim, govorile drugačije. Recidivi te politike žive, svjedoci smo, i danas. Ratovi su, uplivom međunarodnog faktora, prekinuti, ali ostaje zebnja jesu li doista i okončani. Prisustvo međunarodnih činilaca i dalje je neophodno na širem južnoslovenskom prostoru, gdje egzistiraju društva sa iracionalnim vrednosnim sistemima. Sveukupne tenzije su smirivanjem stanja na obližnim kriznim žarištima (BiH, Kosovo) donekle splasnule, ali nisu nestale. To, pored ostalog pokazuju i martovski događaji 2004. na Kosovu, kao i paljenje džamija u Nišu i Beogradu.

Činjenica je da se nakon oktobra 2000. u Srbiji dešavaju, mada veoma sporo, značajne promjene. One se osjećaju mnogo više u većim sredinama, nego u gradovima poput Novog Pazara, Priboja, Sjenice ili Tutina. O razbacanim selima po Sandžaku da se i ne govori. Razlozi za to su duboki, pritisnuti prošlošću ali i sadašnjim prilikama. Iskustva koja smo svojedobno imali sa donošenjem *Zakona o nacionalnim manjinama*, urađenom na tadašnjem saveznom nivou, praćena medijskom pompom, pokazala su međutim, postojanje indicija da se ti zakoni više donose pod međunarodnim pritiskom, a mnogo manje sa iskrenom željom državnih

vlasti da unaprijede ljudska prava i istinski osiguraju zaštitu i afirmaciju manjinskih zajednica. Slučaj Roma to dovoljno pokazuje. O njima se ne prestano govori, pokreću se mnoge akcije, ali se u njihovom životu malo toga promijenilo. Sandžački odbor je evidentirao niz kršenja ljudskih prava ove etničke zajednice. Mnogi od njih, primjera radi, nisu čak ni zavedeni u knjigama rođenih, knjigama državljana ove zemlje, niti u popisima stanovništva. O niskom nivou socijalne i zdravstvene zaštite, prava na rad, na obrazovanje – može se veoma dugo i argumentovano govoriti. Moram takođe istaći, da smo evidentirali i evidentiramo niz slučajeva kršenja osnovnih ljudskih prava i pripadnika bošnjačke i srpske nacionalne zajednice, iz domena radnog odnosa, predugih sudskih parnica, imovinsko-pravnih odnosa, diskriminacije u zatvorima u Srbiji. O tome redovno izvještavamo sve nadležne institucije u ovoj državi u nadi da doprinesemo poboljšanju standarda ljudskih prava i sloboda na ovom prostoru.

Državni organi za brojne probleme u Sandžaku snose još od 1991. do danas svoj dio odgovornosti. Pitanja kadrovske strukture, nacionalne izbalansiranosti, zaslužuje posebnu pozornost. Naša dosadašnja iskustva i saznanja govore da se prava Bošnjaka na tom polju moraju principijelnije poštovati. Uz zalaganje za primjenu principa pozitivne diskriminacije, smatramo takođe da je nužno da se stanje u državnim insitucijama mora izbalansirati, da pripadnici manjinskih zajednica moraju biti prisutniji nego što je to do sada bio slučaj. Predugi sudski procesi i zastarijevanje sudskih postupaka, što se naročito odnosi na slučajeve kada su u pitanju pripadnici MUP-a, nisu rijetkost. Brojne krivične prijave oštećenih lica su, prema evidenciji Sandžačkog odbora, zbog sudske neažurnosti, odugovlačenja, brojnih sinhroniziranih opstrukcija već zastarjele. U tom kontekstu podsjetićemo, radi ilustracije, na maratonski sudski proces grupi od 24 Bošnjaka u Novom Pazaru, kao i slučajevi Šabotić i Đerlek), položaj vojnika u jedinicama Vojske Republike Srbije, prijeteće kriminalne pojave koje se uočavaju u Sandžaku (droga, kriminal, prostitucija, a kojima su izloženi mladi i neiskusni ljudi – sve su to pitanja koja zaslužuju širu elaboraciju. Promjena Miloševićevog režima u Srbiji nije ujedno značila i potpuni prekid policijskog nasilja i grubog prekoračenja službene dužnosti. Sandžački odbor i dalje bilježi, pojedinačne slučajeve u kojima neki pripadnici MUP-a drastično krše svoja zakonska ovlaštenja u primjeni sile. Žrtava te torture ima i među Srbima i među Bošnjacima.

Ja ću još jednom podsjetiti da nisu svi problemi isti u Novom Pazaru ili Priboju, i da pritom treba imati svakako iznijansiran odnos. Mislim da su zbog političke aktuelizacije Novog Pazara, Priboj i Prijepolje zapostavljeni, i da treba prekinuti sa takvim pristupom. U ovim, ali i drugim opštinama još uvijek nema značajnih pomaka kada je u pitanju primjena

Okvirne konvencije. Ima indicija da je učešće bošnjačkih predstavnika u lokalnim organima vlasti uslovljeno nizom kompromisa na koje moraju pristati. To je slučaj u nekoliko sandžačkih opština. U pribojskom kraju ljudima treba napraviti kuće, osigurati imovinsku i materijalnu sigurnost. Istraživački tim Sandžačkog odbora je prije dva mjeseca obišao nekoliko pribojskih pograničnih sela. Sve ono što smo vidjeli, snimili i saznali u razgovoru sa rijetkim mještanima bošnjačke nacionalnosti koji su se vratili u svoje opustošene domove uvjerava nas da ti problemi još uvijek stoje neriješeni, da se zapravo radi o zaboravljenom prostoru, predivnim krajevima u kojima živi malo ljudi. Mnoga obećanja koja su dali ne samo lokalni, već i državni funkcioneri još uvijek odzvanjaju u ušima mještana, ali se, praktično, ne radi ništa. Brojni, nerasvijetljeni događaji u pribojskoj opštini u periodu od 1991. sudski još uvijek nisu procesuirani, prepušteni ćutnji, shvatanjima da sa protokom vremena sve jednostavno ide u zaborav. Još uvijek u ovim selima nema potpune lične i materijalne sigurnosti da bi se ljudi vratili. Radi se o državljanima ove zemlje, o licima čija se prava na ovaj način i dalje krše. Ako se govori o demokratiji u ovoj zemlji, ona mora biti prisutna u svakom njenom dijelu, ili je zapravo i nema.

Zabrinitost u Sandžaku i za Sandžak je doista opravdana, imajući u vidu sveopšte stanje, prisilne reducirane potrebe, kao i sve izraženiju, tešku privrednu krizu koja se manifestira u svim ravnima života, njegovo sve još očitije zaostajanje u odnosu na druge dijelove zemlje. Malo se u Novom Pazaru, gradu koji želi da bude bošnjačko političko i nacionalno središte, govori o Bošnjacima u Novoj Varoši ili Priboju. Oni kao da su, zbog svoje relativne malobrojnosti, jednostavno mahom zaboravljeni. Bošnjaci su, da tako kažem, najprisutniji u izvještajima nevladinih organizacija, i među njima posebno Sandžačkog odbora. Seobe ka Bosni, bolje rečeno ka Sarajevu, traju i dalje iz Priboja, Prijepolja. Taj proces je davno započeo. Kao da mu nema kraja. Iz Novog Pazara, Sjenice, Tutina, odlaze Srbi, ali i Bošnjaci. To su složene teme koje se ne mogu prećutkivati. Mnogi su problemi zajednički, iako oni nerijetko dobijaju isključivu nacionalnu formu. Popisi stanovništva traže odgovore na brojna pitanja. Jedno od njih je i da li ova država želi da prestane iseljavanje Bošnjaka. To je dilema pred kojom su se našle zatečene mnoge generacije Bošnjaka. Ukoliko je odgovor potvrđan, onda se mora primjenjivati sasvim drugačija politika prema ovim krajevima, mnogo iskrenija, mnogo operativnija. Ona mora imati institucionalnu formu. Danas se, iz više razloga, dosta ulaže i govori o tri opštine na jugu Srbije, nego o ovom prostoru, mada on zaslužuje brigu države i svakoliku pomoć.

Potpuno je pogrešno sticati sliku o Sandžaku samo na osnovu Novog Pazara. Treba vidjeti i opustjela sandžačka sela, manje gradove koji eko-

nomski, u tišini, sve više zamiru. Izvjestan privremeni “privredni bum” Novog Pazara je, kao što se i pokazalo, bio više rezultat djelovanja sive ekonomije posebno u vrijeme režima S. Miloševića, nego planskog razvoja. To pokazuje i sve izraženije zamiranje novopazarske “male privrede”. Državni mediji, međutim, i dalje svjesno govore o daljem privrednom “bumu” Novog Pazara, čime se zapravo skida odgovornost sa države da mu pomogne, a ta pomoć mu je danas itekako potrebna. Bilo kakvo poređenje infrastrukture u Novom Pazaru, Sjenici ili Tutinu, sa opštinama u susjedstvu poput Raške, Kraljeva, Čačka ili Užica i tamošnjim investicijama, daje frapantne, porazne rezultate. Primjera radi, o Novom Pazaru se govori kao o jednom od najbogatijih gradova u zemlji, gradu sa najskupljim lokalima, placevima, ali se pritom ne želi vidjeti niti predstaviti i druga, tamnija i realnija strana priče: da je to urbanistički potpuno razoren grad, grad pun sirotinje, propalih fabrika, izuzetno loše infrastukture, siromašne putne mreže, krajnje nezavidnih uslova zdravstvene zaštite, nejakih kulturnih institucija, škola koje udarnički rade u tri smjene, sa po 40 učenika u razredu, besperspektivi mladih ljudi koji završavaju srednje škole i fakultete. O Tutinu ili Sjenici da se i ne govori. Sandžak je i prije raspada socijalističke Jugoslavije, slovio kao jedna od najzapostavljanih oblasti u toj državi. Mislim da se političkom i marketinškom retorikom prekrivaju i marginaliziraju njegovi suštinski problemi: nerazvijenost i besperspektivnost. To je inače i na hiljade ljudi odvelo i odvodi sa ovog prostora. Raseljeni Sandžak je mnogo brojniji od onog pravog.

Dosadašnja iskustva pokazuju da dio odgovornosti snose i lokalni organi vlasti, tako da pitanje odnosa države i manjinskih zajednica iziskuje veoma suptilan odnos. Naime, pokazalo se, na primjeru tri opštine (Novi Pazar, Sjenica, Tutin) da, bez obzira na to što su bošnjačke političke stranke, na različite načine, raznoraznim koalicijama, formirale lokalnu vlast, da ni one same nisu dovoljno spremne niti kadrovski osposobljene da artikuliraju sve zahtjeve zajednice u čije ime govore. Improvizacijama se nerijetko maskiraju suštinske potrebe, a sekundarnim problemima zamagljuju primarni. U sporovima unutar bošnjačkog korpusa Beograd je taj koji na kraju često arbitrira. Država je toga više nego svjesna, ali se previše ne upliće u suštinske probleme sandžačke sredine, niti ima dovoljno iskrenosti u nastojanju da se problemi bošnjačke nacionalne zajednice uspješno prevaziđu u mnogim ravnima života.

Na primjeru formiranja vlasti, međusobne stranačke saradnje, odnosno nesaradnje, funkcioniranja nacionalnog savjeta iskazana je znatna nespремnost, opstrukcija, nedostatak stručnog potencijala, što brojne probleme nije riješilo već relativizovalo ili jednostavno razvodnilo. Zato treba istaći još jednom da ne postoji odgovornost, mada ona nije simet-

rična, samo jedne strane. Bošnjački predstavnici danas se sve više međusobno optužuju za probleme bošnjačke zajednice i stanje u kome se ona nalazi. To je zapravo zatvoreni krug međusobnog optuživanja bošnjačkih stranaka, dubokih podjela, ali i nemoći da se adekvatno odgovori na izazove i potrebe vremena. Predstavnici bošnjačkih stranaka i institucija moraju da prihvate svoj, ne mali dio odgovornosti. Demokratski potencijali Sandžaka su još uvijek, moramo to priznati, skromni i nedovoljni. Bošnjaci se moraju podvrgnuti oštroj samoanalizi. O daljem odlivu stručnih kadrova niko ne govori, niti iskreno iskazuje potrebu za njima. Nedostatak pravih stručnjaka je veliki problem Sandžaka. Daju se nerijetko dijagnoze, ali bez odgovarajuće stručne pomoći sa strane, koju mi uporno potenciramo i tražimo, ne znamo pravu terapiju. Još uvijek za njom neuspješno tragamo. Populistički koncepti koji su napušteni kod drugih naroda, kod Bošnjaka još uvijek donekle imaju primat i to na jednom niskom nivou. Institucije, a ne stranke, prave imunološki sistem bošnjačke nacionalne zajednice.

Novi Pazar danas, bar na papiru, na primjer, ima više univerziteta, nekoliko "dupliranih" ekonomskih, pravnih i filozofskih fakulteta. S druge strane, stoji krajnje poražavajuća slika u zdravstvu, ekonomiji, putnoj mreži, PTT-komunikacijama, komunalnoj infrastrukturi, odavno pretijesnim osnovnim i srednjim školama, besperspektivi mladih ljudi koji završavaju srednje škole i fakultete. Česta predizborna, propagandna obećanja brzo se zaborave. Ne treba smetnuti sa uma i prijeteće kriminalne pojave koje se uočavaju u Sandžaku (droga, kriminal, prostitucija) a kojima su izloženi neiskusni i mladi ljudi. Svjedoci smo također, s druge strane, postojanja čitavog niza problema u našoj sredini koji mogu imati neželjene posljedice po ukupno stanje: «govor mržnje» u medijima, incidenti na sportskim susretima, ispisivanje nacionalističkih parola i grafita, pojedine neodmjerene izjave političara, sukobi simpatizera pojedinih stranaka i slično.

U jednom takvom sukobu 11. septembra 2004. godine, stradao je jedan nedužni čovjek, slučajni prolaznik, koji je ostao teški invalid. Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava, brojne nevladine organizacije, ali i političke partije apelovale su na lidere suprotstavljenih partija u Sandžaku da utiču na svoje pristalice kako svojim ponašanjem više nikada ne bi dozvolili da Novi Pazar zadesi tragedija takvih ili sličnih razmjera.

Međutim, 10. septembra 2006. g., vanredni parlamentarni izbori u Sandžaku završeni su još većom tragedijom. Ubijen je **Ruždija Durović** (41), odbornik koalicije *Lista za Sandžak dr Sulejman Ugljanin*. Ubistvo se dogodilo u 16 i 30 h, u Ulici Čerkeska mahala, ispred biračkog mjesta broj 74. Policija je uhapsila **Ertana Gegića** (32) i **Ismeta Derdemeza** (26) zbog osnovane sumnje da su učestvovali u ubistvu Ruždije Durovića

i ranjavanju njegovog bratunca **Sulejmana Durovića**. Za trećim učesnikom ovog obračuna, **Seadom Papićem** (32) raspisana je potjernica i za njim se intenzivno traga. Nakon što su lideri svih političkih partija izrazili svoje žaljenje zbog ovog ubistva, nije se mnogo čekalo sa iznošenjem međusobnih optužbi i da se nastavi tamo gdje se stalo prije tragedije.

Predsjednik opštine Novi Pazar dr Sulejman Ugljanin optužio je **Rasima Ljajića** da je «ovo što se dogodilo najavljivao još u toku predizborne kampanje» ali i sandžačkog muftiju **Muamera Zukorlića** koji je «dolio ulje na vatru iznoseći dezinformacije».

Odmah nakon izbora došlo je do zaoštavanja odnosa između «Liste za Sandžak dr Sulejman Ugljanin» i «Mešihata islamske zajednice Sandžaka». Otvaranje još jednog fronta na političkoj bojišnici Sandžaka uniјelo je zebnju među građane iz razloga što nikada u svojoj istoriji nije se desilo da ova vjerska ustanova tako otvoreno uđe u sukob sa jednom političkom partijom iz redova sopstvenog «duhovnog stada». Za mnoge je posebno porazna činjenica što se u opštu ostrašćenost sandžačkog podneblja uključio prvi čovjek ustanove koja u svijesti većine Bošnjaka u Sandžaku, bez obzira na snagu njihovih religijskih ubjeđenja, slovi kao najuglednija. Vrijedjelo bi napomenuti da je muftija sandžački Muamer Zukorlić u više navrata pokazao da nema samo duhovnih ambicija, i nije ovo prvi put da je uočljiva njegova slabost prema «zemnim izazovima». Naime, «upad Ugljaninovih pristalica u zgradu Islamske ustanove» jeste jedan huliganski čin, ali, valjda se još uvijek zna gdje i kome se treba obratiti u takvim slučajevima. Nisu valjda huligani ti koji su zapalili kratak fitilj efendije Zukorlića i presudno utjecali na njegovu odluku da i on uđe u političku arenу. A to je sada jedan sasvim novi momenat, nepoznat ovdašnjem političkom i duhovnom biću, i ako ne bude dovoljno suptilnosti i daleko više sluha za eventualne posljedice jednog takvog sukoba, Sandžak može ući u daleko dublju radikalizaciju...¹

Pokazalo se, nakon svega, da Bošnjaci još uvijek na papiru imaju problematične brojne institucije, iako su mnoge nestale bez traga, mada se njima propagandistički mahalo. Međusobna optuživanja za «izdaju» unutar bošnjačkog političkog korpusa u Novom Pazaru samo pokazuju da se bošnjački političari vrte unutar začaranog kruga, nesvjesni da nisu dorasli vremenu i okruženju u kome se nalaze.

Vanredni parlamentarni izbori održani 10. septembra 2006. g. u Novom Pazaru obesmislili su i sam pojam izbora. Naime, sada se već ozbiljno može postaviti pitanje da li građanin Novog Pazara, kada izađe na glasačko mjesto, u nekom momentu može, između ostalog, zaokružiti i sopstvenu smrt. Da li je, uopšte, moguće, u najavi novog milenija

¹ Vanredni izbori pod lupom Sandžačkog odbora

objasniti šta se dešava, kako i sa kojom strašću Sandžak hrli u svoj mračni srednji vijek. Na takve pojave moramo blagovremeno reagovati kako bi se izbjegle neželjene komplikacije i mogući rast tenzija. Iskustva pokazuju da zato moramo biti budni i obazrivi. Brojne predrasude i stereotipi opstaju u medijskom i političkom miljeu. To se teško mijenja.

Rješavanje određenih problema samo na političkom nivou, bez suštinskog bavljenja društvom, nije dovoljno. Teško je biti višestruka manjina zbog kritičkih promišljanja, ali i pripadnosti manjinskim etničkim zajednicama. Suočavanje sa zbiljom, prije ili kasnije, traži razbijanje iluzija i samoanalizu. Dug je put do samosvjesnog građanina koji ima razvijenu kritičku svijest. Na izolaciju se ne smije odgovarati samoizolacijom. Očit je nedostatak autoriteta na svim poljima. Svaka pomoć Sandžaku mora biti dobro osmišljena i iznijansirana, uslovljena ne samo njegovim potrebama, već i praćenjem njene realizacije.

Bošnjake u Sandžaku, posebno u njegovom “reprezentativnom dijelu” - u Novom Pazaru, njihove razne predstavnike, očekuje neminovno “spuštanje na zemlju”, temeljito preispitivanje i suočavanje sa vremenom, sa iluzijama koje svakodnevno nestaju. Odgovornost pojedinca je u demokratskim uslovima mnogo veća nego što je bila prije. Imajući u vidu sve ono što se dešavalo i dešava posebno u Novom Pazaru, trebaju se fokusirati ne samo politički, već i svi drugi problemi koji teško pritiskaju sandžačke opštine (ekonomski, komunalni, kulturni, prosvjetni itd.), da se istakne da je centar mnogih problema upravo u Novom Pazaru i da se, uz neophodnu pomoć eksperata sa strane, upravo u njemu moraju i rješavati. To, pored ostalog, kada su u pitanju Bošnjaci i njihovi predstavnici, kao i svi oni, koji po raznim osnovama, govore u njihovo ime, znači da se moraju preispitati i transparentno preuzeti svoj dio odgovornosti, koji doista nije mali, za sve ovo što se danas dešava u Sandžaku. Bošnjaci, stojeći ispred ogledala koje postavlja stvarnost, kao i sve njihove institucije, pri tome, prihvatajući vrijednosti civilnog društva, trebaju preuzeti svoj dio odgovornosti koji svakako nije mali i koji iziskuje znatno više napora i pragmatizma i angažiranje duhovnih autoriteta koji ne pripadaju nikakvoj vlasti ili političkoj stranci. Teško je prihvatiti činjenice i suočiti se sa stvarnošću od koje mnogi neodgovorno i demagoški bježe. Svako mora pokazati veći stepen interesa za probleme sredine u kojoj živi, bio to Novi Pazar ili Priboj.

Imajući u vidu da se radi o Sandžaku u cjelini, multietničkom prostoru sa nedovoljno razvijenim institucijama građanskog društva i orijentacije, bez dovoljno snažnih i uticajnijih nevladinih organizacija, nužno je povezivanje tzv. nevladinog sektora i njegovo koordinirano djelovanje ne samo u konfliktnim situacijama, već i u preventivi, uzimajući u obzir sva dosadašnja iskustva i saznanja o mogućim žarištima, njihovom nadzira-

nju i kontroli, insistiranju na pravnom sankcioniranju počinitelja krivičnih djela koja posebno remete međunacionalne i međuvjerske odnose, te otkrivanju njihove pozadine. Ovaj prostor, u sadašnjim okolnostima, mora biti neprestano pod snažnom lupom lokalnih nevladinih organizacija, ali i onih koji djeluju u većim centrima, kao i međunarodnih nevladinih organizacija. Pravovremeno djelovanje i nepristrasan pristup onemogućavaju manipulaciju i instrumentalizaciju u različite svrhe, koje mogu imati velike posljedice. Nužno je reafirmirati i propagirati sve one dugovječne vrijednosti i prednosti ove sredine koje su u protekloj deceniji sticajem niza faktora bile potisnute, ustupajući mjesto distanci i određenom nepovjerenju..

Sandžak, kao sastavni dio ove države i ovog društva ne smije ostati na daljim marginama. Ostaje kao neriješen problem raskoraka između zakona i stvarnog života. To nije novost. I u doba S. Miloševića, kada se govorilo da manjinske zajednice uživaju sva prava, na osnovu širokih zakona, sve je bilo drugačije. Slična stvar je i danas. Zato je, neophodno, neprestano intervenisanje međunarodne zajednice u primjeni usvojenih zakona. U protivnom, ostaje utisak da se zakoni samo formalno donose, a da i oni na koje se taj zakon odnosi, o tome ne znaju skoro ništa. I tu se krug zatvara, sve do donošenja nekog novog zakona i njegovog svečanog promovisanja pred televizijskim kamerama i odabranim predstavnicima manjinskih zajednica. Naravno, niko ne očekuje brze promjene, ali to je jedan od puteva da se konačno približimo evropskim standardima o kojima se stalno govori, ali se malo radi da se oni istinski primijene. Pozitivna iskustva tradicionalnog zajedničkog življenja i koegzistencije svakako zaslužuju da se još više afirmiraju. Izgradnja civilnog društva, uz permanentnu edukaciju, u kome će sve etničke zajednice živjeti u miru i slozi, poštujući i imajući puno povjerenje u institucije pravne države i mehanizme koji trebaju dugoročno osigurati ličnu, imovinsku sigurnost i sva prava bez obzira na vjersku, nacionalnu ili političku pripadnost. Razvoj demokratije i demokratskih institucija sredstvo je za prevazilaženje i likvidiranje nacionalizama i drugih opasnih oblika podjela.

Semiha KAČAR

Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda Novi Pazar

SANDŽAK I SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU

Istraživanje vremena brutalnog raspada jugoslavenske državne zajednice biće veoma dug, slojevit i delikatan proces. Traganje za istinom i istorijskim činjenicama, zajedno sa revizionističkim viđenjima bliske prošlosti, otkrivaće ne samo pozadinu i uzroke nedavnih ratova, već i brojne individualne i porodične drame, masovna stradanja nevinih i nedužnih ljudi. Bolne istine, nad kojim se mora misliti, iz istorijske tmine neprestano izbijaju na svjetlost dana. Primarni ciljevi rata su bili revizija republičkih granica, prisilna razmjena stanovništva i prestrukturacija balkanskog političkog prostora. Ovakvi ciljevi nigdje i nikada nisu realizovani mirnim putem. Pratiće ih sinhronizirani naponi da se, nakon svega, uz uspostavljeni konsenzus negiranja i poricanja vlastite odgovornosti, počinjeni zločini relativiziraju i deetnificiraju. Arhivi u Hagu i tamošnje optužnice o učesnicima u *"zajedničkom zločinačkom poduhvatu"* biće nezaobilazni u pisanju historije južnoslavenskog prostora. Balkanska "praksa" iz XIX stoljeća, postala je tek krajem XX stoljeća "zločin protiv čovječnosti". Ratovi su, uplivom međunarodnog faktora, prekinuti, ali ostaje zebnja jesu li doista i okončani. Zato je prisustvo međunarodnih činilaca i dalje neophodno na širem južnoslovenskom prostoru, gdje egzistiraju društva sa uticajnim, iracionalnim vrjedonosnim sistemima, bez opštevažećih normi. Oštra kritika "zvaničnih" istina o bliskoj prošlosti izaziva i dalje tajac, nedoumicu, pa i izvjesnu nelagodnost.

Proces prekomponiranja i konsolidacije nacionalizma je postao danas dio stvarnosti, kao i novo homogeniziranje oko istih starih ideja i autoriteta, uz priželjkivanje promjena odnosa u svjetskoj politici. Izostaje razvijanje kulture saosjećaja sa žrtvama drugih nacija. Ravnodušnost je veoma rječita. Istina je da što su ljudi manje sposobni da podnose vlastite nedaće, tim lakše podnose tuđe. Još uvijek nema spremnosti niti političke volje za suočavanje sa autoritarno-ratnom prošlošću, te se prikriva na različite načine osnovni razlog suočavanja sa prošlošću: sprečavanje da

se ona ponovi. Političke promjene, kako se upozorava, ponekad zahtijevaju opreznu amneziju, što je zapravo prvi oblik istorijskog revizionizma. Ozbiljno suočavanje sa prošlošću nije moguće bez pritiska međunarodne zajednice. Na Balkanu nema prošlosti bez istine, mada se ona nerijetko, usljed raznih unutarnjih i vanjskih pritisaka, "dotjeruje", kompromisno relativizira i žrtvuje radi uspostave i održavanja mira. Sadašnjost se i ne može shvatiti bez poznavanja prošlosti.

Sandžak koji nije bio direktno zahvaćen ratnim požarom, ali koji je također platio visoku cijenu «ratnog mira», Sandžak koji se sada nalazi u dvije samostalne države, svakako zauzima posebno mjesto u istoriji raspada Jugoslavije, imajući u vidu blisku prošlost, kao i sve ono što se dešavalo na tom neuralgičnom prostoru naročito u periodu 1991-1995. ali i kasnije, mada su ta zbivanja (kršenja ljudskih prava, ubistva, pljačke, otmice, zlokobno topovsko-tenkovsko okruženje gradova i sela, masovna iseljavanja stanovništva, razni oblici diskriminacije, sudsko-politički procesi, masovni "informativni razgovori", preventivna represija, itd.) ostala u sjeni događaja u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Mnogi zločini počinjeni u Sandžaku su jednostavno prepušteni zaboravu, iako su trebali biti predmet interesovanja države i sudskih organa. «Sjeverin» i «Štrpci» su samo jedne od tema stradanja Bošnjaka Sandžaka. Neizbježna je obaveza da se u potpunosti istraži i osvijetli udes otetih ljudi, da im se bar mjesto pogibije zna i dostojno obilježi, kazne krivci. Ne samo egzekutori, neki novi Tadići i Lukići, već i planeri, ali i advokati nasilja. U Hagu su podignute optužnice za zločine počinjene u Hrvatskoj, BiH, na Kosovu, kao i u Vojvodini. Sandžak je pri tome ponovo marginalizovan. Karla del Ponte je u intervjuu za podgorički "Monitor" istakla da se svi zločini ne mogu tretirati u Hagu, da se nacionalni sudovi moraju baviti pitanjem ratnih zločina, i da se "slučaj Štrpci" takođe mora razriješiti pred sudovima u Srbiji i Crnoj Gori. Odlukom Vrhovnog suda Srbije četvorici pripadnika paravojne formacije «Osvetnici» potvrđene su kazne od 15 i 20 godina zatvora za ratne zločine u Sjeverinu 1992. kada su oteli i pobili 16 Bošnjaka iz autobusa. Istina nerijetko mora pričekati da u politici postane potrebna. Još uvijek, međutim, nedostaje osuda državne politike koja je primjenjivana u Sandžaku. Država još uvijek nije spremna, kako navode predstavnici nevladinih organizacija, da se obračuna sa zločinima i politikom Slobodana Miloševića na način koji je neophodan da se Srbija suoči sa onim što je bila i da se na pravi način distancira od te politike.

Zaštita narušenih ljudskih prava i sloboda putem institucija sistema, na osnovu dosadašnjih iskustava, ne daje pravo na veći optimizam. Brojne krivične prijave oštećenih lica su, zbog sudske neažurnosti, odugovlačenja, brojnih opstrukcija već zastarjele. Iseljavanje iz Sandžaka u BiH i dalje se nastavlja. Sandžak ima pravo na istinu i njeno institucionalno priznavanje. O svemu onome šta se zbivalo u njemu u proteklom periodu, pored ostalog, dokumentovano svjedoče i brojne publikacije Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda, kao i drugih nevladinih organizacija. Sandžak je, iz više razloga, bio i ostao nepravedno po strani, van veće pozornosti, iako su navedena dešavanja ostavila dubokog traga u svim ravnim života, naročito seoskim sredinama, u njegovim rubnim dijelovima, u pribojskom i pljevaljskom kraju. Brojna sela u pribojskom kraju, zahvaćena ratnim dešavanjima, su još uvijek opustošena. Predstavnici Sandžačkog odbora su polovinom maja 2006. obišli neka od tih sela i konstatovali opšte zamiranje. Brojne kuće su potpuno opljačkane. U Kukurovićima je po opustjelim kućama, kao i u lokalnoj školi, zatvarana stoka. Strah među Bošnjacima nije iskorijenjen jer niko od počinilaca nije priveden licu pravde, niti je kažnjen. Država mora pokazati da je svjesna svoje odgovornosti. Moramo se uporno boriti protiv one logike da sa protokom vremena sve ide u zaborav, protiv problematične svijesti koja ne osuđuje zločine. Nije problem samo u psihopatama, već i u onima uračunljivima kojih je mnogo više. Ajnšatajn je jednom rekao kako je svijet opasno mjesto ne zbog onih koji čine zlo, nego zbog onih koji to mirno posmatraju. Ne smije biti nikakve tolerancije prema zločinima. Amnestiranje i javni diskurs i retorika opravdavanja ili "zatrpavanja" spram zločina i njegovih aktera, kako su primijetili pojedini sociolozi, u javnom i političkom mnjenju Srbije ugrožava civilizacijsku obnovu njenog društva. Rješavanje određenih problema samo na političkom nivou, bez suštinskog bavljenja samim društvom, nije dovoljno. Put prevazilaženja posljedica razorne propagande, etničkih stereotipa, u ksenofobičnim društvima sa velikom etničkom distancom, imajući u vidu određene "retoričke početke", ali i ranija negativna iskustva, biće mukotrpan i dug. Neophodno je oslobađanje od svih predrasuda, uspostavljanje građanske ravnopravnosti u međunacionalnom i međuvjerskom pogledu.

U izvjesnim incidentnim situacijama na lokalnom nivou pojavljuju se problemi koji, sem asociranja na blisku prošlost, pokazuju da mogu narasti do stanja kada ih je teško kontrolisati i obuzdavati. Takvi problemi se mogu naći i na sportskim priredbama, u međunacionalnim i među-

vjerskim odnosima, na lokalnim skupštinskim sjednicama, izbornopro-
pagandnim kampanjama, kao i u političkim sukobima unutar pripadnika
jedne etničke zajednice. S druge strane, ne treba smetnuti sa uma opasni
nastavak dalje antislamske političke i medijske kampanje koja unosi do-
datnu zebnju u Sandžak, kao i strah od budućnosti. Konflikti i sukobi su
moćni generatori predrasuda i stereotipa. U kontekstu stereotipnog defini-
ranja Bošnjaka, posebno mjesto zauzima islam koji je izložen sistematskoj
vulgarizaciji i diskriminatorskim ocjenama. Čitave generacije u ovoj
zemlji su odgojene u agresivnom, antiislamskom i antibošnjačkom duhu.
Određeni krizni momenti pogoduju za porive kojima trebaju povoljni us-
lovi da budu instrumentalizirani. Stereotipi- te “slike u glavama”, pod-
staknuti politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog na-
roda, da se lakše okrive drugi, da se pred sobom i pred drugima jedno-
stavnije opravda neprijateljstvo i mržnja. Velika nevolja sa nacionalnim
stereotipima je njihova rigidnost - nepromjenljivost. Duboke predrasude
su često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija,
višestruko imune na kontraargumente koji su izvirali iz suprotnih iskus-
tava i saznanja. Generalizacije vode u zablude. Suočavanje sa istinom
traži znanje o sebi, ali i o drugima. Samovrjednovanje i poimanje sopst-
venog identiteta postavljaju se veoma visoko u odnosu na druge. Svijest
ili vjera o nadmoći u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni
čovjeka da počne da vjeruje da ima veća prava nego drugi. Etnonacio-
nalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu, iako “istina prijeti
vlasti, a vlast prijeti istini”. Civilizacija je, prije svega, želja za koegzi-
stencijom. Neophodno je oslobađanje od svih predrasuda, uspostavljanje
građanske ravnopravnosti na međunacionalnom i međuvjerskom pogledu.

Nacionalizam predstavlja najmoćniju političku snagu XIX i XX stolje-
ća. Svijest savremenika pritiskaju različite, nerijetko potpuno oprečne slike
jedne iste prošlosti. Nijedno društvo ne može da izbjegne suočavanje sa tam-
nim stranicama svoje prošlosti. Čutanje je destruktivno. Hana Arent je uka-
zala da svaka vlada preuzima odgovornost za djela i nedjela svojih prethod-
nika, a svaka nacija za djela i nedjela iz svoje prošlosti. Racionalna slika pro-
šlosti je osnova na kojoj može da se izbjegne dezorijentiranost u savreme-
nosti i odgovori na pitanja koja se nameću. Okretanje budućnosti zahtijeva
da se odgovorno i racionalno upozna i sadržaj bliske prošlosti. Suočavanje sa
prošlošću afirmiše nove demokratske vrijednosti jer povlači jasnu liniju raz-
graničenja između neslobode prošlosti i demokratske budućnosti. Djelatna,
slobodna i kritička javnost temeljno je načelo i uporište demokratskog sistema.

Neophodno je sistematsko istraživanje bliske prošlosti, uporno insistiranje na odgovornosti i zaštiti prava žrtava i njihovih porodica, kao i na dosljednom funkcionisanju i odgovornosti institucija pravne države. Nužno je identificirati različite vrste odgovornosti: krivičnu, moralnu i intelektualnu, te konačno političko-historijsku. Nedjela treba temeljno istražiti, sistematizirati i osigurati im odgovarajući publicitet. Žrtve imaju pravo na satisfakciju. Neumorni Vizental je govorio: *"Uvijek sam se pitao šta mogu učiniti za one koji nisu preživjeli. Odgovor glasi: želim govoriti u njihovo ime, želim čuvati uspomenu na njih, tako da mrtvi i dalje žive u našem sjećanju"*.

Zlo ima duboku historiju. Kada jedno društvo misli da pokopa prošlost, time što *odbije* da se suoči sa sobom i doživi katarzu, to, također, pokopava i same etničke vrijednosti koje to društvo treba da bi njegova budućnost bila izvjesnija. Umjesto katarze javlja se amnezija. Nema prošlosti bez istine, niti budućnosti bez oprosta. Moralni imperativ je velika šansa za budućnost, koja je, ipak uvijek maglovita. Svaki građanin treba osjećati saodgovornost u političkom smislu za postupke države kojoj pripada. Znanje o odgovornosti prvi je pokazatelj buđenja političke slobode. Bez osvješćivanja, piše Herman Broh, nema ni samosvijesti, a bez samosvijesti nijedan narod nije u stanju da savjesno uzme u svoje ruke sopstvenu političku sudbinu. Istina nerijetko mora pričekati da u politici postane potrebna. Želja za pripadnošću Evropi zahtijeva i poimanje evropske odgovornosti. Razvoj demokratije i demokratskih institucija pravo je sredstvo za prevazilaženje i likvidiranje nacionalizama i drugih opasnih oblika podjela. Kao civilizirano društvo, mi moramo, kako se ističe, uvažavati dostojanstvo onih koji su bili žrtve u prošlosti. Ako se ne suočimo sa onim što se njima desilo, na izvjestan način tvrdimo da oni nisu bitni i da je važna jedino budućnost. Time produžavamo njihovo žrtvovanje i čak učestvujemo u njemu. Čin poricanja je zločin sam po sebi. Podsjetiću zato na jedno pitanje koje je svojedobno postavio Bertold Brecht: *"Kako da podignemo novu kuću, kad prethodno nismo očistili podrum ispod ruševina stare kuće?"*. Istina nerijetko mora pričekati da u politici postane potrebna. Bez obzira na uočene, djelimične promjene duha vremena i okruženja, put izlaska ovog društva iz krize biće dugotrajan, opterećen raznovrsnim mitovima i ksenofobijama, suočavanjem sa činjenicama i traganjem za odgovornošću za krvavi tok i ishod posljednje decenije XX stoljeća. Prave alternative još uvijek mogu postojati samo uz međunarodnu podršku. Uz izrastanje svijesti o počinjenom zlu, autokritiku, neophodno je podmirivanje računa sa prošlošću.

Ono što se jednom zbilo ispunjava uslove da se ponovi. Iracionalnost se ne smije skrivati, potcjenjivati niti zanemarivati. Sandžak, kao sastavni dio ove države i ovog društva ne smije ostati na daljim marginama. Država i društvo se moraju objektivno suočiti sa onim što je taj prostor doživio. Na nama je odgovornost da na to stalno upozoravamo, da se borimo protiv zla, diskriminacije i nacionalizma koji se vitalni, na žalost, i danas pokazuju u drugim oblicima.

Vijest da je ugledni magazin "Time" među 60 heroja, koji su oblikovali naše živote od 1946. uvrstio i Natašu Kandić, direktora Fonda za humanitarno pravo iz Beograda, obradovala je redakciju "Almanaha" iz više razloga. Pored toga što se radi o osobi koja istrajno i sistematski doprinosi procesu pomirenja, zalažući se za suočavanje s prošlošću procesuiranjem krivica i osudi zločina, Nataša Kandić je za "Almanah" paradigma novog vremena u kojem se "herojstvo" na našim prostorima neće graditi na zločinima, nego na njihovoj osudi. Želeći da da skroman doprinos naporima Fonda za humanitarno pravo i misiji njegove direktorke Nataše Kandić, "Almanah" je zajedno s nedjeljnikom "Monitor", povodom desetogodišnjice zločina u Štrpcima organizovao javnu debatu

(Podgorica, 26-27. februar 2003) koja je rezultirala objavljivanjem "Preporuka Fonda za humanitarno pravo, Almanaha i Monitora za započinjanje procesa suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori, Srbiji i zajednici Srbije i Crne Gore".

Redakcija "Almanaha" i ovim povodom iskazuje poštovanje prema Nataši Kandić i Fondu za humanitarno pravo, očekujući da će ovo priznanje uglednog nedjeljnika "Time" biti mjerar istinskih vrijednosti i na ovim prostorima.

Redakcija

Nataša KANDIĆ – JEDAN OD 60 HEROJA MAGAZINA »TIME«

Evropski magazin „Time“ je 13. novembra 2006. godine objavio specijalno izdanje, „60 godina heroja“ (60 Years of Heroes), u kome je naveo 60 imena onih koji su, po „Time“, „oblikovali naše živote od 1946. godine“. Izvršna direktorka Fonda za humanitarno pravo (FHP), Nataša Kandić, proglašena je za jednog od heroja.

Heroji su svrstani u tri kategorije: „Buntovnici i lideri“ (Rebels and Leaders), „Biznis i kultura“ (Business and Culture) i „Pokretači i pioniri“ (Inspirations and Explorers). Po rečima urednice „Time“, Ketrin Mejer (Catherine Mayer), „ovi ljudi su naši heroji i u ovom specijalnom izdanju mi slavimo njih i njihova dostignuća“ (<http://www.time.com/time/europe/hero2006/opener.html>). Nataša Kandić je svrstana u kategoriju „Pokretači i pioniri“ zajedno sa princezom Dajanom (Princess Diana), Bernarom Kušnerom (Bernard Kouchner), papom Jovanom Pavlom II (Pope John

Paul II), Kristijan Amampur (Christiane Amanpour), Žak Kustoom (Jacques-Yves Cousteau), Majkom Terezom (Mother Teresa) i drugima.

O svakom heroju je napisan članak, od strane poznate ličnosti iz njihove oblasti. Glavna tužiteljica Haškog tribunala, Karla Del Ponte (Carla Del Ponte), je u svom članku (<http://www.time.com/time/europe/hero2006/kandic.html>) istakla, da je Nataša Kandić neumorni borac za ljudska prava i da je “impresionirana i inspirisana” posebno njenom hrabrošću, otvorenošću i brigom o svim žrtvama.

TUŽBE ZA NAKNADU ŠTETE PROTIV CRNE GORE

Fond za humanitarno pravo (FHP) je 30. oktobra 2006. godine Osnovnom sudu u Podgorici podneo dve tužbe za naknadu štete protiv Republike Crne Gore u ime Osmana Durguta i Šabana i Arife Rizvanović, stanovnika Bukovice koji su u periodu nakon otpočinjanja oružanih sukoba u BiH u aprilu 1992. godine do kraja 1993. godine bili žrtve diskriminacije i torture.

Bukovica je planinsko područje koje se nalazi na severu Crne Gore u opštini Pljevlja, uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom i obuhvata 37 sela, koja su do 1993. godine bila naseljena pretežno muslimanskim stanovništvom. Za vreme oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, na teritoriji Bukovice je boravio veliki broj rezervista VJ i policije Crne Gore. Uz izgovor da traže nelegalno oružje, oni su vršili torturu, prerese, pljačke, maltretirali i zlostavljali bukovičke Muslimane. Prema podacima FHP-a, sedam civila je ubijeno iz vatrenog oružja ili je podleglo ranama nakon brutalnog premlaćivanja. To su: Saćir Ramović, Omer Durak, Hajro Muslić, Ejub Muslić, Džafer Đogo, Latif Bangur (ubijeni vatrenim oružjem) i Hilmo Drkenda (podlegao od posledica brutalnog premlaćivanja). Zbog straha za svoje živote, u periodu od početka oružanih sukoba u BiH do kraja 1992. godine, većina stanovnika Bukovice je napustilo svoje domove. Nakon odlaska, njihova imovina je opljačkana i uništena.

Prema izjavi Osmana Durguta datoj FHP, 1. novembra 1992. godine policija je pretresla njegovu kuću u selu Čejrenci u Bukovici i tom prilikom pronašla oružje za koje je imao dozvolu, a Durgut im je predao pušku za koju nije imao dozvolu. U prisustvu njegove porodice i maloletne dece, policajci iz Pljevalja, Goran Zindović, Slaviša Svrkota, Lale Ostojić i Šubarić, koga Durgut poznaje samo po prezimenu, izvode Durguta iz kuće i počinju da ga udaraju kundacima, pesnicama i nogama. Nakon toga, odvođe ga u susedno selo Budijevići, gde ga ovi policajci ponovo tuku kundacima i drvenim motkama. Policajac Šubarić tera Osmana Durguta da sa lisicama na rukama, puzi po zemlji, a zatim mu stavlja policijsku palicu u usta. Osmana Durguta i još nekoliko muškaraca iz

Bukovice policajci vode u policijsku stanicu Pljevlja a na putu do stanice nastavljaju da ih batinaju i teraju da pevaju četničke pesme. U policijskoj stanici u Pljevljima, Durgut provodi tri dana i sve vreme je izložen fizičkom zlostavljanju.

Prema izjavi Šabana Rizvanovića datoj FHP, 22. februara 1993. godine, u kuću u selu Čejrenci, u kojoj je živeo sa suprugom Arifom, došli su pripadnici rezervnog sastava Vojske Jugoslavije, poreklom iz Pljevalja: Đoko Gogić, Radmilo Đuković, Slobodan Cvetković, Dragan Jelovac i Aco Malinić. Sa uperenim puškama izvode ga iz kuće, a zatim ispituju o tome da li je snabdevao hranom “Zelene beretke” [oružana formacija bosanskih Muslimana]. Nakon što im je odgovorio negativno, vojnici počinju da ga tuku kundakom puške a zatim i puščanom cevi. Rizvanović je od udaraca ubrzo izgubio svest i jedino se seća da ga je neko udario čizmom po leđima, dok je ležao oboren na zemlju. Kada mu se vratila svest, hteo je da ustane i da pođe ka kući, ali ga je Slobodan Cvetković nekoliko puta udario puščanom cevi u grudi. Kada su vojnici otišli, Šaban je ušao u kuću i tada video da je i njegova supruga Arifa pretučena i da bez svesti leži u lokvi krvi. Po dolasku svesti, Arifa je ispričala suprug da ju je Radmilo Đuković uhvatio za glavu i njome udario o drveni okvir prozora. Šaban i Arifa Rizvanović, u februaru 1993. godine imali su preko 70 godina.

Državni organi Crne Gore nikada nisu sproveli istragu o ovim događajima, niti su pružili bilo koju vrstu pomoći i podrške proteranim stanovnicima Bukovice koji i danas žive kao izbeglice u Bosni i Hercegovini.

REZOLUCIJA (ADDENDA)

RIJASETA ISLAMSKJE ZAJEDNICE BiH O TUMAČENJU ISLAMA

Neka je hvala Allahu, dž.š., Koji daje da svijet bude ispunjen svakim dobrom, Koji nas je na to uputio, jer da nas Allah nije tome naputio, ne bismo bili upućeni. Neka je najiskreniji salavat i selam na onog kojeg je Allah, dž.š., poslao kao milost svjetovima, i kao dokaz ljudima, uzoriti naš učitelj - Muhammed, istinoljubivi i pouzdani. I neka je salavat i selam na njegovu časnu obitelj, njegove časne i povjerljive ashabe; i neka je salavat i selam na sve koji su ih slijedili do Dana dužnoga.

I

Allahovom milošću dobri Bošnjani su primili islam u petnaestom stoljeću po Miladu i od tada do danas njihovi potomci vjerno čuvaju i hrabro nose taj emanet. U 2013. god. bit će tačno petstotina i pedeset godina otako su se dobri Bošnjani upoznali sa šehadetom - *Nema boga osim Allaha i Muhammed je Allahov poslanik.*

Onoliko koliko su bili vezani za osmansku carevinu, toliko su bosanski muslimani ostali vjerni Islamskoj zajednici nakon što su ostavljeni da sami čuvaju vjeru i njeguju kulturu u kojoj je prepoznatljivo načelo univerzalne vjere u Jednog Boga i u kojoj je prisutna svijest o ummetu.

Muslimani su, dakle, univerzalni ummet zato što je islam univerzalna vjera utemeljana na dva osnovna principa:

Prvo, Allah, dž.š., je prvi i zadnji za sve što postoji. Samo je Bog, koji nije rodio i nije rođen, i kojem ništa i niko nije ravan, vrijedan poštovanja i obožavanja. Samo je On sudija. Svi se na kraju Bogu, dž.š., vraćamo.

Drugo, islam se temelji na univerzalnom moralnom imperativu: "pozivaj na dobro i odvraćaj od zla." A to znači: vjeruj iskreno; govori istinito; radi pošteno; i ponašaj se moralno. Nemoj vjerovati lažno; nemoj govoriti neistinito; nemoj raditi nepošteno; i nemoj živjeti nemoralno.

Tokom duge i burne povijesti ummet je bio izložen velikim potresima zbog napada izvana, ali i zbog slabosti iznutra. Ne zanemarujući silu vanjskih napada, danas je mnogo opasnija "sila" koja ummet potresa iznutra. Ta

sila je opasna zato što bezočno kida korijenje na kojima raste i razvija se univerzalni ummet. Nema drugog puta da se ta sila zaustavi, već da se ummet sjeti ove hazreti Omerove mudrosti: - *Bili smo niko i ništa, pa nas je Allah islamom uzdigao. I zato kad god smo tražili uzdignuće mimo islama, Allah bi nas vartio tamo gdje smo bili - niko i ništa* (Rivajet: Ibn Ebi Šubejbe).

Tome treba dodati i zapažanje Enes ibn Malika, koji je rekao: - *Nema napretka za ummet osim da shvati da ono što je bilo dobro na početku, dobro je i na kraju, a to su Allahova knjiga i Alejhisselamov sunnet*. To znači da za nas nema drugog puta, već da se svi držimo za jedno – Allahovo uže - da se ne udaljavamo jedni od drugih, da se ne razjedinjujemo, da se ne razbijamo... (Kur'an, Al Imran:103)

II

Opet, Allahovom milošću bosanski muslimani su prihvatili instituciju islama u devetnaestom stoljeću i na taj način sačuvali univerzalnu vjeru u Jednog Boga i ostali vjerni principu univerzalnog ummeta. Zato je Islamska zajednica dar Božji kojeg se ne smije nijekati, niti ga se smije obeščaćivati. Ko to ne razumije, ne može suditi o bosanskim muslimanima; ko to ne poštuje, nema pravo ničem bosanske muslimane učiti - ni vjeri koju oni znaju, ni vjernosti ummetu koju oni čvrsto drže.

Imajući sve to na umu, Rijaset IZ u BiH potvrđuje svoju Rezoluciju o tumačenju islama donesenoj na šesnaestoj redovnoj sjednici od 27. safer, 1427/27. mart, 2006. u kojoj se kaže:

Rijaset IZ je već duže vrijeme suočen sa pojavom neprimjerenog tumačenja islama od nekih pojedinaca i grupa koje uznemiravaju muslimane i od postojećeg dobra koje se ogleda u jedinstvu *kelime-i tevhida* i *tevhid-i kelime* potiče se fitneluk koji vodi razdoru i raskolu među muslimanima.

Rijaset IZ je odlučan u namjeri da zaštititi originalnost vjekovne tradicije IZ u BiH koja se pokazala životnom u svim prilikama kroz koje su prolazili bosanski muslimani zadnjih stoljeća, posebno u kriznim trenucima za njihov opstanak kakva je bila zadnja agresija na našu zemlju i naš narod. Stoga, Rijaset IZ-e poziva imame, hatibe i muallime da u svom radu u džamiji, mektebu, školi i na bilo kojem drugom javnom mjestu budu dosljedni u tumačenju institucionalnog učenja islama na temeljima Kur'ana, Sunneta i našeg bosansko-hercegovačkog iskustva.

Rijaset IZ poziva sva udruženja i sve organizacije sa islamskim predznakom u BiH da predstave Rijasetu IZ svoje programe rada koji imaju veze sa islamom i muslimanima kako bi se ti programi uskladili sa općim

načelima rada i djelovanja i time pomoglo da slika o islamu i muslimanima bude adekvatna i da se zna ko je za što odgovoran.

Rijaset IZ vjeruje da u Bosni i Hercegovini nema tako ekstremnih pojedinaca ni ekstremnih grupa koje mogu narušiti jedinstvo muslimana koje se očituje kroz duhovni okvir IZ u BiH. Pa ipak, Rijaset IZ je svjestan da neki događaju u svijetu oko muslimana imaju odraza i na stanje duha kod bosanskih muslimana.

Rijaset IZ osuđuje svaku vrstu klevete i etiketiranja bilo koga u IZ, posebno na osnovu mezhebske ili ideološke predrasude. IZ je jedinstvena u svom doktrinarnom i institucionalnom učenju islama i odbija bilo kakve podjele po mezhebima. Rijaset IZ poziva muslimane Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Hrvatske, Slovenije i bošnjačke dijaspore da ne nasijedaju krivim i zlonamjernim informacijama, već da imaju povjerenje u organe i institucije IZ.

III

Zapažajući i nakon Rezolucije Rijaseta IZ neprimjerenu agresivnost pojedinaca i grupa u tumačenju islama, posebno u Sandžaku gdje je došlo i do fizičkog obračuna među muslimanima;

Slušajući neumjesne ocjene o Islamkoj zajednici od ljudi koji nemaju puno životno iskustvo islama u Bosni i Hercegovini;

Osjećajući opasnost od sračunate podjele i razdora među bosanskim muslimanima, Rijaset IZ u BiH na svojoj redovnoj dvadesetoj sjednici održanoj u utorak 16. ševvala, 1427/ 7. novembra, 2006. godine donosi:

A D D E N D U

na Rezoluciju Rijaseta IZ od 27. safera, 1427/27. marta, 2006.

Rijaset IZ daje punu podršku Mešihatu IZ u Sandžaku u provođenju Rezolucije Rijaseta o tumačenju islama, te poziva imame, hatibe, muallime i muderrise u Sandžaku da budu savjesni i odgovorni u čuvanju i njegovanju vjerske i kulturne tradicije muslimana.

Rijaset IZ očekuje od države Bosne i Hercegovine da poštuje ljudska prava svih svojih državljana bez obzira na vjeru, naciju i porijeklo.

Nije moralno vršiti diskriminaciju prema ljudima koji su nam pomagali, ali, isto tako, nije šerijatski opravdano stalno prigovarati za dobro koje se učini, jer Uzvišeni Allah u Kur'anu Časnom kaže: "Lijepa riječ i oprost su bolji od dobročinstva kojeg prati vrijeđanje... (Kur'an, 2:263).

Rijaset IZ osuđuje izjave u kojima se omalovažava IZ u BiH i vrijeđa bosanska ulema. To nije samo protivno duhu islamskog morala, već je i protiv mira i sigurnosti bosanskih muslimana. Islamska zajednica u BiH nema namjeru dokazivati svoju pravovjernost nikome osim Bogu dž.š., a ponajmanje onima koji su gluhi da čuju i slijepi da vide da je IZ i njezina ulema simbol časti i ponosa ummeta.

Rijaset IZ nalaže imamima, hatibima, muallimima, muderrisima i profesorima u IZ da se na vrijeme i pravilno informiraju o stavovima Rijaseta IZ o bitnim pitanjima za duhovno jedinstvo muslimana, te da te stavove dosljedno provode u praksi. Rijaset IZ još jednom ponavlja da oni koji na bilo koji način unose nemir u džamije pod izgovorom provođenja "prave vjere" nisu dobronamjerni ljudi. Sve džamije su vlasništvo IZ i niko ne može ništa raditi u džamiji bez znanja i nadzora imama džamije.

Rijaset IZ je isuviše uložio napora u očuvanju časti i ugleda bosanskih muslimana u najtežim vremenima da bi dozvolio da to sada neko narušava zbog nagovora ljudi koji nemaju ni znanja, ni osjećanja za sudbinu islama i muslimana u našoj zemlji.

Ovih dana se u cijeloj Europi vode intenzivne rasprave o važnosti institucionalnog učenja islama, u čemu Bosna i Hercegovina može biti dobar primjer. Rijaset IZ je spreman ponuditi stoljetno iskustvo institucionalnog učenja islama i na taj način pridonijeti boljem razumijevanju među vjerama i kulturama u Europi. Poštujući slobodu mišljenja i izražavanja i cijeneći kritiku koja potiče napredak IZ, Rijaset IZ poziva sve medije, intelektualce i druge meritorne pojedince u društvu da pomognu IZ na tom putu.

Ovu Rezoluciju će čitati hatibi na džumi-namazu u svim džamijama, dok će muderrisi Rezoluciju objasniti učenicima i studentima u svim medresama i na svim fakultetima IZ, te strogo se pridržavati njezinog slova i duha kao oficijelnog stava Rijaseta IZ u BiH.

Allahu Svemogućići, osnaži nas na putu pozivanja na dobro i odvrćanja od zla! Amin!

Sarajevo,
17. 10. 1427/08. 11. 2006.
Reisu-l-ulema
dr. Mustafa Cerić

REZOLUCIJA MEŠIHATA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U CRNOJ GORI O TUMAČENJU ISLAMA

Neka je hvala Allahu, dž.š., Koji daje da svijet bude ispunjen svakim dobrom, Koji nas je na to uputio, jer da nas Allah nije tome naputio, ne bismo bili upućeni. Neka je najiskreniji salavat i selam na onog kojeg je Allah, dž.š., poslao kao milost svjetovima, i kao dokaz ljudima, uzoriti naš učitelj - Muhammed, istinoljubivi i pouzdani. I neka je salavat i selam na njegovu časnu porodicu, njegove časne i povjerljive ashabe; i neka je salavat i selam na sve koji su ih slijedili do Dana dužnoga.

I

Allahovom milošću muslimani Crne Gore i šire su primili islam u petnaestom vijeku po Miladu i od tada do danas njihovi potomci vjerno čuvaju i hrabro nose taj emanet. Skoro će šest vjekova otkako su se muslimani u Crnoj Gori upoznali sa šehadetom - Nema boga osim Allaha i Muhammed je Allahov poslanik.

Onoliko koliko su bili vezani za osmansku carevinu, toliko su naši muslimani ostali vjerni Islamskoj zajednici nakon što su ostavljeni da sami čuvaju vjeru i njeguju kulturu u kojoj je prepoznatljivo načelo univerzalne vjere u Jednog Boga i u kojoj je prisutna svijest o ummetu.

Muslimani su, dakle, univerzalni ummet zato što je islam univerzalna vjera utemeljana na dva osnovna principa:

Prvo, Allah, dž.š., je prvi i zadnji za sve što postoji. Samo je Bog, koji nije rodio i nije rođen, i kojem ništa i niko nije ravan, vrijedan poštovanja i obožavanja. Samo je On sudija. Svi se na kraju Bogu, dž.š., vraćamo.

Drugo, islam se temelji na univerzalnom moralnom imperativu: "pozivaj na dobro i odvrćaj od zla." A to znači: vjeruj iskreno; govori istinito; radi pošteno; i ponašaj se moralno. Nemoj vjerovati lažno; nemoj govoriti neistinito; nemoj raditi nepošteno; i nemoj živjeti nemoralno. Tokom duge i burne povijesti ummet je bio izložen velikim potresima zbog napada izvana, ali i zbog slabosti iznutra. Ne zanemarujući silu vanjskih napada, danas je mnogo opasnija "sila" koja ummet potresa iznutra. Ta sila je opasna zato što bezočno kida korijene na kojima raste i razvija se univerzalni ummet. Nema drugog puta da se ta sila zaustavi, već da se ummet sjeti ove hazreti Omerove mudrosti: - Bili smo niko i

ništa, pa nas je Allah islamom uzdigao. I zato kad god smo tražili uzdignuće mimo islama, Allah bi nas vartio tamo gdje smo bili - niko i ništa (Rivajet: Ibn Ebi Subejbe).

Tome treba dodati i zapažanje Enes ibn Malika, koji je rekao:

- Nema napretka za ummet osim da shvati da ono što je bilo dobro na početku, dobro je i na kraju, a to su Allahova knjiga i Alejhisselamov sunnet. To znači da za nas nema drugog puta, već da se svi držimo za jedno - Allahovo uže - da se ne udaljavamo jedni od drugih, da se ne razjedinjujemo, da se ne razbijamo... (Kur'an, Al Imran:103)

II

Kao najstarija priznata Islamska zajednica na Balkanu, Allahovom milošću, muslimani u Crnoj Gori su prihvatili instituciju islama u devetnaestom vijeku i na taj način sačuvali univerzalnu vjeru u Jednog Boga i ostali vjerni principu univerzalnog ummeta. Zato je Islamska zajednica dar Božiji kojeg se ne smije nijekati, niti ga se smije obeščašćivati. Ko to ne razumije, ne može suditi o našim muslimanima; ko to ne poštuje, nema pravo ničem naše muslimane učiti - ni vjeri koju oni znaju, ni vjernosti ummetu koju oni čvrsto drže.

III

Zapažajući neprimjerenu agresivnost pojedinaca i grupa u tumačenju islama, kao i fizičkih i verbalnih napada na pojedinim mjestima; slušajući neumjesne ocjene o Islamskoj zajednici od ljudi koji nemaju puno životno iskustvo islama u Crnoj Gori;

Osjećajući opasnost od sračunate podjele i razdora među našim muslimanima, Mešihat IZ u Crnoj Gori u prisustvu članova Mešihata i glavnih imama, na svojoj redovnoj sjednici održanoj u srijedu, 22. novembra, 2006. godine na temelju Rezolucije i Adende Rijaseta IZ-e u Bosni i Hercegovini, donosi sljedeću

REZOLUCIJU

1. Mešihat IZ je već duže vrijeme suočen sa pojavom neprimjerenog tumačenja islama od nekih pojedinaca i grupa koje uznemiravaju muslimane i od postojećeg dobra koje se ogleda u jedinstvu kelime-i tevhida i tevhid-i kelime potstiče se fitneluk, (smutnja) koji vodi razdoru i raskolu među muslimanima.

2. Mešihat IZ je odlučan u namjeri da zaštititi originalnost vjekovne tradicije IZ koja se pokazala životnom u svim prilikama kroz koje su

prolazili naši muslimani zadnjih vjekova, posebno u kriznim trenucima za njihov opstanak kakvi su bili sukobi u našem okruženju devetdesetih godina. Stoga, Mešihat IZ poziva imame, hatibe i muallime da u svom radu u džamiji, mektebu, i na bilo kojem drugom javnom mjestu budu dosljedni u tumačenju institucionalnog učenja islama na temeljima Kur'ana, Sunneta i našeg hanefijskog tradicionalnog iskustva.

3. Mešihat IZ poziva sva udruženja i sve organizacije sa islamskim predznakom u Crnoj Gori da predstave Mešihatu IZ svoje programe rada koji imaju veze sa islamom i muslimanima kako bi se ti programi uskladili sa opštim načelima rada i djelovanja i time pomoglo da slika o islamu i muslimanima bude adekvatna i da se zna ko je za što odgovoran.

4. Mešihat IZ osuđuje svaku vrstu klevete i etiketiranja bilo koga u IZ, posebno na osnovu mezhebske ili ideološke predrasude. IZ je jedinstvena u svom doktrinarnom i institucionalnom učenju islama i odbija bilo kakve podjele po mezhebima. Mešihat IZ poziva muslimane u Crnoj Gori da ne nasijedaju krivim i zlonamjernim informacijama, već da imaju povjerenje u organe i institucije IZ.

5. Mešihat IZ osuđuje izjave u kojima se omalovažava IZ u Crnoj Gori i vrijeđa ulema koja je vjekovima na ovim prostorima čuvala i u najtežim vremenima sačuvala islam. To nije samo protivno duhu islamskog morala, već je i protiv mira i sigurnosti naših muslimana. Islamska zajednica u CG nema namjeru dokazivati svoju pravovjernost nikome osim Bogu dž.š., a ponajmanje onima koji su gluhi da čuju i slijepi da vide da je IZ i njezina ulema simbol časti i ponosa ummeta.

6. Mešihat IZ nalaže imamima, hatibima, muallimima, muderrisima u IZ da se na vrijeme i pravilno informišu o stavovima Mešihata IZ o bitnim pitanjima za duhovno jedinstvo muslimana, te da te stavove dosljedno provode u praksi. Mešihat IZ još jednom ponavlja da oni koji na bilo koji način unose nemir u džamije pod izgovorom provođenja "prave vjere" nijesu dobronamjerni ljudi. Sve džamije su vlasništvo IZ i niko ne može ništa raditi u džamiji bez znanja i nadzora organa IZ.

7. Mešihat IZ je isuviše uložio napora u očuvanje časti i ugleda naših muslimana u najtežim vremenima da bi dozvolio da to sada neko narušava zbog nagovora ljudi koji nemaju ni znanja, ni osjećanja za sudbinu islama i muslimana u našoj zemlji.

8. Islamska zajednica u Crnoj Gori je uvijek bila značajan faktor stabilnosti u Crnoj Gori, i stoga ničim neće dopustiti da se to naruši.

9. Ovu Rezoluciju će čitati hatibi na džumi-namazu u svim džamijama, te strogo se pridržavati njezinog slova i duha kao oficijelnog stava IZ.

10. Allahu Svemogućí, osnaži nas na putu pozivanja na dobro i odvrćanja od zla! Amin!

U Podgorici, 22.11.2006.

Reis,

Rifat FEJŽIĆ

BELIS POJATIĆ

Rođen je 1959. godine u Pljevljima.

Prva znanja i iskustva stekao je od oca Besaleta Pojatića, takođe slikara, učenika čuvene hercegnovske škole. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Pljevljima. Akademiju likovnih umjetnosti u Sarajevu, Pedagoški odsjek u klasi prof. Ratka Lalića završio 1980. Fakultet likovnih umjetnosti u Beogradu, Slikarski odsjek u klasi prof. Aleksandra Lukovića 1986. i postdiplomske studije, Odsjek za konzervaciju i restauraciju kod prof. dr Milorada Medića na FPU u Beogradu. Tokom 1983. obavio je studentski boravak na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu, Čehoslovačka, na Odsjeku za restauraciju.

Priredio je nekoliko samostalnih i bio učesnik na više kolektivnih izložbi. Trostruki je dobitnik nagrade „Pivo Karamatijević“ – za grafiku, slikarstvo i crtež. Radio je na više restauratorskih projekata, kao što su konzervacija podnih mozaika ranohrišćanske bazilike u Budvi i restauracija ikonostasa crkve sv. Đorđe u Vaseljenskoj patrijašiji u Istanbulu u Turskoj.

Član ULUPUDS-a i SULU.

Živi i radi u Pljevljima.

O HADŽI HAFIZU ŠUKRIJI BAKALOVIĆU

Dolaskom Osmanlija i prihvatanjem islama u naše krajeve tokom minulih pet vjekova izgrađeni su mnogi raznovrsni objekti: džamije, mektebi, medrese, tekije, turbeta, sahat-kule, hamami, šedrvani, nikahi, karavan-saraji ...Ovo bogato kulturno nasljeđe stavljeno je na raspolaganje svim generacijama stanovništva jednog mjesta. Međutim, svi ovi naslijeđeni objekti bili bi okamenjeni i nijemi spomenici da nam minule generacije nijesu ostavile ono što ih je inspirisalo da ih grade, a to su vjera i pouka o njoj, ezani, namazi, zikr, dove, mukabele, vazovi, dersovi, mevludi, tevhidi, kandilji itd.

Vremena su se mijenjala, a sa njima i generacije, ideologije, društvene prilike i neprilike. Rađali su se nosioci vjere, učeni i pobožni ljudi: alimi, muderisi, hafizi, kadije, muftije, imami, mujezini, vakifi, derviši, šejhovi... Svako vrijeme imalo je poznatih imena koja su ostavljala generacijama vrijednosti na polju svoga djelovanja. Nažalost, mnogo je zaslužnih imena zaboravljeno. No, u posljednje se vrijeme ova tematika počela ozbiljnije tretirati kako s naučnog, tako i kulturološkog aspekta.

Pitanje pravilnog odnosa prema kulturno-istorijskim vrijednostima, vjerskim objektima, ulemi i nosiocima vjerskog života, ostaje aktuelno za sve generacije muslimana, a posebno ulemu, vjerske organe i institucije. Koliko smo privrženi i odgovorni prema ovim vrijednostima, zavisi od toga koliko ih poštujemo i cijenimo. Prvo što smo ove vrijednosti naslijedili kao emanet, a drugo što smo i sami učestvovali u gradnji novih objekata koji će budućim generacijama muslimana i drugih, govoriti o nama, kao što objekti koje smo naslijedili od prethodnih generacija govore o jednom vremenu i ljudima u njemu, o vjeri, životu, želji, ciljevima i drugim mogućnostima osnivača, graditelja i onih koji su ih svojim radom i životom utemeljili.

U svjetlu iznesenih vrijednosti i odgovornosti na očuvanju ovih kulturnih vrijednosti, koji su vjekovima baštinili naši preci kao emanet, s jed-

ne strane i aktivnog učešća u oživljavanju, usavršavanju, dogradnji i prenošenju na buduća pokoljenja i generacije muslimana s druge strane, pokušaću bar donekle osvijetliti lik i ulogu rahmetli **Hadži hafiza Šukrije ef. Bakalovića, od oca Jusufa (Huseinovog), rođenog 1914. godine u Ulcinju.**

U ranoj mladosti pohađao je vjeronauku i pokazao sposobnost u savlađivanju programa vjeronauke. Posebno se isticao u pravilnom i lijepom učenju Kur'ana, pa je, veoma mlad, postao hafiz. Školovanje je nastavio u Skadru u kome je nastavu pratio kod poznatih skadarskih alima. Završivši školovanje u Skadru, vratio se u radni kraj, u svoj Ulcinj. Dekretom Ulema Medžlisa iz Skoplja 1933. godine postavljen je za mujezina „Saborne“ džamije u Ulcinju. Godine 1936. postavljen je za imama matičara u Dinoši kod Podgorice. Na toj dužnosti ostao je sve do 1951. godine, kada je postavljen za glavnog imama u Titogradu (Podgorici).

Pored imamske, obavljao je i dužnost sekretara Udruženja Ilmije u Crnoj Gori i člana Islamskog starješinstva za Narodnu Republiku Crnu Goru, kao i sekretara vakufskog povjerenstva u Titogradu. Na tim dužnostima dao je veliki doprinos. Bio je sekretar inicijativnog Odbora za osnivanje Udruženja Ilmije u NRCG. Njegovom inicijativom, a podržan od ostalih članova Odbora, Sada Vodopića, sekretara Islamskog starješinstva, Huseina Redžepagića, tada predsjednika Islamskog starješinstva, i Mehmeda Krčikovića, formirano je Udruženje vjerskih službenika NRCG. Skupština Udruženja vjerskih službenika NRCG održana je 20. novembra 1951. godine u Titogradu. Na Skupštini je usvojeno Pravilo Udruženja Ilmije u Narodnoj Republici Crnoj Gori sa sjedištem u Titogradu. Na osnivačkoj Skupštini bili su prisutni: Jovan Četković, predstavnik Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore, predstavnik vjerske Komisije NRCG, Đordije Kalezić, a u ime Udruženja pravoslavnih sveštenika proto Jovo Radović. Pravilo Udruženja Ilmije je podržano od svih prisutnih učesnika, pa je tim povodom donešena i Rezolucija od 7. tačaka, a izvršen je izbor Upravnog i Nadzornog odbora, kao i Suda časti. U Upravni odbor su izabrani: Derviš Hadžajlić, iz Pljevalja, Hafiz Mustafa Gušmirović iz Bijelog Polja, pp-ci, **Hafiz Šukrija ef. Bakalović**, sekretar iz Titograda, Redžep ef. Radončić iz Gusinja, Mehmed ef. Čoković iz Pljevalja, Tahir ef. Kanaćević iz Krajine i Osman ef. Kalezić iz Ulcinja.

U Nadzorni odbor izabrani su: Hafiz Hasan Mavrić iz Ulcinja, Hafiz Abdul Hamid ef. Buzuković iz Ulcinja, Mehmed ef. Višegradanin iz Rožaja. U Sud časti: Hafiz Halil ef. Hodžić, iz Ulcinja, Ibrahim ef. Hamzić iz Mrkojevića i Husejin ef. Mustafin Redžepagić iz Plava.

Sve ove aktivnosti trebalo je osmišljavati, pripremati i sprovesti. Zahvaljujući najvećim dijelom Š. Bakaloviću, imami su se organizovali u staleško Udruženje kako bi mogli lakše rješavati svoja životna pitanja,

pomagati imamima na terenu i rješavati i druga važna pitanja, kao što su osiguranje imama, materijalno obezbjeđenje, njihove penzije ili penzije njihovih porodica i sl. Tako je sljedeće godine, 1952., održan sastanak Upravnog odbora Udruženja na kome je razmatrano stanje vjerskih službenika na terenu, problemi sa kojima se susrijeću, kao i rad imama, rad u masama-džematima. I ako u teškim uslovima i uvjetima jednog vremena kada se vjera potiskivala od strane društvene ideologije koja je nastojala utrti trag vjerskog života, imalo je hrabrih, iskrenih nosilaca islama koji su srcem radili na očuvanju emaneta. Među prvim u tom teškom vremenu bio je **hafiz Šukrija Bakalović**. Za njegov rad, angažman na putu emaneta kojeg je iskreno prihvatio, vidjevši u njemu velikog organizatora i pregaoca, njegovi saradnici, kolege, imami, izabrali su ga na zasijedanju Sabora Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Crnoj Gori, 14. novembra 1959. godine, za predsjednika Starješinstva Islamske zajednice. Bio je stalni član Vrhovnog islamskog starješinstva, kao i Vrhovnog Sabora Islamske zajednice u SFRJ.

Hadži Hafiz Šukrija Bakalović zasigurno pripada onim generacijama muslimana, koji su se našli na vjetrometini burnih političkih, društveno-ekonomskih i vjerskih previranja na jugoslovenskim prostorima. Ona će ostaviti vidan trag i posljedice na način življenja, prakticiranja, muslimanske gradske i seoske sredine.

U znaku ovih protivrječnosti i društveno-političkih prilika u kojima će se naći naši muslimani treba posmatrati i stanje njihove duhovne i materijalne baštine. Tada nestaju mnogi objekti ili mijenjaju svoju namjenu i funkciju. Vlasti sistematski i planski oduzimaju putem nacionalizacije, ekspropriacije i na drugi način, ono što predstavlja osnov za opstanak institucije džamije – odnosno Islamske zajednice.

Počev od roditeljskog doma, do mekteba i džamije, **Šukrija Bakalović** ulazi u krug nosilaca emaneta islama. U domenu tog emaneta u različitim ulogama, od mladog mujezina u Ulcinju, posljednjeg hafiza u Crnoj Gori, imama i matičara u Dinoši, glavnog imama u Titogradu, zatim predsjednika Starješinstva Islamske vjerske zajednice u Narodnoj Republici Crnoj Gori, ostaje sve do smrti. Završetkom školovanja u Skadru opredjeljuje se za trajnog čuvara duhovne i materijalne baštine muslimana, u početku svoje službe u Ulcinju a kasnije na području cijele Crne Gore.

Dužnost mujezina, nakon dolaska iz Skadra, kako je naznačeno, započeo je u Ulcinju, a služba imama, kojom se najviše ponosio, stavila ga je u prvi red onih koji će se brinuti o emanetu islama, počev od džamije i vjerskog života u njoj, do dobrih međuljudskih odnosa sredine u kojoj je živio i kretao se. Dalje napredovanje u službi, izbor za predsjednika Starješinstva Islamske zajednice u NRCG proširiće mu polje aktivnosti, dati

mu veće mogućnosti, ali i odgovornosti prema kulturnom nasljeđu islama. U žiži njegove brige i djelatnosti naći će se: adaptacija džamija, obezbjeđivanje sredstava, održavanje vjerske pouke, usavršavanje imamsko-mualimskog postojećeg i školovanje budućeg kadra, očuvanje imovine Islamske zajednice koja je bila pod udarom vlasti i sl. Posebno je brinuo o džamijama koje su od izuzetne važnosti po svom istorijskom i graditeljskom nasljeđu. Često je insistirao i zahtjeve upućivao Republičkom Zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju da se ovi objekti zaštite i uvrste u registar nepokretnih spomenika, i stave pod zaštitu države. Tim nastojanjima želio je da se i država uključi u očuvanje i valorizaciju. Tada su rješenjem Republičkog Zavoda uvršćeni sljedeći objekti i stavljeni pod zaštitu Zakona: Grudska džamija u Nikšiću, Husein-pašina džamija u Pljevljima, glavna džamija u Ulcinju zvana Namazdah, Džamija u Starom gradu u Ulcinju, Pašina džamija u Ulcinju, Starodoganjska i Osmanagića džamija u Podgorici, i Stara džamija u Plavu.

Duboko je bio svjestan težine zadatka i velikih obaveza koji mu se postavljaju i koji se nameću preuzimanjem emaneta. Bio je svjestan da sam u vremenu, kakvo je bilo, ne može mnogo učiniti. Nastojao je naći saradnike i iskrene prijatelje za rad na zajedničkim ciljevima u rješavanju postojećih problema. U svakoj prilici u susretima sa vjernicima, na sastancima, na svečanim otvorenjima saniranih ili novoizgrađenih džamija, bodrio je imame i vjernike da paze i čuvaju vjerske objekte od propadanja i rušenja, a ondje gdje bi usljedile uzurpacije vakufske imovine od strane državnih organa, borio se za njihovo očuvanje ili povraćaj. Obilazio je imame, džemate, odbore, interesovao se o životu ljudi, o vjeri, držao vazu-nasihate, upućivao na dobro. U svim svojim agažmanima, a u fokusu njegovog permanentnog zadatka bio je problem vjerskog kadra, vjerska pouka i vjersko obrazovanje. Za razliku od svog prethodnika, Huseina Redžepagića, koji je djelovao u sasvim drugačijim uslovima koje prije svega karakterišu ratne prilike i one neposredno poslije rata, hadži hafiz ef. Bakalović je djelovao u relativno mirnom periodu, ali mu je za to pripala velika uloga organizatora i konsolidatora unutrašnjih prilika i vjerskog života i prilagođavanja novim uslovima u cilju bržeg prevladavanja opterećenja iz prošlosti za što veći doprinos budućnosti i generacijama koja dolaze. Trebalo je višegodišnjeg mukotrpnog rada da bi se i mnogi drugi problemi bar ublažili.

Iako se nalazio na najvišem položaju u Islamskoj zajednici, ipak se uvijek osjećao kao imam i redovno bi se solidarisao sa njihovim zahtjevima, štitio njihova prava, a s druge strane, stalno je isticao da se autoritet imama mora podići na viši nivo, ali da o liku imama najviše treba da brinu sami imami, svojim ponašanjem, odijevanjem, nošenjem uniforme

za vrijeme vjerskih obilježja, vjerskih praznika, pri vršenju vjerskih obreda i sl. Posebno je naglašavao potrebu doškolovavanja imama.

Uloga **hadži hafiza Šukrije Bakalovića** u procesu novog prilagođavanja i novog postavljanja Islamske zajednice u Crnoj Gori bila je osobito značajna, pogotovu kada se uzmu u obzir, a moraju se uzeti, velike ograničenosti materijalnih sredstava i nedostatak vjerskog kadra. Radio je na tom planu neumorno i zalagao se nesebično.

Generacije koje su došle nakon njega, mogle su bolje sagledati plodove doprinosa Š. Bakalovića u sređivanju, organiziranju i razvoju vjerskog života na području gdje zajednički živi više nacionalnosti i vjerskih zajednica i gdje su u prošlosti djelovali razni uticaji. Dragocjeni doprinos dao je na uspostavljanju dobrih odnosa između pripadnika islamske zajednice i pripadnika drugih vjerskih zajednica na području Crne Gore.

Za 16. godina, koliko je stajao na čelu Islamske zajednice u Crnoj Gori, začeta su mnoga rješenja: uvedena je akcija ubiranja Zekata i Sadekatul-fitra kao i kurbanskih kožica za vitalne potrebe Islamske zajednice, počelo je stipendiranje vjerskih kadrova, započet je novi sistem finansiranja Islamske zajednice, jedan broj džamija obnovljen, a većina njih su renovirane i osposobljene za funkciju. Vakufska imovina je evidentirana i stvoreni su uslovi da se ona bolje očuva. Izvršen je popis svih muslimanskih domaćinstava po odborima, broj njihovih članova, vakufske imovine, vjerskih službenika, objekata, džamija, mekteba. Jedno vrijeme je radio kurs hifza za imame, kojim je rukovodio lično **hadži Hafiz Šukri** efendija. U radu su ga krasile osobine dobrog organizatora i rukovodioca.

No, svoje planirane zadatke nije uspio sprovesti do kraja onako kako je zamislio, nije stigao. Napustio je dunjaluk tiho i iznenadno u 61. godini života, 12. oktobra 1975. godine. Vratio se svome Gospodaru kome je odano služio, s vjerom živio, ljude volio.

Pod rukovodstvom **hadži hafiz Šukri ef. Bakalovića** u Islamskoj zajednici, stvorena je solidna osnova za njen dalji nesmetan i brži razvoj.

Vrijeme je nastavilo da teče svojim tokom. Živa sjećanja se pretaču u zapisane riječi, da se buduća generacija baštini prošlošću jednog vremena i ljudi u njemu. Ovo nekoliko stranica posvećenih **hadži hafizu Šukriji Bakaloviću**, neka bude moj doprinos na tom polju.

Upravo, zbog onoga što je učinio za Islamsku zajednicu u Crnoj Gori, za muslimane, zaslužio je da ga poštujemo, da mu zahvaljujemo i u ime prošlih, a još više u ime budućih generacija.

Književnost

Nadija REBRONJA

Kaligrafski zapisi

Počeh da se davim
Na čvrstom tlu,
Pa skočih u more.
I tamo opet
Osjetih strah
Uhvatih se
Za truhlu dasku.
Potonu daska,
Umalo i ja
Sa njom.
Tada znadoh:
Plivati može
Samo onaj
Ko vjeruje u talase
I u vjetar
Što ih pokreće.

Da li ću ikada
Sresti čovjeka
Koji nikad nije
Jeo jabuke
Ni mirisao
Vlažno lišće;
Koji nikad nije
Obrisao rosu
Sa hrapave kore drveta,
Nikad nije spavao
Ni sanjao,
Nije živio ni na jednoj
Od četiri strane svijeta,
Koji ne postoji,

Samo voli?
Da li ću ikada
Ja biti on?

Kapi (Hafizu Širaziju)

1.
Dugo zebah, o Hafiz,
Pa stihom tvojim
Vatru predvorja svoga
Naložih.

Skotrlja se suza, o Hafiz,
Niz lice i naličje
Ove misli tuđe,
Otrgnute.

Razbih krčag, o Hafiz,
I ostavih suhe snove
Predaleko
Od početka.

2.
Osjetih, Hafiz,
Lice Mjeseca
I oslušnuh kako sija.
Prolih nadu
Kao mlijeko iz krčaga
Da u bari
Njegov odraz ugledam.
Al ne znadoh
- sam je Mjesec

Samo odsjaj
Svjetlosti.

Prvi put sretoh
Tvog leptira
Na putu
Do svjetiljke.
Tada znadoh
U osmijehu
Nosiš tajnu
Istine.
Zarekoh se
Da ću biti
Tržitelj,
A tvoj osmijeh
Moj vječiti
Saputnik.

Testiju đul-jaga drhtavo čuvam,
Još uvijek prolila je nisam.
Zrno pijeska u duši nosim
I san o biseru snijem.
Slavuje moje pretiže
Neka niko ne čuje,
Dok snove ne dosanjam.

Tvoje su se oči
Prolile po meni,
Al su se tvoje ruke
Raširile slijepom tišinom
Ko koralni sprud.
Kad noću kreneš da kradeš
Pitome doline
Ispod mojih prozora,
Raspustiću iz kose slavuje
Da ih pitam
Gdje da nađem
U tvom osmijehu
Sakriven Istambul.

Jedna travka
Provirila iz pločnika
Tu, kraj Bosfora.
U očima, umjesto zjenica,
Dvije polovine
Jednog Istambula.

Za koji ular ili grivu
Da povučem divlje vrijeme
Što mi otima drhtanje brade
I izgrizenu usnu
Kraj Bune što drhturi;
Pitom Mjesec,
Vajano stijenje
I u njegovom gnijezdu
Tekiju?

Zaboravila sam ruke
-jednu u Rumeliji,
Drugu u Anadoliji
Nemam više čime
Da te zagrlim.

Rastegla sam se preko Bosfora
Ko Bogaz most.
Jednog ću se dana
Morati srušiti,
Al ne znam samo
Kom će me kontinentu
Odnijeti talasi.

Ako ja tebe poznah
U Prapočelu,
Početak i kraj
Nam nisu dovoljni
Ni potrebni.

Odapeću strijelu
Ko Gurbi-baba
I čekaću da padne
Na tvoje grudi,
Da u njima podignem
Svoj hram.

Dok ležim na zemlji
Kosa mi umršena
U pruće sunca,
Iz šake mi
Pet vlati trave
Niklo,
Na dnu nogu,
Mjesto stopala,
Obluci,
U grudi
Slila se kiša.
Zemlja sam
Na kojoj ležim.

Jednom, nekad,
Kad je riječima
Naslikam vazduh
I ti bojama
Ispišeše dah,
Utrnućemo
Jer smo imali
Šta da slikamo
I pišemo.

(Nazimu Hikmetu)

U kandžama
Tvog goluba u kavezu, Nazime,
Bilo je još zrna pijeska
Sa obale, kraj Efesa;
Krila su mu još mirisala

Na Bosfor.
Ja nemam kavez, Nazime,
A ni goluba
Da ga u njemu zarobe.

(Junusu Emreu)

Tvoj stih je Anadolija u meni,
Divlja i topla.
U njoj sebe sretoh
Kako tražim plamen na svijeci
Što miluje tišinu,
Ko trska u blatu
Koja ne zna da l će
Svirala ikad bit.

Dvije škrinje u očima nosim
Prašnjave, škripave.
Dva su ključa u tvom glasu
Davno zahrđala.

Oplali su ledeni
Kad se stave na jezik,
Ko noć koja Mu bježi u oči.
Bljesak crnila
Oštar ko sablja
Što visi na zidu
Tamo gdje damari
Kućaju spomen,
Na zidu što ječi
Kad ukrade Mjesec
S Njegova lika,
Kad mu kroz usne procuri
Bosforski zaljev
A kroz prste sklizne
Svaki kamičak
Anadolije.

Dvoje

Dva dukata na defu.
Među njima koža nategnuta,
Koža nekad vrela
Od spleta vena životinjskih,
Sad hrapava, od treptaja napeta.
Zvuk je naš dah,
Naše prožimanje
I svrha.

Nikada je bilo uvijek

Medžnunova pjesma Lejli

Šetali smo mi nikada
Anadolskim dolinama,

U kamenim tekijama
Mi tražili jedno drugo.

Hodali smo mi nikada
Po bosforskim mostovima,
Po napetim defovima
Mi svirali jedno drugom.

Plesali smo mi nikada
Po širaskim pločnicima,
Uzburkanim morima
Mi tonuli jedno k drugom.

Griješili smo mi nikada
Da postoji jedno, drugo,
U plamenu s leptirovima
Ja smo i ti jedno isto.

*Fatmir S. BAČI*¹

BOSNA SU MOJE GODINE²

Putovanje željom

Samo malo mi treba
Jedan mali zalutali svitac
I za te čitav
U plamenu gorim.

Zbilja samo malo,
Jedna sitna dobra riječ
I bolnu suzu svoju
U pjesmu pretvorim

Sam u tuđini moja Bosno
Prašinom prašinu kitim.
Od davnina otuđeni pješak
I vozove i ptice ja brojim.

Vjetrovima nestašnim
Koji stalno odlaze
Slatko-suzne riječi
Tihim krikom šapućem.

¹ Fatmir Bači, poznati, priznati, fantastični pjesnik i književnik, rođen u Tirani 1960. Bošnjak, porijeklom iz Počitelja (Hercegovina), potomak bošnjačkih muhađzira, u Albaniju odseljenih davne 1878. Objavio je nekoliko knjiga poezije, proze i esejistike. Poznate su mu zbirke: *Tražim ti oprost* (poezija, 1993), *Drevna enigma* (1994, basne), *Bosna su moje godine* (poezija, 1995), *Zima jednog sela* (1996, novela), *Umjetnost i vjerovanje u Boga* (eseji, 1999), *Vrijeme ljubavi škorpiona* (scenario i režija za animirani film, 2002) i *Nađene stvari* (poezija, 2004) i drugi, član Udruženja pisaca Albanije od 1989. Nagrađivan 1988. (prva nagrada malih talenata i nagrada za basne 1989). Piše na albanskom i bosanskom. Živi u Šijaku, gradu između Tirane i Drača.

² Izbor pjesama Fatmira Bači(ća) sačinio Mr Redžep Škrijelj.

Stari zov me kruto budi
 Ispred mene sve se mrsi
Gusta vrijedna magla
 Šeta mi po zjenici

Lažan zvuk me mami
 Krivina do krivine čeka
Bez istinitog pravca
 Izdaju me sitni koraci

Sam se sa sobom topim
 hladnom zaboravu kružim
moja Bosno

Daleko
 Ali i kad stojim
Uvijek ka tebi putujem.
Da stignem nikad
 A nikad da se umorim

Probudila se Bosna

Probudila se moja Bosna,
 Izmučena snom.
Lažnim.
 Strašnim.
Istopljena krvlju,
 Crna noć se briše.
Za sabah-slobodom osta,
 Među: “Zauvijek da se pamti”,
I “Nikada više”.

Proljećom rasuta.
 Tek klija nada,
Raspucala već.
 Po osmijehu nebu.
Još odlazi praznina.
 Žilama starim,
Procvala mlada,
 Od Allaha riječ.

Djeci uspavanka,
Najslada himna.

Biće Bosni
I više od Bosne.
Šehidima rahmet,
Do njihovog sna.
Sunce i cvijeće,
Prepuno rose.
Sevdah po starom,
I pjesma da se zna.

.....
Biće Bosni
I više od Bosne.

Mostar

Mostar me je,
Mostom zadužio.
Gdje da nađem,
Osijedili kamen?

Vodu ispod,
Suzom posoljenu,
Kako mogu,
Opet da zasladim?

Šta je Velež,
U čutnji progut'o.
Čudo vulkan,
Iz njeg ne ispali.

Kad bi stabla,
Ispričala istinu.
Ne bi šumi,
Ost'o list na grani.

Kad bi trava,
Pokazala šta krije.
Godinama.
Crvena bi rasla.

Kad bi muka,
 Iz sabura pukla.
Ne bi više,
 Bilo ni Mostara.

Nisi sjećanje

Daleka moja Bosno,
Rođen sam u tuđini,
I vidio te nisam.

Zato ti nisi sjećanje.

Jer si ovdje,
Duboko u meni.

Izgubljen bez tebe,
A sa tobom živim,
U svakoj kapi,
Moje krvi.

Tvoja nježna ruka,
Zaborav ubija,
Milovanjem.

Tvoja mudra riječ,
Gaji mi ponos,
Prati me u korak,
U crnoj noći,
Ka vedrim svitanjem.

Tebi se vraćam,
Ma gdje ja poletio,
Bilo i u sreću.

Pred tvojoj moći,
Ništa ne mogu.
Samo pokleknut.
Nemam šta srcu.

Jer bez tebe,
Ja bih samo bio,
Jedan važan nitko.

Mutan izvor,
Kaljavo nebo,
More do prstiju plitko.

.....
Zato ti nisi sjećanje.

Divljaci

Divljaci nagradu traže
Za pokolj.
Po nevinom osmjehu djece,
Svojim zlim,
Kaljavim korakom.
Gazu,
I ruše majčine sne.

Ordenom ljudskih zuba,
Oko vrata.
Odsječenim glavama,
U ruci.
Kaljavo kriču,
Divljaštvom veseli.

I nagradu traže...

Obojeni krvlju,
Iz tame u noć,
Iz noći u crno.
Po namjerno,
Slijepim vjetrovima,
Namjerno gluhim odjekom,
Od početka do početka,
Troše se sa cijelim,
Grdno,
Po ljudskom porođaju.
I smrću se dive,
Smrću pečat prave.

Onaj svoj,
Divljački.

Za pokolj,
Divljaci,
Nagradu traže.
A čini se i dobit će je.
Ali nešto,
Od ljudskih kasapa,
Po svijetu.

Preostalo...
Bošnjacima na teret,
Da ih nagrade kako valja.

O Bosni, ako smijem!

Nekad bistra voda, napustila izvor.
Tamno je svijetlo, u akšam već tone.
Pade list sa grane, zagrli ga vikor.
Zaboravom djeca, u igri, po svome.

Povratka se plašim, jer zaplakaću znam.
Pričala mi majka, da je tako bilo.
Pada tu junaštvo, a kabur zemlji stran.
Beške se tajim, ne smijem na krilo.

Budan trn stražari, a izdao ga cvijet.
Snijegom drhti san, proljeće ga topi.
Svugdje stranac um, nestrpljiv ovaj svijet.
Lomi korak staze, kamen želje propi.

Proljeća se broje, meni zima kasni.
Vlažnu vatru palim, dimi a ne grije.
Odžak negdje preko, polako se gasi.
Stari žuti papir, vješto sušu krije.

Vrela suza pomiješala se kišom.
Vatrom teklo zlato, sad miruje hladno.
Riječi stiha žar, zima zimi dušom.
San bez sna kod bijede, budan java jedno.

Stara rana ne znam, radujem il' patim.
Uvrijedljivo bliska, boli, ponos budi.
Koracima malim, lažne zvuke pratim.
Ne stižem na dodir, ispeče mi grudi.

Suncokret i sunce, od jutra do mraka.
Istok - zapad juriš, ljubomora kreće.
Dodajte i noć, jer sudbina je takva.
Putujem bez Bosne, eto nisam cvijeće.

Sanduk

Imala je nena moja, ponos sojnički.
I pravi ključ, gvozdin, oku težak.
Ćutljiv prema našoj mašti, sanduk veliki.
Staro drvo, izvezen na rezak.

Majstori za takav sanduk, nisu više tu.
Lukavo se, sakrili od pažnje.
Sredili račune davno, nebom putuju.
Kršni ljudi, džaba oči vlažne.

Mirno nena šehadetom, oči sklopila.
Sretna valjda, ode od sitnica.
Osmjeh joj na licu stade, dušu predala.
Tiho lahko, k'o iz ruke ptica.

Dedo "Selam!" uzdahnuo, dovu šapuće.
Pogled pao, a glava mu teška.
Poslušno na podu čute, prazne papuće.
Suza jedna, granicu je prešla.

Pospano po starom sanduk, vjeran ključu svom
Čemu briga(?!), gazdu i ne bira.
Ključ je dedi na amanet, tajna pečatom.
Sve na mjestu, samo mašti krila.

Dedi godine protekle, stade kucanje.
U sred noći, u snu kažiprstom.
Prekidoše ključ i sanduk, dugo ćutanje.
Miris puče, k'o beharli vrtom.

Suho cvijeće pola vjeka, sanduk čuvao.
Dedo var'o, prevarena nena.
Probudio miris momke, selo zaspalo.
Cure budne, ne osta ni jedna.

***Radi istine plagijat
(od Ferida Muhića)***

Pomrsile se niti razuma
Da se ni cestom ne smije
Niti li se može
Tako jednostavno
A kamoli preko proći

Jasnoća
Gustu maglu sobom vuče
A jasno nam je samo
Ovo lažno zajedničko "u"

Dok ozbiljno svaki
Maglom maglu magli
Za onaj lični
Zagonetni "iz"

Ono staro
Davno bilo
U vitkim nogama
U brzim koracima istopismo

Ovo sada
Novo i mlado
Što eto sjećanju ne služi
Oprezno lagano
Gazimo
Umornim ga hodom
Trošimo

I uvijek
Bez tragova ispred
Bez znaka da znači
Baš ono što treba

A trebat će nam
Sigurno
I smirenost
I hitnja
Kada budemo stali
Jasni jasnoćom
U veliki “IZ”
Ili još bolje
Kad budemo nastavili
Vedri ili tužni
U bezkrajni “U”.

PJESMA

Učini se
ne bi dana od kako je bilo danā,
do dandanas,
probuđena da me srelo
bez sjenčica danje čelo.

Il' to samo neka strava
u meni se udomila,
pa ne spava?

Šta prozborit, šta zapjevat
da bi pjesma barem kakvom pjesmom bila?
Da pobjegne ispod ruke
što i rijeke zajazuje u slapove,
ne da bi se boje duge rascvjetale,
nego da sve što propjeva zanijemi
od te huke.

Niti ajet, ni vilajet
aferime ne daruju hornom peru.
Trpaj sebi, kao kad se puni rupa,
da imadu, Bog zna kad li, pa i ko li,
metafore da uzberu.

I na kantar ahiretski hoće kazna,
jer si šejtan,
barem da ti rep iščupa.

Prisjetim se nekad Maka.
Vasvijek je pjesmu htio savršenu.

Da mu molbu uslišiše, da je njemu sudba dala
tu najbolju,

pjesnicima poslije Maka nesanicom
ne bi pjesma od tog časa prošetala –
imali bi stvaralaštvo pogrebenu,
poeziju završenu.

Ja ne pišem
sa poklikom protiv rata
(to radiše, al' uzalud, prije mene)
kada sela i gradovi ime gube...
Pjesma mi je, tek toliko, zavjesica da bi bila
iza koje mogu, krišom,
Omer s Mejrom da se ljube.

PJESNIK I IFTARSKI EZANI

Iz uma doliven duši
sa ovlašćenog izvora je
bogobojazan stih.

Ipak, pjesmom ne diraj riječi Božje
nadajući se da je učiniš vječnom i mudrom.
Velim ti, pjesniče, što bi da se pribereš
pa ovoga trena riječ s riječju u pjesmu spučas.
Riječi nek su tvoje kakve jesu spolja i iznutra,
kakve umiješ,
pjesničkoga vijeka tijekom.

I, potonjeg dana,
kad On sve šimšikom smrti snova proživi,
s njima u duši,
sa Tesnima da se napojiš i ptičjim mlijekom.
Dženetska ića da ručas.

Evo, ramazan će.
Dan me svaki malo po malo nebesima diže,
ne da bih s rafa nekog Levh mahvul dosegao,
da vidim otkud je i otkad je sve
sazdano Božjom rukom.
Htio bih da čujem sve iftarske ezane
s vascijela svijeta, i ne moram znati s koje strane.

Kao maestro što bi da mu i dušu izvade pitomim zvukom,
neka i moja duša, s knjigom mojom u desnoj ruci,
pred milošću Božjom stane.

IMA JEDNA DRŽAVA

Ima na ovoj planeti
jedna država
stara, prastara.
Zapamtila i kralja
i cara.
I ta država, jednostavno,
neće više da je Država.
Vode se polemike
iscrpljujuće, duge,
jer ljudi te države
hoće da budu narod
države druge!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

Ima na ovoj planeti
jedna država
mala, ovolicna.
Živi sa jednom državom
velikom, ovolikom!
I ona velika
hoće s malom,
a ona mala
neće s velikom!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

Ima na ovoj planeti
jedna država
i u njoj jedna manjina.
Toliko je mala ta manjina

da nit' se živa čuje
niti je iko zarezuje.
Al' Bože dragi,
Bože dragi,
stalno je ta manjina
tas na vagi.
I čim se makne,
samo li se na koju stranu nagne,
odmah prevagne.
Ne može prevagnuti
da joj se dive,
već prevagne –
da je krive!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

Ima na ovoj planeti
jedna država
gdje se mnogo priča,
a malo radi.
Gdje narod
u golfovima i mercedesima
umire od gladi.
I gdje mobilnim telefonima
za milostinju bogoradi!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

Ima na ovoj planeti
jedna država
sa tradicijom

čojstva i junaštva.
Pa joj čojstva treba,
no – ponestalo.
A junaštva traje,
ali, ne treba,
baš ni malo!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

Ima na ovoj planeti
jedna država
od svih ljepša,
daleko najljepša.
Dosta šuma
i rijeka
i ravnica.
Sve od Juga do Sjevera
kao niska od bisera.
Ta država u brdima
u njedrima dušu ima.
Mala, al' prostrana svima.
Blago njima
ako znaju
šta imaju!

- Ima li, zaboga?!
Ima, ima.

E, na kraju
ko već nije prepoznao
zemlju čudnu,
zemlju bajnu,
otkrićemo i tu tajnu:
U njoj žive dosta složno
Crnogorci,
Srbi,
Bošnjaci,
Muslimani,
Albanci,
Romi,
stranci.
To je zemlja
plodne Zete
i Lovćena,
Bjelasice,
Hajle, Koma,
Durmitora,
bistre Tare,
plavog mora.
Zemlja zbora,
dogovora.

POEZIJA¹

Stonoga

Uz Liticu – hodat ne mogu
Pa namontirah rezervnu nogu !
Probah opet – opet ne mogu !
Nižem noge – molim se Bogu !
Nogu po nogu – složih stonogu
I sve bodlje istupih glogu !
Kad sto nogu, naprave slogu,
Čak i zvijezde – da berem mogu !

Dvije Staze

Čim se moje misli potuku –
Crna namjera prečiće bijele !
Kad me crne misli odvuku –
Rafalno me gađaju strijele !

Koga sotona drži za ruke
I vodi stazom bezumnog kruga,
Progutaju ga vrtlozi bruke
I svijet mu se horski ruga !

I prije cvjetanja neko uvene
U okovima crnoga rama !
Dok mu sotona pumpa vene,
Gori u paklu bola i srama !

¹ Hajro Ikić je rođen 1947. u selu Petrova (Novi Pazar). Radi kao prosvjetni radnik u OŠ u Dohovići (Novi Pazar). Piše i objavljuje u mnogim publikacijama i časopisima. Objavio je knjigu poezije za mlade „Pismo učitelju“. Živi u Novom Pazaru. Izbor i lektura mr Redžep Škrijelj.

A kad umne sprave naštimam,
Ka sreći krčim stazu prijeku !
Sotoni se vješto otimam
Da premostim crvenu rijeku !

Nokaut

Rasni miš iz Trira
Po imenu Foks
Redovno trenira
Karate i boks !

Snaga mu diktira
Da svijet iritira,
Pa macu fiksira
Da je patosira !

Evo strašnog miša
U ratnom treningu,
Na macu juriša –
Šuta je po ringu !

Poleće ka maci
Kao kosmonaut,
Krošeom je baci
U teški nokaut !

Proslaviće svako,
Tu pobjedu mušku !
Pamtiće se kako
Maca krpi njušku !

Ako se ne desi
na kaseti kvar
miš će da udesi
sto mačaka bar !

Čovječna mjera

Sunce nam krađu divlje zvijeri –
Svima ne sija po istoj mjeri !
Ako nam firer Sunce ubere,
Danju ćemo paliti fenjere !

Opet me kljuju što nijesam Nijemac
I sunce mi oblakom pokriše !
Ko može vječno da bude remac ?
Čovjek je rođen da slobodno diše !

Nošen odjekom djedovog glasa,
Brišem oblake da sunce sija !
Svi smo zrna jednoga klasa –
U svakom klica slobode – klija !

Tražim drugare na svakom spratu,
Nikom ne vagam rasu ni vjeru !
Pružam ruke k'o rođenom bratu,
Svakom ko nosi čovječnu mjeru !

I tuđi bol – k'o svoj izmjeri,
Tuđom dušom – svoju provjeri !

ĐURUMLIJA

(Ulomak iz rukopisne knjige "Il nostro tosone d'oro")

"Čuj me i počuj, robe božji, ma ko da si i ma gdje da si. Ti što ćeš jazuk biti ako me čuješ i vidiš. Bezbeli, jazuk ćeš biti više ako me ne čuješ i ne vidiš. I, ne drhti od straha, ničemu se ne sejri što čuješ i što vidiš, helj se sejre i strave samo neuki i duhom siroti ljudi.

Ja rob božji, Agan mula Saitov, što đurumlja bi, pa se u zavičaj vratih po igbalu i namu božjem, reći ću ti ovo:

U sitne sahate noćne, kad i tica tiće svoje pod krilom smiri, i umorna od leta i sama zaspe, sve češće šapate duše svoje čujem. Hesape na karar svodim, i pitam se, šta ovo bi? Kakav ovo život bi u kom se sa sabljom, handžrom, hatom, ranama i dušmanima nevoljno družih godine tolike? Il' kaharan plaho, samo tako klapim, i željkujem da mi se san namine. Sve mi se čini, da na jedna vrata uđoh, a na druga ću u sabah, ako mi samne izaći. Pa rekнем, o insanu ne bulazni i ni za čim ne žali, no dah ako si kadar što duže zadrži i živi kako ti je suđeno. Helj nema junaka, nije se rodio niti će se roditi, koji išta protiv sudbine učiniti može.

Niti svojih snova svako sam za sebe prede i prepreda i od te prede tka stazu svog puta, to znam pouzdano i uvjerih se u to bogme mnogo puta. A kakvu stazu tkah ja, asker đurumlja? Tkah stazu vjernosti zemlji svojoj i sultanu. Valahi i biljahi da mi zavežu usta, ja bih išaretom davao znake u slavu sultanu. Da mi odsijeku jezik, ja bih svojom krvlju naslikao njegov lik na svom obrazu. Da mi polome ruke i noge, očima bih govorio da za njega živim i umirem. Da mi izvade oči, krvavim bih suzama niz lice napisao harfove njegovog imena. Takv sam ja i, takvi smo mi askeri, to je naša sudbina. A askerska sudbina počinje nečim, što malo ko zna, pa evo otkriću samo tebi tu tajnu:

Helem, čim se začne... pritajeno spava, šuti i ne javlja se jedan vakat. Miruje i sazrijeva, bič po bič se u klupko namotava, sakuplja žestinu i ne hita da srcu pride. Kad prospe pipke čitavim hudžutom, ispotaje se prikrada i pram po pram lahko se omotava oko srca, sve dok ga sasvim ne osvoji i stegne u svoje nevidljive kandže. Potom se razbaškari i rasprede, oštri svoja

sječiva, šuti i strpljivo čeka svoj trenutak da, kao šimšik svitne, da prasne kao žeravica iz žara, provali kao izvor iz zemlje u gori i šikne damarima od peta do navrh perčina. Kad nas obujmi kao plamen i zapali svaku kap krvi, tek tada znamo da smo savladani jer nam on jasno prišapne:

"Od ovog trenutka sudnjeg ja sam sahibija tvoj, a ime mi je strah samrtni! Bez mene ne možeš misliti, iz sna ću te buditi, biću u svakom tvom zalogaju hljeba i gutljaju vode, bez mene ne možeš disati ni živjeti. Jer, si ti askeru, meni a ne sultanu, hizmećar vjerni i pokorni. Ako hoćeš život svoj da sačuvaš, a znam da hoćeš, ne budi u boju junak no budi mudar, vispren, snalažljiv, okretan kao vidra, neko bi nevješt rekao strašljivac. Uz moju pomoć suprotstavićeš se svemu i svakome ko na tebe nasrne i životu ti zaprijeti. A bezbeli će nasrnuti sa znane i neznane strane, s vida i nevida kao šimšik, kad se nadaš i kad se ne nadaš. Ako me poslušas, a znam da hoćeš, svi će misliti da si junak, a mi znamo šta si. I ne budi osion, ne uzimaj to k srcu već dobro utuvi. U svakom ćeš boju ljutom biti žestok i nemilosrdan, a tvoja će sablja, handžar i buzdovan sve oko sebe kositi i pustošiti. Jedino tako ćeš na dobitku biti, dokle ti suđeno bude. Veliki junak sam, dakle, bio iz straha, a ne iz hrabrosti, još manje osionosti i oholosti. Bio sam asker bez mahane i svi su govorili da sam junak bez premca, i moja prsa evo, krase sultanova odličja. Ja sam, pak, znao zašto je to tako, i to tajio od samoga sebe i skrivao od drugih kao guja noge.

Od ljutih i tegobnih bojeva na đanakaliji, na Termopilama gdje vrelu vodu kušah i Galiciji nizale su se godine i bojevi mnogi, i da ih brojim ne mogu ih nabrojati i, ja sam u svakom bio junak. Bezbeli, zadobio sam rana bukadar, neke na sedždi dok sam namaz klanjao i, ne znam gdje se sve nalaze na mom tijelu, nijesam ih brojio, ali su mi sve zasušile i sve sam, neke lahko a neke teže prebolio, do ovog trenutka.

U posljednjem boju sa kaurima u vrijeme, ko zna koje odbrane Yenibazara, dina i imana postadoh šehid, a to je bilo ovako:

U jednom dekinu munjevito sijevanje sabalja bezbroj spazih, njištanje i hrzanje hata silnih začuh, sudaranje i posrtanje, jecaje i krike insanske stravične čuh; sve nalik grmljavini i šimšiku kad sijeva i nebo na dvoje prelama i razdvaja. I spazih askere mnoge naše i kaurske, kako zemlju grle i krvlju je natapaju, i spazih blijesak sablje što mi se licu primiče. I ne vidjeh potom više ništa, mrena me zasjeni, i svijet ishlapi kao slabašan pramen magle.

Kad se napokon prenuh, vidio sam sebe kako na koljenima klečim na zemlji, i ne sejri se, ti što me čuješ, vidjeh svoju glavu ispred sebe na

zelenoj travi. Ne časih no je prihvatih u svoje ruke, stavih je pod lijevo pazuhu; jer sam pod desnim još melajče osjećao, i serbez krenuh ka šeheru sa mjetsa, koje će se kodža kasnije zvati, Gazilar i biti mezarje. Sad me evo prolazim pored Altin alem džamije, i sjećam se dana' kad sam u njoj mnogo puta namaz klanjao, desove i hidbe mudre slušao. Ako pomisliš da me pitaš kako hodim, a glavu svoju pod pazuhom nosim, dok me ovaj halk ljuto zasejren sa strahom gleda i u metežu od mene bježi, ne mogu ti valjano odgovoriti, helj valahi i biljahi, ni sam ne znam?

Znam da sam na mejdan izlazio svakom junaku koji me je začikao i pozvao, u sabah rani jal' u akšam kasni. I znam, da sam uvijek hodio po tankoj niti, kao pehlivan havajima po konopu i, bezbeli bio čas na jednom čas na drugom svijetu.

Kad bih na tren bio na onom svijetu, duša mi se premještala po tijelu, i često mi je u desnici jačoj od groma bila. Danas mi je, Bog mi je svjedok, bila na nekom drugom mjestu, a ne u glavi. Ali, ne mogu ti saglam potvrditi, da sam u ovom stanju zbog toga mašera.

Reći ću ti još, da sam časno din i iman služio, i služio sultane mnoge, i dokle sjećanje moje dopire, ne mogu ih sve nabrojati. Vidio sam za života grdnih i lijepih mašera mnogo, i svačim se lijepim zalaznuo, gladovao bogme i od žeđi mi grlo i lubina gorjeli. Izbistrio sam um i ponešto spoznao, ali nijesam vidio i nijesam spaznao što zemlja crna, osim kostiju askera, u njedrima svojim skriva.

Sad me evo prolazim sokakom pored Arap džamije i vidim Veliku ćupriju, i vidim strah u svakom insanu o kom sam ti nešto već prosunuo. I znam da strah nije bio samo moja sudbina no i svačija, i bez njega niko ne živi sve dok na ahiret ne krene, prema kom sam se i sam, vjerujem uputio. A ti, uputio se kud se uputio, stići ćeš tamo gdje ti je suđeno još prije rođenja."

To su bile njegove riječi posljednje.

Neznani junak je prošao kroz čaršiju, uz veliki strah i sejr onih što su ga vidjeli, pa kroz đerčijski sokak i na kraju Ragib - begove mahale, koja će se kasnije Varoš mahala zvati, pao je nauznak na zelenu travu, a glava mu se spojila sa tijelom, subhanallah!

Tu su ga Pazarci mezaru i rahmetu predali i sačinili turbe lijepo, koje su zijaret činili mnogi insani, helj je, kažu, hasijetli bilo, a i danas je.

A danas, tri vijeka i koje ljeto docnije, od svega je ostao samo jedan krnjetak nišana tog mezara koji viri iz zemlje, na dnu udubljenja jednog zida na samoj ivici sokaka u Varoš mahali u Novom Pazaru.

El – fatiha

HAQIQA

(...) Zla riječ lovi lijepu riječ ostrim hrtovima
crnih misli, hitrom strijelom s otrovna jezika, vješt
zamkama šejtana od sabaha do akšama što slabašnom
umu misli mrsi i vezuje krila uznesenja.

Grješna riječ ždere smjernu riječ, razapinje je
na konjske repove; neznajući da njena glava boravi u
najsvidljivijem sazvežđu svijesti.

Perfidna riječ lahkokrili davi riječ svilenim gajtanom
iz potaje, i u žar vremena baca koji ne zna da će pepeo biti, k'o
što tama ne zna da će svjetlost grahnuti.

Grdna riječ pustoši gnijezdo mirne riječi i satire njene
tiće, kida im svjetlokrilo perje da ne uzlete na konačno nebo
nurom ajetima osvjetljeno.

Pitoma riječ cepti, drhti, stahuje od britkih kandži
osorne riječi i, odupire joj se šapatom lahora što iz sna budi
rosne đulistane, dok lati' cvijeća lezete prve kapi nebeskoga sjaja.

Ovdje, na ovom svijetu čestita se riječ porađa
u mukama; dok sanja ašik snove s hurijama, što vezu anteriju
nade sjutrašnjeg dana.

Čista riječ se, kroz dzile i haribde uznosi ka sedmom
nebu; tetura, posrće, pada i ustaje, hita i stremlje dunjaluku
blažene riječi i dovama rane duše liječi.

Grka riječ oburvava drvlje i kamenje s ivice uma
na poštenu riječ, ne da joj da jedra razvije bijela i plovi
niz bistro vode ezana, što podnebesjem teku s visokih minara
zimzelenih od sjaja budućih vremena'.

Zapt riječ nježnu bičuje riječ, što plače i tuguju za
svojim snovima jošte nesanjanim; dok skupljaja biserje suza
nostalgije u svileni čevre zavičaja.

Ustreptala riječ leti predjelima smiraja, lahko hita
toplom juga i žalima nade; dok gruba riječ sipa šimšik vatre
grdne na jato još sanjivih tića.

Pustošna riječ mećavom mutnih misli zavijava
nevinu riječ u pepeo zaborava; ona se oblači u zlatno runo

i daje znake bijeloj tici da pamti Ikarovo perje.
Osorna riječ na mrtvi zavezak zavezuje usta čednoj
riječi; ona Šeherezadinim suzama iz očiju daje znake da su
njene sestre strpljivost, ljubav i ljepota.
Gnusna riječ čemernom zamahuje sabljom da,
jezik odsječe rahmet riječi, što iz glasa obznanjuje da njeno
je srce od kapi sevapa sazdano.
Lažna riječ oburvaba grmuše tame na riječ istine
i žvaće je međ' vilicama zvijeri sulude; a ona glasno kliče iz
grla bijela, da je trajnija od hiljadu boja aragonita.

O, kliči, istino, govori glasno, veličaj ime pravde
širom ovog dunjaluka bijelog; probudi sva srca usnula,
da te ne čuju samo ljudi, da te čuje Onaj što čuje sve,
Gospodar svega i Sahibija svjetova svih.
Onaj što zna da, u dubini misli postoji dubina, sve do
sedam skrivenih dubina.
Da u visini misli postoji visina, sve do sedamdeset i
sedam skrivenih visina.
Da u daljini misli postoji daljina do beskraja i još za
jedan beskraj dalje.
Da u širini misli postoji širina odavde do vječnosti;
sve do sadam ezoteričnih smislova uklopljenih poput
nebeskih sfera jednih u druge.
Da te čuje Onaj, koji je učinio da svjetlošću bitka
prсну nebeske i zemaljske tmine.
Pa, znaj ti, što ne znaš, to je haqiqa riječ dobra - istina
koja je realna, realnost koja je Božja istina!
Sve drugačije rečeno je iluzija i laž grdna!

DOLCIGNO I DOLCIGNEA

Kao i sve legende ovoga svijeta, i Legenda o ljubavi Servantesa i Dulčinee, španskog pisca i ulcinjske plemkinje – lijepa je i neistinita. Puna je nelogičnosti: historijskih, folklornih, nacionalnih, vjerskih; brkaju se vremena, narodi, vjere i običaji. Anahrona je i obiluje klišeima ta priča... Ipak, izvan svih konteksta, sama priča živi od zanesenosti, a ljepota i ljubav su najveće onda kad su - van konteksta. Dakle, da ispričamo tu priču koja je u Ulcinju, među običnim svijetom ostala da traje kao još jedna ljubavna skaska iz inače prebogate ali haotične prošlosti grada koga su Mlečani doista zvali Dulcigno in Dalmatia, da li zbog masline i njenog slatkog ulja kojih je i u mletačkom periodu ovdje bilo u izobilju, ili baš u spomen na ime mjesne ljepotice Dulčinee, koja se zaljubi u zatočenog španjolskog pisca Servantesa, Dulčinee, usto i ljubimice Don Kihota, junakinje Servantesovog svevremenog romana "Don Kihot".

Nakon Bitke na Lepantu, Uluči Alija, gusar ali i admiral osmanske flote, Ulcinjanin, koji se iz ove bitke jedini vratio neporažen, vraća se doma sa nacionalnom zastavom (!?) i bogatim plijenom. Među robljem nalazio se i slavni pisac Servantes koji je u pomenutoj bitki izgubio ruku (!!). Za vrijeme svog robovanja, a ono (valjda zbog ugleda koji je, moguće, među stanovnike Starog Grada stigao uz pisca) nije bilo kruto, Servantes se, čekajući da stigne otkup za njegovu punu slobodu, mogao šetkati po Trgu robova, oko Balšića kule, romanske crkve, carinarnice. Sem šetkanja jednoruki pisac je i pjevao. Navečer bi se vraćao u svoju ćeliju i sam zatvarao vrata svoje zatočnice, ali bi, sanjar, i u vlažni sumrak iz svojih zlaćanih usta izvijao melodije svoje domaje. Servantes je, dakako, imao izvanredan glas, čija je milozvučnost Starograđanima otklonila nelagodu što je pjevač bio jednoruk. Pjevao je on pjesme španjolske koje su, i jezikom i melodikom bile nalik na govor mjesnog stanovništva. Legenda, zatim, ne pominje da li je taj govor u Starom Gradu bio italijanski ili albanski, ali je očito da je pjevanje grlatog pisca bilo prijemčivo slušaocima.

I ču tu pjesmu mlada gospa starogradska, kći jedinica gospara starogradskog. Dulčinea. Ču jednom, ču drugi put, ču više puta, i od te se podoknice njeno mlado biće zanese. Ustreptala je, srce joj je toliko tuklo da su i njene grudi udarale o rešetke uskog prozora njene sobice, uzdišući

sve jače i duže, pa se jednom i najzad, sjuri niz skaline i onako lakokrila, lepršajući haljama od muslina i kosom od svile, stade pred pjevača. On gleda nju, ona gleda njega, ona njega on nju, i kad su se tako nagledali jedno drugoga (a mora da je ta vizuelna sondaža trajala valjano vrijeme) puče glas starogradskim ulicama da su Dulčinea i Servantes jedno u drugo zaljubljeni.

Otac i mati jedinici branili nisu ništa. Ali su (analogije ovakvih legendi nas tome redovito uče), valjano počeli da rade na što skorijom oslobođenju čuvenog pisca i ovjerenog pjevača. Uluči Alija, tadanji vlasnik Servantesovog tijela, duše i glasa, mirno i zadovoljno je gledao na kvasanje emocija dvoje mladih, češkajući noktima dlanove. Noktima desne ruke dlan lijeve ruke, znak da će uskoro naići dobitak. Neće dugo čekati, jer, veli izreka narodna: kad se ljubav rodi umre briga, a kad on dobije novac od otkupa neće ga zanimati ostatak izreke narodne: kako ljubav raste briga embrion svijeta...

Kad je jednog lijepog dana, snagom ljubavi dvoje mladih, upornošću i novcem dvoje starih, i nehajnim pristankom jednog gusara, zaokružena sudbina glavnih junaka ulcinjske legende, bješe preostala još samo ceremonija vjenčanja, klicanje naroda – obožavalaca Servantesove pjesme, i suze gorke starih roditelja koji su dugo mahali maramicama ka brodu koji je zaljubljene odvodio u nepoznato. Zapravo u Španiju, kamo se već oštrilo dobro otupjelo Servantesovo pjesničko pero...

Budući da je u Servantesovom "Don Kihotu" Dolčinea bucmasta, gegasta i glupasta, ostaje sumnja da se pisac u ulcinjskoj plemkinji – prevario. U srdžbi rad zarađenog, on je najvjerovatnije prestao da pjevuši, ali je moguće da je u liku Kihotove izabranice stala sva jed na dane zatočeništva u Ulcinju. Koje mu, na kraju balade, nije lako palo. Jer on se za Dulčineu nije svezao. On se njome – objesio.

Proklet da je onaj koji je prvi izgovorio rečenicu da se dobar, lijep glas daleko čuje.

P.s. Prije nekoliko mjeseci mladi crnogorski pisac Ognjen Spahić, spremajući se da za potrebe hrvatskog izdavača, napiše priču, piscu ovih redova je pomenuo sjajnu ideju: za zbirku "Sinovi" namjeravao je da napiše storiju o sinu Dulčineje i Servantesa. Sinu koga su nehajni roditelji, odlazeći u Španiju, ostavili starim gospodarima da ga ovi odgajaju. A mlađić potom o jadu zabavio djeda i baku, praveći za svog kratkog ali burnog života ršum u Starom Gradu, čije posljedice ta naseobina osjeća do dana današnjeg. Na sreću, odustao je od te inače sjajne ideje. Jer da je Ognjen napisao priču, njegova postmoderna tvorba ubila bi varijaciju koju je čitalac upravo pročitao.

Gaetano KAMILO

POEZIJA

Stihovi umnosti i ljubavi
iz velike knjige prirode
(o poeziji Gaetana Kamila)

Kakav se nauk može obrati u prirodi, i o čemu će progovoriti naše srce, osluškajući tišinu, u nama i oko nas, ako se vratimo praisvoru postanja? Ako umjednemo dočuti melodiju prapočetka?

U toj našoj "unutarljivoj tišini" bljesne povišena vidljivost dotad neopaženih, pa stoga novih, neočekivanih "kadrova" stvarnosti i novih, širom otvorenih, prostora nastajanja novih i prinovljenih iskustava.

Književnost svakog vremena i svake civilizacije uvijek je nalazila inspiraciju i snagu da, u poetskim formama najviše lirske vrijednosti, odrazi duboki smisao prirode i njene beskrajne "senzitivnosti".

Sveta štiva velikih religija, u svom oratorijumu, bogata su poemama o, gotovo reći, intimi između čovjeka, prirode i božanstva. Osobito hebrejsko-hrišćanski tekstovi, kad ističu stvaralačku sposobnost kao kreativni dar ljubavi kojom providenje nagrađuje čovjeka. Zato i slave tvorca sviju stvari, u čijim se pojavnim oblicima emanira i sam Tvorac.

Dovoljno je ponovo pročitati *Knjigu postanja*, *Knjigu Psalama*, *Knjigu o Jobu*, *O Danijelu* ili obnoviti sjećanja na mnoštvo parabola i Hristovih učenja u *Novome zavjetu*, pa de se uvjerimo da je to tako.

I po vremenu i po jeziku nama bliži Franjo Asiški najpotpuniji je izraz ekstatične zahvalnosti i slavljenja stvaralačkog čina kao snage podarene čovjeku, što je ovaplotio u svojoj *Svečanoj odi biću*, jednom od remek djela na pragu rađanja italijanskog pjesničkog jezika.

Čak su i ateisti, na neki mističan način, uvijek emotivno dirnuti i pokrenuti tim pjesmama.

Gaetano Kamilo, kroz mnoštvo formi, danas se eksponira u odjecima i na fonu te velike tradicije – uključujući tu i *Pjesmu nad pjesmama* kralja Solomona – ispoljavajući poetsku snagu da u svojim stihovima, "trećim okom", duhovnim senzibilitetom kojim se, ispod estetskoga privida, dopire do suštine stvari, opazi i lirski promoviše one "intimne" spone koje vezuju čovjeka i prirodu sa božanstvenošću sveopšte i sveprisutne Ljubavi.

U poetskoj kreaciji naš pjesnik se koristi tim *trećim okom*. Ono se pokazuje kao jedino koje može opaziti i estetski osmotriti čarobni svijet prirode, uz aktivno sudjelovanje senzibilnog uma, duha i srca. Ono vidi dublje i iznosi više od prostog, monotonog i zamornog, "posmatranja okoline". Autor čita golemu knjigu prirode, osluškuje pojanja, dešifruje poruke, i u stihove pretače pritajen nauk mudrosti koja, prelomljena kroz prizmu pjesničkog subjekta, postaje univerzalna vrijednost, data u jasnim modernim poetskim formama oslobođenim hermetizma i intelektualističkih manira. Tako postiže ono što je, izgleda, ljudsko biće našega doba izgubilo: iskonski, nepatvoren, harmoničan odnos sa čovjekovim prirodnim praambijentom.

Knjiga Gaetana Kamila, mnoštvom pjesama u njoj, predstavlja divno i zadržljivo otkrovenje i izuzetno iskustvo u kojemu, čitajući njene stranice, i sami postajemo učesnici i saradnici. Ona nas ponese i, doslovno, od prvog do zadnjeg stiha, ne ostavlja vremena za predah. Tek je njeno ponovno čitanje moguće u ritmu poetskih cjelina, temu po temu.

Svaki stih, svaki distih, svaka pjesma, postaju glas prirode, osluškivanje srca, refleksija umnosti, jer to je govorni tonalitet duše.

U jednom brižljivo njegovanom, lirski intenzivno sugestivnom jeziku, autoru su dovoljne svega nekoliko riječi da zgusne diskurs, bogat konceptualnim značenjima, i da ga sažme u luku od svega dva ili nešto više redova.

"Pjesme prirode" doista je podjednako knjiga za svakoga – za mlade, odrasle i starije, za ljubitelje prirode, za zaljubljene u život, za vjerujuće i nevjerujuće – jedan laički refleksivni brevijar, sa sentencama za svaki dan, edukativno štivo za školski svijet svakoga ranga, blagotvoran odgoj ličnosti, za njegovanje moderne svijesti i savjesti u ponašanju prema prirodi i prema bližnjem svom. U ovoj poeziji naviru lirske i misaone vizije i ideje o zaštiti i njezi prirode i humanističke solidarnosti za sve i svakog.

Danas su, izvjesno, ambijentalni i obrazovni prostor snabdjeveni moćnom tehnološkom logistikom.

Poezija Gaetana Kamila, međutim, javlja se kao dragocjen duhovni i kulturni "instrument", ponuđen strukturama pokroviteljstva, promocije i njege našeg prirodnog i humanističkog ambijenta. Spoznati i promisliti vizije, ponuđene u ekslibrisu ovoga pjesnika, imalo bi kao rezultat stupanje u novu ekološku kulturu prirode i društva, od čega nesumnjivo zavisi budućnost planete i čovječanstva u trećem milenijumu, koji je već pred vratima.

Očuvanje prirode, predloženo kao tema godine od strane evropskih institucija 1995, pod čime se podrazumijeva kvalitet prirodnog okruženja i nivo međuljudskih odnosa, zavisi od ponovnog povratka primarnim vrijednostima i njihovim značenjima.

Knjiga Gaetana Kamila svakom može poslužiti kao poetska markacija i lirski vodič - da ponovo nauči gledati, slušati, osjećati.

I prethodne knjige ovoga pjesnika imaju osobitu draž i značenje za čitaoca. Doživjele su zaslužen veliki uspjeh – svojim lirskim dometima i bogatstvom tematskih slojeva ali ova koja je pred nama u ovome trenutku njegovo je remek djelo. Osobita je čast i privilegija ovakvu knjigu preporučiti čitaocima, bez imalo prigodne laudacije, već krajnje kritički, potpuno svjesni funkcije koju ona može imati u jednoj novoj, drugačijoj percepciji ponašanja i odnose prema samima sebi, prema, "drugom", prema svemu što nas okružuje, jer smo u svemu dio svega, u smislu duhovne participacije i senzibilnosti.

To je učinak knjige "Pjesme prirode" Gaetana Kamila.

Mislite li da je to malo?

Karlo SAVINI

Gaetano KAMILO

OSLUŠKUJUĆI SIMFONIJU PRIRODE (LJUBAV I OKOLINA)

Ljubav je
lono stvaralaštva.

U dubinama
plač bisera,
na obalama
bol galebova.

Moja velika dušo,
ako te Bog ljubavi
udalji od mene
iza hiljadu beskraja,
uvijek ću čuti
otkucaje tvog srca,
moja velika dušo.

Na uzvišenju ljubavi
sve će se vratiti
da procjeta...
osim trenutaka
izgubljenih
Ljubavi moja.

Bol iz pehara
dlanova
nudi mi utjehu,
ali ne gasim žeđ,
tražim natrag svoju kap rose,
Ljubavi moja.

Kad ružičnjak
izgubi ružu
najljepšu,

bodlje se odbacuju,
moja Kraljice.

Umjetnost čini da zablista
svaki života tren.

Ako se sreća uzdigne
na najviše timore ljubavi,
biva poput glečera vječna.

Voljeni moj,
kroz tvoje grudi prošao je Bog,
svoje tragove je ostavio
u tvom srcu,
i dok te
zvucima harfe
udišem,
rasplićem zvjezdanu
pređu
čekajući te.

Kad ljubav svijе
gnijezdo u srcu,
nebo duše
već je doživjelo
uzlete.

Oko mene
ničег osim tišine,
molim te Gospode
još mi o njoj govori:
"Prije no što govor podarih
stvarima
darovah svjetlost
sluhu."

Da sam nakupio
žubore tvog srca
u pehar svojih dlanova,
ugasio bih svu žeđ,
Ljubavi moja.

Kad ljubav misli - raste.

Ako jednom siđeš
u dubinu bola,
na površinu ćeš iznijeti
bogatstvo ili jad.

Velikodušnima, zlo
čak ni na vrata
ne pokuca,
ali se mora brinuti
ni dobro
da se ne udalji.

Nada je, Gospode,
ulovljena u mrežu
mojih očiju,
ali ko će ikada moći
uhvatiti moj plač,
Gospode?

Ljubav je kao ruža,
kad je umorna
pušta da joj otpadnu
latice, Ljubavi moja.

Iskra se u svjetlost odjene
i samo smrt je razodjene.

Život je vosak,
ljubav je plamen.

Ljubav iz srca
ižima suze,
one ga čine izvorom.

Ne, dobri prijatelju,
nalivaj svoje vino
u pehar
nekog srećnijeg,
moja čaša
već je prepuna bola.

Kad žed
obuzme srce,
čak i jedna kaplja
rose
može se zvati
izvor.

Oči
prepuna plača,
nadaju se da će duša
ugasiti vatru
u srcu.

Zapomažu kormorani:
"Gospode, ukroti
valove morske!" -
ali ih na obali niko ne čuje.

Kako smo različiti...
A bol nam je isti,

dok jedan priziva Boga,
drugi na njega huli.

Kad zvuci harfe
urone u srce,
sva naša raskoš
probudi se.

Ako mač
ljubavi
probode srce,
i misli takođe
krvare.

Gospode,
podari mi prijatelja
koji umije slušati,
da ja koji uvijek
rasipam štedrost
mogu ponuditi
i malo od svog bola.

Mojim pjesmama za tebe
gnijezdo je među suzama,
ali kad se otisnu u let
krila su im blistava,
Ljubavi moja."

Ko zavoli istinu
pretvoriće je u gazelu
vlastitih misli.

Ljubav
zajedno dvije čaše nudi:
i pehar međa
i pehar gorčine,
kad uspiješ oba

ispiti na iskap,
neće niko moći iščupati
draganu iz srca.

Ne očekuj
da prema sprudu
bude nježan talas
uzjahan hurijom vjetra!

Moj mjesecEV zračE.
Kupom dlanova
punom sjaja,
prosvijetli tminu
mojih suza,
moj mjesecEV zračE.

Pod gomilama pepela
svoga bola
nalazim niti sjaja
Ljubavi moja.

Huk voda predahne
na divanu ravnice.
Moje srce uvijek tuče
istom stazom.

Neću odužiti dug
ljubavi
ako je nijesam obožavao,
ni danak
bolu
ako ga nijesam prihvatio.

Kao kakav starosta djeci
rijeka priča uspomene...
kad su njene vode bile

ogledalo sviju stvorenja
pod nebom.

Gospode, prosvijetli dubine,
učini da čovjek
vidi obilje koje gine.

Bol
više nema suza,
ćuti smrknut
u mnoštvu dječjih zjenica.

Ove noći bez sna je
jedna zvijezda u moru,
ljupki je delfin osta
zapleten u mreži.
Ove noći u moru
jedna zvijezda bdi.

Jedan tren
sreće
pobriše godinu
bola.

Gospode,
kad je moja dragana
u zanosu Tvoje muzike,
nad kojom zvijezdom
boravi Tvoj orkestar?

Kad emociju
melodija suza orosi,
ljubav je već prživjela
potop u srcu.

Ti si, Ljubavi moja,
za svaki naš doručak
bila slad,
ti ne med,
Ljubavi moja.

Kad Bog
otopi snjegove,
ljepote svijeta
se obnaže,
ali bez tvojih očiju
one su bez sjaja,
Ljubavi moja.

Gospode moj,
danju me odjeneš
svojom lučom,
noću
svojim zvjezdanim plaštom,
ničim Ti ne uzvraćam
osim izgubljenom ljubavlju,
Gospode moj.

Nijesu boje
jeseni
ono što je tužno,
neveselo je platno
tvoga srca.

Noć svoj pepeo nasipa
pred noge dana,
ali ga prvi zrak sunca
rasprši
i vrati život sjenkama.

Djeci cijeloga svijeta
bog bajki
priča sagu
o našoj ljubavi,
i svi ga pitaju:
"Pa koliko su snova
morali nasložiti
dok sebi sagrađe
takav dvorac?"

Tek pošto Tebe dosegnem
moći ću konačno reći:
"Imao sam sve
od ljubavi."

Suton je
jutro sjećanja.

Vidim te u svim stvarima
koje blistaju,
u sjenkama
Ljubavi moja
vidim izgubljene snove.

Vašem se bolu
nijesam približio
da ga ne povrijedim,
djeco moja.

Trenuci su ljubavi
kao zvijezde:
umiru plamtjeći,
Ljubavi moja.

Gospode,
zanosna je priča
da u tvome vrtu
leptiri
imaju krila od muzike,
da su cvjetni pupoljci
njihove ličinke,
a letovi njini
nektarom mirišu.
Gospode,
Kakvo je tamo proljeće.

Labud
zajedno sa gubitkom
drugarice u letu
gubi i nebo.

Najzad se
rasprsla opna
na plihu bola...
Hvala ti, Gospode.

U tvom sam dahu udisao
svoj odlazak,
u tvojim očima
povratak svoj.

Svoju sam slobodu poklonio
tvojim očima,
sada moja sloboda
nestaje.

Ako je more čak
i nesrećno,
sunce mu jednako
miluje talase.

Srce ne postupa
na isti način
sa očima.

Poslije tuge ljubav je
maestral obasjanja.

Gospode,
kako je bol providan,
pravi se da spava
iza plitkoga osmijeha.

Bila si moj pupoljak.
Danju sam te nježno
mirisao,
noću zaogrtao
u pređu mjesečine,
bila si moj pupoljak.

Divno je
što sam te tako volio,
jer lijepo bi bilo
na taj način i umrijeti.

Život je
voštani stub,
svijetli i plače.

Cvijet ljubavi
protiče među obalama
radosti
i bola,
pošto ih
neizrecivom umnošću
utiša,
ponovo ih izmiri.

Gospode,
zlatu tvojih vlasi
pretače se u moje srce.
Radost i bol
pletu pozlaćene
pletenice smisla.

Nije to bila sjenka
što si vidio da izlazi
ispod sunčeva zraka,
što je bilo razočaranje
što tvojim pogledom minu...

Ako suze bola presahhu,
to posljednji karavan
prolazi
vašim srcem.

Kraljice cvijeća,
ako i ne bi bila
u trnovitom plaštu,
nikad ne bi ličila
mojoj dragani.

Cvjetiću maleni,
i ostale poduč
da sve se rađa
iz magnovenja Ljubavi.

Sve ćeš ponovo naći,
osim ljubavi
koju nijesi dao.

Bili smo svi oko trpeze,
samo jedan čovjek

bješe po strani sa svojom
zebnjom.
Jednim osmijehom napunih
njegov pehar
te zajedno ispijasmu čitavo veče.

Sve što se ugasi
u tuzi
na dnu slaže pepeo.

Piti ne osjećajući
zadovoljstvo napitkom,
isto je što umrijeti žedan.

Kad ti svjetlost
jutarnja
uiđe u kuću
a tebe nema,
vraća se
suznih
očiju..

Samo kiša
može slušati
sreću cvijeća.

Kada bol gori
ne ostavlja ničeg osim pepela
na dnu mangala,
Kad gori sreća -
ničeg osim iskrica.

Kad rijeka ljubavi kroz tvoje srce
poteče,
misli kao šaš
grebu vodu.

Nesreća je
prazan pehar
ispred žednika.

Nije uvijek tuga
u uvenulome cvijetu,
kao što ni sreća nije uvijek
u pupoljku.

Napoj svoju žed
kao što se plamen napaja iz voska
u mraku odaje,
i tvoja će buktinja
na sve strane sjati.

Bol
budi osjećanja,
ljubav ih podučava.

Kad se ljubav uzvisi
na blistavi timor,
zvuci sreće
odjekuju u vječnost.

Snovi koji zastanu
na rubovima kapaka,
život potroše
na crti svijetla i tame.

Sabiram molitve
sa suzama
i pošto udahnem
bol
na okolinu spuštam
pogled smirenja.

Prvi svijet
koji zavoljeh
ubode me trnom...
i cijelog života
voljeh ružu.

Na beskrajnim livadama
velikih srca
besmrtni cvjetovi pupe,
Ljubavi moja.

Svemire majko,
potopi moju oholost
neka kao list
uvene pod nogama
tvoje zvjezdane šume.

Tužan je
gradinar
koji ne umije gajiti
vrt u duši.

Nikad ništa neće
biti sjajnije
od onog što ti dodirneš,
bezmjerni sjaju moj.

Pogledaj, Ljubavi moja,
kako je tužna ona ruža,
možda je okrnula
krila leptiru.

Kad svakom našom uspomenom
treperim

kao što brižna mati
bdi je nad svojim čedom.

Klekni pred voljenom
kao sjenka
pred nogama stabla.

Dogod
tračkom nade
odijevaš bljedilo
lišća,
moći ćeš i svoje dane osvijetliti.

Iznad svih voda
mjesec svake večeri
ispisuje grafiku
prošlosti i budućnosti
svih ljubavnika.

Bol je osušio
ruže,
ali naši snovi
još mirišu,
Ljubavi moja.

Plima ljubavi ne opada,
narasta do beskraj.

Katkad svjetlost zalaska
i sunce luču satamni.

U praznini
koja je sa tobom ostala
postoji svijetla sjenka,
Ljubavi moja.

Život prolazi
a da te i ne vidi,
uvrijediš li ga
prije ili kasnije
zastane da te kazni.

Moje srce
suži kao školjka,
ali tuga ne stvara
bisere.

Uvijek si ti
odabirala cvijeće,
zvijezde, ptice,
koji si za danas odabrala znak
da pod njim budeš voljena.

Pošto je čitav dan
putovala,
Ijubav zastade na počinak,
u njene oči
bog spusti san
ogrnut njegovim
zvjezdanim plaštom.

Najsvježija je
tvoja svjetlost,
najsvjetliji je tvoj bljesak
Ljubavi moja,
ne pravi sjenke.

Ljubav je ptica,
gnijezdo u letu.

Pogledaj, Ljubavi,
igraju se svjetlost i tama
kao dvoje djece,
domalo jedno od njih
mora nestati.

Poljubac
koji otvori izvor
na usnama,
postaje rijeka
u srcu.

Približite se slobodno
mojem bolu,
samo ne pokušavajte
da ga oduzmete.

Gospode,
oslobodi more...
oslobodi srce
od onog koji prlja
njihove talase.

Sve to
što nadilazi
imaginaciju,
magnoveno nestaje,
Ljubavi moja.

Srce mi je tužno
kao stablo
koje ne uspijeva izroniti
ususret suncu.

Govori bol:
"Predadoh se plamenu
kao vosak,
kao vosak i plamtim
među suzama."

Ne ni kao more,
ni koliko veličina
neba,
ljubav je
to što si zahvatio
dlanovima.

Samo realnost
vajarski oživi snove,
ljubav koja zastane
samo u pogledima,
slična je prijatelju
zastalom na pragu
tvoga doma.

Kraljica se razmeće
svojim bogatstvom,
zlatom i draguljima.
Planeta svojim rijekama.

Ako je tuga u oku,
bura je u srcu.

Samo se vrt
može njegovati
povremeno,
pauza
u ljubavi i prijateljstvu
to je kao zalivati stablo
tek
kad su grane u beharu.

Gospode,
kaže mudrac,
kad srce zamukne
nebranjeno otpadaju
uveli poljupci.

Ljubav i bol
putuju zajedno
u istoj kočiji.
Do tebe je
umiješ li voziti.

Dragi Gospode, vidio sam
kako propada polje jabuka
toliko medene sočnosti
ne našavši nijedna usta
vraća se u zemlju.

Bog je
iznad brežuljka
rasuo
rukovet blagodeti
natislu
margeritama,
otuda i proljeće
u našim srcima.

Na našu svečanu godišnjicu
dok ti slušaš
ode
što sam ih za tebe sročio,
pred tvoje noge polažem
vijence od snova.

Ljubav je
pogled na more
sa obale srca.

Kao loš
kroz zimske nanose gazim,
ali tragovi
što ih srce za sobom ostavi,
ne otapaju se
s proljeća.
Jer kuda
s bolom progazi,
ljubav obesmrta
puteve.

Prije no što i poleti,
ptica sreće
krilom
dodirne nebo.

Sve
što postane navika
gubi svoju draž.

I vodi
kad se zagrcne muljem
budućnost je
u blatu.

Lepršaju sniježne pahulje
iznad umilnog zvuka zvona,
tope se potom
i kaplju
kapi muzike.

Neka te srce
povede na put
među ljude u polju
da sa njihovim pogledima zajedno
udišeš nadu
žetve.
Neka te srce nagovori
da putuješ.

Zalazak zlatnim nitima
po morskome đerđefu veze,
Stari ribar, međutim, kaže
da to biseri svoju radost slikaju.

Pij iz pehara sreće,
pri tom ne zaboravljaj
suština je
u posljednjem gutljaju.

Kad uživaš
kašičicu meda,
sjetiš li se gorčine?
Zašto ne činiš tako
i sa životom?

Nije važno što su uporedo
cvjetovi u vrtu, i onako ih naše oči
mogu
ponaosob vidjeti.

Kad pogledaš neko stablo u cvatu,
pokloni nježnu misao
njegovome korijenu.

Ljubav, kao i kladenac,
izvirući guta.

Orao svija svoj log
jedino nad planinom,
jer samo još vjetar
iznad njega
drži svoje gnijezdo.

Tišina je
djevojčica
koja još nije
podigla kapke.

Prostranstvo svijesti
zavisi od naših obala.

Zloba je korovište
sviju drugih mana.

Kad bi se srce dalo zavarati
možda bi i život bio ljepši.

Gospod je govorio o tami
i o svjetlosti. Reče:
"Tama je nesavršena svjetlost,
i sve dok je nesavršena
stajace pod sklopljenim kopcima
dana."

Frančesko kaže:
"Drvo radi
cijele godine
da jedan plod sazri.
Molim te, uzberi ga s ljubavlju."

Ljubav - to su makaze
što odrezuju nepravde.

I u radosti i u bolu
ljubav voli suze.

Mudrac je u mislima
prešao put duži
nego stara kamila
u pustinjama Orijenta.

Zloba je prokletstvo duše,
moljac u srcu.

Vrline su lakosne
kao pjena,
mane su tegobne
kao stijenje.

Ljubav je zajednički hram
sviju religija.

Razmetljivost oblači toaletu,
skromnost je sasvim naga.

Slični se dani
potiru,
pamte se
oni različiti.

Samo stablo zna
kad je plod
sazrio.

Mudrac
svaku stvar uzbere
ne iščupavši nijednu.

Savjest je
melodija slobode.

Riječi i tišinu
mudrac naliva
u isti pehar.

Sa table
gumica briše
riječi dobre i zle,
takva je i ambicija
ljudske umnosti.

Riječi mudraca su
kapljice rose,
njima napunite
pehar srca.

Moju poeziju
diktira Svemir,
ja samo zapisujem.

Sa italijanskog preveli:
Milika Pavlović
Aleksandra Saša Rakčević
Feđa Pavlović

Napomene prevodilaca

Pjesme Gaetana Kamila prevedene su iz njegove pjesničke knjige *Il canto della natura* (Pjesme prirode) objavljene u Rimu 1994. godine.

Knjigu su objavili, udruženim sredstvima, izdavači (sponzori): E.C.E.S. (European Center of Environmental Studies membro della I.U.C.N.), Unione mondiale per la Conservazione della Natura, Planning Institute for Quality of Life i "Rachel Carson" di New York.

Uz odobrenje autora i izdavača knjige, prevodioci su nastojali da nešto širim panoom poetskih medaljona, iz inače obimne zbirke Gaetana Kamila, našim čitaocima predstave ovog modernog italijanskog liričara. Njegovo ime je poznato na svim meridijanima savremenog svjetskog pjesništva.

Uspostavljanje saradnje, podsticanje atmosfere zbližavanja, međusobnog upoznavanja i promovisanja stvaralačkih rezultata i vrijednosti crnogorske i italijanske, odnosno evropskih literatura i kultura, bila je prevodilačka motivacija, jednako toliko koliko i ona književnoestetska.

Cijenimo da je ovo primjerena forma u kojoj časopis "Almanah" započinje i otvara rezolutnu komunikaciju sa jednom, zna se koliko bogatom, literaturom mediteranskog prostora kojem pripadamo.

Prvo pjesničko štivo jednog stranog autora na stranicama našeg časopisa dolazi, sticajem srećnih okolnosti, iz nama pogranične zapadnoevropske zemlje. Obale i Crne Gore i Italije umiva zajedničko more, kao što i ideje mediteranskog duha prožimaju kulturni prostor tih dvaju naroda.

Ukoliko naš trud samo jedno, najsitnije, zrnce doprinosi ispunjenju takvih težnji, prevodioci će računati da su svoj posao uspješno obavili.

Hamdija ŠARKINović¹

AHD-NAMA MURATA III STANOVNICIMA BARA IZ 1575. GODINE

U našim pravnim naukama ustavna istorija predstavlja nedovoljno proučeno područje. Moderna ustavnost počinje raspadom feudalne države, a u razvoju te iste države postojalo je dosta dokumenata koji se mogu nazvati klicama moderne državnosti čije je upoznavanje preduslov razumijevanja prvih pisanih ustava.

Prvi i najpoznatiji od ovih dokumenata je Magna Carte libertatum (Velika povelja o slobodama) od 15. juna 1215. donijeta u borbi između engleskih feudalaca i njihovog vladara Jovana »bez zemlje«, koja se odnosila na jedan sloj engleskog plemstva-barone i zato je u prvim godinama svog važenja i nazvana i nazvana »Carta Baronum«. Ona je svakom slobodnom čovjeku garantovala izvjestan stepen zaštite protiv zloupotrebe kraljeve vlasti, što je u to vrijeme bio samo baron. U 63 paragrafa Magna Carta posebno ograničava sudske prerogative kralja, propisujući zakonitost u lišavanju slobode i pravo na zakonito suđenje. Baronima je priznato i pravo na pobunu protiv vladara u slučaju da se ne pridržava obaveza propisanih Poveljom.

Poslije Magna Carte, susrećemo ahd-name, koje imaju odredbe ustavnog karaktera, koje su neopravdano zaboravljene u nabranjanju klica moderne ustavnosti iako je njihov uticaj na opšti ustavni razvoj u pojedinim zemljama veoma značajan, posebno na teritoriji južnoslovenskih naroda.

Ahd-nama je arapsko-persijaska složenica, sastavljena od riječi ahd (ugovor) i persijske name (pismo, knjiga, dokumenat) i leksički označava »dokument-ugovor«. Kao tehnički termin ahd-nama označava ugovor koji je osmanska država, odnosno sultan, sklapala sa stranim evropskim zemljama ili ugovor sklopljen unutar zemlje sa određenim grupacijama muslimanskog stanovništva koje predstavljaju zasebnu vjersku ili urbanu sredinu. Ovakav ugovor sadrži prava, privilegije koje osmanska država, odnosno sultan, daje ugovorenoj strani, kao i njene obaveze u odnosu prema njima, pa se ona prevodi i sa sharte. U evropskoj istorijskoj litera-

¹ Savjetnik Ministra pravde u Podgorici

turi *ahd-name*, kao ugovori poznate su pod imenom *tulacije*. U ovu vrstu spadaju i *ahd-name* koje su osmanski sultani dali Dubrovniku, prvo kao nezavisnoj, a zatim kao vazalnoj državi.

Druge *ahd-name* davane su hrišćanima i posebno Jermenima u Jerusalemu, stanovnicima u Srebrnici (1462) i Bosni (1463), stanovnicima Galate u Carigradu i Bara (1571). Gradovima su se izdavale ovakve *ahd-name* u onim slučajevima kada su se oni predavili bez borbe. Kao posebna vrsta sultanovog dokumenta, *ahd-nama* ima strogo određenu kompoziciju sa obaveznom intitulacijom i zakletvom.

Istoričar Halil Inalcik pojam *ahd-name* definiše ovako: «U zamjenu za pokornost, poglavar islamske države može odabrati jemstva osobi ili zajednici iz *Dar al-Harba* ili ratnog boravišta, za njihov život i imovinu, te za slobodno kretanje u *Dar al-Islamu* ili boravištu islama. Isprave koje sadrže takve povlastice zovu se *ahd-name*, a izdaje ih poglavar islamske zajednice. To su jednostrano odobrene povelje koje se svečano potvrđuju prisegom ili *ahdom*, pred Bogom. *Ahd-nama* nije bilateralno ugovoren sporazum. Takve *ahd-name* muslimanski vladar naprosto jednostrano odobrava kako bi uspostavio upravnu autonomiju na korist zajednice, trgovinske povlastice ili kapitulacije nemuslimanskim državama ili zaštiti i autonomiju vazalnoj državi koja je formalno pokorena vladaru».²

Na bivšim jugoslovenskim prostorima najznačajnija je fojnička *ahd-nama* iz 1463. godine, kao veoma značajan dokument – *Magna carta libertatis*, kako ga franjevci nazivaju, kojim je regulisan položaj bosanskih franjevac na samom početku osmanske vladavine i kao takav predstavlja osnov za njihov cjelokupan rad.

Kao istorijski izvor ova *ahd-nama* ima prvorazredni značaj za sagledavanje odnosa Turaka prema franjevcima prilikom njihovog prvog susreta na tlu Bosne, kao i za položaj i ulogu franjevac u Srebrenici odmah nakon uspostavljanja turske vlasti, kao i cjelokupni odnos Turaka prema hrišćanskim crkvama u sastavu osmanske države.

Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara³ predstavlja, u stvari, obnavljanje prvobitne *ahd-name* koju je izdao Petrev-paša, osvajač Bara, a obnavljanje je izvršeno u drugoj dekadi rebiul-evvela 983. godine (20-29. juna 1575). U Muratovoj *ahd-nami* sačuvan je izvorno veliki dio teksta Pertev-pašine *ahd-name*, dok je jedan manji dio parafriziran, kao što je to uobičajeno u ovakvoj vrsti dokumenta, odnosno dokumenata koji predstavljaju obnavljanje i potvrđivanje ranijih privilegija.

² Halil Inalcik, *Dubrovnik i Otomansko carstvo*, u zborniku: *Diplomacija dubrovačke Republike*, Zagreb 1988., str. 113.

³ Tekst barske *ahd-name* čuva se u rukopisu, u Bajazit-biblioteci u Carigradu, zavedena pod brojem Ef.1970.

Barska ahd-nama Murata III, veoma je značajan istorijski izvor, jer omogućava da se potpunije sagleda položaj Bara neposredno nakon turskog osvajanja. Prvo mjesto u ahd-nami Pertev-paše dato je vakufima crkvi i nadbiskupa, u koju niko ne smije da dira; svi stanovnici grada koji su po svojoj želji ostali u gradu oslobađaju se plaćanja divanskih nameta i običnih tereta i zabranjuje se svako nasrtanje na njihove porodice i pokretna i nepokretna dobra; od onih u gradu i onih van njega ne uzimaju se djeca za janičare; zabranjuje se, takođe, stvaranje teškoća kako onima koji su ostali sada u gradu tako i onima koji kasnije hoće da dođu u grad. Baranima je ostavljen trogodišnji rok da ne plaćaju porez, a poslije da, oni koji imaju baštine, vinograde i bašte, plaćaju na svaku kuću po jedan zlatnik.⁴ Osim toga, ovaj dokument ima širi značaj za položaj ne samo jugoslovenskih nego uopšte balkanskih gradova pod osmanskom vlašću.

⁴ V. Vinaver, *Privilegija grada Bara*, Istorijski zapisi, god. XV, knj. XIX, Titograd 1962, str. 62-65.

(ورقة ١٦٥ آ) اندوار اهايسنه ويريلاڻ عهدنامه نك تجديديدر.

نشان شريف اولدر كه حق سبحانه و تعالى نك عنايت مقارنتيله وايكي جهان كشتي سعادتلو پيغمبريمز محمد مصطفى صلى الله عليه وسلمك معجزاتي بركاتيله فتح و تسخيرى ميسر اولان قلعۀ اندوار اهايسى آستانۀ عدالت پناهه ادم كوندروب و قلعۀ مزبورۀ نك داخلندۀ وخارجندۀ اولان اوقافه (١) وجميع كليسالرينه و ارچه پسقوينه كمسنه دخل و تعرض ايتميوب شهر خلقندن ارادتلريله شهرده قلنارك جمله سى تكالقدن معاف و مسلم اولوب اسباب و اموالنه كمسنه دخل ايتميوب و كيملك (اولاد و انساي و اموال و) اسبابلى دخى اول حينده (ايدى) اولاد و انساي و اموال و اسبابى و امواللىرني هيچ وجهله دخل و تجاوز اولنميوب مزبورك داخلندۀ و خارجندۀ اولنلردن يكيچرى اوغلانى النمايوب عوارض ديوانيه و ساير تكاليف عرفيه دن معاف و مسلم اولالر، بالفعل (اكر) شهر ايچنده و اكر طشرده اولنلره و صكردن كندو رضا لريله كله جكلره (١٦٥ ب) كمسنه مانع اولميوب سايرلركي اسباب و امواليه امين و سالم اولالر. ذكر اولنان اوچ يىللق وعده تمام اولدقدن صكره شهر ايچنده و حكم تحتندۀ اولان خانه دن خانيه ويره جكلرى بر سكه فلوريدن ما عدا كمسنه نسنه المغه قادر اوليه ديو متوفي پرتوپاشا و يردوكى عهد و نامه (٢) مسطور اولان معاهده مقرر طوتلوب جلافنه (٣) جواز كوسترلماكم و تصرفلرنده باشته لرى و باغ و باغچه لرى اولان يردن عشر و رسمين (٤) مقابله سنده خانه دن خانيه ايكشر فلورى النوب، انوك كبي كار و كسبه قادرلو اولميوب فقير الحال اولوب تصرفلرنده باشته لرى و ساير نسنه لرى اوليانلردن اصلا طلب اولنماق (٥) بابنده استدعاى عنايت ايلدكلرى اجلدن، مشار اليه و يردوكى عهدنامه سرير

(١) صواب. اوقافه.
 (٢) صواب. عهدنامه.
 (٣) صواب خلافت.
 (٤) صواب. رسمك.
 (٥) صواب اولنماق.

Prevod ahd-name

Časni znak je ovo.

Stanovnici tvrđave Bar, čije osvajanje i zauzimanje je bilo olakšano milošću i pomoći Uzvišenog Boga i blagoslovima čudesa našeg srećnog Poslanika Muhammeda Mustafe, koji je obišao i ovaj i onaj svijet, neka je Božja milost i spas nad njim, poslali su čovjeka na moj prag - utočište pravde i molili su za milost da se potvrdi kao pismen ugovor ahd-nama koju je dao rahmetli Pertev-paša u kojoj se kaže:

»I neka niko ne napada i nasrće na vakufe svih njihovih crkvi i njihovog nadbiskupa, koji su u spomenutoj tvrđavi i van nje; svi oni od stanovnika (šeher) koji su po svojoj želji ostali u gradu neka budu oslobođeni i oprosteni od nameta (tekailif); neka niko ne nasrće na njihova nepokretna i pokretna dobra; i ko je u tom trenutku imao djecu i porodicu i nepokretna i pokretna dobra neka se nikako ne napada i nasrće na njegovu djecu i porodicu, na njegova nepokretna i pokretna dobra i imanje; od onih koji su unutar i van spomenutog neka se ne uzimaju djeca za janičare i neka budu oslobođeni od divanskih nameta i drugih običnih tereta; onima koji su sada (bilo) u gradu bilo van njega i onima koji bi kasnije po svojoj želji došli neka niko ne pravi smetnje i neka budu sigurni i bezbjedni, kao i ostali, sa svojim pokretnim i nepokretnim dobrima; nakon što se završi spomenuti trogodišnji rok, niko ne smije da uzima ništa osim jednog zlatnika (sikke filuri) koji će oni davati za svaku kuću koja je u gradu i pod vlašću (hukm altinda); da se ne dozvoli postupak suprotan njoj, da se od svake kuće uzima po dva zlatnika umjesto desetine i poreza od zemlje koju oni posjeduju kao svoje baštine, vinograde i bašte, da se od onih koji nijesu sposobni za privređivanje i koji su siromašnog stanja i koji ne posjeduju baštine i druga dobra nikako ne traži kao od onih.

سعادت مصير خسروانمه عرض اولندقده ، بن دخي مزید مرحمت پادشامدن متوفي مشار اليه وجه مشروح اوزره ويردوکی عهدنامه مقرر و محقق دوتلوب بو نشان سعادت عنوانی صدقه ایدوب بیوردم که.

مادامکه صداقت واستقامتله طریق عبودیتده ثابت قدم اولوب کندو حاللرنده اولالر ،

قلعه لرینک داخلنده وخارجنده واقع اولان اوقاف کلیسالرینه وبوسقوبوسلرینه دخل اولنمیوب کندو رضالریله شهر ایچنده قلنلرک جمله سی تکالیف عرفیه دن معاف و مسلم اولوب واسباب وامواللرینه دخل وتجاوز اولنمیوب شهرک داخلنده وخارجنده اولنلردن عجمی اوغلانی التمایوب عوارض دیوانیه وتکالیف عرفیه دن (۱۶۶۲) معاف و مسلم اولالر.

بالفعل شهر ایچنده وطشرده اولنلره و صکره دن رضالریله کلاچکلره کسته مانع اولمیوب سایرلر کی اسباب وامواللریله امین و سالم طورهلر . ذکر اولنان اوچ ییلق و عده لری اتمامه ارشدکدنصکره ، شونلر که باشته لری وباغ وباغچه لری اولا ، انوک کیبلری خانه دن خانه یه ایکشر سکه فلورینلرین اذا (۶) ایدوب ، شونلر که حراثت وزراعت اتمیوب تصرفلرنده باشته لری وباغ وباغچه لرو غیری نسنه لری اولمیوب ولایت مذبوره نك معمور وآبادن اولمسیچون سعی واقدامده بذل اتمش اولالر ، انوک کیبلردن نسنه النماق لازم دکلدلر . اول بابده هیچ اخذ (۷) مانع ودافع اولمیوب دخل وتعرض قلمیه . اندوار اهالیسنه ویریلان عهدنامه تجدد اولنمشدر فی اواسط را سنه ۹۸۳ .

(۶) صواب ادا.

(۷) صواب اخذ.

Ahd-nama, str. 2

Zbog toga, kada je mom carskom prijestolu-utočištu sreće podnesena ahd-nama koju je dao spomenuti, ja sa svoje strane, zbog moje velike carske milosti, potvrđujući i osnažujući ahd-namu koju je, kako je izloženo, dao spomenuti pokojnik, izdajem ovaj nišan sa znakom sreće i naređujem:

- Dokle god se oni pokoravaju vjerno i časno i gledaju posao, neka se ne nasrće na vakufe njihovih crkvi, koji su u njihovoj tvrđavi i van nje, i na (vakufe) njihovog episkopa; svi oni koji su ostali u gradu po svojoj želji neka budu oslobođeni i oprošteni časnih tereta i neka se ne napada i nasrće na njihova pokretna dobra i nepokretna dobra; od onih koji su u gradu i van njega neka se ne uzimaju djeca za janičare i neka budu oslobođeni i oprošteni divan nameta i običajnih tereta, onima koji su sada u gradu i van njega i onima koji po svojoj želji budu došli kasnije neka niko ne pravi smetnje i neka žive sa svojim pokretnim i nepokretnim dobrima i ostali, spokojno i sigurno; nakon što istekne njihov spomenuti godišnji rok, oni koji imaju baštine, vinograde i bašte neka ne plaćaju po dva zlatnika na svaku kuću; a oni koji ne obrađuju zemlju i nemaju u posjedu baštine, vinograde, bašte i druga dobra neka ulože napor i trud da bi spomenuti kraj (vilayet) bio obrađen i napominjem da od ovakvih ne treba ništa uzimati. Neka u ovome niko ne smeta i ne stvara teškoće, neka se ne miješa i ne nasrće«.

Predrag VUKIĆ

ISELJAVANJE PODGORIČKIH MUSLIMANA U BERANE U TOKU 1910. I 1911.

Nakon međunarodnog priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu 1878. i pripajanja Podgorice Knjaževini Crnoj Gori u januaru naredne godine, u razdoblju do Prvog balkanskog rata 1912. odvijalo se iseljavanje mnogih muslimanskih porodica iz Podgorice u evropsku ili azijsku Tursku. Proces iseljavanja ponekad je bio masovniji, a često i individualan. Arhivska građa u Državnom arhivu na Cetinju daje nam obilje podataka o iseljavanju podgoričkih muslimana u periodu od 1879-1912. Budući da je odlukama Berlinskog kongresa Berane ostalo pod administrativnom turskom upravom, manji broj podgoričkih muslimana iseljavao se u Berane. U aprilu 1910. iz Podgorice su se preselili u Berane Smail-beg Osmanagić i Usen Cucović sa svojim porodicama. Krajem 1911. u Berane se preselio i Kaplan D. Osmanagić iz Podgorice sa porodicom. Dokumenta o njihovom iseljenu pronašli smo u Državnom arhivu na Cetinju, u arhivskim spisima Pasoškog odjeljenja Ministarstva inostranih djela Knjaževine (Kraljevine) Crne Gore za 1910. i 1911. Njihov cjelokupan sadržaj sada publikujemo prvi put. U aktima Ministarstva inostranih djela na Cetinju od 2. i 5. aprila 1910. predsjednik opštine Podgorica, Stanko Marković, preporučuje da se porodicama koje su se odlučile na preseljenje u Berane izdaju pasoši u aktu od 29. septembra 1911. Istom ministarstvu Stanko Marković preporučuje da se porodici Kaplana Osmanagića "izvoli izdati odnosni pasoš". U ovim aktima gradonačelnik Marković poimenično navodi imena svih članova ovih muslimanskih porodica sa njihovim godinama starosti. Stoga bi ti dokumenti mogli biti dragocjen prilog izučavanju genealogija pojedinih muslimanskih porodica sa područja Podgorice. Sasvim je moguće da je broj iseljenih muslimanskih porodičnih rodova u Berane tokom 1910. i 1911. bio veći, ali nema sačuvanih arhivskih akata koji bi navedeno stanovište potvrdili.

Usen Cucović se iz Podgorice sa porodicom iseljava u Berane 1910.

Uprava Podgoričke opštine

Broj 267.

Arh. oznaka V. 1910.3.

Podgorica, 2. aprila 1910. g.

Knj. Ministarstvu Inostranih Djela

Cetinje.

Usen Cucović iz Podgorice, star 70 god. rođen u Podgorici; vjeroispovijedi muhamedanske; stasa srednjeg; kose sijede; lica obična; oči zelenkastih; usta i nosa običnih; brkova prosijedih; stanja oženjen; ima biljeg na lijevom obrazu i za lijevim uhom. Cucović namjerava iz Crne Gore iseliti se s familiom i nastaniti u Berane u Turskoj; a sobom vodi:

ženu Alemu od 50 god. staru,

sina Mustafu 18 god. starog,

sina Muhameda 14 god. starog,

sina Riza 10 god. starog,

šćer Fatu 13 god. staru

Cucović je podnio razrešnicu od nadležnog mu komandata bataleona g. koman. Selima Bibezića, kao i uvjerenje od kapetanskog suda, da nikakvih državnih dažbina ne duguje. Stoga se isti upućuje Knj. Ministarstvu, da mu izvoli odnosni pasoš izdati.

Predsjednik Opštine, S. Marković

(DACG-Cetinje, MID-Pasoško odjeljenje, fasc. 20, broj 643;1 1910)

Smail-beg Osmanagić se iz Podgorice sa porodicom iseljava u Berane 1910.

Uprava Podgoričke opštine Broj 279.

Arh. oznaka V. 1910.3

Podgorica, 5. aprila 1910. g.

Knj. Ministarstvu Inostranih Djela Cetinje

Smail-beg Osmanagić iz Podgorice, star 36 godina, vjeroispovijesti muhamedanske, rođen u Podgorici, stasa malog, kose crne, lica obična,

očiju smeđih, usta i nosa običnih, brkova crnih, stanja oženjen, osobitih znakova nema, namjerava iseliti se iz Crne Gore u Berane u Turskoj.

Osmanagić vodi sobom

svoju ženu Sabiru staru godina 22.

šćer Fariju staru godina 6

šćer Seibija staru godina 3

Osmanagić je podnio razrešenicu od nadležnog mu kom. bataliona gosp. Komandira Selima Bibezića, kao i uvjerenje od kapetanskog suda, da nikakvih državnih dažbina ne duguje.

Stoga se upućuje Knj. Ministarstvu da mu izvoli odnosni pasoš izdati.

Predsjednik Opštine S. Marković

(DACG-Cetinje, MID-Pasoško odjeljenje, fasc.20, broj 647;1/1910.)

Kaplan D. Osmanagić se iz Podgorice sa porodicom iseljava u Berane 1911.

Uprava Podgoričke opštine

Broj 1503ex 911

Arh. oznake V. 1910-3

Podgorice, 29/IX 1911

Kralj.

Ministarstvu Inostranih Djela

Cetinje

Kaplan D. Osmanagić, iz Podgorice; star 28 godina; vjeroispovijedi muhamedanske; rođen u Podgorici; stasa običnog; kose crne; lica običnog; oči graorastih; usta i nosa običnih; brkova crnih; stanja oženjen; osobenih znakova nema.

Osmanagić vodi sobom ženu Gondžu staru 16 godina; i šćer Afiju staru 1/2 godine, namjerava poći u Tursku (Berane) radi preseljenja, usljed čega se pomenuti Osmanagić upućuje Kralj. Ministarstvu da bi mu izvoljelo izdati odnosni pasoš.

Predsjednik Opštine S. Marković

(MID - Pasoško odjeljenje, fasc. 29, broj 778;1/1911.)

Управа Подгоричке општине

Број 229

Арх. ознака В. 1910.3

Подгорица 5. августа 1910.

442870-647/1

1910

В. В.
Милиостарству Црквеног Зема
Церкве

Степан-бег Османовић из Подгорице, стар
36 година, вероисповијестим православно, рођен у бр.
јоризи, отаца малог, косе црне, лица обична, очију
спљосних, уста и нос обичних, ормова црних, ситног
стакла, особитих знакова нема, налажева издати се
из Црне Горе у Београд у Београд.

Османовић води еван.

Своју неку Савицу стару година 22.

Истор Францу " " 6.

Савица " " 3.

Османовић је идошно рођеницу од најбоље
му Кол. Баташкова пош. Капандира Велима ви.
бежића, као и уверење од Крајинске Суда, да ника
квих државних задника не дује.

Овога се упућује К. Милиостарству
да му изволи одговори писан издати.

Председник Општин
С. Марковић

JEDAN IZVJEŠTAJ O IMOVINI VJERSKIH ZAJEDNICA U STAROM BARU IZ MARTA 1946. GODINE

U prvim poslijeratnim godinama barski srez je mijenjao svoje administrativne granice. Septembra 1945. od bivšeg barskog sresa su formirana dva: barski i ulcinjski. Barski srez je bio podijeljen na 18 mjesnih narodnih odbora. Maja 1947. godine ponovo je došlo do objedinjavanja ova dva sresa, sve do 1952. godine kada je na ovom području formirano osam opština. Mjesni narodni odbori bili su organi vlasti kojima je rukovodio Sreski narodni odbor koji je imao više odsjeka i komisija: opšti, prosvjetni, plansku komisiju, odsjek za narodno zdravlje i socijalno staranje, odsjek za poljoprivredu i šumartsvo, privredni odsjek, finansijski odsjek i unutrašnji odsjek. Državni arhiv Crne Gore, Arhivsko odjeljenje Bar, posjeduje veoma obimnu, značajnu i dragocjenu dokumentaciju Sreskog narodnog odbora 1945-1953, koja svojom raznovršnošću i sadržajem omogućava veoma detaljno i precizno izučavanje društva u barskom srezu u naznačenom periodu. U tom smislu, saglasno opštim društvenim kretanjima, detaljni i realativno precizni popisi imovine imaju poseban značaj. Ovom prigodom objavljujemo jedan dokument Mjesnog narodnog odbora Stari Bar o imovini vjerskih zajednica sa području ovoga odbora.

MJESNI NARODNI ODBOR¹

Br. 484

St. Bar , 24.III/46. god.

Sreskom Narodnom odboru
Privrednom otsjeku BAR

U vezi Vašeg traženja aktom br, 3138 od 6/III/ t.g. dostavljamo Vam spiskove popisa pokretne i nepokretne imovine Barske Pravoslavne Crkve, uprave Vakufa St. Bar i Katoličke crkve.

¹ Dokument se nalazi u Državnom arhivu Crne Gore, Arhivski odsjek Bar, Sreski narodni odbor 1945-1953.

Nepokretna imovina Pravoslavne Crkve St. Bar

1. U zvanom mjestu Čeluga St. Bar 5 rala oranice i 65 korijena maslina.

2. U Dobroj Vodi 12 korijena maslina

3. Na groblju "Gvozden Brijega" 50 korijena maslina

4. Kod pravoslavne crkve Sv. Nikola u St. Baru 3 rala oranice, 10 korijena maslina i 5 korijena murava.

Od pokretne imovine imenovana Crkva ima u italijanskim lirama, a koji se novac nalazi u blagajni iste 65.406,04 italijanskih lira. Sva ostala nepokretna imovina je najobičniji kancelarijski namještaj, koji je neopodno potreban, a čija cjelokupna vrijednost iznosi Din. 5000

Nepokretna imovina barskog Vakufa St. Bar

1. Jedna džamija u zvano mjesto Podgrad

2. Jedna džamija u varoši St.Bar

3. Jedna džamija u Brbotu zvana Džamija Škanjevića bez krova

4. Džamija zvana Moszid² u St. Baru uz istu dva odjeljenja u kojima je smještena kancelarija Uprave Vakufa St. Bar

5. Jedan dućan u glavnoj ulici St. Bar gdje je smještena knjižara Hajduković

6. Jedan dućan u glavnoj ulici St. Bar gdje je smještena brijačnica A. Gogić

7. Jedna zidina pored same kancelarije u kojoj ima jedna mala kućica

8. Jedan prizemni magacin pored same kancelarije

9. Jedna kuća u Podgradu s tri odjeljenja

10. Tri male kućice u St.Baru na vrhu pazara

11. Jedna kuća Mejter³ pri džamiji Omerbašića St. Bar

Nepokretna imovina u zemlji oranici i pašnjacima je:

1. Jedna mali pašnjak u Menkama St. Bar sa 7 korijena maslina a čija površina je ovom Odboru tačno nepoznata a tako isto i upravi Vakufa, jer se isti pašnjak nalazi pored državne Komunice.

2. Staro groblje kod osnovne škole St. Bar u površini od 4 rala a sa kojeg se koristi samo paša.

3. Staro groblje više puta za osnovnu školu St. Bar a u površini od oko 10 rala sa kojeg se također koristi samo paša.

4. U Mrkojevićima Čantići jedna livada pašnjak od oko jednog rala površine.

² Mesdzid

³ Mejtep

5. Tri rala zemlje pašnjaka u Tombi i St. Bar 6/1 kosa livade kod Topolice Bar.

6.⁴ Jedno groblje u zvano mjesto Drzak⁵ služi za ispašu a površina istoga je otprilike 1 ralo zemlje na kome ima oko 12 maslinovih stabala.

7. Dva rala zemlje u Zaljevo od koje je jedno oranica a jedno livada

8. Groblje Omerbašića u St. Baru sa jednom zidinom i pola rala neobrađive zemlje, je pored istog.

9. Jedna košanja u Pinčićima (koštanjevo stablo) i

10. 3085 (tri hiljade osamdeset i pet) korijena maslina; a koje se nalaze na teritoriji Mjesnog N. Odbora St. Bar, a jedan mali dio na teritoriji drugih Odbora.

Pokretna imovina barskog Vakufa sljedeća je:

1. Ulja blokiranog od prošle godine kgr. 1100 (hiljadu sto) današnje vrijednosti Din. 44000

2. Ovogodišnjeg ulja kgr. 2700 današnja vrijednost 108.000 (sto osam hiljada)

3. Gotovog novca u kasi Din. 42.461

4. Jedna gvozdena kasa u vrijednosti od Din. 10.000

5. Jedna peć za kancelarije u vrijednosti od Din. 1.000

6. Tri astala polovna u vrijednosti od Din. 200 po jednom komadu Din. 600

7. Pet komada polovnih stolica u vrijednosti od po 50 Din. po komadu Din. 250

8. Četiri fotelje u vrijednosti od Din. 250 po jednom komadu Din. 1000

9. Jedna pisaća mašina u vrijednosti od 5.000 Din. Din. 5000

10. Tri stara ormara u vrijednosti od po 800 Din. po komadu Din. 2400

11. Četiri razna sata u džamijama, u vrijednosti od 2000 Din.

12. 10 Čilima boljih, u vrijednosti od po 1500 po komadu. Din. 15.000

13. 6 starih čilima u vrijednosti od po 700 Din. po komadu. Din. 4200

14. Jedna skala za džamiju u vrijednosti od 200

15. Jedna čoha za džamiju " " " 700

16. Dva fenjera " " " " " 300

17. 6 običnih lampi " " " " 300

18. Jedna velika viseća lampa " " 350

⁴ U originalu dokumenta je greškom preskočen jedan broj u numeraciji

⁵ Držak

Nepokretna imovina Katoličke Crkve St.Bar

Crkvene imovine zaostavštine

1.	U zvano mjesto	"Gola njiva"	maslina	korijena	68
2.	" "	" "	"Sumina"	" "	9
3.	" "	" "	"Tršanj"	" "	70
4.	" "	" "	"Gvozden brijeg"	" "	85
5.	" "	" "	"Velembusi"	" "	50
6.	" "	" "	"Marijalu"	" "	38
7.	" "	" "	"Žižarinu"	" "	180
8.	" "	" "	"Tombi"	" "	60
9.	" "	" "	"Marovići"	" "	182
10.	" "	" "	"Sv.Vić"	" "	78
11.	" "	" "	"Rapu"	" "	22

Svega korijena maslina 842

Zaostavština za barsko sirotište pri arcibiskupiji i masline kupljene iz prihoda ovih zaostavština:

1.	U Kurilo maslina	korijena	500
2.	" "Sv.Viću"	" "	60
3.	" "Bjeliše"	" "	28
4.	" "Gretvi"	" "	100

Od ostale imovine barsko sirotište ima sljedeće:

1. Jedna njiva u zvano mjesto "Bjeliše" u površini od 5 rala
2. Jedna livada u Bjelišima u površini od 11/2 kosa livade
3. Dva rala livade u Bjelišima sa 4 korijena maslina
4. 8 rala livade u Bjeliše
5. 11/4 kose livade u Bjeliše
6. 3 rala livade u Burtaiše
7. 3 kosa livade u barskom polju
8. Dvije kose livade u barskom polju
9. Pet rala zemlje u Brdaće
10. 21/2 kosa livade sa 36 korijena maslina u Bjeliši
11. Brijeg Novakovića u površini od oko 30 do 35 rala sa 96 korijena maslina. Sav dio ove zemlje u Brijegu Novakovića je pusta šuma (sitna) izuzev tri rala koja se siju pšenicom. Ovo je teren na koji je barska arcibiskupija namjeravala da podiže sirotište.
12. Ovogodišnjeg ulja ima oko 150 kgr jer masline nijesu rodile
13. Gotovog novca kod Privredne Banke u Sarajevu Din. 465070 (četiristo šesdesetpet hiljada sedamdeset). Ovaj novac je prema izjavi Dr

Dobričića⁶ samo jedna desetina od onoga što je bilo uloženo u odnosnoj Banci u Sarajevu, jer isti kaže da mu je država 90 procenata oduzela.

Od pokretne imovine ova crkva nije u svojim posebnim kancelarijama ili ma gdje drugo imala neke imovine sem kancelarijskog najpotrebnijeg pribora koji je smješten u kancelarijama barske arcibiskupije, gdje ovaj Odbor nije zalazio da vrši detaljan popis, već je na osnovu izjave Dr Dobričića da je to samo nužno i najnužnije za kancelarije. Istu pokretnu imovinu procijenio je u iznosu od Din. 5000.

Tako isto u ovom popisu nije uvedena zgrada barske Arcibiskupije kao i imovina oko iste i njene pokretne stvari.

NAPOMENA. Mada sa ovim aktom, na osnovu kojega dostavljamo

Ovaj izvještaj nije traženo mišljenje ovoga Odbora u pogledu odnosnih imovina, ovaj Odbor je mišljenja da se kako masline barskoga Vakufa tako i Katoličke crkve kao i pravoslavne podijele narodu, t.j. da se siromašnim i zaslužnim domaćinstvima, naravno, koji bi iste obrađivali dodijeli po 50 maslinovih stabala, a uz obavezu da ovi iste obrađuju i 50 procenata prihoda daju državi. Na ovaj način će se postignuti sljedeće: oko 100 domaćinstava bi došlo do po 50 maslinovih stabala koje bi dobro obrađivali, jer to Vakuf i dr. nije činio, i na taj način bi se obradom maslina povećao rod istog broja maslina koji bi dao duplo više ulja nego što je to bilo ranije, kad se iste nijesu obrađivale, te prema tome i sama država i stranka bi bile u dobit.

⁶ **DOBREČIĆ NIKOLA**, (Bartula, Stari Bar 28.I 1872- Zagreb, 14.XI 1955) nadbiskup barski i primas srpski. Osnovnu školu završio u Starom Baru, a 1890. upućen u Rim na školovanje u *Collegio Urbano*, gdje je završio teologiju i filozofiju. Za sveštenika rukopoložen 1898. godine u bazilici Sv.Ivana u Lateranu. Sljedeće godine imenovan za paroha u Zupcima, a 1905. za paroha novoosnovane katoličke parohije na Cetinju. Radio kao profesor tamošnje gimnazije i kao stenograf *Crnogorske narodne skupštine*. Za nadbiskupa barskog imenovan 1912.godine. U periodu do 1916. godine bio blizak crnogorskom dvoru i vladi sa kojom je tijesno sarađivao. Kao veliki pobornik bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije 1919. godine išao u Vatikan da traži priznanje za KSHS, zbog čega je bio tužen Sv.Stolici od strane crnogorske emigrantske vlade. Rodoljublje i patriotizam iskazivao je više puta u I i II svjetskom ratu. U međuratnom periodu više puta putovao po svijetu obilazeći jugoslovensku ekonomsku emigraciju. Zalagao se za privredni razvoj Bara i Crne Gore i u tom smislu inicirao više akcija, poput one o gradnji Fordove fabrike automobila u Baru. Zaslužan za materijalno uzdizanje Barske nadbiskupije i sveštenstva u međuratnom periodu. Govorio i pisao na više svjetskih jezika. Zahvaljujući njemu, pri nadbiskupiji je jedno vrijeme radilo sjemenište, zabavište i sirotište. Omiljen i poštovan od pripadnika svih konfesija. Bavio se i književnim radom. Autor više pjesničkih pamfleta pisanih u čast crnogorskih i srpskih državnika i crkvenih velikodostojnika. (Istorijski leksikon Crne Gore, 3, Podgorica 2006, 564)

Što se tiče ostale imovine zemlje i drugog, ovaj Odbor je takode mišljenja da se sva ova imovina podijeli narodu a iz razloga što ovu imovinu crkva kao i Vakuf rade sa najamnom snagom. O samoj Arcibiskupiji smatramo da će o tome povesti računa stariji nadležni, mada smo mišljenja, da bi bilo pravije da se jedna ovako ogromna zgrada koristi za opšte dobro, nego li samo za jednog čovjeka, sa nekoliko osoblja.

SEKRETAR

S.F. – S.N⁷ PRETSJEDNIK
V.Milić, s.r.

MTESNI NARODNI ODBOR
Br.484
ST.Bar, 24/III/46 god.

Sreskom Narodnom Odboru
Privrednom otdjelu

B A R

U vezi Vaseg trazjenja aktom Br.3138 od 6/III/t.g. dostavljamo Vam spiskove popisa pokretne i nepokretne imovine Barske Pravoslavne Crkve, uprave Vakufa St.Bar i Katolicke crkve.

Nepokretna imovina Pravoslavne Crkve St.Bar.

1/ U zvanom mjestu Celuga St.Bar 5 rala oranice i 65 korijena maslina.
2/ U Dobroju- Vodi 12 korijena maslina.
3/ Na groblju "Gvozden Brijeg" 50 korijena maslina.
4/ Kod pravoslavne crkve Sv.Nikole u St.Baru 3 rala oranice, 10 korijena maslina i 5 korijena murava.
Od pokretne imovine imenovana Crkva ima u talijanskim lirama, a koji se novac nalazi u blagajni iste 65.406,04 italijanskih lira. Sva ostala pokretna imovina je najobecniji kancelariski namjestaj, koji je neophodno potreban, a cija cijelokupna vrednost iznosi Din.5000

Nepokretna imovina barskog Vakufa St.Bar.

1/ Jedna dzamija u zvano mjesto Podgrad.
2/ Jedna dzamija u varosi St.Bar.
3/ Jedna dzamija u Brbotu zvana Dzamija Skanjevica bez krova.
4/ Dzamija zvana Moszid u Sb.Baru i uz istu dva odjeljenja u kojima je smjestena kancelarija Uprave Vakufa St.Bar.
5/ Jedan dućan u glavnoj ulici St.Bar, u kome je smjestena knjižara Hajdukovic.
6/ Jedan dućan u glavnoj ulici St.Bar, gdje je smjestena brijačnica A.Gogic.
7/ Jedna zidina pored same kancelarije u kojoj ima jedna mala kucica.
8/ Jedan prizemni magacin pored same zgrade kancelarije.
9/ Jedna kuća u Podgradu sa 3 odjeljenja.
10/ Tri male kucice u St.Baru na vrhu pazara.
11/ Jedna kuća Majter pri dzamiji Omerbasica St.Bar.

Nepokretna imovina u zemlji oranici i pasnjacima slijedeca je:

1/ Jedan mali pasnjak u Menkama St.Bar sa 7 korijena maslina a cija površina je ovom Odboru tacno nepoznata a tako isto i upravi Vakufa, jer se isti pasnjak nalazi Bored drzavne Komunice.
2/ Staro groblje kod osnovne škole St.Bar u površini od 4 rala, a sa kojeg se koristi samo pasa.
3/ Staro groblje vise puta za osnovnu školu St.Bar a u površini od oko 10 rala sa kojeg se takodje koristi samo pasa.
4/ U Markovicima Cantici jedna livada pasnjak od oko jednog rala površine.
5/ Tri rama zemlje pasnjaka u Tombi i St.Bar. 601 kosa livade kod Topolice Bar.
7/ Jedno groblje u zvano mjesto Drzak služi sa ispasu a površina istoga je od prilike 1 ralo zemlje, na kome ima oko 12 maslinovih stabala.
8/ Dva rala zemlje u Zaljevo od koje je jedno oranica a jedno livada.
9/ Groblje Omerbasica u St.Baru sa jednom zidinom i pola rala neobrađive zemlje, je pored istog.

⁷ Smrt fašizmu- Sloboda narodu

Šerbo RASTODER

Dr Dragana Kujović, *Tragovima orijentalno–islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2006, 160

Studija dr Dragane Kujović, orijentaliste i prevodioca s orijentalnih jezika, posebno savremene arapske književnosti, predstavlja u mnogo čemu skladan spoj erudicije, istraživačke znatiželje i vrijedan pokušaj valorizacije jednog segmenta nasljeđa koje u Crnoj Gori uglavnom nije imalo svoje istraživače. A radi se o dugotrajnom historijskom periodu i značajnom segmentu nasljeđa nastajalom u vremenima osmanske vladavine ovim prostorima.

Poznato je, da je dolaskom osmanske vojske i uspostavljanjem sultanske vlasti na prostoru jugoistočne Evrope sredinom XIV vijeka, došlo je do značajnih promjena u društvenoj, privrednoj i kulturnoj sferi života zatečenog hrišćanskog stanovništva. Drugi vrlo značajan momenat tog historijskog perioda predstavljao je i dolazak, sa osmanskom vojskom, i značajnog broja pripadnika treće hrišćanske crkve – jermenskih hrišćana, koji su najvećim brojem bili trgovci. Sa širenjem islamske vjere, među balkanskim hrišćanima, počela se širiti i islamska kultura čija su svjedočanstva i danas vrlo upečatljiva na cjelokupnom pomenutom prostoru, a time i na prostoru ex Jugoslavije, izuzimajući Sloveniju, gdje su orijentalni uticaji gubili na svom intenzitetu. Koliko je snažan pečat ostavio orijentalno-islamski uticaj, najbolje govori činjenica da su neki gradovi, naročito oni gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojnije i kompaktnije, do danas zadržali orijentalnu fizionomiju, a stanovništvo u njima znatan dio običaja i normi ponašanja koje su usko povezane sa orijentalnim izvorima.

U uvodnom dijelu studije autorka iznosi razloge koji su je motivisali da pristupi izradi rada sa ovakvom tematikom, naglašavajući da su dosadašnji pokušaji usmjereni u tom pravcu, uglavnom davali površnu, bojažljivu i predrasudama opterećenu sliku koja se, uz to, kretala uglavnom u okvirima turkološke komponente dok su, iako izuzetno značajne i vrlo prisutne, bile zanemarene arabistička i persijska dimenzija orijentalnog nasljeđa na tlu Crne Gore.

U prvom poglavlju studije „*Urbani centri kao administrativna, vjerska, privredna i kulturna središta*“ (9-19), dat je pregled pada pojedinih

gradova pod osmansku vlast, njihova kategorizacija prema osmanskoj administraciji i osnovni podaci o njihovom razvoju i značaju sa stanovišta vjerskog, privrednog i kulturnog stanovišta. Posebno su apostrofirana Pljevlja koja su bila izuzetno značajan trgovački i administrativni centar Hercegovačkog sandžaka. U Pljevljima je u periodu od 1576. do 1833. godine bilo sjedište hercegovačkog sandžak bega. Zahvaljujući toj činjenici u Pljevljima se snažno razvijao vjerski, politički i uopšte društveni život, naročito muslimanskog stanovništva što je rezultiralo stvaranjima vrijednosti koje su se očuvale do naših dana (spomenici materijalne kulture; spomenici pisane kulture).

Poglavlje „*Spomenici vjerske tradicije*“ (19-31) uglavnom je ograničeno na Husein-pašinu džamiju, koja je sagledana iz ugla zapisa i predanja. I pored činjenice da se zaista radi o dragulju orijentalno-islamske arhitekture i umjetnosti koji je sam po sebi dragocjenost, čini se da bi ovo poglavlje bilo daleko sveobuhvatnije i cjelovitije da su u njemu obrađeni i drugi spomenici islamske kulture u Crnoj Gori, odnosno i neke druge džamije za koje znamo da posjeduju kulturnu i historijsku vrijednost.

Treće i najobimnije poglavlje nosi naslov „*Baštinici kulture islamskog orijenta (31-105)*“, predstavlja pokušaj apostrofiranja nekoliko različitih segmenata kulturne istorije kroz prikaz novih dokumenata, što predstavlja pomak u stvaranju saznanje osnove. Istina oni su iz novijeg historijskog perioda („*Nekoliko svjedočanstava kao prilog ilustraciji prosvjetnih prilika u novooslobođenim krajevima Crne Gore tokom 1913. godine*“), ali su svakako vrijedna svjedočanstva o kontinuitetu. Istovremeno je u okviru podnaslova „*Tragovi rijetkog umijeća*“, dato niz novih informacija koje se odnose na orijentalno-islamsko nasljeđe, pogotovo na rijetke primjerke umijeća pojedinih kulturnih poslenika. Istina, sam autor na jednom mjestu u ovom dijelu naglašava da je vrlo vjerovatno da sličnih primjeraka ima u posjedu pojedinaca ili čak i onih primjeraka koji su zatureni i čija je sudbina sasvim neizvjesna.

Studija se završava tematskom cjelinom bibliografskog karaktera i pokušaja sistematskog evidentiranja dokumenata sačuvanih na orijentalnim jezicima koji se čuvaju na području Crne Gore. „*Pregled pisane građe na orijentalnim jezicima u arhivskim i muzejskim fondovima Crne Gore*“ je izuzetno vrijedan prilog iz razloga što su i rijetki istraživači i čitaoci u prilici da na jednom mjestu mogu naći informaciju o onome što bi ih eventualno interesovalo o orijentalnom nasljeđu na tlu Crne Gore. Bez želje da svoj rad ponudi kao sveobuhvatno štivo o naznačenom problemu, dr Dragana Kujović ističe da bi se njen pregled pisane građe na orijentalnim jezicima u arhivskim i muzejskim fondovima crnogorskih gradova, mogao uzeti kao dio ili prilog izradi mogućeg obuhvatnog pregleda koji bi se odnosio na podatke o ovoj građi na području cjelokupne Crne Gore.

Pored odabrane bibliografije i izvanrednih fotografija spomenika materijalnog i duhovnog nasljeđa orijentalno-islamskog civilizacijskog kruga u cjelini, studija se odlukuje preciznim istoriografskim iskazom i vidljivim naporom autorke da čitaocu približi jedan segment istorijskog nasljeđa na način u kojem se ono prepoznaje kao kulturna vrijednost i tradicija koja u svom osnovnom značenju često nadilazi granice omeđene predmetom istraživanja. Kompozicija studije, sastavljena od više odijeljenih tematskih cjelina proistekla je iz fragmentarnog pristupa tematici koja tek čeka sistematsko i cjelovito izučavanje. U tom smislu studija predstavlja značajan prilog i nezaobilazno štivo za sve buduće istraživače ove problematike.

**Uzeir Bećović, *Husein-pašina džamija – prilozi za monografiju*,
Podgorica, Almanah, 2006.**

Neobjašnjeno i na prvi pogled neobjašnjivo oduvijek je predstavljalo jedan od najvećih podsticaja razvoju nauke i slobodne misli. Dokazujući da nedovoljno objašnjenih i nejasnih stvari ima oko nas Uzeir Bećović knjigom Husein pašina džamija – prilozi za monografiju u izdanju «Almanaha» podsjetio nas je da ukoliko sama sebi nije dovoljna, svaka tema nikada ne može biti potpuna.

Bez obzira što je po prvi put na jednom mjestu kulturnoj i naučnoj javnosti predstavljeno djelo koje je okupilo sve dosadašnje radove o ovom kulturno istoriskom spomeniku, mnoštvo fotografija i samih zapažanja priređivača i autora, projekat Bećovića i «Almanaha» nije imao pretenzije da pruži posljednje i konačne stavove ove teme.

Pokušavajući podsjetiti se naučnog djela slične tematike, zadržali bi se na radovima koji su pojedinačno, iz različitih uglova sagledavali ovu temu, oslanjajući se na izvore i kazivanja koja su se po pravilu ponavljala u svakom od njih. Izuzimajući nekoliko radova o Husein pašinoj džamiji, ostali su uglavnom koristili istraživanja i podatke prethodnih, dopunjavali ih i kombinovali te tako ne odvajajući spoznaju istoriskih događaja od taloga pređubjeđenja i već ponovljenih stavova pružali primamljivu zamjenu za ozbiljnu i fundiranu istorisku predstavu. Iako metodološki ova knjiga ne predstavlja ozbiljan iskorak u navedenom problemu, prezentovani radovi, i autorski dio Bećovića ostavljaju izvanrednu mogućnost komparacije i ozbiljnog promišljanja te tako i problematizaciju gore navedenih dilema.

Pored uvodnog djela koji potpisuje sam autor, te zapisa, studija i članaka, knjiga sadrži i priloge koji bez obzira što se ne poklapaju sa temom navedenom u naslovu, čine jednu prostorno-vremensku cjelinu.

Knjigu otvara tekst Bećovića «Husein pašina džamija remek djelo islamske arhitekture» u kome autor navodi osnovne podatke o džamiji, uticaju Osmanskog carstva na život i kulturu ovog prostora kroz prizmu Husein pašine džamije i drugih objekata izgrađenih u tom periodu, te izvodi presjek iz dosadašnje litareture o ovom objektu.

U glavnom djelu knjige nalazi se 12. radova o džamiji, po prvi put sakupljeni na jednom mjestu, uz obilje fotografija i pojašnjenja o enteri-

jernim i eksterijernim djelovima ove građevine. Od putopisa Evlije Čelebije, preko radova dr Enesa Pelidije, Andreja Andrejevića i Vitomira Srbljanovića, čitalac pred sobom ima, zaokruženu sliku Husein pašine džamije upotpunjenu radovima o vakufu i džematu Husein paše Boljanjića.

Posljednji dio knjige čine prilozi u kojima su obrađene ostale pljevaljske gradske i seoske džamije, kako one srušene tako i postojeće. Poseban akcenat ovom djelu daje navođenje imena preko stotinu vjerskih dostojanstvenika: imama, vjeroučitelja, mujezina, šerijatskih sudija i muftija. Za neke od njih koji su ostavili specifičan trag u ovoj sredini, autor je priredio i posebne tekstove (Mehmed Vehbi Šemsikadić, Zekerijah Činara, Ajnija Bajraktarević, Mehmed Coković).

Evidentno je da su Bećović i «Almanah» predstavili značajno djelo, kako zbog same tematike, tako i zbog načina njene prezentacije. Sublimacijom tekstova nije teško doći do kompletnog utiska o enterijeru i eksterijeru džamije u čemu sigurno pomaže i 125 fotografija, od kojih 23. kvalitetno kolornih. Pažljivom čitaocu zapašće za oko i jedna vrsta rasprave koja se može pratiti u svim tekstovima o godini gradnje, neimaru, opravkama te predanjima i legendama vezanih za džamiju.

Knjiga o Husein Pašinoj džamiji treba i da nas podsjeti kakvo bogatstvo predstavlja i kao takva kakvu zaštitu zaslužuje zadužbina Husein paše, istovremeno postavljajući generacijsku dilemu, da li savremeno poimanje tradicije i kulturne baštine može preći put od zablude do slojeva istorijske svesti oslobođenih predrasuda u kojima će se jasno i naučno sagledati važnost Husein pašine džamije i jednom zauvijek shvatiti da kapitalni kulturno-istoriski spomenici ne mogu biti prepušteni stihiji površnosti, prizemnosti i vulgarnoj komercijalizaciji. Najreprezentativniji objekat Husein pašinog vakufa-džamija za istoriju ovog prostora ima i dimenziju više jer su zadužbine Husein paše bile nukleus urbanog razvoja današnjih Pljevalja.

Nesumljivo je da će ovo djelo makar u glavama rjetkih i prije svega odgovornih upozoriti i opomenuti da kulturno bogatstvo koje smo naslijedili od predaka zaštitimo i sačuvamo za buduće generacije i ne dozvolimo da svaka generacija ruši spomenike i kulturna dobra prethodnih.

Priča o Husein pašinoj džamiji može biti i priča o sudbini čovjekovog pamćenja i trajanja, zaborava i težnje čovjeka da ostavi trag sopstvenog postojanja, ukaže na ljudsku prolaznost evidentnu i današnjim postojanjem ovog kulturnog objekta i vizijom njenog utemeljitelja.

U suštini knjiga Husein pašina džamija – prilozi za monografiju, ozbiljno definiše istorisku i kulturnu vertikalnu ovog spomenika i pruža dobre polazne osnove za jednu ozbiljnu monografiju. Uzeir Bećović tako je ovom knjigom dao kvalitetne prostorne i vremenske koordinate za buduće istraživače, koji bi ovu tematiku postavili na mjesto koje joj pripada.

Ferid MUHIĆ

**HISTORIJA I ISTINA:
ANTOLOGIJSKI PRILOG HERMENEUTICI
BOŠNJAČKIH MUHADŽIRA**
(Povodom knjige *Redžep Škrelja, Muhadžirska kriza i
doseljavanje Bošnjaka u Makedoniju 1875-1901*)

Historija kao razumijevanje

Opsesija sa postupcima faktografiranja i deskripcije, karakteristična za moderna istraživanja društvenih fenomena, ozbiljno je dovela u pitanje temelje samog smisla humanističkih nauka. Trebalo je da se pojavi kapitalno filozofsko djelo Hansa-Georga Gadamera *Metod i istina* da bi postalo jasno da njihovo nije samo da opišu društvene događaje, već da svoj instinski *raison d'etre* oni imaju u činu razumijevanja!

Slabost te faktografske opsesije, opravdano nazvane kvantofrenija (pojam uveden od poznatog sociologa kulture Pitirima Sorokina), je u istorijskim naukama bila dopunski akcentirana snažnim ideološkim pritiskom kome su historičari, ponekad i po sopstvenom izboru, podlijevali. Na taj način, umjesto da doprinesu razumijevanju historijskih događaja, njihova djela su najčešće predstavljala određene političke programe prezentirane u upakovci kvazi-naučne aparature, prepune podataka koji su trebali opravdati unaprijed postavljene ideološke ciljeve i potvrditi na njima zasnovane stereotype. Jednostavno rečeno, historijske nauke nisu za cilj imale istinu, već apologiju političkih projekata. Na taj način je historija postala sluškinja politici.

U valu djela koja u našoj historiografskoj produkciji promovišu novu hermeneutiku autentičnog razumijevanja historijskih procesa i socijalnih događajstina, djelo mr Redžepa Škrijelja, *Muhadžirska kriza i doseljavanje Bošnjaka u Makedoniju (1875-1901)*, prema nizu svojih metodoloških biljega, nesumnjivo predstavlja krupan prilog. Neće biti pretjerano ako se kaže da ono predstavlja svojevrsni pandan pomenutoj knjizi Gadamera, i da, primijenjeno u području historijske nauke, može da se naslovi i kao *Historija i istina*.

A evo i zbog čega: jedan važan događaj, naime, kriza sa izbjeglicama i prognanim Bošnjacima, do koje je doveo pad Osmanlijske države i njeno povlačenje sa prostora centralnog i zapadnog Balkana, bez oglada na veliki

broj parcijalnih komentara, sve do pojave ove knjige ostao je praktično neshvaćen. Njegovo integralno isljeđivanje, u svim relevantnim segmentima, onako kako je prezentirano u ovom djelu m-r Škrijelja, pokazalo je suštinske vrijednosti i sva dostignuća historije kao nauke o razumijevanju, a ne kao faktografsko deskriptivne ideologizacije vlastite prošlosti.

Tragedija jednog naroda između subjektivizma i stroge nauke

Egzegeza Muhadžirske krize i naseljavanje Bošnjaka u Makedoniji krajem XIX vijeka, putem progona, raseljavanja i prinudne emigracije pred istraživačem koji je i sam Bošnjak, predstavlja složen psihološki, afektivni i emotivni problem, Njegove simpatije za stradanje sopstvenog naroda koliko i da su razumljive, lako se mogu povući u određenu dozu subjektivnosti, pristrasnosti, u svakom slučaju, da zamijene govor razuma govorom osjećanja. Sa druge strane, cjelosna distanciranost od tragičnog kvaliteta procesa koji su predmet ovakvog istraživanja, mogla bi mu oduzeti onaj legitimni humanistički kvalitet o kome je tako inspirativno pisao Rajt Mils u *Sociološkoj imaginaciji*, a bez koga nema autentičnog i vrijednog djela u društvenim naukama!

Mr Redžep Škrijelj bez bilo kakvih vidljivih napora uspijeva da nađe onaj idealni heuristički pristup u kome je stroga nauka suvereno promovisana u najviši kriterijum, pri čemu tragične ljudske sudbine multiplicirane u stotine hiljada ličnih primjera govore sami o sebi, ne svojom boljkom već svjetlinom fakata. Ovome doprinosi i odlično izabrana koncepcija u kojoj se nadopunjuju hronološki i sadržinski kriterijum, sa nekoliko izvanredno funkcionalnih komentara o nacionalnom i kulturnom identitetu Bošnjaka, odnosno, o genezi pojma *Muhadžir* i njegovoj recepciji u ovom nacionalnom korpusu.

Pomenute vrijednosti koncepcije počinju sa jednim visoko instruktivnim ekspozeom (Uvod), u kome su odlično povezani kvaliteti informativnosti i osmišljenosti cijelog istraživačkog poduhvata. Već u uvodnom dijelu do izražaja dolaze kvaliteti naučne elaboracije sa izvanredno funkcionalnim referencama, prezentiranim prema najvišim standardima i tehnici naučnog rada. Elaboracija se nastavlja tematiziranjem naslovljenim kao *Muhadžirska kriza i njen odraz na teritoriju Makedonije*. Na oko 30 stranica, u ovom dijelu je komprimiran ogroman istraživački materijal, potkrijepljen bogatom arhivskom podlogom i zrelim interpretativnim okvirom. Tekst se nastavlja sa jednim izvanrednim *intermezzo*-om, *Ka genezi pojma Muhadžir(i)*, sa kojim se jednom neutralom demografskom događaju dodaje unutrašnja vrijednosna dimenzija ključna za razumijevanje kvaliteta doživljavanja, odnosno, za uspostavljanje humanističke jednačine.

S obzirom na teritorijalnu logiku kretanja izbjeglica-Muhadžira, odgovarajuće je izdvojen segment grafikona njihovog kretanja prema Makedoniji. U ovom kontekstu, četvrti dio *Muhadžirske komisije i njihovo funkcionisanje u Kosovskom vilajetu*, precizno nagovještava probleme koje je ovaj proces izazvao na tadašnjoj teritoriji Osmanlijske imperije, kao i mjera koje je državna administracija poduzela radi njihovog rješavanja.

Ključni dio cijelog istraživanja, sa nalovom *Muhadžiri-Bošnjaci u Makedoniji (1875-1901)*, podijeljen na tri pod-tačke: (1. *Ka etnogenezi Bošnjaka*; 2. *Uzroci za egzodus Bošnjaka*; 3. *Doseljavanje*), svojom besprijeckornom naučnom obradom, predstavlja primjer izvanredne egzekucije jedne osjetljive, složene i krajnje značajne historijske, sociološke i demografske pojave u jasno definisanim prostornim i temporalnim okvirima. Konačno, kao naznaka za buduće istraživačke zahvate, završni programski segment, pod poglavljem *Muhadžiri-Bošnjaci na pragu XX vijeka*, otvara onaj nedovoljno elaborirani, zanemareni, često puta čak i direktno prećutkivani proces sistematskih pritisaka i degradacije statusa i pravih motiva prisustva Bošnjaka Muhadžira u prostorima njihovog sadašnjeg prisustva.

Vrijednosti naučne, konkretno metodološke obrade primjenjene u ovoj knjizi, već su pomenute. U ovoj prilici, neophodno je da se one ilustruju sa nekoliko bitnih, konkretnih pokazatelja. Djelo mr Redžepa Škrijelja ne ostavlja doslovno ni jednu tezu bez detaljnih argumenata. Zbog ovoga, tekst sadrži takoreći pet stotina (precizno 471) bilješki-fusnota, svih redom direktno relevantnih i najčešće privedenih iz primarnih izvora. Poznavanje osmanlijsko-turskog, autoru omogućava da zađe i u niz rijetkih ili čak i po prvi put objavljenih arhivskih izvora; pritom, on konsultuje i izvore iz različitih, često i direktno suprotstavljenih ideoloških i političkih opcija, aktivno prisutnih u procesima Muhadžirske krize. Ovo radu daje i karakter objektivnosti, ali i vrijednost eksplicitnog prezentiranja složenosti interesa i strateških programa velikih sila prisutnih u regionu, kao i lokalnih balkanskih država. Naučni, kao i diplomatski izvori iz tadašnjih država Turske, Austro-Ugarske, Rusije, Engleske, Njemačke, Bugarske, ravnomjerno su uklopljeni u analizu stavova jugoslovenske historiografije, odnosno, savremenih makedonskih, srpskih, hrvatskih, bosansko-hercegovačkih istoričara.

Iz dosada neobjavljenih izvora, ovdje se po prvi put navode materijali iz 11 arhiva, i povrh toga, mnogo mjesta i podataka iz djelimično poznatih 25 arhiva isto tako po prvi put navedenih, komentirani su u ovom vrijednom djelu historijske nauke. Spisak bibliografskih referenci dostiže impresivan broj od 304 jedinica, objavljenih na više od 10 jezika, a nekoliko značajnih grafikona, tabela, statističkih prikaza i

demografskih studija po prvi put putem ovog vrijednog djela postaju dostupni široj naučnoj javnosti.

U ovo vrijeme u kome se negativna historijska iskustva postupno prevazilaze, a nužnost i vrijednost kvaliteta suživota u jednoj tako složenoj, protivrječnoj, pa ipak, toliko vitalnoj i plemenitoj multietničkoj, multikonfesionalnoj, multikulturnoj sredini kakav je Balkan, djelo mr Redžepa Škrijelja predstavlja značajan aksiološki putokaz i naročito vrijedan doprinos svim naučnim dostojanstvima i činu autentičnog razumijevanja neprocjenljivog kvaliteta.

**Šeki Radončić, *Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*,
izd. Fond za humanitarno pravo, Beograd 2005, str. 175.**

Proučavanje vremena brutalnog raspada i nestanka jugoslavenske državne zajednice, koja je bila zbir različitosti, pa je mogla funkcionirati samo na principu striktno ravnopravnosti a ne na principu odnosa snaga, kao i traganje za istinom i historijskim činjenicama, zajedno sa revizionističkim viđenjima i objektiviziranjem bliske prošlosti, biće slojevit i delikatan proces. Čim se načne, napisao je Lisjen Fevr, “svaki problem ne prestaje da se usložnjava, da se rasteže po širini i debljini”. Feljtoni i publicistika često dinamiziraju i aktueliziraju čitav niz pitanja koje nauka i politika zaobilaze ili potiskuju. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Svijest koju ona reproducira prisutnija je od svijesti stručne historije. Fundirana publicistika gotovo je ravnopravna sa historijskom naukom.

Primarni ciljevi “jugoslovenskih ratova” bili su etnička teritorijalizacija, revizija republičkih granica, prisilna razmjena stanovništva i prestrukturacija dijela balkanskog političkog prostora. Ovakvi ciljevi nigdje i nikada nisu realizirani mirnim putem. Projekti velikodržavlja bili su dominantni u odnosu na modernizaciju. Određeni krizni momenti pogodovali su sa raspadanjem Jugoslavije za porive kojima su trebali odgovarajući uslovi da budu instrumentalizirani. “Neprijatelji” su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon demoniziranja, bilo normalizirano. U svom tom ludilu bilo je ipak sistema. “Pravo na beščašće” ljude, prema Dostojevskom, neodoljivo opčinjava. Blisku prošlost će pratiti, nakon svega, sinhronizirani naponi da se, uz konfuziju oko elementarnih pitanja morala, uz uspostavljeni konsenzus negiranja i poricanja vlastite odgovornosti, počinjeni zločini relativiziraju i deetnificiraju.

Haški arhivi i tamošnje obimne i dokumentirane optužnice o učesnicima u “zajedničkom zločinačkom poduhvatu” zato će biti nezaobilazni u pisanju novije historije južnoslavenskog prostora. Telford Taylor, predstavnik američkog tužilaštva na Nirnberškom procesu, ukazivao je 1946. godine: “*Sada ne možemo ispravljati historiju, ali možemo nastojati da ona bude tačno napisana*”. Balkanska “praksa” iz XIX stoljeća, postala je tek krajem XX stoljeća “zločin protiv čovječnosti”. Civilizirano društvo,

kako je s pravom rečeno, mora uvažavati dostojanstvo onih koji su bili žrtve. Ako se ne suoči sa onim što se sa njima zbilo, na izvjestan način se kazuje da su ti ljudi nebitni, da je važna jedino budućnost. Time se produžava njihovo dalje žrtvovanje i čak učestvuje u njemu.

Mnoge činjenice, nad kojim se mora promišljati, nalaze se i na stranicama potresne knjige Šemsudina-Šekija Radončića (1957.), poznatog novinara i publiciste, koja dokumentirano svjedoči o “lovu na ljude”, o stradanju više od stotinu izbjeglica iz BiH, mahom Bošnjaka, koji su 1992. hapšeni po raznim mjestima u Crnoj Gori i svezani predavani na milost i nemilost pripadnicima srpskih policijskih snaga iz BiH. Akcija hapšenja i deportiranja ovih izbjeglica izvedena je po depeši (naredbi) Pavla Bulatovića, crnogorskog ministra policije. Većina deportiranih je ubijena, baš kao i dvije tročlane porodice izbjegle iz Foče, koje su Karadžićevi specijalci ubili u Crnoj Gori.

U proljeće 1992. jedan dio izbjeglica iz BiH potražio je, naivno, spas u susjednoj Crnoj Gori, zanemarujući odbojnu, agresivnu društvenu klimu u njoj, kao i činjenice da je ova republika još od vremena “antibirokratske revolucije”, metafore o “dva oka u glavi”, pa preko svih “godina raspleta” priklanjajući se poslušnički politici režima u Beogradu, u “ratu za mir”, bila aktivno uključena u napade na Dubrovnik, da je slala rezerviste i brojne dobrovoljce u jedinice JNA u Hrvatskoj i BiH. Neke bošnjačke izbjeglice su, nakon izbijanja rata u BiH, potražile smještaj u Crnoj Gori kod svojih rođaka, prijatelja, ili kod plemenitih neznanača. Pojedini su se sklonili u odmarališta bosanskih firmi na crnogorskom primorju, imućniji u svoje stanove i vikendice. Ubrzo će se, misleći naivno da su tu pronašli mir i sigurnost, nenadano naći na meti crnogorske policije. Izbjeglice iz BiH prijavljivali su komšije, nečasni pojedinci iz “Crvenog krsta”, domicilni sijači mržnje kojima se nije svidao bosanski akcenat, sokoleći crnogorske policajce u akciji hapšenja Bošnjaka: “To su Turci, vodite ih, vodite ih”. Naročito su bili revnosni srpski provokatori iz Bosne, tzv. “psi tragači”, koji su se, izigravajući izbjeglice, ubacivali u izbjeglička naselja samo sa jednim ciljem: da crnogorskoj policiji prokažu ljude koje treba uhapsiti. Podgorička “Pobjeda” pisala je u junu 1992. o hapšenju “ekstremista muslimanske nacionalnosti”, “lica koja su se ogriješila o zakon krvaveći ruke ili na neki drugi način” po Crnoj Gori. Crnogorski policajci prilikom hapšenja nisu često dozvoljavali izbjeglicama ni da se obuku. Odvođeni su u pidžamama, šortsevima, papučama. Polugoli su držani u hladnim podrumima i ćelijama. Mnogi su bili maltretirani, izlagani torturi. Isljednici su tukli svezane Bošnjake, bacali ih niz stepeništa, držali im nož ispod grla. Policija je privedenim izbjeglicama oduzimala novac, nakit, automobile. Desetak godina kasnije, neki od tih automobila su se još uvijek nalazili u voznom parku MUP-a Crne Gore.

Sabirni centar za sve bosanske izbjeglice, uhvaćene u Crnoj Gori, nalazio se u Herceg Novom. Slobodan Pejović, koji je 1992. radio kao inspektor za krvne delikte u Centru bezbjednosti Herceg Novi, progovorio je, nakon te akcije “zbog svoje savjesti, zbog svoje dece, zbog tih mrtvih i nevinih bosanskih Muslimana, pobijenih tamo i ovamo, zbog njihove dece siročadi rasutih po bijelom svijetu, zbog crnogorskog obraza”. Najodgovornijim za hapšenja izbjeglica on je označio crnogorskog predsjednika Momira Bulatovića: “Kada su deportovali te nesrećne ljude, on je komandovao crnogorskom policijom. U tadašnjem Ustavu Crne Gore jasno je pisalo da u slučaju neposredne ratne opasnosti i u slučaju rata komandu nad policijom i nad teritorijalnom odbranom preuzima predsjednik Crne Gore. I Momir Bulatović je preuzeo. Uostalom, u štampi je objavljivao dokument, kojim Momir Bulatović naređuje crnogorskoj policiji da ide na dubrovačko ratište”. Deportacije izbjeglica zaustavili su predsjednik Momir Bulatović i premijer Milo Đukanović, tek nakon 5. juna 1992., i “sa gotovo dvomjesečnim zakašnjenjem”. Upućeni izvori govore da je deportacija obustavljena na traženje Međunarodnog crvenog krsta. Uhapšeni Bošnjaci nisu bili izvršioци nikakvog krivičnog djela, osim ukoliko im se u “grijev” nije računalo to što su rođeni kao Bošnjaci. Postupak crnogorske policije se nije mogao pravdati ni ekstradicijom, pošto je ona podrazumijevala postojanje krivičnog djela, niti pravnom pomoći drugoj državi, jer hapšenje to nije. Radilo se dakle o ratnom zločinu.

Prema zvaničnim crnogorskim izvorima, na teritoriji Crne Gore u proljeće 1992. uhapšeno je i deportirano 83 izbjeglice iz BiH (48 Bošnjaka, 33 Srbina i dva Hrvata). Šeki Radončić je, na osnovu višegodišnjeg istraživanja, došao do nešto drugačijih podataka: iz Crne Gore su odvedena 143 lica iz BiH (105 Bošnjaka, 33 Srbina i pet Hrvata). Hapšenje, deportiranje i golgotu srpskih logora u BiH preživjelo je 10 Bošnjaka i 16 vojnika odvedenih iz garnizona JNA u Crnoj Gori. Do sada su pronađeni i identificirani posmrtni ostaci osam deportiranih izbjeglica, a 73 se još vode kao nestali: *“šanse da je iko od njih preživio ravne su nuli. Dakle, 81 Bošnjak odveden sa crnogorske teritorije nije preživio”*. Nema podataka da su neki od deportiranih bosanskih Srba ili Hrvata ubijeni. Momir Bulatović, bivši predsjednik Crne Gore, u intervjuu sarajevskoj televiziji “Hajat” 2002. nastojao je da pokaže kako je deportacija bila izvršena na zahtjev pojedinih centara bezbjednosti iz Bosne i Hercegovine: “To su bile nove policijske stanice koje su preuzeli Srbi. Izdati su nalozi za hapšenje muslimana koji su bili na crnogorskoj teritoriji. Policijska administracija u nekim gradovima, naročito u Herceg-Novom, napravila je užasnu grešku. Nije kontaktirala MUP, već je slijedila logiku godinama korišćenu u regionu. Na osnovu takvih naloga za hapšenje oni su započeli operaciju i kupili određen broj ljudi, koji su, nažalost, izgubili svoje živote. Ovo je tragična

greška, tragični neupjeh crnogorskih vlasti. U raspravi u kojoj je opozicija takođe aktivno učestvovala, ničija odgovornost nije utvrđena, jer nismo mogli da dokažemo lošu namjeru ili zloupotrebu". "Tragična greška" nije trajala samo jedan dan. Neka službena lica koja su učestvovala u njenom izvršenju su potom unaprijeđena.

Priznavanje i prihvatanje istine o zločinima može se smatrati preduslovom za iskreno suočavanje sa prošlošću u jednom društvu. Istina o prošlosti se mora konstatirati i u institucijama sistema. Objelodanjivanje informacija o prošlosti preobraća se u priznanje. Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da postane sastavni dio historijskog pamćenja. Rasim Hanjalić iz Foče, koji je bio jedan od onih sretnika koji je preživio deportaciju iz Crne Gore, kao i 27 teških mjeseci po srpskim logorima u BiH, bio je jasan u svom kazivanju: "Vjenčani kum mi je iz Podgorice, tamo sam imao i mnogo prijatelja. Bio sam ubijeden da veoma dobro poznajem Crnu Goru i Crnogorce. Znao sam da je crnogorska istorija puna svijetlih primjera gdje su domaćini ginuli štiteći prijatelja, ali i neprijatelja koji se, spasavajući glavu, sklonio u njihovu kuću. Vjerovao sam u crnogorsko čojstvo i junaštvo, računao da Crnogorci neće dozvoliti da me, ni krivog ni dužnog, odvedu iz njihove kuće – Crne Gore. Zbog toga sam svoje hapšenje i deportovanje doživio kao veliku izdaju". Ajnštajn je rekao da je svijet opasno mjesto "ne zbog onih koji čine zlo, nego zbog onih koji to mirno posmatraju". Za prevladavanje zločina dovoljno je da ga se tolerira.

Nekoliko preživjelih kao i porodice 30 nastradalih Bošnjaka krajem 2004. tužili su državu Crnu Goru. Tužilaštvo Crne Gore pokrenulo je 18. oktobra 2005. istragu protiv šest lica, nekadašnjih visokih policijskih funkcionera iz 1992., zbog osnovane sumnje da su kao saizvršioči počinili krivično djelo "ratni zločin protiv civilnog stanovništva" učestvujući 1992. u akciji deportacije bošnjačkih izbjeglica. Država u principu, kako ukazuju pravnici, ne odgovara za krivična djela, ali odgovara za posljedice krivičnih djela koja su u vršenju službe izvršili njeni organi, administracija, vojska, policija. Ona uvijek i svuda odgovara za takve posljedice, kao i za svaku drugu štetu koju pričine u vršenju službe njeni organi. Za utvrđivanje odgovornosti države u takvim slučajevima nisu neophodni "zapisnici", "naredbe" ili slična dokumenta o "postojanju namjera". U krivičnom postupku, činjenica postojanja namjera dokazuje se svim dokaznim sredstvima, o njoj se zaključuje sa stanovišta zdravog razuma i normalnog ljudskog iskustva, uzimajući u obzir sve okolnosti događaja.

Kada jedno društvo, kako je uočeno, misli da pokopa prošlost, time što "odbije" da se suoči sa sobom i doživi katarzu, to, također, pokopava i same etičke vrijednosti koje ono treba da bi njegova budućnost bila izvjesnija. Zlo ima duboku historiju. Treba se suočiti sa istinom i kazivanjima žrtve. One imaju pravo na satisfakciju. Neumorni Vizental je govorio:

"Uvijek sam se pitao šta mogu učiniti za one koji nisu preživjeli. Odgovor glasi: želim govoriti u njihovo ime, želim čuvati uspomenu na njih, tako da mrtvi i dalje žive u našem sjećanju". Istina doista ne može vratiti mrtve u život, ali ih spašava od tišine. Bez pravde ona nije potpuna. Ono što je potrebno, sem istine, jeste njeno priznavanje koje je, možda, značajnije od spoznaje istine. Rihard von Vajceker, njemački kancelar, svojevremeno je stao iza odgovornosti Nijemaca za njihovu nacionalsocijalističku prošlost: "Ne pomaže nam da štedimo sebe. Nama je potrebna snaga da pogledamo istini u oči, bez uljepšavanja i jednostranosti i samima sebi moramo da kažemo istinu. Govoreći o patnjama žrtava on je rekao: "Ko je imao oči i uši nije mogao da ne zna za vozove za deportaciju". U Njemačkoj su nakon 1945. antifašistima proglašavali sebe čak i oni koji, za vrijeme vazdušne uzbune, nisu bili propisno zamračili svoje prozore. Nužno je identificirati različite vrste odgovornosti: krivičnu, moralnu i intelektualnu, te konačno političko-historijsku. Nedjela treba temeljno istražiti, sistematizirati i osigurati im odgovarajući publicitet. Za spoznaju nije dovoljna samo racionalna analiza. U nju je nužno ugraditi moralni princip, univerzalni princip ljudskosti.

Na osnovu ove Radončićeve knjige, Alen Drljević, reditelj, napravio je 2006. dokumentarni film "Karneval" koji je u sarajevskoj štampi ocijenjen kao *"najpotresniji film ikad snimljen u bh. kinematografiji"*. Film započinje kadrovima s poznatog hercegnovskog karnevala, čime se metaforiziranjem glavnog obilježja ovakvih smotri – maski, postavlja pitanje ko stoji iza njih, odnosno iza sramotnih deportacija. Moraju se bezbrojni dokumentarni i drugi dokazi počinjenih nedjela, jasno i trajno podići do nivoa kritičke savremene svijesti. Znanje o odgovornosti prvi je pokazatelj buđenja političke slobode. Svaka država, pa i Crna Gora, koja je izašla iz "jugoslavenskih ratova" ima obavezu da otkrije istinu o zločinima iz prošlosti, goni i kažnjava počinioce zločina, da ponudi nadoknadu žrtvama i njihovim porodicama, da diskvalificira odgovorne za zločine sa pozicija u državnim institucijama. Suočavanje sa istinom o učešću u jugoslavenskom "infenu", traži znanje o sebi, ali i o drugima. Neophodno je uz sistematsko istraživanje bliske prošlosti, uporno insistiranje na odgovornosti i zaštiti prava žrtava i njihovih porodica, kao i na dosljednom funkcioniranju i odgovornosti institucija pravne države. Crnogorsko društvo ne može da izbjegne suočavanje sa zatamnjanim stranicama svoje ne tako davne prošlosti imajući u vidu dugo podržavanje režima S. Miloševića, sa hapšenjima i tragičnim udesom državljana BiH 1992., ali svakako, između ostalog, i sa zbivanjima i stradanjima Bošnjaka u pljevaljskom kraju, sa otmicom u Štrpcima, sa hapšenjima članova i simpatizera SDA, sa vremenom kada je zatajio, kod Crnogoraca često puta pominjani, kodeks Marka Miljanova o čojstvu. Ne treba zaboraviti da je ipak i tada djelovala i

ona humanija, “druga” Crna Gora, da je postojala i jedna kritička, demokratska orijentacija različita od vladajuće.

Sadašnjost se i ne može potpuno shvatiti bez neophodnog zaranjanja u recentnu historiju. Ona se prelama u koordinatama vremena. Prošlost živi u savremenima. Tzv. “poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se “zaboravi” sve što joj ne ide u prilog, shodno onim razmišljanjima da se ne može suditi svojoj otadžbini jer će se pritom uvaliti u prljavštinu. Čutanje može biti destruktivno. Umjesto katarze javlja se, pak, amnezija. Grupna identifikacija ostaje primarni uslov solidarnosti. Indiferentnost prema zločinima iz bliske prošlosti može se smatrati posljedicama nepostojanja političke volje, atavističkog nasljeđa, organiziranog poricanja od strane državnog vrha, potrebe za neuznemiravanjem i zaboravom koja je emotivno lakša od iskrenog pogleda u sopstvene zločine. Sociolog dr. Todor Kuljić ukazuje da “nacionalni zločini trebaju ostati živa rana”, da prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprost, “već procesu učenja kako da se živi sa sećanjem na to da su zločini deo naše istorije i našeg grupnog identiteta, i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima”.

Nema prošlosti bez istine koja, nerijetko, mora pričekati da u politici postane potrebna. Ona ne smije biti zamijenjena tišinom, poricanjem. Sjećanje znači postojanje, gubljenje pamćenja predstavlja iščeznuće. Demokracija nije riječ, već djelo. “Pravna država” podrazumijeva odvojenost od političke države, ali i apsolutističke “policijske države” koja pretpostavlja improvizirane naredbe. Želja za pripadnošću Evropi zahtijeva i poimanje evropske odgovornosti i “ekološke države” Crne Gore. Neophodna je njena potpuna spremnost i nedvosmislena, iskrena politička volja za otvorenim suočavanjem sa autoritarno-ratnom prošlošću i preispitivanjem vlastite uloge u “jugoslavenskim ratovima”. Hana Arent je ukazala da svaka vlada preuzima odgovornost za djela i nedjela svojih prethodnika, a svaka nacija za djela i nedjela iz svoje prošlosti. Svaki građanin treba osjećati saodgovornost u političkom smislu za postupke države kojoj pripada. Bez osvješćivanja nema ni samosvijesti. Historija je puna primjera gdje su istina i dobro bili pogaženi. Džon Stjuart Mil je kazao da je tvrdnja kako istina uvijek nadvladava zločin jedna od lijepih neistina koje ljudi ponavljaju do smrti, bez obzira na to što je iskustvo pobija.

Knjiga Š. Radončića svjedoči kako uporna traganja za istinom otkrivaju brojne individualne i porodične drame, posebno ona stradanja nevinih ljudi koja su bila u sjeni još masovnijih i težih zločina u BiH. Ona svakako ne smiju biti marginalizirana, kao ni odgovornost svih onih faktora koji su doveli do tih tragedija, uprkos, ne samo njihovim nadanjima, da sa protokol vremena neumitno sve ide u zaborav. Ova knjiga na to transparentno podsjeća i ukazuje.

Muharem Muratović, *Miris zavičaja – iseljenici*
iz *Mrkojevića*, NVO Mrkojevići, Bar, 2006, 245 str.

Autor ove studije, Muharem Muratović je slikar neobične imaginacije i osoba koje ima svoje mjesto u istoriji crnogorskog slikarstva, najprepoznatljivija i vjerovatno najostvarenija i stvaralački potvrđena ličnost s prostora Mrkojevića. Istovremeno je to osoba sa više stvaralačkih identiteta i rijetki tragalac okom i dušom. Autor prepoznatljivog slikarskog rukopisa unutar kojih su sadržane priče koje su proizvod duše, u ovoj knjizi se pojavljuje kao hroničar slika iz života svog zavičaja. Usudio bih se reći, da kao što je na njegovim slikama, naizgled jedan relativno hladan i okamenjeni svijet očigledno "ostrugan i otkinut" iz najdubljih slojeva Muratovićeve duše i njenog virtuelnog svijeta, tako je ova knjiga u suštini obrnuta intelektualna konstrukcija koja ima ambiciju da životni mozaik Mrkojevića precizno i zanatski korektno "presloži" u jedinstvenu istorijsku kompoziciju. Dakle, autor nam je ubjedljivo pokazao ovom knjigom da fizička granica između čovjeka i zavičaja postaje vidljiva tek onda kada nestane ideje zavičaja kao ključnog toposa mentalne topografije. Odnosno, čovjek ne može otići iz svog zavičaja sve dotle dok posjeduje svijest o njemu.

Zato je ova knjiga o Mrkojevićkim iseljenicima neobična, ne samo zato što ima ambiciju da hroničarski precizno označi glavne dionice iseljeničke drame, danas već brojne populacije sa ovih prostora, nego zbog toga, iako izgleda apsurdno, što će njena vrijednost rasti protokom vremena. Kažem drame, zato što mislim da je svako napuštanje zavičaja, bez obzira na motive u suštini samo po sebi životna drama. Mi živimo na prostorima, za koji se obično kaže, da se uvijek selio, a da se nije nikada iselio. Iako se ovdje ne radi o Brodelovom "silasku u grad" (Planina ima sve potrebno za ljudski život ali nikada nije bila dovoljna ljudima), već o "odlasku" u grad (čitaj kontinent, drugu državu) iako taj proces traje nekoliko stotina godina (autor navodi da su prva veća iseljavanja sa prostora Mrkojevića zabilježena septembra 1611. kada se 10 porodica sa 48 članova koji su se nastanili sa drugim iseljenicima iz Bara i Spiča naselili u okolini Poreča. Desetak godina kasnije (tačnije 1622.) Mrkojeviće je napustilo prvo njih 150, a potom i 55 porodica, potom 1633. kada se u Istru seli 6 porodica sa 22 člana. To je ono što je zabilježeno u dokumentima i što se odnosi na XVII vijek.

Možemo samo nagađati da mnogo toga i nije zabilježeno u istorijskim izvorima i da posmatranje Mrkojevića u širem geografskom i istorijskom kontekstu nam daje osnova za logičnu pretpostavku da su demografske promjene (bilo o useljavanju o čemu autor takođe govori) bilo o iseljavanju – nešto što je istorijsko obilježje. Ali što u tom smislu Mrkojeviće čini različitim od druge slične populacije s ovih i širih prostora. Čitajući Muratovićevu knjigu, uočava se da se Mrkojevići nijesu selili onda kada su to uglavnom radili drugi slični njima, a da su se masovno počeli iseljavati onda kada to uglavnom nijesu radili drugi slični njima. Npr. poznato je da se poslije 1878. i poslije 1912. godine iz Crne Gore relativno masovno iseljavalo muslimansko stanovništvo. Poslije 1878. to je naročito bilo karakteristično za Nikšić, Spuž, Podgoricu i Bar (grad), dok se poslije balkanskih ratova samo preko barske luke iselilo preko 14.500 muslimana (prema austrougarskim izvorima) sa područja na koja se Crna Gora proširila poslije balkanskih ratova. I Mrkojevići su se 1878. godine pred naletom crnogorske vojske iselili u Skadar. Ali su se ubrzo, na poziv knjaza Nikole povratili i obnovili svoja popaljena imanja. U crnogorskoj državi 1878-1916. godine autor je na osnovu podnijetih molbi MID-u došao do zaključka da se iz Mrkojevića iselilo tek 11 lica. To je period kada masovno u pečalbu odlaze Crnogorci. Najveći broj Crnogoraca je dolazio u SAD zbog prezaduženosti i siromaštva. Računa se da je između 1903. i 1908. godine na rad u Americi otišlo oko 25. 000 Crnogoraca, što je činilo polovinu radne snage ili oko 10% stanovništva. Uglavnom su to bili radno najsposobniji mladići između 16-25 godina starosti. Njima su se od kraja 1906. godine počeli priključivati žene i djeca, što je već bio znak trajnog iseljavanja. Na put u SAD se odlazilo brodovima od Trsta do Njujorka i put je trajao od 18- 20 dana. Vremenom su se u traganju za zaradom naselili u skoro svim krajevima SAD i počeli da formiraju iseljenička društva. Prvo iseljeničko *"Srpsko-crnogorsko dobrotvorno i literarno društvo"* osnovano je 1890. godine u San Francisku, da bi 1905. ovo društvo brojalo 316 članova i imalo svoj ogranak u Čikagu. Slična društva osnivana su kasnije u Montani (1899), Pittsburgu (1901), Nju Meksiku (1903), Led Siti (Dakota), Čikagu i mnogim drugim većim centrima. Na osnovu onoga što znamo, teško da bi se mogao izvesti zaključak da je u ovom periodu život u Mrkojevićima bio nešto bolji nego u drugim krajevima Crne Gore iz kojih su, kao što vidimo, ljudi masovno odlazili u pečalbu. Ovim želim da kažem, da ipak nijesu bitni ni samo ekonomski, kao što često nijesu bitni ni samo politički razlozi da bi došlo do većih demografskih promjena na jednom području. Očigledno se radi o više kompleksnih i međusobno povezanih razloga koji zahtijevaju daleko suptilniji pristup koji bi omogućio izvođenje utemeljenog zaključka. Autor zapaža da je naročito intenzivno iseljavanje Mrkojevića zabilježeno poslije zemljotresa 1979. i to posebno u SAD, iako je ranije bilo spo-

radičnih odlazaka na rad u neke zapadnoevropske zemlje. Bilans koji je autor izveo 2005. godine glasi da se u inostranstvu nalazi 435 porodica iz Mrkojevića s 1540 članova i to u SAD: Čikago 756, Njujork 247, ostali gradovi 57; Kanada 23, Australija 102, Evropski gradovi 354. Tačnije najradikalnije demografske promjene, Mrkojevići su doživjeli na kraju XX vijeka.

Prve podatke o demografskoj strukturi Mrkojevića nalazimo kod Marijana Bolice iz 1614. godine u popisu Skadarskog sandžakata gdje on navodi da Mrkojevići imaju 260 kuća, dok Gorana ima 20 kuća. Prema podacima autora 1879. na području Mrkojevića je živjelo 413 porodica sa 2190 članova. Odmah se uočava da je to manji broj porodica od onog koji danas živi u inostranstvu, istina sa manje članova jer su porodice u međuvremenu postale malobrojnije. Dodatna analiza demografskih kretanja bi nam pokazala da je u Mrkojevićima prema popisu iz 1931. godine živjelo u opštini Mrkojevičkoj: 2531 stanovnika u 504 domaćinstva. S obzirom na to da se tada stanovništvo popisivalo po vjeroispovijesti, to je u opštini mrkojevičkoj živjelo 140 pravoslavnih, 49 rimokatolika i 2342 pripadnika islamske vjere. Po popisu iz 1948. Mrkojevići imaju 2904, 1981. 3474, 1991 – 3164 a po popisu iz 2003 – Velje selo 281; Velja Gorana 389; Dabezići – 145; Dobra Voda – 968; Mala Gorana – 127; Pečurice – 440; Kunje – 470 i Pelinkovići – 209, odnosno 3029. Odnosno od 1879 – 2003. dakle za 124 godine, stanovništvo na prostoru Mrkojevića je poraslo za 839 stanovnika. Naravno ovako poredani podaci nam ukazuju na trendove koji imaju duboku vezu sa knjigom Muharema Muratovića. U njoj, osim uopštenih formulacija (ekonomski razlozi, kriza izazvana ratovima u posljednjoj deceniji XX vijeka) nema produbljene analize uzroka odlaska iz zavičaja, ali autor se potrudio da navede imena najvećeg dijela (autor se trudio da to budu svi) iseljenika iz Mrkojevića sa kratkim biografskim podacima. Ovo nije tek puko ređanje imena iseljenih. Ovo je putokaz za njih i njihovo potomstvo. Ovo je putokaz koji ima dva smjera. Jedan od zavičaja do novih staništa, ali smisao ove knjige je suprotan pravac. Duhovno, ako ne i fizičko vezivanje za mjesto porijekla. Spomenar posebno značajan za potomke današnjih iseljenika. Poslovična vezanost Mrkojevića za zavičaj je emotivna i praktična, te brojni primjeri dobročinstava, iznijeti u studiji, ubjedljivo ukazuju da su Mrkojevići u stvari otišli iz zavičaja, ali da ga nikad nijesu napustili. Stoga se ova studija čini još značajnijom, ne samo sa stanovišta egzaktnog popisa svih stanovnika sa podacima o vremenu napuštanja zavičaja, mjestu sadašnjeg boravka, već prije svega sa stanovišta svjedočanstva koje će protokom vremena dobijati na svom značaju.

Vrijednost ove studije je i u lijepom i preciznom iskazu. Brojni fotosi i luksuzna oprema dodatno pojačavaju i vizuelni doživljaj knjige.

**Ethem Peročević, *Podrumijske iskre duha*,
NVO "Mrkojevići", Bar 2006.**

Vrelo narodne mudrosti, duha i humora nepresušno je i na ovim našim, podrumijskim prostorima. Kao i sam jezik, koji bilježi i pamti sve, bogateći se kroz naraštaje, tako je i narodna mudrost i vedrina, uvijek iznova obnavljana, sa istom životodovanom snagom i izdašnošću. Posebnu ulogu u društvu, posebno mjesto na mobi, na guvnu, na njivi, za sofrom ili na sjedniku imali su duhoviti i dovrtljivi ljudi, oni koji su znali da svojom šalom ili pričom zabave, nasmiju, razonode... I uvijek su komičari ili kako su ih ovdje zvali »komendijaši« bili uvažavani, ma koliko strogi nazori patrijarhalnog miljea nijesu smijeh i šalu smatrali poželjnim. Njihove šale i dosjetke žive koliko i oni, a priče o njima možda i koju deceniju duže, sve dok traju njihovi savremenici. Poslije toga, osim u izuzetnim slučajevima, prekrije ih pepeo zaborava, i ostaje samo sjećanje ili spomen na njih. To je, nažalost, cijena koju mora da plati svaki narod koji usmenu tradiciju ne zna ili ne umije pretočiti u pisano nasljeđe. Zbog toga, svaki pokušaj da se makar i dio vrela usmenog narodnog humora »kaptira«, pisanjem zabilježi i sačuva zaborava, zaslužuje posebnu pažnju. Knjiga Ethema Peročevića- »Podrumijske iskre duha« upravo je jedan od tih rijekih i zlata vrijednih pokušaja .

Brižljivi hroničar školstva u Mrko(je)vićima, kome je posvetio cio svoj radni vijek, neumorni i, do fanatizma, privrženi istraživač i baštinik tradicije i povijesti svoga podrumijskog zavičaja, ovoga puta ide onom veselijom stranom života, sakupljajući i od zaborava otimajući primjere narodnog humora. Međutim, ni to nije nimalo lak zadatak. Bilo da je riječ o ljudima njegovog vremena ili o onima o kojima je čuo, zapisivač, mora imati i »dara i dana« da ih u priču smjesti i da ih predstavi na dopadljiv i interesantan način. Iskre duha bljesnu i ugase se, obično u trenu koji živi koliko i sam događaj ili usmena priča. Samo rijetki mogu to zapisati na isti ili sličan način, dopadljivo i zanimljivo i čitaocu, kao što je to bilo slušaocu. Jer, kao što se humor i duhovitost ne mogu naučiti, kao što se s njima čovjek jednostavno rađa, tako je i za pisanje potreban poseban osjećaj i talenat.

Ove anegdote ili humoristične priče su živjele kao usmeno predanje, često u različitim verzijama i sa različitim akterima, pa je bilo važno da se one zabilježe jer se zaboravljaju i blijede u sjećanjima. Peročević se nije zadovoljio predloškom nego je priču proširio, obogatio vlastitim izrazom i stilom, promijenio negdje imena aktera, neka izmislio, ali je osnovna suština priče ostala netaknuta.

Autor je veoma vješto, u pričama, predstavio originalni humor ovih prostora, kroz sve šarenilo mentaliteta i naravi. Od grube i pomalo surove šale njegovih »mikulinskih« gorštaka, preko nešto mekšeg, ali veoma komičnog doživljaja naratora i dovitljivca Alila Kurtovića iz Mrko(je)vića, preko meke i primorski svježeg šale Dobrovođanja, pa do »kome(n)dije«, koje stvaraju Čelugari, čiji je humor možda i najživotniji, jer je objedinio sve ove mentalitete, i dodao začim i aromu starobarskog humora, a čiji se »epicentri« nalaze nedaleko odatle, u Podgradu ili Brbotu.

Izabравši »materijal«, autor je odabrao i jezik koji mu jedino pogoduje, jezik sočan i izvoran, narodski sirov, jezgrovit i, nadasve, slikovit sa mnoštvom izraza koje jedino može razumjeti čovjek koji se, podnivio na ovim prostorima. Ovaj jezik ne pretenduje na literarnost, gotovo je u potpunosti lišen poetizacije, on je ogoljen do krajnosti. Rečenica zazvuči kao nešto drago, kao podsjećanje na ono što smo doživjeli pa zaboravili i sad se ponovo s njim susrećemo.

Ethem Peročević umije da sačuva dah minulih vremena i čari narodnog, ali sve to opet zna da uobličiti, da pojača dramaturgiu i snagu doživljaja. On ne vadi likove junaka, ni mudraca. On ih susreće i pronalazi kao zakopano blago. Iznosi ih na svjetlo dana. Spasava od zaborava. Ne bez književnih ambicija, ali ni bez takvog dara, Peročević je napravio svojevrsnu literarnu simbiozu između narodne pošalice, te autorskog dodatka kojim tu potku, tu esenciju priče zaogrće plaštom vlastitog osmišljavanja i naracije. Autor prepoznaje osnovni poriv i razlog smijeha na ovom, za život teškom, ali dragom i blagorodnom prostoru.

Zaokupljeni surovošću i paradoksalnošću života, nemoćni da utiču na tokove koji ih nekada nose poput bujice, obični ljudi reaguju spontano onom iskricom svijesti koja ih instinktivno tjera pa, najčešće, možda i bez namjere, bivaju glavni akteri smijeha. Humor zadržava onu dobroćudnu, bezazlenu, neuvredljivu crtu prema akterima šaljive priče, budući da je i njihovo učešće u smiješnim situacijama posve slučajno i često bez volje aktera, pa bi sarkastično ili groteskno označavanje i usmjeravanje značilo inauguraciju žrtve i, na izvjestan način, njeno poniženje.

Naravno, nijesu sve priče jednako lijepe i duhovite. Moguće je, ima i onih koje su razumljive i, samim tim, duhovite samo u određenom kontekstu. Autor je, vjerovatno, zbog svoje vezanosti za duhovite i dovitljive savremenike, i uspomene na njih, uvrstio i neke od priča koje će teško biti

smiješne današnjem čitaocu. Ali i to je razumljivo, s obzirom na to da je ovom knjigom pokušao da objedini cio jedan kraj i sve njegove «komentirajuće»- svoje savremenike.

Na kraju, siguran sam da će ova knjiga naći svoj put do čitalaca. Jer, davno je rečeno – smijeh je lijek. Potreban nam je, koliko i život sam.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG
Sabir	Rastoder	Švajcarska	200,00 šv.fr.
Sonja	Šušanj	Podgorica	50,00 eura
Bajram	Decević	Tuzi	50,00 eura
Jakub	Durgut	Pljevlja	50,00 eura

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>